

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

КАМ'ЯНЕЦЬ - ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

імені ІВАНА ОГІЄНКА

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

Слісаренко Олександр Миколайович

УДК 94(485+477)''1708/1714''(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СОЮЗ У ПІВНІЧНІЙ
ВІЙНІ У 1708–1714 РОКАХ**

Спеціальність 07.00.01. – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.М. Слісаренко

Науковий консультант   Брехуненко Віктор Анатолійович, доктор
історичних наук, професор

Кам'янець-Подільський – 2019

АНОТАЦІЯ

Слісаренко О. М. Українсько-шведський військовий союз у Північній війні у 1708–1714 роках – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07. 00. 01 – Історія України – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2019.

У Великій Північній війні свідомо чи мимоволі взяли участь Данія, Річ Посполита, Саксонія, Московська держава та Швеція, крім того, вагомими, хоча й опосередкованими учасниками війни стали Османська імперія та її васали – Крим, Молдова, Валахія. Гетьманщина теж відіграла помітну роль у цій запеклій боротьбі за гегемонію в Північно-Східній Європі, втягнута до неї своїми тодішніми протекторами – Московською державою, а з 1708 р. – й Швецією. Участь Гетьманщини у Північній війні жодним чином не відповідала її національним інтересам ні в економічній, ні в політичній сферах, а залежала лише від зовнішнього примусу.

Логіка подій 1707–1708 рр. поставила перед гетьманом І. Мазепою жорстку альтернативу: перемога Петра I означала швидке поглинення Гетьманщини Московською державою, але особистих інтересів І. Мазепи не зачіпала, перемога ж Карла XII над Московією давала великі шанси на розширення української автономії аж до досягнення незалежності в кордонах 1649 р., проте самому гетьманові не додавала особистих матеріальних благ. Водночас, зміна протектора для Гетьманщини була продовженням політики «полівасалітету», характерної для всіх попередників І. Мазепи. Гетьман змушений був готувати зміну протектора дуже обережно, в умовах гострого дефіциту часу, тому не встиг здійснити задум до кінця, зокрема, провести зосередження більшої частини своїх сил у районі Батурина.

Шведський король до осені 1708 р. не робив активних спроб перетягти на свій бік Гетьманщину, а українсько-шведський військовий союз виник

спонтанно, як результат несподіваної для короля ініціативи І. Мазепи. Перехід українського гетьмана І. Мазепи під протекторат Швеції міг призвести до поразки Московської держави, однак низка суб'єктивних моментів, насамперед діяльність О. Меншикова в листопаді 1708 р. проти Батурина, не дали реалізувати цей шанс. Негативну роль у реалізації українсько-шведського військового союзу відіграла неготовність обох союзників вести активне ідеологічне протистояння з Петром І. Цар зумів включити у «війну маніфестів» такий чинник, як православну церкву та розколоти різноманітними методами козацьку шляхту. Все це привело до ізоляції гетьмана І. Мазепи та його прибічників від широкої підтримки рядовим козацтвом та посполитством. Якщо в жовтні 1708 р. на боці гетьмана І. Мазепи виступило 8–10 тис. козаків, то на початку 1709 р. їх залишилося близько 3 тис.

Зазнавши тяжких військових та політичних невдач на першому етапі існування українсько-шведського альянсу, союзники повели боротьбу за приєднання Запорізької Січі, що суттєво підвищувало їх військовий потенціал та сприяло збільшенню популярності серед широких мас населення. Успіх цього кроку великою мірою став результатом державницької позиції кошового отамана К. Гордієнка.

Приєднання до цього союзу Запорізької Січі в березні 1709 р., здавалося б, знову вдихнуло сили в українсько-шведський союз, але, як виявилось, не надовго. Царю Петру вдалося швидко та ефективно завдати удару по Запорізькій Січі й у такий спосіб ізолювати союзників від Кримського ханства. У ході бойових дій взимку 1708 – навесні 1709 рр. не простежується скільки-небудь помітного антишведського партизанського руху серед українського населення, яке займало вичікувальну позицію. У тилу шведсько-українських військ діяли диверсійні загони, сформовані з регулярних та іррегулярних підрозділів.

Операції шведсько-українських військ відбувалися здебільшого у прикордонній смузі між Гетьманською та Слобідською Україною. Є велика

вірогідність, що подібна обставина стала результатом впливу І. Мазепи на шведського короля. Для оборони українських міст від шведів було залучено значні гарнізони московських військ, які кількісно переважали населення цих міст.

Кульмінацією українсько-шведського союзу стала вікопомна Полтавська битва 27 червня (8 липня) 1709 р. У військовій історії будь-якого народу обов'язково є одна-дві вирішальні битви, що позначаються на його подальшій історико-політичній долі. Такі битви, незалежно від їх реальних наслідків, обростають масою сукупних деталей, здебільшого вигаданих або перенесених з інших історичних епох.

Саме така роль в історії не лише Північної війни, але й усієї Східної Європи та Скандинавії належить Полтавській битві 1709 р. Невелика за масштабами (70–75 тис. учасників), але вирішальна для Східної Європи битва, що відбулася на теренах України, мала своє суттєве продовження. Масштаби поразки шведської армії не були аж такими катастрофічними, тож, навіть після такої невдачі, у шведів були певні шанси оговтатися від цієї поразки та змусити Московську державу й надалі вести важку виснажливу війну. Але за три дні після битви на березі Дніпра відбулися події, які й зробили перемогу Московської держави під Полтавою катастрофою для шведів: армія на чолі з генералом А. Левенгауптом склала зброю без спроби чинити опір. Полону уникли 2,5 тис. шведів, 2 тис. мазепинських та 3–4 тис. запорізьких козаків.

Поразка шведсько-українського війська в цій боротьбі була дуже тяжким ударом, передусім по Україні. Однак ні поразка шведсько-української армії під Полтавою, ні смерть І. Мазепи не привела до розпаду українсько-шведського військового союзу, він продовжував існувати ще щонайменше п'ять років. Союз був послаблений фактичним відходом від активної участі у ньому Запорізької Січі з осені 1709 р. і до кінця 1710 р. Однак у 1711 р. склалися умови для реваншу завдяки підкріпленню цього союзу Османською державою. Окрім того, непохитна позиція Карла XII та прорахунки московських

можновладців привела до втягування у війну Османської держави, що втретє за десять років поставило Московське царство на межу краху та створило шанс відродження Української козацької держави у 1711–1713 рр. Так не сталося через недалекоглядну політику османського уряду, що задовільнився обмеженими результатами у вигляді Адріанопольського миру. Лише наприкінці 1714 р., коли шведський король та екзильний гетьман Війська Запорізького залишили межі Османської імперії, можна вважати, що цей союз перестав бути військовою реальністю, однак формально продовжував існувати до кінця Північної війни як політичне явище.

Вивчення проблематики українсько-шведського військового союзу ускладнено фрагментарним станом джерел, майже повною відсутністю документально-актової бази, частина якої є недостовірною. Лише частково це компенсується документами мемуарного характеру та іншими наративами.

Аналіз історіописання Північної війни виявив, що проблему українсько-шведського союзу до останніх років ХХ століття було лише поставлено в українській історіографії (Михайло Грушевський, Дмитро Донцов, Всеволод Петрів, Борис Крупницький, Олександр Оглоблін), ледве позначено в польській (Владислав Серчик) та шведській (Альфред Єнсен, Богдан Кентржинський), зовсім не досліджено в російській. Трохи покращилась ситуація в першому десятилітті ХХІ століття за рахунок праць українських (Тарас Чухліб), шведських (Петер Фром) та російських (Тетяна Таїрова-Яковлева, Вікторія Куликова) істориків, що більш-менш детально вивчали політичні аспекти утворення українсько-шведського союзу. Військова проблематика цього союзу лише почала привертати увагу українських дослідників у регіональному та військово-технічному вимірах (Сергій Павленко, Олексій Сокирко, Валерій Молтусов).

Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на вісімнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, п'ятьох додатків.

Ключові слова: військовий союз, протекторат, наймані полки, городові полки, Запорізька Січ, воєнна кампанія, облога, блокада, «полівасалітет», «війна маніфестів».

ANNOTATION

Slisarenko O. M. The Ukraine-Swedish Alliance in the Northern War – qualified academic work on the right of manuscript.

Dissertation for Ph.D. Degree (Doctor of Sciences) – specialty 07.00.01– in the field of History of Ukraine – Dnipro Oles Honchar National University Dnipro, 2019.

In the Great Northern War, for the different reasons and aims, took part Denmark-Norway, Saxony-Poland, Russia and Sweden; besides of these countries, indirect but important participant of this war was Ottoman Empire with it's vassals - Crimean Khanate, the principalities of Moldavia and Wallachia. In spite of this time the Cossacs Ukraine lost it's international positions but still played a remarkable role in that fierce fight for hegemony in the region of North-East Europe. The Cossacs Ukraine was engaged in a war by it's protectors - Peter I of Russia, and then from 1708, Charles XII of Sweden. The participation in the Great Northern War was not profitable for Ukraine politically, as well as economically. Ukraine entered war under the strong pressure of great powers – the Tsardom of Russia and the Kingdom of Sweden. Meanwhile, in the short term, a fate of East Europe was in dependency of Ukraine.

The logic of events 1707–1708, he placed it in front of Hetman I. Mazepa hard alternative: the victory of Tsar Peter I and led to a rapid absorption of the Cossack Ukraine of the Moscow government, but personal interests Mazepa did not touch, the victory of Charles XII over Moscow were given very large chances of the extension of Ukrainian autonomy up to independence within the borders of 1649, however, the Hetman was not added to personal wealth. However, the change of tread for the Cossack Ukraine was continuation of the policy of "polyvassality" common to all predecessors of I. Mazepa. The Hetman was forced to prepare the change of the tread very carefully, in conditions of acute shortage of time, so he did not have time to implement the plan in full, in particular, to concentrate most of his forces in the area of Baturin.

By the autumn of 1708, the Swedish king did not make active attempts to win over the Cossack Ukraine, and the Ukrainian-Swedish military Alliance arose spontaneously, as a result of Mazepa's unexpected initiative for the king. The Ukrainian Hetman Ivan Mazepa under the Swedish protectorate almost defeated Russia.

At the same time a few causes, first of all, Alexander Menshikov's actions in November of 1708 against Baturin, cut this chance. Negative role in the implementation of Ukrainian-Swedish military Alliance was not the readiness of the two allies to conduct active ideological Protestant of Peter I. The King was able to include in the "war of manifestos" such factors as the orthodox Church and split a variety of methods cossack gentry. All this led to the isolation of Hetman Mazepa and his supporters from the broad support of ordinary cossacks and peasants. If in October 1708 on the side of the Hetman Mazepa made 8–10 thousand cossacks, at the beginning of 1709, they left about 3 thousand.

The Ukraine-Swedish Alliance seemed strengthened in March of 1709 because Zaporozhian Sich joined it. But it was happened just for a short time. Tsar Peter managed to quickly neutralize the Zaporozhians, destroy the Sich, and thus isolate the allies from the help of the Crimean khanate. During the fighting in the winter of 1708-in the spring of 1709 cannot be traced any noticeable anti-Swedish guerrilla movement among the Ukrainian population, which took a wait-and-see position. In the rear of the Swedish-Ukrainian troops acted sabotage units formed from regular and irregular units.

Operations of the Swedish-Ukrainian troops took place mainly in the border zone between the Hetmans and Sloboda Ukraine. This was probably a consequence of Ivan Mazepa's influence on the Swedish king. For the defense of Ukrainian cities, the Swedes were involved in significant garrisons Moscow's troops, which was prevalent in the population of these cities.

The apogee of the Ukrainian-Swedish Alliance was in 1709 on the eve of the Battle of Poltava. In the military history we can find the samples of decisive battles to

each nation which made it's political future. Sometime that kind of events, with the false details, transferred from other historical periods, finally became almost mythological. National memory save these events by some bright iconic images outside of historical context and then establish a national epic. Exactly this role has played the Battle of Poltava – a major role in Great Northern War as well as in the modern history of East Europe. That decisive battle, which stated on the field of Ukraine, had an important continuation. Now it's clear that the scale of Swedish defeat was not so catastrophic after such failure. The Swedes saved some chances to restore from that defeat and again forced Russia to fight in difficult wasting war. But during three days after Russian victory at Poltava another Swedish army, led by General Adam Lewenhaupt surrendered without resistance at Perevalochna; this military event smashed the Swedes. Captivity escaped 2,5 thousand Swedes, 2 thousand mazepian's and 3–4 thousand zaporozhian cossacks.

The defeat had severe grave consequences first at all for Ukraine. It seemed that Mazepa's death in the fall of 1709 finally ended all Ukrainian efforts. The Alliance was weakened with the actual departure from the active participation of Zaporizhzhya Sich in the autumn of 1709 and 1710 before the end of the year. But even after the Poltava battle the Ukraine-Swedish Alliance existed at least for a five years. In 1711 some terms were emerged for revenge because of the Ottoman support. Moreover, King Charles XII's position and the mistakes of Russian officials engaged the Ottoman Empire in the military conflict. Thus Russia, third time for the last ten years, came to the edge of crash in the war. Also, it makes one more chance to the possible restoration of Ukrainian Cossack state in 1711–1713. But this didn't happen mainly because of short-sighted Turkish Government which was satisfied with the Treaty of Adrianople (Edirne). Just in late of 1714, when Swedish king and exile hetman of Zaporozhian Sich fled from Turkey, the Ukraine-Swedish Alliance formally ceased. The Alliance continued to exist to the end of Great North war only as the political phenomenon.

The study of problematiki of the Ukrainian-Swedish Alliance is complicated the fragmentary state of sources, almost complete absence of documentary-act base, and its part is unreliable. Only aught it is compensated the documents of memoir character and other narratives.

The analysis of the Northern War 20th century historiography shows that the case of Ukraine-Swedish Alliance was searched only in the Ukrainian diaspora (Mykhailo Hrushevsky, Dmytro Dontsov, Vsevolod Petrov, Boris Krupnitsky, Olexander Ogloblin), just a little by Wladislav Serczyk (Poland) and Alfred Jensen and Bohdan Kentzhinsky (Sweden); didn't search in Russia at all. In the early 21st century some historians started to study the political aspects of Ukraine-Swedish Alliance: Taras Chukhlib (Ukraine), Peter From (Sweden), Tatyana Tairova-Yakovleva (Russia); military aspects of Ukraine-Swedish Alliance now searching by the Ukrainian historians such as Serhiy Pavlenko, Oleksiy Sokirko and Valeriy Moltusov.

The dissertation consists of an introduction, five chapters divided into eighteen divisions, conclusions, list of the used sources and literature, five appendices.

Keywords: alliance, protectorate, mercenary regiments, military campaign, siege, blockade, Registered Cossacks, Zaporozhian Sich, the "polyvassality", the "manifestos' war".

Список публікацій здобувача:

I. Праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1.1 Монографії:

1. Слісаренко О.М. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. Дніпро: Ліра, 2018. 360 с.
Рец.: Філінюк А.Г. Рецензія на дослідження О.М. Слісаренка «Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр.»: монографія. Дніпро: Ліра, 2018.360 с. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. Науки. Відп. ред.: А.Г. Філінюк. С. 2018. Вип. 11: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 557–562.
- Рец.: Атаманенко А. Рецензія на дослідження О.М. Слісаренка «Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр.»: монографія. Дніпро: Ліра, 2018.360 с. // Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історія». Вип. 28. Острог: Вид-во Острозька академія, 2019. С. 157–158.
2. Слісаренко О. М. Тінь Полтави. Дніпропетровськ: Акцент, 2016. 184 с.

1.2. Статті в наукових фахових виданнях України:

3. Слісаренко О. М. Буковинський прикордонний інцидент 1709 р. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. Науки. Відп. ред.: Степанков В. С. 2012. Вип. 5: на пошану проф. М. Б. Петрова. С. 168–174.
4. Слісаренко О. М. Волоські полки в арміях Карла XII та Петра I в кампаніях 1708–1709 рр. // Український історичний журнал. 2017. № 1. С. 32–40.
5. Слісаренко О. М. Грошові ресурси армії Карла XII під час походу на Москву в 1707–1709 // Історія торгівлі, податків та мита, 2013. №2 (8). С. 44–46.
6. Слісаренко О. М. Карл XII і Запорізька Січ // Наукові записки. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. Т. 29. С. 73–82.

7. Слісаренко О. М. Матеріально-фінансові фактори під час походу військ Карла XII на Москву в 1708–1709 рр. // Історія торгівлі, податків та мита. 2014. № 2 (10). С. 57–62.
8. Слісаренко О. М. Митно-торгові фактори зовнішньої торгівлі Росії в роки Північної війни // Історія торгівлі, податків та мита. 2016. № 1–2 (13–14). С. 116–124.
9. Слісаренко О. М. Німецькі контингенти в армії Карла XII під час походу на Москву 1708–1709 рр. // Вопросы германской истории / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: ДНУ, 2013. С. 207–220.
10. Слісаренко О. М. Полтавський міф» (до 310-ої річниці оборони міста Полтави від шведської армії). // Грані. 2019. Т. 22. № 5. С. 5–13.
11. Слісаренко О. М. Російський корпус в операції під Переволочною у червні 1709р. (зауваження щодо одного історичного міфу). // Український історичний журнал. 2015. № 5. С. 92–102.
12. Слісаренко О. М. Україна в роки Північної війни в донесеннях англійського посла Чарльза Вітворта // Грані. 2018. Т. 21. № 6. С. 21–27.
13. Слісаренко О. М. Українські козацькі війська – невикористаний козир Карла XII (до 310-ї річниці Полтавської битви). // Воєнно-історичний вісник. 2018. № 3 (29). С. 5–9.
14. Українське козацтво в операції під Переволочною (червень – липень 1709 року) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. Т. 28. 2018. С. 355–366.
15. Українське козацтво на будівництві Ладозького каналу // Грані. 2018. Т. 21. № 9. С. 105–110.
16. Український фактор у російсько-турецькій війні 1710–1713 рр. // Історія торгівлі, податків та мита. 2015. №2 (12). С. 65–71.
17. Слісаренко О. М. Утворення україно-шведського союзу під час Великої Північної війни // Проблеми всесвітньої історії. 2018. № 2(6). С. 66–79.

18. Слісаренко О. М. Фортифікаційне забезпечення Бородінської та Полтавської битв: аналіз історіографічних надбань // Вісник Дніпропетровського університету: серія Історія та Археологія / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2013. Вип. 21; №1/1. С. 165–169.
19. Слісаренко О. М. Шведи в українському Степу // Наукові записки. Київ: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. Т. 26. С. 135–142.

1.3. Статті у зарубіжних наукових виданнях:

20. Слесаренко А.Н. 1708 год в Беларуси: сравнительный анализ белых пятен трех крупнейших сражений // Журнал Белорусского государственного университета. История, 2019. № 2. С. 31–39.
21. Слесаренко А. Н. Парадигма 1708 года: измена монарху или право на самоопределение // Wschodni Rocznik humanistyczny. 2018, Т. XV. № 2. Lublin. S. 93–103.
22. Slesarenko A. Slesarenko A. Armia rosyjska w operacji grodzińskiej z 1705–1706 roku // Wschodni Rocznik humanistyczny. 2013. Т. IX. Lublin. S. 61–71.
23. Slesarenko A. Slesarenko A. Cechy i specyfika regulacji hanlu zagranicznego w Rosji w czasie wojny polnocnej (1700–1721) // Wschodni Rocznik humanistyczny. 2015. Т. XII. Lublin. S. 55–62.

2. Праці, що засвідчують апробацію наукових результатів дисертації:

24. Слесаренко А. Н. Константин Гордиенко – патриот или изменник? // Славная победа русского оружия (к 300-летию Полтавской баталии): Мат. междунауч. конф. Москва: Изд-во МИЭМП, 2009. С. 95–108.
25. Слесаренко А. Н. Инженерная подготовка Полтавской и Бородинской битв: Сравнительный анализ // 1812 год в судьбе России: к 200-летию Отечественной войны. Под. общ. ред. С. И. Музыкова. Москва: НОУ ВПО МГУ им. С. Ю. Витте, 2013. С. 223–229.

26. Слесаренко А. Н. Новгородский полк в Полтавском сражении // Новгородика–2012. У истоков российской государственности. Мат. IV-й междунар. конф. Ч. 1. Вел. Новгород, 2013. С. 243–248.
27. Слесаренко А. Н. От Эльбы до Енисея: судьба немецких наемников в армии Карла XII // Историческая память и стратегии российско-немецкого межкультурного диалога. Под ред. М.В. Ковалева и И.Р. Плева. Саратов: Изд-во СГТУ им. Ю.А. Гагарина, 2015. С. 5–17.
28. Слісаренко О. М. Бій на редуках: нез'ясовані деталі Полтавської битви 27 червня 1709 рр. // VII Богданівські читання. Мат. Всеукр. наук. конф. Черкаси: Вид-во Черкас. Нац. ун-ту, 2013. С. 224–228.
29. Слісаренко О. М. Гродненсько-Волинський маневр російської армії навесні 1706 р. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Луцьк: Вид-во Волин. краєзнавч. музею. 2012. С. 260–263.
30. Слісаренко О. М. Запорожці та Карл XII – шлях після Полтави // VIII Богданівські читання. Мат. Всеукр. наук. конф. Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю.А. 2014. С. 157–160.
31. Слісаренко О. М. Розуміння особистої гідності в російській державі в епоху Петра I // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спец. випуск. Ч. I. 2017. С. 20–23.
32. Слісаренко О. М. Самарські городки як чинник шведсько-українського союзу 1709 р. // Придніпров'я. Дніпропетровськ: ДНУ, 2011. Вип. 9. С. 26–32.
33. Слісаренко О. М. Фінанси армії Карла XII у кампаніях 1708–1709. // П'ята міжнародна наукова школа-семінар 27–28 жовтня 2010 р. Київ: Ін-тут історії України НАНУ, 2011. С. 45–48.
34. Слісаренко О. М. Шведська армія в операції під Переволочною 29–30 червня 1709 р. // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Київ: Вид-во В.І.М.У. 2012. С. 184–189.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Проблематика українсько-шведського військового союзу в джерелах та науковій літературі	12
1.1. Історіографія проблеми.....	12
1.2. Аналіз джерельної бази.....	52
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	72
Розділ II. Передумови українсько-шведського військового союзу	83
2.1. Особливості боротьби за гегемонію в Балтії на початку XVIII століття.....	83
2.2. Геополітичне становище Гетьманщини на початку Північної війни.....	100
2.3. Гетьманщина як військовий спільник Швеції.....	108
Розділ III. Початковий етап функціонування українсько-шведського військового союзу (жовтень 1708 – березень 1709 рр.)	119
3.1. Утворення українсько-шведського військового союзу та плани сторін.....	119
3.2. Операції союзних сил на теренах Гетьманщини восени 1708 – взимку 1709 років.....	151
3.3. Запорізька Січ як суб'єкт українсько-шведського союзу.....	180
3.4. Оцінка ефективності українсько-шведського військового союзу.....	194
Розділ IV. Криза українсько-шведського військового союзу (квітень-серпень 1709 р.)	202
4.1. Блокада Полтави як військова операція союзників.....	202
4.2. Аналіз нез'ясованих обставин Полтавської битви.....	213
4.3. Організація відступу українсько-шведських сил після Полтавської поразки.....	231
4.4. Аналіз обставин переправи та капітуляції союзної армії.....	252

4.5. Військово-стратегічні наслідки літньої кампанії 1709 р.....	278
Розділ V. Трансформація українсько-шведського військового союзу в 1710–1714 рр.....	308
5.1. Українсько-шведський військовий союз у період стагнації.....	308
5.2. Активізація союзу в рамках угоди з Туреччиною (кінець 1710–1713 рр.).....	319
5.3. Геополітичні наслідки українсько-шведського військового союзу...	332
Висновки.....	350
Список використаних джерел та літератури.....	356
Додатки.....	405

ВСТУП

Актуальність теми. Північна війна 1700–1721 рр., безумовно, належить до тих подій, які на століття вперед визначили геополітичну перспективу Центрально-Східної Європи та й усієї Європи загалом. Наріжне значення мали вони і для України. Йшлося про обрії збереження української державності, скинення чи ні обтяжливої московської зверхності, а звідси й про фундаментальні чинники подальшої ходи української історії. Поразка антиросійських сил у цій війні наклала потужний відбиток на долю Гетьманщини та українського суспільства в цілому, уможлививши поглинення Росією. Лише в XX ст. українці одержали шанс вибороти національну соборну державу, але змушені були починати там, де інші народи Європи закінчили аналогічні процеси ще наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

За таких обставин немає нічого дивного в тому, що, з одного боку, Північна війна 1700–1721 рр., постійно приковувала увагу дослідників, а з іншого – належить до найбільш міфологізованих періодів історії Центрально-Східної Європи, оскільки інтелектуальні образи війни часто-густо були закросені на ідеологічних чинниках та геополітичних інтересах різних суб'єктів. Зокрема, інтерпретація Північної війни є важливою складовою російської імперської легенди.

Тож прискіплива верифікація історіографічних стереотипів та переосмислення феномену Північної війни є завжди актуальним. Особливо це стосується мало досліджених ділянок, до всього, обтяжених ідеологічними нашаруваннями. Однією з них є військовий українсько-шведський союз 1708–1714 рр. До сьогодні проблема не була предметом спеціального вивчення. Вона перебувала в тіні численних досліджень політичного союзу гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII.

Не зважаючи на те, що загальним питанням Північної війни та окремим її аспектам за попередні триста років дослідниками було приділено чимало уваги, аналіз історіописання Північної війни виявив, що проблему українсько-шведського союзу до останніх років ХХ ст. було лише поставлено в українській історіографії (М. Грушевський, Д. Донцов, Вс. Петрів, Д. Крупницький, О. Оглоблін), ледве позначено в польській (В. Серчик) та шведській (А. Єнсен, Б. Кентржинський), зовсім не досліджено в російській. Трохи покращилась ситуація в першому десятилітті ХХІ століття завдяки працям українських (Т. Чухліб), шведських (П. Фром) та російських (Т. Таїрова-Яковлева, В. Кулікова) істориків, що більш-менш детально вивчали політичні аспекти утворення українсько-шведського союзу. Військова проблематика цього союзу лише почала привертати увагу українських дослідників у регіональному та військово-технічному вимірах (С. Павленко, О. Сокирко, В. Молтусов). При цьому проблематика військового союзу пересипана концептуальними судженнями, які слабко корелюються зі станом підставових досліджень. Багато з таких суджень нав'язані ідеологічними чинниками і потребують реінтерпретації. У підсумку такий стан речей не дає реконструювати цілісну картину участі українських земель у Північній війні 1700–1721 рр. Відтак, українсько-шведський військовий союз потребує докладного дослідження.

Дисертацію виконано в Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара та узгоджено з науковою темою кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» (№ державної реєстрації 0116U008422).

Мета представленого дослідження полягає в комплексному дослідженні формування, функціонування та наслідків українсько-шведського військового союзу в роки Північної війни.

Реалізація мети конкретизується наступними завданнями:

- проаналізувати стан дослідження проблеми і визначити рівень її

- наукового осмислення, узагальнити історіографічні надбання;
- залучити репрезентативну джерельну базу дослідження;
  - дослідити етапи формування українсько-шведського військового союзу, реконструювати воєнно-стратегічні плани учасників союзу та співвідношення сил протиборчих сторін;
  - здійснити цілісне поетапне вивчення бойових операцій на теренах України восени 1708 – влітку 1709 років та з'ясувати роль у них українських військових контингентів;
  - проаналізувати проблему підтримки українським населенням обох протиборчих сторін та особливості партизанських операцій;
  - переосмислити роль та місце облоги Полтави військами Карла XII та І. Мазепи, верифікувати дискусійні моменти Полтавської битви;
  - з'ясувати військовий вимір поразки союзної українсько-шведської армії та її здатність продовжувати війну в другій половині 1709–1710 рр.;
  - дослідити військовий потенціал українсько-шведського військового союзу після приєднання до нього Османської держави та бойових дій протягом 1711–1713 рр.;
  - з'ясувати наслідки українсько-шведського військового союзу в геополітичному вимірі для українських земель після 1714 року і до закінчення Північної війни.

Об'єктом дослідження є місце та роль України в Північній війні 1700–1721 рр.

Предметом дослідження є військовий українсько-шведський союз 1708–1714 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють проміжок часу між Головчинським боєм (3 липня 1708 року за старим стилем та 14 липня за новим) та від'їздом шведського короля Карла XII та П. Орлика з території Османської імперії в жовтні 1714 р. Нижньою межею обрано початок активного наступу шведських військ на Москву, а верхня межа фіксує час, коли

бойові операції перемістилися з українських теренів до Центральної та Північної Європи. Але в цих хронологічних межах дисертант приділив відносно менше уваги подіям російсько-турецької війни 1710–1713 рр., через те, що більшість аспектів цієї війни, як зазначалося, виходять за межі визначеного об'єкту дослідження.

Географічні межі дисертаційного дослідження охоплюють: Лівобережну (Гетьманщину), Правобережну, Галичину, Буковину, Слобідську Україну та Запоріжжя, тобто територію реалізації українсько-шведського військового союзу.

Методологічною основою дисертації стали принципи об'єктивності, історизму та системності. Серед загальнонаукових методів дисертант, насамперед, опер своє дослідження на методи системного та структурно-функціонального та порівняльного аналізу. Під час аналізу джерел, що походили з різних протиборчих таборів (московського, шведського, польсько-литовського, українського), дисертант переважно користувався спеціально-історичними методами, як то: історико-генетичним, історико-типологічним, періодизації, історичної реконструкції, проблемно-хронологічним, історико-статистичним та контент-аналізу. Більш детально методологію дослідження буде розкрито у підрозділі 1.3 даної дисертації.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях, під час підготовки підручників та навчальних посібників, навчальних курсів з Історії України, історії Центрально-Східної Європи та спецкурсів у ВЗО а також у краєзнавчих проектах з історії України ранньомодерної доби, військової історії України, історії Наддніпрянської України, історії українського козацтва. Зокрема, дисертант є автором розділу у навчальному посібнику для вищих закладів освіти, рекомендованого МОН України: Нариси воєнно-політичної історії України / В. Атаманенко, М. Близняк, Д. Веденєєв та ін. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 173–185.

Наукова новизна полягає у комплексному дослідженні формування, функціонування та наслідків українсько-шведського військового союзу в роки Північної війни.

У дисертації вперше:

- встановлено хронологічні рамки існування українсько-шведського військового союзу: жовтень 1708 – жовтень 1714 рр.;
- аргументовано ситуативність утворення українсько-шведського союзу в цілому та його військової складової зокрема;
  - виділено п'ять етапів існування та розвитку українсько-шведського військового союзу;
  - обґрунтовано висновок, що укладення українсько-шведського військового союзу та приєднання до нього Запорізької Січі створили передумови переростання антимосковського виступу 1708 р. в національно-визвольні змагання 1708–1714 рр.;
  - з'ясовано, що під час переправи шведсько-українського війська через Дніпро після поразки під Полтавою врятувалася значно більша кількість шведських солдат та українських козаків, ніж це прийнято вважати в історіографії;
  - встановлено, що відхід від українсько-шведського союзу Запорізької Січі в період з серпня 1709 року до грудня 1710 року викликав стагнацію союзу;
  - доведено, що формально військовий українсько-шведський союз не припиняв свого існування аж до закінчення Північної війни, однак у період 1714–1721 рр. він втратив свою військову складову.

Уточнено:

- наукові уявлення, що блокада Полтави українсько-шведськими військами мала головною метою не здобуття міста, а втягнення московської армії в генеральну битву;

– висновок, що українське населення не приймало активної участі в боротьбі в Гетьманщині, а партизанський рух був насправді організований за розпорядженням Петра I на базі регулярних та іррегулярних контингентів московської армії;

– твердження, що невдала боротьба за Українську державу після 1709 р. залежала від непослідовної та суперечливої політики нових союзників – Османської імперії та Кримського ханства.

Отримали подальший розвиток такі проблеми:

– зроблено аналіз історіографії проблеми;

– концепція політики поліпідлеглості українських гетьманів в період Північної війни;

– вплив наслідків Полтавської битви та подій біля Переволочної на військові плани Швеції;

– взаємодія учасників українсько-шведського військового союзу після Полтавської битви.

Особистий внесок автора: сформульовані в дисертації наукові положення є самостійним та одноосібним доробком автора.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження висвітлено в доповідях на 17 наукових конференціях та семінарах:

а) міжнародних: «Славная победа русского оружия (к 300-летию Полтавской баталии)» (Международная научная конференция. Москва, 12 мая 2009 р.); «Історія торгівлі, податків та мита» (П'ята міжнародна наукова школа-семінар. Дніпропетровськ, 27–28 жовтня 2011 р.), «Минуле і сучасне Волині та Полісся» (XLI Міжнародна історико-краєзнавча наукова конференція. Луцьк, 11–12 травня 2012 р.), «Новгородика–2012. У истоков российской государственности» (IV-я международная конференция. Великий Новгород, 24–25 сентября 2012), «1812 год в судьбе России: к 200-летию Отечественной войны» (Международная научная конференция. Москва, 25 октября 2012 г.), «Актуальні проблеми вітчизняного права»: VII читання пам'яті

В.М. Корецького (Міжнародна наукова конференція). Дніпро, 21–22 квітня 2017 р.); «Актуальні проблеми вітчизняного права»: VIII читання пам'яті В. М. Корецького (Міжнародна наукова конференція). Дніпро, 17–18 травня 2019 р.);

б) всеукраїнських: «Історія Степової України XVII–XX століття» (Всеукраїнська наукова конференція на вшанування пам'яті професора А. В. Бойка. Запоріжжя, 20 травня 2011 р.), «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (7-а Всеукраїнська наукова військово-історична конференція, 15 березня 2012 р.), «VII Богданівські читання» (Всеукраїнська наукова конференція з нагоди 417 річниці від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. Черкаси, 6 грудня 2012 р.), «Історія Степової України XVII–XX століття» (Всеукраїнська наукова конференція на вшанування пам'яті професора А. В. Бойка. Запоріжжя, 31 травня 2013 р.), «Історія Степової України XVII–XX століття» (Всеукраїнська наукова конференція на вшанування пам'яті професора А. В. Бойка. Запоріжжя, 16–17 травня 2014 р.), «VIII Богданівські читання» (Всеукраїнська наукова конференція з нагоди 419 річниці від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. Черкаси, 10 грудня 2014 р.), «VII Новицькі Читання» (Всеукраїнська конференція. м. Запоріжжя, 8–9 жовтня 2015 р.); «Історія Степової України XVII–XX століття» (Всеукраїнська наукова конференція на вшанування пам'яті професора А. В. Бойка. Запоріжжя, 13–14 травня 2016 р.), «Актуальні проблеми джерелознавства та історіографії історії України» (Всеукраїнська наукова конференція, присвячена пам'яті проф. М. П. Ковальського (до 90-річчя з дня народження). Острого-Дніпро, 19–22 березня 2019 р.).

в) інших: «Історія Дніпровського Надпорожжя» (VII обласна історико-краєзнавча конференція. м. Дніпропетровськ, 13 травня 2011р.).

Публікації: Матеріали дисертації знайшли відображення у 2 монографіях та 32 статтях, в тому числі 17 статей у фахових виданнях за списком МОН України та 4 статті у закордонних виданнях (Польщі та Білорусії). Монографії :

Тінь Полтави. Дніпропетровськ: Акцент, 2016. 184 с.; Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. Дніпро: Ліра, 2018. 360 с.

Враховуючи зазначене, дисертант здійснив у першому розділі свого дослідження аналіз доступних джерел та історіографічних надбань, а спираючись на нього, визначив таку структуру своєї дисертації. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, що поділено на вісімнадцять підрозділів, висновку, списку використаних джерел та шести додатків.

Загальний обсяг дисертації – 428 сторінки, обсяг основного тексту – 352 сторінки.

Розділ I

ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО СОЮЗУ В ДЖЕРЕЛАХ ТА НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Історіографія проблеми.

Оцінка українсько-шведського військового союзу як підсистеми Північної війни, великою мірою залежить від підходів, що сформувались в історіографії стосовно цього загального геополітичного феномену. Тут можна виокремити *два напрямки*, в залежності від того, кого той чи інший дослідник вважає сторонами військового протистояння.

Перший напрям описує протистояння у Північній війні як конфлікт у структурних межах елементарної (бінарної) системи, яка складається всього з двох опозиційних елементів – Московії та Швеції – значимих сторін, котрі зчепились у боротьбі за панування у Балтійському регіоні. Цей *редукціоністський* історіографічний напрям, що спрощує конфліктну ситуацію, обмежуючи її двома елементами протистояння є поки що домінуючим, й включає в себе як праці вітчизняних, так і закордонних істориків. Скажімо, у статті В. Белашова читаємо: «Північна війна..., яку вели Росія і Швеція за панування у північно-східному регіоні Європи...» [190, с. 19]. Подібна точка зору залишається поширеною і дотепер серед західних науковців [211, с. 92; 331, с 231].

Другий напрям подає конфлікт у Північній війні у межах структур складної системи, що складається з багатьох елементів – як протистояння багатьох впливових сторін. Такий погляд зафіксовано, наприклад, в «Енциклопедії історії України». Серед причин розв'язування Північної війни там наголошується не на російсько-шведській боротьбі за домінування в

Балтійському регіоні, а подає її виникнення як антишведські прагнення кількох країн [527, с. 222]. Цього ж напрямку дотримується й автор дисертаційного дослідження. Власне, лише такі настанови на розуміння багат шаровості протистоянь у Північній війні дозволяють досліджувати українсько-шведський військовий союз як самостійний та значущий феномен.

Військово-політична історія нашої Батьківщини в роки Північної війни, з одного боку, залишалася предметом численних перекручень або спрощених схем, що були породжені трьохсотлітньою попередньою історією українсько-російських відносин, а з іншого – увагу дослідників привертала вікопомна постать Івана Мазепи, що навіть породила самостійний напрям – мазепіану – в історіописанні України ранньомодерного часу. Разом з тим, вважається, що військові аспекти уже досліджено достатньо, особливо, якщо йдеться про передполтавський період. А втім, на нашу думку, саме українській компоненті Північної війни приділено з боку науковців недостатньо уваги.

За такої ситуації в історіографії Північна війна взагалі та окремі її аспекти – зокрема, щонайсильніше – Полтавська битва – давно вже стали частиною російського національно-патріотичного міфу, що легітимується більш ніж 200-річною історією російської історіографії. Причому, через Полтавську легенду в російський національно-патріотичний міф інтегрується історія України. Полтавська легенда має такі складові: зрада Мазепи, героїчна оборона Полтави, перемога під Полтавою малою кров'ю та унікальна капітуляція вдвічі більшої армії шведів перед 9-тисячним корпусом О. Меншикова. Цей міф тримається великою мірою через апеляцію до кількісних показників – через маніпуляцією зручними числами учасників конфлікту, а іноді й прямими фальсифікаціями. Накопичення інформації й критична література дозволяють на даному етапі розвитку історіографії деконструювати як загальний міф Північної війни, так і його змістовного ядра – Полтавської легенди – через критичний аналіз та переосмислення перш за все

кількісних показників військової та міліарної складової Північної Війни у контексті українсько-шведських взаємин – зокрема – їх військового союзу.

Українсько-шведський союз до сьогодні не став предметом великої уваги українських істориків, хоч окремі його аспекти мають уже значну історіографію. Це стосується, насамперед, політико-дипломатичної складової цього союзу. На жаль, військова складова українсько-шведського союзу в нашій історичній науці здобула поки що скромну історіографію. Серед факторних ознак української історіографії тієї незначної традиції, що встигла скластися на сьогодні, можна виділити: полтавоцентризм, оскільки в центрі дослідження домінує Полтавська битва, та особливо популярний останнім часом персоналізм, коли акцент дослідження зроблено на постатях І. Мазепи, П. Орлика, Карла XII, Петра I тощо.

Очевидно, першим українським істориком, що поставив питання про утворення українсько-шведського союзу у Північній війні, став найвидатніший з українських істориків першої третини ХХ ст. М. Грушевський. Він опублікував невелику розвідку 1909 р. [238], де заперечує виступ І. Мазепи як особисту зраду Петру I, а трактує його як результат воєнно-політичної міждержавної угоди. Варто також указати на цікаву аналітичну історико-філософську статтю Д. Донцова, та опубліковану спочатку 1916 р. німецькою мовою [249]. Однак військовий союз Гетьманщини та Швеції в цій статті розглядався лише як елемент воєнно-політичної угоди. Д. Донцов базував свої висновки на працях Г. Адлерфельда, Й.-Х. Енгеля та М. Юнакова і не розглядав події далі 1710 р. Цей етап розвитку української історіографії військового союзу між Гетьманщиною та Швецією можна визначити як початковий, коли було здійснено постановку проблеми, але її окреслення великою мірою визначав імперський інтелектуальний та інституційний контекст.

На думку дисертанта, самостійна українська історіографія українсько-шведського військового союзу реально почала формуватися лише після еміграції кількох українських істориків після поразки українських визвольних

змагань 1917–1921 рр. Це дозволило перейти до наступного самостійницького, чи, точніше, екзильного етапу української історіографії. Зарубіжна українська історіографія має у своєму доробку достатньо цікаву працю кадрового військового Вс. Петріва «Московсько-українська війна (1708–1711 рр.)», написану 1926 р. [378]. Як видно з назви, Вс. Петрів запропонував досить широкі рамки цієї війни, до Прутського перемир'я з Османською Туреччиною. Зокрема, він звернув увагу на етичний момент, провівши паралелі між підданими Австро-угорської монархії, поляками та чехами, що перейшли на бік Російської імперії під час Першої світової війни, та протекторатом Московського царства – Гетьманською Україною. Слушним є зауваження, що після переходу на бік шведів Запорізької Січі кошового отамана Костянтина Гордієнка церковній анафемі не піддавали [378, с. 139].

Зберігають своє значення результати дослідження, здійсненого 1933 р. М. Андрусюком, обставин утворення українсько-шведського союзу 1708 р. [160]. Історик уперше в українській історіографії підкреслив, що в тодішньому українському суспільстві набагато популярнішою була пряма спілка зі шведським королем, ніж з його польським ставлеником [160, с. 59]. Він же навів переконливі аргументи, що контакти з І. Мазепою Ст. Лещинський став шукати не раніше кінця 1705 року [160, с. 38]. Щоправда, політико-дипломатична складова в цій статті мала пріоритет, тому військова проблематика знову залишилася на другому плані. Лише в одному припущенні М. Андрусюк не переконливий: він вважає, що Г. Галаган та Д. Апостол не зраджували свого гетьмана, а виконували місію посланців від гетьмана до царя [160, с. 54].

Помітним унеском у досліджувану нами тематику стали праці відомого історика І. Борщака, опубліковані в 1930-ті роки у Франції. Хоч основною темою його досліджень були біографії діячів української козацької державності, все ж у біографічних нарисах І. Мазепи, А. Войнаровського та П. Орлика він аналізує й події Північної війни на українських теренах [199;

200]. Правда, твори І. Борщака, хоч і написано жвавою, образною мовою, не позбавлені певних фактичних похибок. Зокрема, він некритично приймає польську версію про початок контактів Ст. Лещинського з гетьманом І. Мазепою від 1703 р. Крім того, І. Борщак чомусь думає, що принц Максиміліан Вюртемберзький загинув у Полтавській битві, хоч насправді він помер три місяці по тому вже на Волині, повертаючись з полону [199, с. 106].

Суттєвий внесок у вивчення українсько-шведського союзу здійснив Б. Крупницький, щоправда, переважно у політико-дипломатичному напрямі [316; 317; 318; 319; 320]. Зокрема, Крупницький вказав, що після переходу Д. Апостола до Петра І, його маєтки були розорені шведами, тобто малоімовірною є версія про таємну місію миргородського полковника до московського царя [319, с. 29]. Що ж до військових аспектів союзу, Б. Крупницький виділив значення руйнації О. Меншиковим Батурина та рішучість козацької старшини в підтримці І. Мазепи.

Цінним внеском в історіографію Північної війни, на нашу думку, є поява роботи О. Ковалевської щодо відновлення не виданого у Варшаві через Другу світову війну третього тому збірки «Мазепа». Завдяки зусиллям О. Ковалевської науковий загаль сучасної України дістав змогу ознайомитися з кількома неопублікованими працями Б. Крупницького, В. Жили та О. Оглобліна, що прямо стосуються нашої тематики [293]. Зокрема, Б. Крупницький поглиблено аналізував параметри українсько-шведської угоди 1708 р. [320]; В. Жила та Б. Крупницький досліджували «Бендерський період» Великої Північної війни, що раніше не привертало увагу українських істориків [264; 316].

Однозначно на користь існування в роки Північної війни українсько-шведського союзу висловився українсько-американський Т. Мацьків, утім фактично досліджував його дипломатичні аспекти, вкрай мало звертаючи увагу на військову компоненту [341, с. 156 – 168]. Між іншим, Т. Мацьків вважав, що разом з орденом Андрія Первозванного Петро І надав І. Мазепі право

користуватися титулом «Князь України» [341, с.13]. Найбільш цінним доробком праці Т. Мацьківа стало звернення до сучасних І. Мазепі документів семи європейських країн.

Значний доробок щодо української історії XVIII ст. належить перу українсько-канадського історика О. Субтельного. Зокрема, для нашої теми важливе значення має праця «Мазепинці», опублікована 1981 р. у США та перекладена в Україні 1994 р. [444]. Цікавим спостереженням О. Субтельного про причини антимосковського виступу І. Мазепи, є наголошення на європейській традиції у взаємних зобов'язаннях сеньйора та васала. Іншими словами, гетьман І. Мазепа діяв у рамках європейських політичних традицій, а Петро I – як східний деспот [444, с. 26]. Правда, сучасний французький історик Д. Бовуа досить критично оцінює якість вищезгаданих творів, особливо І. Борщака [140, с. 324]. У 2003 р. в Україні видано монографію одного з найзначніших українських істориків цієї епохи Олександра Оглобліна, написану ще 1960 р., в якій частково висвітлено й цікаві для нашого дослідження військово-політичні аспекти, зокрема, складні стосунки І. Мазепи та К. Гордієнка [360]. Дисертант завершує огляд закордонної української історіографії відомою працею ще одного українсько-канадського історика П.-Р. Магочія. В її основу покладено не історію українського етносу, а історію територій. Незважаючи на узагальнювальний, енциклопедичний характер його праці, він теж не оминув увагою подій Північної війни, приділивши їй один з 53 розділів своєї книги. П.-Р. Магочій теж користується терміном «козацько-шведський союз» та відносить його виникнення на осінь 1708 р. [334, с. 237]. До недоліків праці слід віднести використання автором без пояснень обох календарів: григоріанського та старого юліанського. Зокрема, дату Полтавської битви він подає за григоріанським (8 липня), а знищення Батурина – за юліанським (2 листопада) [334, с. 237, 239].

Підсумовуючи досягнення українських істориків на еміграції, можна вказати, що головною їх заслугою стало введення в науковий обіг значного

документального матеріалу з архівосховищ Швеції, Англії, Нідерландів, Франції, Польщі, Чехії, Австрії та Німеччини. Впадає в око, що праці згаданих істориків, крім М. Андрусяка та П.-Р. Магочія, вписуються до персоналістичного напрямку історіописання Північної війни. Разом з тим, приділивши значну увагу політико-дипломатичній складовій українсько-шведського союзу, ці дослідники дуже поверхово вивчили його військово-мілітарні аспекти.

З розвалом Радянського Союзу, а фактично – російської радянської імперії, в українських істориків з'явився шанс на об'єктивніший аналіз проблем Північної війни та, зокрема, подій 1708–1709 рр. З цього моменту можна виділяти формування третього етапу української історіографії Північної війни – незалежного чи, краще, національного.

Можна вважати одним з перших досліджень після руйнації СРСР, що безпосередньо належить до обраної нами тематики, статтю істориків Л. Шендрик та О. Яновича «Карл XII і Петро I. Боротьба за панування» [472]. Автори розглянули події осені 1708 – весни 1709 рр., завершивши передоднем Полтавської битви. Основним епізодом, детально розглянутим авторами, стала боротьба за Веприк у грудні 1708 – січні 1709 р. Проте необхідно зауважити, що основний масив матеріалу автори виклали в традиційному ключі, лише де в чому підкресливши гетьманську змову не як зраду, а як опір козацької верхівки централізаторським намірам Петра I [472, с. 40, 41]. Суттєва залежність українських істориків від тенденційності російської науки простежувалася навіть через кілька років по відновленню Україною незалежності. Прикладом може бути нарис історика Н. Цехмістро в колективній збірці «Полтава. Історичний нарис» [386]. Автор спромоглася заперечити традиційні російські цифри шведських утрат (майже 10 тис. убитих та 3 тис. полонених) і навела цифри, поширені в західній історіографії (6,9 тис. убитих та 2,8 тис. полонених). Крім того, вона вже не згадує про зрадника на ім'я Немчин та перевдягання Новгородського полку. Зате інші імперські легенди в її тексті ще

збережено: напередодні битви шведи вже втратили понад 6 тис. солдатів під час облоги міста, серед захисників Полтави було 2,6 тис. місцевих мешканців, напередодні генеральної битви цар звертався з патріотичними закликами до воїнів дивізії Алларта, де нібито було багато козаків (хоч автор не могла не знати, що до московської піхоти в цей час рекрутували винятково етнічних росіян), під командою генерала Шліпенбаха біля редутив перебувало 10 ескадронів кінноти (тобто, два полки), король повів у бій 24 батальйони піхоти замість реальних 18, героїчний цар вів у контратаку новгородців, зазнавши влучання трьох куль [386, с. 65–71]. Грішить автор і арифметикою. Наприклад, у нарисі є фраза: «Карл XII напередодні битви був поранений, але наказав відвезти себе на поле бою» [386, с. 71]. Але трьома сторінками раніше вона наводить точну дату поранення короля – за десять днів до бою. Згадуючи про сили московської армії, автор пише: «Петро I мав під Полтавою 58 батальйонів піхоти, 17 полків кавалерії, разом 42500 чоловік і 102 гармати», а вже через дві сторінки згадує ще про 6 полків кінноти, надісланих на підкріплення до Скоропадського [386, с. 69, 71]. Крім того, автор змогла обійти мовчанкою кількість українських козаків як на боці шведів, так і на боці Петра I.

Цікаве припущення щодо обставин укладання угод між І. Мазепою, Карлом XII та Ст. Лещинським висловили В. Смолій та В. Степанков. На їх думку, союз гетьмана з шведським королем був суто воєнною конвенцією, а угода зі С. Лещинським мала державно-політичний характер [429; с. 209]. Як і М. Андрусак, обидва історики припускають, що угоди було підписано навесні 1708 р. у Сморгоні. Водночас, В. Смолій та В. Степанків наводять факти, що заперечують їх же власне припущення: для Карла XII поява у шведському таборі І. Мазепи була повною несподіванкою; сам І. Мазепа не сподівався на появу шведського війська в Гетьманщині (але ж угода нібито передбачала передачу шведам кількох українських фортець на час війни) [429; с. 210, 211].

Серед праць інших сучасних українських авторів, що безпосередньо торкаються українсько-шведської військової взаємодії, насамперед слід

указати на дослідження О. Сокирка, де розглянуто маловивчені питання створення в Гетьманщині найманого («охотницького») війська та низку військово-технічних аспектів [432; 433; 436; 438; 439; 440]. Варто згадати науково-популярну роботу С. Миколаєнка, присвячену Полтавській битві, подану з урахуванням «західних» оцінок цієї події [360].

Ще одним напрямом вивчення істориків стали українські персоналії Великої Північної війни. Крім величезної на сьогодні літератури, присвяченої І. Мазепі, з'явилися біографії П. Орлика, К. Гордієнка, І. Скоропадського, Д. Апостола, П. Полуботка, А. Войнаровського [163; 200; 243; 244; 316; 318]. Зокрема, спільна праця відомих українських істориків О. Гуржія та О. Палія, присвячена біографії К. Гордієнка, носить швидше популярний, ніж науковий характер. Попри об'ємний список джерел та літератури, вона не містить жодного конкретного посилання, тому інколи важко збагнути окремі деталі подій літа 1709 р. Скажімо, автори називають датою прибуття до Південного Бугу залишків шведсько-українського війська 15 (16) липня, але вже через сторінку вказують правдивішу дату – 8 (9) липня [244, с. 167, 168].

Щось подібне спостерігаємо і в дослідженні історика О. Корнієнка [303]. Один розділів (четвертий) цієї монографії присвячено подіям Північної війни. На жаль, тут є прикрі фактичні помилки: наприклад, Білгородський розряд автор прирівняв до полку, хоч реальним відповідником московських розрядів були пізніші військові округи, здатні сформувати кілька полків [303, с. 221]. До речі, подібна помилка зустрічається у працях багатьох істориків, навіть О. Апанович не оминула такого казусу [162, с. 137 ; 163, с. 144]. Оповідаючи про боротьбу в Прибалтиці 1701 р. між московською армією Б. Шереметьєва та корпусом полковника В. Шліпенбаха, О. Корнієнко пише: «Карл XII, схильний до містифікацій, охоче вірив усьому, а тому нагородив полковника чином генерал-майора» [303, с. 228]. Проте О. Корнієнко сам далі пише, що В. Шліпенбах, незважаючи на невеликі власні сили (7 тис. чоловік), три роки стримував наступальні акції Б. Шереметьєва [303, с. 228]. Так що своє

генеральське звання він цілком заслужив. Лише 1704 р. московити здобули першу значну перемогу – захопили Нарву. В чому тут дослідник побачив схильність короля до містифікацій – не зрозуміло. Не погоджується дисертант і з таким твердженням О. Корнієнка: «Власне ані польські, ані німецькі солдати, як і вояки Петра I, за умови рівної кількості війська з сутичок з арміями Густава II Адольфа чи Карла XII переможцями не виходили» [303, с. 240]. Аналіз боїв шведської армії у Тридцятилітній та Великій Північній війнах говорить про те, що вона отримувала перемоги завжди у меншості, інколи дуже значній меншості. Є у цій достатньо цікавій монографії й інші дрібні недоречності, на зразок шведського генерал-майора Шпора [303, с. 295]. Автор, мабуть, має на увазі генерала А. Спаре, якого московська тогочасна література часто іменувала Шпаром, при цьому О. Корнієнко некритично повторює пропагандистський штамп Петра I про нібито призначення його королем Карлом на посаду московського коменданта. Заслуговує на згадку також і невелика монографія ще одного дослідника історії Слобожанщини В. Маслійчука [339]. Автором висловлено ряд цікавих припущень. Наприклад, він стверджує, що Запорізька Січ підтримала гетьмана І. Мазепу майже одразу, в листопаді 1708 р. Також В. Маслійчук навів докази того, що Петро I теж недовіряв слобідським полкам, підозрюючи їх в прихованих симпатіях до І. Мазепи [339, с. 90]. Аналізуючи осінньо-зимову кампанію 1708/1709 р., В. Маслійчук довів, що утримання армії Петра I майже повністю лягло на плечі слобідського населення [339, с. 83]. Правда, чіткого бачення українсько-шведського союзу автор не висловив.

Окреме специфічне місце в українській історіографії займають праці В. Молтусова [349; 350; 351; 352]. Автор аналізує різноманітні аспекти Полтавської битви, але вкрай побіжно торкається обставин українсько-шведського союзу. Якість його робіт поступово покращувалася. Так, наприклад, в одній із ранніх публікацій В. Молтусов уважав, що в Полтавській битві брав участь батальйон драбантів та 109 ескадронів шведської кінноти

[352, с.36, 38]. У пізніших працях він виправив ці помилки, адже королівських драбантів була всього одна рота – близько ста осіб (хоч більшість російських авторів все одно воліють називати її корпусом), а число 109 стосується кавалерійських рот, а не ескадронів. Також російською мовою вийшла монографія Ю. Капустника, де, з одного боку, враховано сучасні дослідження, а з іншого – залишено помилки попередників, які автор не критично включив у текст [281]. Обидва історики належать до полтавоцентричного напрямку історіографії та притримуються російського принципу замовчування українсько-шведського союзу, а, навіть, коли згадують участь українського козацтва у подіях навколо Полтави, подають це як незначущий епізод.

Варто також указати на низку праць сучасних українських істориків, у яких вивчаються загальномілітарні питання історії України, зокрема і події Північної війни. Насамперед, це роботи знаного історика В. Брехуненка [201; 204]. Безпосередньо історією українських війн на межі XVII–XVIII ст. займається С. Павленко, серед праць якого, насамперед, необхідно вказати на монографії «Загибель Батурина» [371], яка виходила двома виданнями, та «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники» [372]. Хоч остання присвячена аналізу суб'єктивних чинників військової історії України, але автор наводить і низку важливих моментів мілітарної боротьби в українських землях під час Північної війни. Нещодавно С. Павленко опублікував об'ємну монографію «Військо Карла XII на Півночі України», де зосередив результати своїх багаторічних досліджень щодо подій Північної війни у цій частині України [370]. Хоч автор намагався дотримуватися заявленої регіональної тематики і не розглядати детально операції шведської армії навесні – влітку 1709 рр., все ж приділив певну увагу аналізу подій і в інших регіонах України.

Необхідно звернути увагу на численні дослідження авторитетного українського історика Т. Чухліба, хоч вони переважно торкаються історичних подій більш раннього періоду – до 1700 року, або ж іншої тематики, все ж оминати увагою проблематику українсько-шведського військово-політичного

союзу він не міг, детально розробляючи саме політичну складову цього альянсу. На його думку, «...до 1713 р. Україна перебувала під номінальним протекторатом Швеції» [279, с. 416]. Мабуть, найгрунтовнішою працею в цьому напрямі можна вважати монографію «Шлях до Полтави» [469]. Однак, на жаль, автор припустився однієї прикрої помилки. Він урівняв вік Петра I та Карла XII, хоч насправді московський цар був на десять років старшим за шведського короля [469, с. 151]. Т. Чухліб висунув теорію «українського полівасалітету», тобто намагання гетьманів маневрувати в чотирикутнику Річ Посполита–Московія–Османська Туреччина–Швеція з метою збереження Української Козацької Держави та, якщо вдасться, розширення її міжнародної суб'єктності аж до досягнення суверенітету [467, с. 21]. Предмета нашої дисертації торкається ще одне дослідження Т. Чухліба, де він пише: «Іван Мазепа відмовився від довголітньої зверхності Московського царя та перейшов під сюзеренітет польського монарха і протекторат шведського монарха (1708–1709 рр.), а його наступник Пилип Орлик вимушений був визнавати протягом 1710–1712 рр., окрім шведської, ще й турецьку протекцію» [466, с. 93]. Дисертант цілком поділяє тезу, що виступ гетьмана І. Мазепи теж уписується в полівасалітетний курс його попередників.

Що ж до укладення українсько-шведського союзу, то Т. Чухліб допускає укладення двох угод: 1708 р. та в квітні 1709 р. [468, с. 11–12]. Серед інших праць Т. Чухліба варто вказати на статтю в «Українському історичному журналі», яка детально аналізує участь козачих контингентів з Гетьманщини у першій половині Північної війни до початку 1709 р. та мотиви зміни гетьманом І. Мазепою московського протектора на шведського [464]. Загалом погоджуючись із висловленими Т. Чухлібом міркуваннями, зазначимо, що, на нашу думку, номінальна протекція Швеції тривала до кінця Північної війни або, як мінімум, до виїзду П. Орлика з території Швеції у 1720 р.

Варто також відзначити кілька цікавих статей В. Яценка, присвячених аналізу сучасної російської історіографії Північної війни [489], боротьбі за

Батурина [488] та місцю і ролі Запорізької Січі в подіях цієї війни [486; 487]. В. Яценко вживає у своїх дослідженнях термін «козацько-шведський альянс» та відносить його утворення до 1708 р. [487, с. 81]. Дисертанту слушною видається висунута В. Яценком теза про змагання двох тенденцій української історіографії Північної війни – народницької та державницької – від кінця ХІХ ст. до нашого часу. Певне значення для розкриття теми нашого дисертаційного дослідження мають праці В. Смоля та В. Степанкова [428; 429; 430]. Крім методологічних підходів та оцінок з цих досліджень, ми також використовували й фактологічний матеріал про місце та роль Правобережної України у боротьбі І. Мазепи за незалежну Козацьку державу.

Характеризуючи третій етап варто вказати, що тривалий час, напевне, до початку ХХІ ст. йому був властивий такий недолік, як значна залежність від тенденцій російської історіографії при спробах деміфологізації Північної війни. Наразі цілком задовільно опрацьовано політико-правові аспекти українсько-шведського союзу, але військово-мілітарний аспект союзу лише почав розроблятися. Іншими словами, лише намічено шляхи подолання недоліків попереднього історіографічного етапу.

Серед закордонної історіографії Північної війни, напевне, неоднозначне місце належить історіографії Росії. Щодо обраної нами теми, то слід вказати на характерну особливість російської історіографії: майже триста років факт українсько-шведського союзу замовчувався, натомість увага зосереджувалася на особистій «зраді» гетьмана І. Мазепи, якого абсолютно не підтримав український народ. Така позиція, зокрема, простежується у праці авторитетного історика Д. Бантиша-Каменського [176]. Його тритомна робота мала всі ознаки наукового дослідження, спиралася на значне коло архівних джерел та закордонні матеріали і, безумовно, вплинула на всіх пізніших російських істориків. Однак і він припускався нелогічностей та повідомляв неперевірені факти. Говорячи про втечу від шведів Г. Галагана, історик вказує, ніби той захопив у полон 60 драбантів [176, с. 112]. Зрозуміло, що тут йдеться про

звичайних шведських солдатів, адже драбантів (особистої охорони короля) було всього 150 осіб, а на кінець листопада 1708 р. їх було трохи більше 120. Якби Г. Галаган захопив половину з них у полон, короля нікому було б супроводжувати в подальших боях, однак джерела постійно згадують цей загін і в подальших подіях. Крім того, Д. Бантиш-Каменський подавав без пояснень дати як за старим російським, так і за старим шведським стилями [176, с. 105]. Проте зовсім ігнорувати факт військової взаємодії шведів та українців у 1708–1709 рр. тривалий час російські історики не могли, особливо після праць М. Костомарова та Д. Яворницького, де було згадано про участь запорожців у антимосковському виступі І. Мазепи.

Особливе місце в російській історії, яке займає Полтавська битва, привело до швидкого спотворення цієї події. Навколо неї почалося накопичення значної кількості вигаданих деталей та відвертих перекручень. Напевне, нічого подібного не відбувалося ні з якими іншими подіями військової історії Росії: у війнах з Туреччиною після середини XVIII ст. перевага росіян була аж надто очевидною; битви Семирічної війни, крім, хіба, битви при Гросс-Егерсдорфі, мали для Росії дуже непевні наслідки; війни з наполеонівською Францією було надто добре документовано, хоча й там знайшлося місце «бородінській легенді»; Кримську війну Росія взагалі прогнала, те ж саме трапилося і в XX ст. (війна з Японією та Перша світова).

Але «Полтавська легенда» набула поширення не лише для внутрішньоросійського вжитку, але й суттєво вплинула на європейську історіографію. Найскладнішою виявилася ситуація для українських істориків, адже в Полтавській битві українські війська майже порівну було розірвано між двома ворогами – Карлом XII та Петром I. Обидва монархи не дуже довіряли своїм українським союзникам: шведів бентежила козацька «вольниця», росіяни ж небезпідставно вважали українських козаків Скоропадського прихованими мазепинцями.

Оскільки полтавська кампанія весни-літа 1709 р. достатньо швидко перетворилася у важливий елемент політичної імперської російської доктрини, варто було сподіватися на всебічне та глибоке вивчення всіх аспектів українсько-шведського воєнно-політичного союзу, що виник до певної міри несподівано та залишається незбагненим для російських істориків як XVIII–XIX ст., так і сьогодні. Цього ж варто було сподіватися й щодо полтавських подій: облоги міста шведами, російські спроби його деблокади, генеральної битви, відступу та капітуляції шведської армії, подальшої боротьби за нейтралізацію Карла XII у Бендерах.

Перші сто п'ятдесят років, що минули з часу цієї вікопомної битви, можна визначити як період популярного викладення подій, або описово-пізнавальний. Це стосується як російської, так і шведської історіографії, де політичний складник у висвітленні подій відчувається не набагато менше. У російській історіографії першим автором варто назвати самого царя Петра, який особисто редагував та відслідковував якість праць своїх сподвижників. Власне, можна погодитися з висновками відомого російського історика Є. Анісімова: «Одразу після битви Петро встановив монополію на інформацію про неї. Жодних інших інтерпретацій подій під Полтавою, крім тих, що виходили від самого Петра, тогочасна спільнота не отримала» [161, с. 51]. Петро I монополізував інформацію не лише про Полтавську битву та Переволочну, але й інші події Північної війни, як до 1709 р., так і після цієї дати. Популярнішим викладом подій Північної війни стала гігантська багатотомна праця Івана Голікова «Деяння Петра Великого, мудрого преобразователя России...», видавана наприкінці XVIII ст. і містила вже окремі елементи наукового аналізу подій із залученням значної документальної бази петровської епохи. Зокрема, подій 1708–1710 рр. стосуються IV та X том його праці [227; 228], а також два томи з «Доповнень до діянь...» – XV та XVI томи [229; 230]. Однак І. Голіков, як історик-аматор, що фактично представляв романтичну школу історіографії, та палкий прихильник Петра I, komponував матеріал, прагнучи, насамперед,

створити панегірик царя, а не наукове дослідження Північної війни. З цією метою І. Голіков включав у свій текст виграшні з точки зору героїчних деталей інтерпретації своїх попередників, причому активно використовував твори свого попередника П. Крьокшина, які згодом були викриті як прямі або опосередковані фальсифікати. Матеріали Голікова використали у своїх дослідженнях пізніші професійні історики початку ХІХ століття – І. Нехачин, В. Бергман, Д. Бутурлін, праці яких теж не відрізнялися глибоким аналізом джерел, а мали на меті апологетику Російської монархії та її збройних сил, тому некритично спиралися на статистику й оцінки І. Голікова [180; 208; 357].

Якщо перші півтора століття після закінчення Великої Північної війни в російській історіографії можна визначити як описовий період, то науково-аналітичний період вивчення кампанії 1708/1709 рр. у російській історіографії починається з праць професійних військових істориків О. Карцова (1851 р.) [282] та Г. Леєра (1865 р.) [326], певний крок у цьому напрямі зроблено у праці І. Павловського (1895 р. та перевидання 1908 р.) [374]. Вказані автори базували свої дослідження на офіційних документах, намагаючись піддати їх критичному аналізу, наскільки це дозволяв їх статус військовослужбовців царської армії. Саме І. Павловський дійшов висновку про недостовірність ряду джерел про облогу Полтави. Однак в питанні українсько-шведських стосунків згадані історики дотримувались офіційної позиції «зради Мазепи».

Суттєвими досягненнями, насамперед критичним аналізом джерел, відзначалися праці, що з'явилися до 200-их роковин Полтавської битви. У працях військових істориків М. Юнакова, В. Полікарпова, О. Мишлаєвського, крім уведення в обіг значної кількості архівних матеріалів, було досліджено переважну більшість військово-стратегічних та оперативно-тактичних аспектів кампанії Карла ХІІ проти Росії у 1707–1709 рр., серед них подано більш реалістичні, ніж у І. Голікова та його послідовників, описи бойових дій в Україні та під Полтавою зокрема [482]. Загалом же, на ці дослідження впливали ідеологічні парадигми великодержавної Росії, знижуючи їх наукову

достовірність та об'єктивність, тому в їхніх працях не могло бути мови про вивчення українсько-шведського військового союзу, а згадки про нього мали упереджений та фрагментарний характер. Правда, подеколи у дослідників–краєзнавців того періоду теж траплялися випадки некритичного сприйняття інформації. Так, відомий краєзнавець В. Бучневич у своїй розвідці подав деталі боротьби шведів та московитів за місто Ромни. Він стверджував, що шведи відбили місто 7 січня 1709 р., втративши після двох штурмів 1,2 тис. солдатів загиблими, але захопивши 1,1 тис. бійців московського гарнізону [209, с. 112]. Дати, обсяг утрат та обставини штурму Ромен наштовхують на думку, що знаний дослідник просто переплутав деталі та дату захоплення шведами Веприка з подіями під Ромнами, які королівська армія відбила скромнішими зусиллями.

Радянська наука, як не дивно, у вивченні Північної війни загалом та Полтавської битви зокрема, топталася на місці аж до середини 1980-х років. Опинившись у жорстких ідеологічних «лещатах» (набагато міцніших ніж у монархічний час), радянські історики публікували невеликі дослідження (брошури чи статті) або загального характеру, на зразок С. Безбаха чи П. Єпіфанова [178; 257], або вузько тематичні, як-от В. Шперк [475] чи С. Гербановський [223] (відповідно у 1939 та 1952 рр.). У радянській історіографії Північної війни сформувався специфічний метод її вивчення: більш-менш детально аналізують перші десять років (до Полтавської перемоги), а наступні дванадцять років згадують побіжно, ніби щось несуттєве. Щось подібне відбувалося і при вивченні Української національної революції XVII ст., яку штучно обривали на 1654 році, не акцентуючи уваги на тому, що боротьба тривала аж по 1676 рік [430].

Помітним явищем у радянській історіографії могла стати публікація ювілейної збірки «Полтава. К 250-летию Полтавского сражения». Остання збірка містила низку статей, що прямо чи дотично стосувалась українсько-шведського союзу та Полтавської битви. Наприклад, Є. Колосов переконливо

довів факт значного заниження в попередній літературі артилерійської потужності московських військ (він обстоює цифру у 102 гармати замість традиційної 72), однак його висновки практично не вплинули на публікації інших радянських авторів наступних тридцяти років; важливі висновки щодо достовірності російських та закордонних джерел зроблено Т. Биковою [212].

Радянську історіографію Полтавської битви досліджено у дисертаційній праці Л. Скрипник, тому автор запропонованої дисертації не вбачає потреби повторювати ці висновки [524]. Переважно подібні публікації повторювали ті чи ті ідеологи, що склалися ще у XVIII ст. – одностайна підтримка українським народом політики Петра I як захисника вітчизни від нахабних шведських загарбників, до яких приєдналася незначна купка ошуканих І. Мазепою вимушених зрадників, замовчування ролі й місця Запорізької Січі у подіях 1709 р., ряд легендарних епізодів власне Полтавської битви: участь в обороні Полтави 2600 її мешканців, хоч населення самого міста в ці роки складало лише 4 тис. [297, с. 71], а значить, мобілізаційні можливості полтавчан не перевищували 1 тис. чоловіків, здатних носити зброю; домовленість сторін про бій на 29 червня і підступний учинок Карла XII щодо початку бою 27 червня; зрада унтер-офіцера на прізвище Немчин напередодні битви та його підказка про полк із новобранців; завбачливе перевдягання в мундири новобранців одного з кращих царських полків, а саме Новгородського; створення Петром I та його генералітетом добре продуманого плану битви; героїчна оборона невеликим гарнізоном із двох батальйонів десяти редутів від переважаючої шведської армії, полум'яна промова Петра перед російськими полками, героїчна поведінка самого царя, що особисто ліквідував прорив шведської піхоти на правому фланзі, при цьому в царя нібито влучило аж три кулі: в арчак сідла, у капелюх та в груди (де був чи то образ-складень, чи то хрест-енколопійон), величезна кількість побитих ворогів при незначних утратах власне російської армії, панічна втеча ворога до Дніпра. Подібних недоліків не уник навіть один з найкваліфікованіших радянських істориків академік

Є. Тарле у своїй монографії про Північну війну, де Полтавській кампанії присвячено 20 % загального тексту. Досить указати на те, що в кількох монографіях припускалися незрозумілі помилки. Скажімо, в книзі Є. Тарле так викладено епізод відступу шведів після Полтавської поразки: «28 червня добігли до Кобеляк. Але тут зламалася карета і Карла винесли з неї і посадили на коня... У ніч на 29 червня Карл зупинився в Нових Санжарах. Він не міг їхати далі, рана відкрилася від швидкої їзди та тряски» [451, с. 413]. Незабаром точно такий же пасаж з'явився і у монографії О. Маркевича [338, с. 114]. Поважні історики чомусь не переконалися, що з Полтави до Кобеляк дорога йде саме через Нові Санжари, а не навпаки. До речі, подібні казуси траплялися й раніше. Наприклад, І. Бучневич ще у 1917 р. написав: «Через Решетилівку втікали залишки шведської армії на чолі з Карлом XII, переслідувані князем Голіциним та Боуром, прямуючи до Нових Санжар (за 35 верст від Решетилівки), після поразки під Полтавою 27 червня 1709 р.» [88, с. 9]. Мало того, що Решетилівка лежить від Полтави на захід, а не на південь, там ще й перебував козацько-московський корпус І. Скоропадського та Д. Голіцина, тобто прорив без бою був неможливим.

Радянська офіційна історіографія, подібно до імперської, часто грішила пересмикуванням цифр. Так, наприклад, оповідаючи про битву при Лісній, вони наводять чисельність російського корволанту в 11631 осіб, підкреслюючи тим самим значну перевагу Левенгаупта (16 тис.). У документах XVIII ст. справді така цифра фігурує, однак стосується вона лише чотирнадцяти полків корволанту, які починали бій 28 вересня, при цьому не враховано офіцерів указаних полків. [83, с. 143] Але, якщо додати і їх, то реальна кількість московського корволанту збільшиться не менше, ніж на 420 осіб і перейде за 12 тис. а ще ж треба взяти до уваги й чисельність восьми драгунських полків, що надійшли перед вечором того дня і нараховували майже 5 тис. [166, с. 17]. Тож і виходить, що Петро протягом 28 (29) вересня 1708 р. кинув у бій проти Левенгаупта лише регулярного війська понад 17 тис., а була ж ще й іррегулярна

калмицька та козацька кінноти – це ще щонайменше тисяча вершників. Але ще у 1909 р. опубліковано зведений табель московських військ, що брали участь у цій битві. У ньому вказано, що у двадцяти двох полках нараховувалось аж 17917 нижніх чинів, тобто знову без офіцерів [83, с. 198, 199]. А в цих полках їх мало б бути понад 500. Отже, справжня кількість регулярних військ (одинадцять батальйонів гвардійської піхоти, серед них Інгерманландський та Астраханський полки та вісімнадцять драгунських полків), як мінімум, досягала 18,5 тис., а враховуючи нерегулярні контингенти козачої та калмицької кінноти, виходить, що Петро I виставив проти Левенгаупта 20-ти тисячне військо проти 13 тисяч (двадцять батальйонів прибалтійської та фінської піхоти та дев'ять кінних полків). А втім, в офіційних повідомленнях про перемогу при Лісній цар подавав чисельність московських військ як 15701 особа проти 16000 солдатів Левенгаупта [73, с. 836, 837]. У сучасних європейських дослідженнях фігурують ще вищі цифри за рахунок включення до цих контингентів ще й загону бригадира Ф. Фастмана кількістю від 1,4 до 1,9 тис. драгунів та козаків, які прямої участі в бою не брали, але їх присутність поблизу місця бою значною мірою вплинули на ситуацію, особливо на наступний день [493, р. 108]. До речі, навіть один з найвідоміших сучасних російських фахівців з Північної війни В. Артамонов, теж не зміг уникнути спокуси пересмикування цифр. Прекрасно знаючи шведські джерела про битву при Лісній, він обрав дані фенріка Р. Петре (12950 чол.), які є максимальними, не аргументуючи свого вибору [166, с. 25]. Інший учасник бою, лейтенант Вейє, подає чисельність корпусу Левенгаупта на 1,5 тис. менше (11450 осіб). Ще менші цифри повідомляє сам Левенгаупт – 10914 бійців, проте генерал надто зацікавлена особа, аби довіряти його даним беззаперечно [367, с. 257]. Хоч саме на цю цифру орієнтувався Т. Мацьків [342, с. 22]. Сучасний шведсько-білоруський історик А. Котлярчук у своєму дослідженні обрав середню цифру, наведену лейтенантом Ф. Вейє [284, с. 120].

Схожі недоліки властиві й працям російської закордонної історіографії (на еміграції), хоч, здавалося б, на них не тиснули лещата «партійно-класової» методології. Для прикладу, можна навести брошуру П. Богдановича, що вийшла друком у далекому Буенос-Айресі до чергової ювілейної дати Полтавської перемоги. Автор не подав жодної нової цифри, що суперечила б радянському «офіціозу», а точніше сказати імперському: ті ж трактування боїв при Лісній, навіть ще ортодоксальніше – Левенгаупт привів до короля лише 5 тис. вояків зі свого 16 тис. корпусу [198, с. 15], той же підступний Мазепа, що заманив Карла до України солодкими обіцянками, та ж мовчанка про різанину в Батурині, ті ж деталі облоги Полтави з традиційними цифрами, ті ж недобудовані редути з двома батальйонами гарнізону, ті ж промови Петра перед військами, вигадані свого часу Ф. Прокоповичем [198, с. 25–39]. Лише де в чому емігрантський історик пом'якшив пропагандистські позиції – немає віроломства короля щодо узгодженої дати битви, немає зрадника-втікача Немчина, немає влучання у царя трьох ворожих куль.

Однією з перших і достатньо об'єктивних робіт пізньорадянського (перебудовчого) часу можна вважати спільну працю М. Павленка та В. Артамонова [368]. Саме в ній уперше в радянській історіографії було переглянуто традиційну цифру московського корпусу під Переволочною у бік її збільшення до 12 тис. бійців. Незабаром В. Артамонов продовжив дослідження в цьому напрямі в наступній монографії [171]. Не припиняв він працювати над цією тематикою і в подальшому, однак суттєвих нових висновків у його дослідженнях не помітно. Стосовно українсько-шведського військового союзу В. Артамонов категорично заперечує його існування, натомість вважає, що було укладено лише особисту угоду між І. Мазепою та Карлом XII і його союзником Ст. Лещинським [172, с. 29]. Ця ж теза стосується останньої, можна сказати, підсумкової монографії [170]. Складається враження, що автор уподібнив свою найбільшу монографію відомій праці Є. Тарле. В усякому разі на таку думку наштовхує її структура, де власне Полтавському бою присвячено

близько 25 % тексту, а все інше – попереднім подіям, починаючи з 1700 р. Ще сумніше враження створює публікація цього авторитетного дослідника в російському журналі «Проблеми национальной стратегии». Мало того, що автор постійно припускається антиукраїнських зворотів та натяків [164, с. 152, 155], але й допускає дивні фактологічні помилки: в його викладі під час штурму Веприка в січні 1709 р. шведи втратили аж 4 тис. убитими та пораненими, що спричинило цілковитий розгром шести найкращих полків шведської піхоти [164 с. 154]. Чи варто нагадувати, що шведська піхота мала лише 12 полків? За штатним розкладом на початку 1708 р. це було приблизно 15 тис. солдатів та офіцерів. На межі 1708/1709 рр. їх кількість повинна була помітно зменшитися (бої під Головчиним, Добрим, Раївкою, жорстока зима 1708/1709 рр. тощо). Якщо втрати під Веприком були такими значними, то в складі цих полків лишилося набагато менше 10 тис. З ким же тоді ще півроку воювала 60-ти тисячна московська армія? Адже за донесенням фельдмаршала Б. Шереметєва, лише в 25 піхотних полках у серпні 1708 р. на обліку перебувало понад 32 тис., крім офіцерів [73, с. 543]. З офіцерами їх кількість досягала 33 тис. І хоч у московських полках теж були втрати, а також великий відсоток дезертирів, але й можливості поповнення рекрутами були незрівнянними зі шведами. Крім того, слід додати ще особовий склад 27 драгунських полків. Досвід боїв у московських військ був уже великим, тому, очевидно, маємо суттєве завищення втрат супротивника та заниження власних.

Викладаючи обставини Полтавського битви, В. Артамонов указує, що в бій пішло 109 ескадронів шведської піхоти, а це кадровий склад усіх кінних шведських полків [164, с. 157]. Джерела ж говорять про 109 рот кінноти, тобто удвічі меншу кількість. Незбагненними є і кілька нелогічностей у статті: жодного слова немає про російський гарнізон Полтави, місто захищають лише «полтавчани» [164, с. 156], на передових редутах тривають роботи «робочих команд», але на редутах уже стоять гармати, вогнем яких завдано перших утрат наступаючим шведським колонам [164, с. 157]. Автору також удалося

розгледіти, що кулі в Петра I було випущено з відстані 3–5 метрів, чого взагалі немає в жодних джерелах [164, с. 161]. Загальну та достатньо детальну характеристику праць В. Артамонова останніх двох десятиліть здійснив нещодавно В. Яценко [489]. Він зробив висновок про надзвичайну заполітизованість та фактичну законсервованість українознавчих досліджень московського історика. Натомість Яценко протиставив традиціоналістичній для Росії методології В. Артамонова більш виважений та об'єктивний підхід іншої російської дослідниці з Санкт-Петербурга Т. Таїрової-Яковлевої.

Варто також згадати дві монографії історика петровської епохи М. Павленка, однак, на нашу думку, він також залишився в полоні попередніх стереотипів і не зробив глибших досліджень подій у Гетьманщині та під Полтавою [366; 367]. Важливе значення для вивчення Полтавської битви та подальших подій мала поява статті А. Васильєва, в якій він відродив найкращі здобутки російської історіографії початку ХХ ст. [214]. А. Васильєв, базуючись на дослідженнях 1909 р., подає достатньо достовірні цифри кількості військ як російських, так і шведських та українських. Усі наступні дослідники так чи так зверталися до висновків А. Васильєва. На жаль, автор здійснив лише ще одну публікацію в цьому напрямі у 1992 р. і більше не повертався до цієї теми [213].

Водночас починає формуватися так звана «петербурзька школа» дослідників Північної війни: Ю. Бесп'ятих, В. Возгрин, П. Кротов, Т. Таїрова-Яковлева. Найважливішою їх заслугою, на нашу думку, є подальше введення в широкий науковий обіг нових документів та матеріалів. Особливо це стосується Т. Таїрової-Яковлевої, що віднайшла нібито втрачений Батуринський архів І. Мазепи [65], та П. Кротова, що працює над Меншиковським архівом. У працях згаданих авторів висунуто цілу низку цікавих гіпотез щодо подій шведського походу 1708–1709 рр., створення українсько-шведського союзу, обставин Полтавської битви та їх подальшого викладення в російській історіографії [188; 189; 218; 219; 311; 343; 446; 448; 450]. Щоправда, якщо В. Возгрин та Т. Таїрова-Яковлева залишаються у своїх

дослідженнях на позиціях об'єктивності, то П. Кротов у своїх працях «дрейфує» у бік «ура-патріотизму», особливо якщо йдеться про роль гетьмана І. Мазепи. Крім того, чи не вперше за сто років у російській історіографії з'явилися праці, де більш-менш детально вивчали питання шведських полонених [395; 470; 471].

У зв'язку з 300-літтям Полтавської битви в Росії вийшли кілька праць різного ґатунку, серед яких варто виділити дослідження О. Беспалова, В. Красикова та О. Шкварова [182; 185; 186; 308; 475]. Однак вони розглядали історію Північної війни загалом; події, пов'язані з українсько-шведським альянсом, описані лише побіжно. Зазначимо, що свою монографію О. Шкваров завершив об'ємними додатками, які загалом відтворюють давно раритетну збірку документів, підготовлену до 200-літнього ювілею Полтавської битви В. Борисовим, О. Балтійським та А. Носковим [79]. Це робить доступним для сучасників матеріали авторів XVIII століття К. Вейтланда, Й. Хюбнера, Лім'єра та Г. Адлерфельда. Варто відзначити детальний життєпис Карла XII Б. Григор'єва, який, на відміну від інших російських дослідників, дуже широко використав закордонні джерела та літературу [236].

Хоч сучасні російські автори намагаються уникати «ура-патріотичних» вигадок та пересмикувань часів СРСР, вони теж вдаються до замаскованих перекручень подій, аби виставити у вигідному, з їх точки зору, світлі Петра I та його поплічників, насамперед О. Меншикова. Прикладом такої необ'єктивної інтерпретації може бути одне з досліджень О. Беспалова, знаного сучасного фахівця з історії Північної війни. Аналізуючи перебіг останньої значної шведської перемоги над московським військом, битви під Головчиним у липні 1708 р., О. Беспалов не зміг зберегти повну об'єктивність, загалом властиву його роботам [183; 184]. Він дозволив собі вдатися до жонгливання цифровими даними стосовно сил сторін у цьому важливому бою. Повідомляючи про склад московських частин, що брали участь у битві, він занижує їх кількість. Відповідно до штату в піхотних підрозділах мало б нараховуватися 12,4 тис.

солдатів та офіцерів, Беспалов же вказує, що їх було від 7 до 9 тис. [184, с. 23]. Важко повірити, що в московських підрозділах, які ще не були в значних боях, некомплект досягав від 30 до 45%! Зазвичай у підрозділах московської армії за рахунок дезертирів та хворих цей некомплект не перевищував 20–25%, до того ж достатньо швидко поповнювався. Наприклад, з рапорту Б. П. Шереметьєва від 29 (30) липня 1708 р. видно, що комплектність піхотних полків дивізії А. Репніна складала від 79 до 89% [73, с. 510–512]. І це невдовзі після бою під Головчиним, де згадані полки зазнали найважчих утрат. Натомість О. Беспалов міг стверджувати, що московський корпус мав кількість всього 18 тис., разом з калмиками та козаками, замість 27 тис. вояків за списком. Певно, що частини А. Репніна, Г. Гольца та Е. Ренне мали у своєму складі 23–24 тис. регулярного та іррегулярного війська.

Прямо протилежно змальовує О. Беспалов шведську армію. Кількість шведських підрозділів подано за максимальними штатними параметрами, навіть дещо більше, крім того, додано ще й повний штатний склад волоського полку – 2 тис., хоч у бою брала участь лише третина цього полку [184, с. 23]. Слід також мати на увазі, що саме волоський полк брав активну участь у «малій війні» в першій половині 1708 р. і зазнав найбільших утрат, а значить, не міг бути укомплектованим відповідно до штату. Через таку «арифметику» кількість шведів було «підтягнуто» до 13,3 тисяч воїнів, замість реальної у 10–10,5 тис. Отже, у читача цієї статті мало б скластися враження, що шведи перемогли не того ворога, який у 2,4 рази переважав їх, а всього лише у 1,3 рази чисельнішого.

Водночас, до 300-літнього ювілею в російській літературі набули поширення праці науково-популярного характеру, наповнені урапатріотичними штампами й фактичними помилками. Характерним прикладом таких «творів» може слугувати книжка І. Андрєєва «На пути к Полтаве». З одного боку, автор володіє великим обсягом сучасної літератури, знає праці П. Енглунда, П. Кротова, В. Молтусова та інших, а з іншого, не подає жодного

конкретного посилання, не подає списку літератури, поєднує подеколи протилежні оцінки з російських та шведських досліджень, що призводить до парадоксальних помилок. Наприклад, І. Андреев указує, що шведська армія після полтавської поразки відступала надвечір 28 червня, тобто безсумнівно використовує датування зі шведських праць за тодішнім шведським стилем, хоч усі інші дати подає за старим російським стилем [159, с. 366]. Інакше доведеться припустити, що шведська армія після поразки цілу добу залишалася у своєму таборі, поруч з переможцями, які урочисто святкували свою перемогу. Водночас, хоч І. Андреев визнає більшу об'єктивність шведських істориків, ніж російських [159, с. 325, 336], однак продовжує використовувати багато міфологем російської історичної літератури.

Практично недослідженою залишається операція під Переволочною. У сучасній російській літературі дисертант виявив лише одну статтю, яка конкретно торкається подій після Полтавської битви і до капітуляції шведської армії під Переволочною [323]. У цьому невеликому матеріалі В. Кулікова намагалася відтворити на основі уже відомих прошведських джерел картину відступу та капітуляції армії Карла XII. Проте дослідниця не змогла дати своє пояснення розбіжностей та суперечностей, які наявні в цих джерелах. Наприклад, вона ніяк не роз'яснює суперечність у повідомленнях про час повернення з поля бою короля Карла XII та з часом відступу шведів з табору. Говорячи про психологічний стан розбитого шведського війська, В. Кулікова зазначає: «Шведські джерела не дозволяють сформулювати однозначної думки щодо масштабу паніки в армії і таборі», а втім, вона вважає, що паніка була сильною (як, власне, і всі інші російські автори) [323, с. 57]. Навпаки, Б. Кентржинський говорить, що паніки серед українських контингентів не спостерігалось і саме завдяки цьому було відбито наскоки російських драгунів на шведський табір [287, с. 381].

Припускається автор і відвертих нелогічностей та помилок. Наприклад, оцінюючи кількість шведів, що переправилися через Дніпро, вона дотримується

офіційної цифри у 1,3 тис. осіб, але включає сюди і кілька сотень солдатів Сьодерманландського піхотного полку, лейб-драгунський полк, корпус лейб-драбантів, чотири роти рейтар Південно-Сконського полку (тобто два ескадрони) та ще й придворних осіб [323, с. 58]. Але ж один лише лейб-драгунський полк мав близько 1 тис. особового складу, Південно-Сконський полк не брав участі в бою, а значить повинно б вийти понад 1,8 тис. осіб. Але далі авторка говорить ще і про стихійну переправу, а, значить, врятуватися могло понад 2 тис. шведів.

В. Кулікова повторює версію про продаж туркам козаками на березі Дніпра 400 полонених шведів, називаючи дату 30 червня [323, с. 59]. Логічніше припустити, що подібні речі могли б статися на березі Бугу, на турецькому кордоні, але тоді цю подію слід віднести на тиждень пізніше, тобто 7-го чи навіть 8-го липня. У джерелах справді згадується, що турки похапали (без допомоги козаків) шведських підлітків та жінок під час переправи до Очакова [95, с. 383]. Згодом, поглиблюючи свої дослідження петровської епохи, В. Кулікова опублікувала об'єктивнішу та збалансовану монографію, присвячену першим рокам Північної війни [322].

Останнім часом з'явилося кілька статей дослідника С. Іванюка, присвячених різноманітним аспектам першого етапу Північної війни, серед них матеріал щодо біографії коменданта Полтави О. Келена [272]. Автор переконливо встановив іноземне, а саме прибалтійське походження та справжнє прізвище полтавського коменданта – Келен, а не Келін, чи якимось інше. Отже, можна поставити крапку на ще одному міфі про російського героя-патріота О. Келіна. Цікавий матеріал, присвячений боям за містечко Веприк, опублікував С. Іванюк і в українському часописі «Сіверянський літопис» [271].

Щодо згаданої радянсько-української історіографії, то автор вважає, що принципових відмінностей від російської радянської історіографії в ній немає, тому правильніше вважати її не самостійним історіографічним явищем, а лише різновидом загальнорадянської. Варто згадати праці В. Дядиченка,

О. Козаченка, В. Шутого та А. Маркевича, що виходили в період 1946–1970 рр. [253; 254; 299; 337; 338; 479; 480]. Характерно, що головні праці останнього опубліковано у Києві, але російською мовою. Увагу заданих авторів зосереджено було на доведенні тези про віковичну дружбу українського та російського народів, яка виявилася в ході Північної війни, а також тези про протистояння широких народних мас з старшинською верхівкою, що зрадила російського царя. Цим працям властиві всі перераховані вище недоліки, що пояснюємо здебільшого об'єктивним чинником – цілковитою залежністю української радянської історичної науки від партійно-марксистської цензури. Слід визнати слушною думку українського історика О. Удода, висловлену ним 2013 р.: «Радянські історики майже остаточно втратили український характер... Переважна більшість публікацій виявилася на маргінесі справжньої історичної науки, мала пропагандистське призначення, хибувала на «лакування» дійсності, відхід від історичної правди» [455, с. 168]. Лише поодинокі дослідники змогли дистанціюватися від «генеральної лінії» зображення подій Північної війни в українських землях. Це стосується праць О. Апанович, яка зосередила дослідження на соціально-економічних та організаційних аспектах функціонування козацьких військ [162].

Лише кінець 1980-х років позначився значними позитивними зрушеннями в історіографії. Однак і в цей час маємо дивні приклади пережитків попередньої методологічної схеми. Скажімо, В. Панашенко опублікувала на початку 1991 р. матеріал «Шлях армії Карла XII на Україну (1709)» [376]. У своїй статті авторка обійшла мовчанкою руйнування Батурина, повторила всі попередні штампи про всенародну боротьбу українців проти шведських загарбників в союзі з братнім російським військом, безжальні розправи шведів з українськими містечками, що чинили їм опір, пославшись на монографію Є. Тарле, В. Панашенко помилково твердить про півторамісячну облогу шведами Веприка, гарнізон та мешканці якого відбивали «шалені штурми» [376, с. 108], а потім зазнали розправи з боку шведів. Реальність

далека від такого зображення, адже шведи зберегли життя полоненим московським солдатам, а українських козаків відпустили на вимогу гетьмана І. Мазепи. Та й бойові дії біля Веприка тривали лише 10 днів [309, с. 62].

Щодо сучасних досліджень у зарубіжних країнах (не беручи до уваги вже згадані російські), то нашу увагу привертають, насамперед, історіописання в Швеції, Польщі та Туреччині, країнах, що брали визначальну участь у Великій Північній війні. Стосовно шведської історіографії слід прийняти до уваги висновок сучасних істориків К. Гернера та К.-Е. Карлсона про сильну залежність шведських істориків, починаючи з А. Єнсена, від негативних оцінок російської історіографії щодо діяльності гетьмана І. Мазепи та його оточення [225, с. 26]. Хоча шведська історіографія Північної війни XIX століття була досить об'ємною, перші праці, частково присвячені українсько-шведським стосункам, належать А. Єнсену на початку XX ст. [260; 261; 262]. Шведський історик увів до наукового обігу значну кількість архівних матеріалів з фонду «Cossacica», які стосувалися біографій П. Орлика, А. Войнаровського та І. Мазепи. Хоч дослідник не акцентував свою увагу на проблематиці українсько-шведського військового союзу, однак він оцінював фінансові відносини Карла XII та українських очільників саме як стосунки союзників [262, с. 188]. Опосередковано шведський уряд визнав борги короля перед українськими союзниками і багато років потроху виплачував деякі суми П. Орлику та родичам А. Войнаровського.

Великої популярності у Росії та Україні відносно недавно набула монографія сучасного шведського історика П. Енглунда, але варто взяти до уваги, що це була, фактично, його магістерська дисертація, тож, незважаючи на якісний стиль викладення матеріалу, праця все ж не позбавлена певних недоліків та глибини вивчення подій [256]. Крім того, вона також належить до тих монографій, де розглянуто всю кампанію 1709 р., центральною подією якої стала Полтавська битва, а власне питання українсько-шведського союзу займали глибоко другорядні позиції. Висновки П. Енглунда фактично

базуються на дослідженні А. Стілле, виконаному на вісімдесят років раніше. Саме в монографії А. Стілле аналіз військової проблематики відрізняється не лише більшим обсягом, але й певною глибиною та оригінальністю [443]. Проте центральною фігурою свого дослідження А. Стілле зробив короля Карла XII, тому питання українсько-шведського союзу, зокрема і його військова складова, розглянуто ним фрагментарно, і вони не дають цілісного уявлення про роль українських сил у бойових діях 1708–1709 рр. Оскільки інші ґрунтовні дослідження шведських істориків (особливо праця Е. Карлсона, а з сучасних істориків – П. Фрома) ні російською, ні українською мовою не перекладено, саме твори А. Стілле та П. Енглунда й стали найпопулярнішими об'єктами цитування в нашій військово-історичній літературі. Щоправда, нещодавно вийшов український переклад об'ємної праці шведського історика українського походження Б. Кентржинського «Мазепа», написаної ще 1962 р., в якій певне місце займають обставини шведського походу на Москву, Полтавська битва і події під Переволочною [287]. Б. Кентржинський базував своє дослідження, зокрема, й на широкому колі спогадів колишніх воїнів Карла XII, використавши щонайменше записки та щоденники п'ятнадцяти сучасників подій (А. Пільстрьома, Ф.Х. фон Вейє, К. Піпера, Л. Кагга, Р. Петре, М. Пуссе, Й. Літа, Д. Зільтмана, Нуршберга, І. Крафорда, Ю. фон Кохена, С. Агрелля, братів Й. та Є. Седерельмів, П. Шенстрьома, С. Лагерберга). Оскільки Б. Кентржинський написав свої основні праці шведською мовою, зараховуємо його не до української історіографії, а до шведської.

Потрібно також згадати статтю Хокана Хенриксена, присвячену проблемі перебування у шведському полоні українських козаків [501]. Шведський історик дійшов висновку, що з 13,5 тис. полонених різних ворожих армій, які потрапили до Швеції, українські козаки склали близько 650 осіб [501, с. 259]. Мова йде про козаків, що потрапили в полон, в основному в 1706 р. Дослідник зазначив, що представники шведської влади розрізняли полонених козаків українських від козаків російських (донських) [501, с. 258]. Він також

відзначає, що після листопада 1707 р. в шведські міста більше не потрапляли українські козаки, а їх остання група нараховувала 18 осіб [501, с. 254]. Цікаво, що на стан українських полонених не вплинув факт утворення українсько-шведського союзу. Очевидно, що до Швеції повідомлення про це йшло тривалий час, можливо кілька місяців, а ізоляція короля в Бендерах не сприяла зміні ставлення шведського уряду до полонених козаків. Джерела фіксують лише поодинокі випадки звільнення українських полонених козаків. Це робили на персональні прохання окремих представників старшини і було вже після утворення української еміграції у Швеції [262, с. 187]. Ті з козаків, хто був живим на момент підписання Ніштадського миру та не одружився зі шведськими жінками (Х. Хенріксен простежує долю 15 з них), повернулися додому через Ревель(Таллінн) [501, с. 268, 259].

У той же час, твори шведських істориків теж не позбавлені певних помилок та суперечностей. Наприклад, у монографії Петера Фрома зустрічаємо суттєві неузгодженості буквально на сусідніх сторінках. Описуючи відступ шведської армії після полтавської поразки, Фром характеризує залишки шведської армії як «строкатий загін. що почасти в дуже безладному стані, а почасти в якійсь організованій формі марширував на південь» [497, s. 352], а вже через сторінку пише, що «попереду йшла артилерія у супроводі 300 піхотинців під командою Юлленкрука, далі обоз піхоти в порядку рангів підрозділів, а останнім – обоз кінноти у тому ж порядку, в якому кавалерійські полки стояли в шведському таборі. Крейц з кіннотою займав позицію за обозом, обличчям до ворога, аби прикрити відступ, за обозом же йшли залишки піхоти, а потім інша, все ще численна кіннота» [497, s. 354]. Як бачимо, картина відступу не така вже й строката, а порядок руху витримано з певною логікою. Корисний матеріал щодо структури та організації шведської армії періоду Північної війни містить дослідження Л.-Е.Хьоглунда та А. Селньоса [502].

Аналізуючи шведську історіографію, дисертант вкотре наголошує, що вся перерахована література не вивчає детально українсько-шведський

військовий союз, а розглядає його лише як певний етап усієї осінньо-весняної кампанії 1708/1709 рр. Наприклад, П. Енглунд обмежився лише констатацією самого факту союзу з гетьманом І. Мазепою, не деталізуючи ні його причин, ні характеру угод, ні кількості козацьких військ тощо [256, с. 55–56]. Лише кількома словами згадує П. Енглунд і приєднання до союзу Запорізької Січі [256, с. 58]. Дещо більше уваги питанню українсько-шведського союзу приділив Б. Кентржинський. Хоч лейтмотивом його дослідження є політична складова українсько-шведського союзу, саме цей історик спробував зробити побіжну оцінку його військової складової. Зокрема, він оцінює гетьманські війська лише у 12–15 тис. козаків та найманців, а стан українських фортець – як «жалюгідний» [256, с. 275].

Недостатню увагу проблемі українсько-шведського військового союзу під час Північної війни приділила й польська історіографія – третього значного учасника цієї війни. Для польської історіографії здебільшого характерні ті ж проблеми, що й для української. Після втрати незалежності наприкінці XVIII ст. Речі Посполитої польська історична наука понад 120 років перебувала під контролем російської імперської історіографії. Хоч певні світоглядні та мовні відмінності Царства Польського робили цей контроль не таким тотальним, як щодо українських істориків. Короткотривалий період відновлення польської державності у 1919–1939 рр. не дав помітних досягнень у цьому питанні, хіба що вийшло дві праці Юзефа Фельдмана, присвячені аналізу польської громадянської війни між прибічниками саксонської орієнтації на Августа II Веттіна та шведської орієнтації на Станіслава Лещинського [495; 496]. Зрозуміло, що тему українсько-шведського союзу автор розглядав лише в розрізі відносин Ст. Лещинського та його шведського протектора, причому увагу дослідника було зосереджено на політико-дипломатичних аспектах. Скажімо, Ю. Фельдман обстоює версію про угоду між Карлом XII та Ст. Лещинським про передачу Швеції герцогства Курляндії (васала Речі Посполитої), а натомість Польща мала бути компенсована Гетьманщиною [495,

s. 125]. Військова складова не стала предметом ретельної уваги, а кількісні показники Ю. Фельдман запозичив із праць російських істориків.

Після Другої світової війни формально незалежна Польська республіка знову опинилася в орбіті СРСР, а тому її історіографія відчувала суттєву залежність від «великого брата» з Москви. Яскравим прикладом такого впливу може бути праця Яна Віммера «Військо Речі Посполитої під час Північної війни (1700–1717)», що вийшла у 1956 р. [520]. У цій роботі польський автор досліджував лише бойові дії на території власне Польщі, не торкаючись подій 1708–1709 рр. на територіях сучасної України та Білорусі, мотивуючи це тим, що у складі армії Карла XII польські контингенти були вкрай нечисленними [520, s. 200]. Крім фактичних помилок у монографії, польські рецензенти відзначали некритичне використання доволі вузького кола джерел, зокрема, використано лише одну працю російського автора [510].

Взагалі, такий закид можна адресувати й іншим дослідженням польських істориків щодо цієї епохи. Наприклад, в узагальнювальній праці польського історика Павла Ясениці в третьому томі історії «Речі Посполитої обох народів» чимало уваги приділено постаті І. Мазепи, але переважно в традиційних рамках російської історіографії: ніби існували багаторічні приховані контакти Мазепи з Карлом та Станіславом Лещинським, оформлені навесні 1708 р. [504, s. 93], традиційні російські цифри щодо боїв при Лісній та Полтаві, героїчна поведінка царя Петра в Полтавській битві тощо. Навіть у монографії найбільшого польського фахівця з історії XVIII ст. Владислава Серчика, присвяченій Полтавській битві, фігурують традиційні цифри кількості військ та втрат, що спираються на російські праці – С. Соловйова, Л. Бескровного, В. Шутого, видання «Писем и бумаг Петра Великого». Щоправда, оцінки В. Серчика дещо відмінні від аналогічних пасажів П. Ясениці. Скажімо, В. Серчик, слідом за російськими авторами, вважає, що погоню за розбитими шведами після Полтави було відправлено одразу, того ж вечора [515, s. 135], а Ясениця, навпаки, що через банкет на полі бою погоня пішла за шведами лише

наступного дня [504, s. 108]. Зате біографії Мазепи та обставинам його повстання проти Петра I В. Серчик приділив набагато більше місця – 40 сторінок, або 20% тексту монографії, а на Полтавську битву, хоч це основна тема, припало лише 25 сторінок, або 12,5%. Разом з тим, в одній зі своїх праць В. Серчик стверджував, що полтавський бій тривав три доби, а король Карл XII був поранений у цьому бою [515, s. 183].

Серед сучасних польських істориків, що працюють над вивченням Північної війни та торкаються питань українсько-шведського військового союзу, можна виділити роботи історика-скандинавіста XVII–XVIII ст. Збігнева Анусика [491], Пьотра Кролла [509] та, особливо, Павела Крокоша [507; 508]. Останній став автором дослідження, яке безпосередньо стосується нашої тематики [507]. Аналізуючи обставини укладення українсько-шведського союзу, П. Крокош традиційно більшу увагу приділив політичній складовій, підкреслюючи роль Ст. Лещинського. Питання військового союзу польський історик сформулював у традиційному ключі: незначні сили І. Мазепи приєдналися до Карла XII швидше вимушено, ніж прагнучи незалежності Гетьманщини. Порівняно з іншими дослідниками П. Крокош, аналізуючи події кінця 1708 р., використав термін «війна універсалів» замість відомішого «війна маніфестів». Що ж до праці З. Анусика, то історик дотримується середньовиваженої оцінки подій «московського походу» Карла XII. Він заперечує кар'єрні мотиви І. Мазепи при переході на бік шведів, не замовчує жорсткої лінії Петра I щодо України, тому крок І. Мазепи вважає вимушеним, але логічним.

В іншому ж для неї, на жаль, характерні раніше перераховані вади: незначне коло російських джерел (всього чотири, серед них науково-популярна біографія Карла XII, написана Цветковим, інші три – праці 1950-х років, найвідомішою з яких є праця Є. Тарле, звідси й традиційні цифри шведських та російських утрат у боях, недостовірні дані про склад гарнізону редутів у битві під Полтавою, кількості московитської погоні після Полтавської битви тощо

[491, s. 241, 276]. Крім того, польський дослідник чомусь назвав генерала Юхана Августа Мейерфельта Ісааком Ароном [491, s. 284]. Присутні також і розбіжності в датуваннях подій, скажімо, Полтавську битву З. Анусик відносить на 9 липня, ймовірно через те, що при переводі дати він базувався на шведському старому календарі [491, s. 244].

Події Північної війни не привертала особливої уваги істориків Туреччини. Фактично, крім досліджень уродженця Поволзького Татарстану, що емігрував після більшовицького перевороту до Туреччини у 1924 році, Акдеса Німета Курата, в турецькій історіографії немає помітних праць. Власне, три монографії А. Курата опубліковано ще в 40-х – на початку 50-х років ХХ ст., їх так і не було перекладено ні російською, ні українською мовами, а тому його висновки залишаються для наших учених маловідомими [404, с. 70]. У сучасній Туреччині до цієї тематики звертався Тахір Севінч, який випустив 2014 р. доволі розлогу розвідку, присвячену перебуванню Карла XII на території Туреччини в 1709–1714 рр. [516]. Автор детально опрацював господарсько-організаційні моменти проживання шведського короля в Османській імперії. Насамперед, увагу турецького дослідника зосереджено на матеріальному та харчовому постачанні залишків шведської армії у 1709–1714 рр., але при цьому українських козаків згадано епізодично, фактично, як самостійний елемент. Питань політичних та дипломатичних стосунків Карла XII та П. Орлика з султанським двором автор майже не торкався, можливо, вважаючи, що цей аспект достатньо вивчений його попередником А. Куратом. Винятки складають лише епізоди з переправою українсько-шведських військ через Буг у липні 1709 р., події «калабалика» у лютому 1713 р. та переведення шведського короля у Демірташ (Дідімотіку).

Крім країн, чия історія безпосередньо пов'язана з подіями Північної війни, варто згадати роботи закордонних істориків з інших країн, де так чи інакше розглянуто питання про місце України в чотирикутнику Швеція – Москва – Річ Посполита – Османська держава. Інтерес істориків цих країн до

України не був пріоритетом та практично завжди пов'язувався з історією Московської держави. Це дослідники з Австрії, Німеччини, французька та англо-саксонська історіографії.

Певний інтерес для нашої теми становить публікація в Україні перекладу праці австро-угорського історика Йогана-Христіана Енгеля, написаній у 1796 р. у відносно молодому віці (26 років) [255, с. 8]. Ця праця має всі ознаки наукового дослідження, як на кінець XVIII ст., хоч автор значною мірою спирався на компілятивні матеріали французьких, російських та частково шведських істориків. На жаль, у тій частині своєї праці, що стосується нашої тематики, він переважно користувався матеріалами Феофана Прокоповича, відомого недруга Мазепи та апологета Петра I. Енгелю вдалося частково подолати культ російського царя, що активно нав'язувався сучасною йому імперською пропагандою часів Катерини II. Значним, на наш погляд, недоліком праці Енгеля було неакуратне користування різними календарними стилями. Наприклад, автор подав дату Полтавської битви за російським календарем (27 червня), дату переправи через Дніпро – за григоріанським (12 липня), а дату бою при Головчині – за шведським календарем (4 липня) [255, с. 185, 383, 397]. Згадуючи на сторінках своєї праці гетьмана І. Мазепу, Енгель так і не визначився з такою деталлю, як вік гетьмана. Переважно він слідує за вказівками Прокоповича, який вважав, що Мазепа мав трохи більше шістдесяти років на цей час.

Протягом наступних двох століть в англомовній літературі тему Північної війни вивчали доволі мляво, а перевагу віддавали вивченню персоналій – царя Петра та короля Карла XII. Великою популярністю користується монографія англо-норвезької дослідниці Ранхільди-Марі Хаттон [498]. Р.-М. Хаттон обґрунтувала висновок, що до жовтня 1708 р. не підтверджено документами факт союзу І. Мазепи з Карлом XII [499, р. 239]. Щодо мотивів переходу гетьмана до шведського короля, то дослідниця переконана в тому, що «мрією Мазепи було звільнення українців від зверхності

Росії» [499, р. 240]. Зрозуміло, що монографії узагальнювального типу не могли оминати питання українсько-шведської взаємодії, але й не робили це важливим елементом своїх досліджень. Основну увагу в таких працях зосереджено на моральних оцінках та політико-правових аспектах утворення українсько-шведського союзу. Якщо аналізувати ці узагальнювальні дослідження, то вони тяжіють до пошуку тенденцій чи закономірностей, теж не вдаючись у деталі тих чи тих подій. Прикладом є монографія сучасного британського автора Роберта Фроста. Він розглянув три великих часових проміжки, розташувавши матеріал у трьох розділах (за століттями), так що на Північну війну припали три останні параграфи з одинадцяти [498]. Трохи активніше вивчалися питання військової історії першої половини XVIII ст., але праць, що конкретно досліджували б обраний нами період Північної війни зовсім небагато. Однією з найбільш ранніх є монографія британського історика Роберта Нісбета Бейна, написана ще 1895 р., однак достатньо популярна і в наші дні [492]. Лише в XXI ст. вийшло три перевидання цієї монографії. Зокрема, теми нашого дослідження стосуються розділи IX та X праці Р. Бейна. Свої дані британський дослідник базував переважно на західноєвропейських матеріалах. Найбільші розбіжності з російськими дослідженнями стосуються втрат шведської армії у Полтавській битві (близько 7 тис. убитих, а не майже 10 тис.).

Із сучасної англomовної літератури нам удалося ознайомитися зі спеціальними військово-історичними працями Ангуса Констама [506]. Його роботу побудовано переважно на шведських джерелах, зокрема, А. Констам вважає, що шведські частини здобули не два, а чотири редути [506, р. 71]. Варто вказати на кілька загальних досліджень петровського періоду російської історії. Особливу популярність на Заході набула монографія американського історика Роберта Массі [511], видана російською мовою 1996 р. в трьох томах. Зокрема, нашої тематики стосується матеріал третьої глави книги Р. Массі (у російськомовному виданні – другий том). Згодом було оприлюднено монографію загального характеру також американської дослідниці Ліндсі Хьюз

[503]. Обидві монографії оперують цифрами кількості військ та втрат підрахованих за шведськими джерелами. Крім того, обидва дослідники в оцінках щодо виступу І. Мазепи уникають категорії «зради». У цей же час було опубліковано досить стандартну для західної науки працю Кристофера Даффі з російської військової історії XVIII ст. [494]. Перевагою дослідження К. Даффі є активне використання не лише шведських, але й російських матеріалів, насамперед, для висвітлення етапу Великої Північної війни цифрові дані взято з праць О. Бескровного. При цьому Даффі припускається арифметичної помилки при підрахунку шведських трофейних прапорів, подаючи загальну цифру у 264 стяги та штандарти. А втім, раніше він указував, що в Полтавському бою було втрачено шведами 137 знамен, а при Переволочні здано 142, загалом 279 [494, р. 26]. А де ж поділися ще 15 прапорів? Специфікою англійських досліджень є вживання терміна «дніпровські козаки» для позначення реєстрового війська Гетьманщини [494, р. 24]. У трьохсоту річницю Полтавської битви у Гарвардському університеті (США) відбулася наукова конференція за участю як заокеанських, так і європейських, зокрема й українських учених. Серед 27 учасників нашої уваги заслуговує матеріал американського історика Дональда Островського, де здійснено порівняльний аналіз ефективності застосування драгунських частин у московській та шведській арміях на прикладах трьох визначних битв між цими арміями: Нарвській, при Лісній, біля Полтави [513]. Інші праці цієї збірки присвячено політичним, культурним чи суспільним аспектам, тому залишаємо їх поза увагою.

Схожу ситуацію можна спостерігати і в німецькій історичній літературі. Перевагу в ній теж віддано об'ємним дослідженням персоналій – Петра I та Карла XII, причому поруч з працями німецьких істориків, мають місце численні переклади німецькою мовою монографій шведських дослідників.

Показовою є монографія Рейнгарда Віттрама [521, 624 s.]. Він також подає невеликий сюжет про «московський похід» Карла XII. Спираючись на матеріали російських істориків Є. Тарле, Л. Бескровного, В. Шутого,

дослідження українського історика Б. Крупницького та шведського автора Б. Кентржинського, він відтворив достатньо об'єктивну картину боротьби на теренах Гетьманщини у 1708–1709 рр. Одним з найперших Р. Віттрам намагався узгодити датування за трьома календарними системами: юліанською російською, старою шведською та григоріанською. Описуючи виникнення українсько-шведського союзу, німецький історик оцінює сили І. Мазепи в 10 тис. козаків, з них 1,2–1,5 тис. склали безпосередній супровід гетьмана, а інші здебільшого загинули, захищаючи Батурин [521, s. 300, 301]. Досить точно відтворено обставини Полтавської битви [521, s. 311–315]. До недоліків монографії Р. Віттрама відносимо те, що він вважав, ніби рішення про капітуляцію шведської армії Левенгауптом було прийнято після наради з командирами полків (джерела не дають підстав для такої інтерпретації), а корпус О. Меншикова складався з 9 тис. вояків [521, s. 319]. Серед недавньої літератури нашої тематики частково стосується книга Петера Хоффмана «Петро Великий як військовий реформатор та полководець» [500]. Вона не містить глибокого аналізу українсько-шведського союзу, але й не заперечує його існування. Загалом німецька історіографія досить адекватно змальовує військово-політичну ситуацію в Гетьманщині в 1708–1709 рр.

Щодо французьких досліджень українсько-шведського союзу, то їх аналіз значно полегшується наявністю об'ємного історіографічного дослідження Є. Луняка, частина матеріалу якого безпосередньо стосується аналізу цього періоду української історії [329, с. 17–399]. Висновки дослідника здаються нам обґрунтованими та переконливими, тому дозволимо собі скористатися окремими результатами його дослідження. Зокрема, Луняк детально аналізував та широко цитував праці Анрі де Лімьє «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721р.), Жана де Міссі «Мемуари про царювання Петра Великого...» (1725 р), написані під псевдонімом Нестезюрануа, працю Обрі де ла Мотре «Подорожі Європою, Азією та Африкою...» (1723 – англійський варіант, 1727 – французький), широко відомі історико-популярні роботи

Ф. Вольтера «Історію Карла XII...» та «Історію Російської імперії за Петра Великого...», а також працю Ж.-Б. Шерера. Цього автора прекрасно переклали українською мовою, тому в подальшому будемо спиратися саме на це видання [471]. Як здається дисертанту, Ж.-Б. Шерер намагався зберігати об'єктивність у викладенні історії козацтва, але на це вплинули російські джерела, на які він активно посилається. Крім того, французькому автору властива певна романтизація гетьманщини загалом та Запорізької Січі зокрема. Що ж до союзу Карла XII та І. Мазепи, Шерер змальовує ситуацію так, що ініціатива виходила не від гетьмана, а від короля [473, с. 119].

У закордонній історіографії мало не першим, хто звернувся до аналізу подій під Полтавою, став ще молодий на той час Ф. Вольтер. Його «История Карла XII...», що вийшла друком 1731 р., спиралася на свідчення безпосередніх учасників подій, головним чином з шведського боку, а тому також давала не цілком адекватну картину [221]. Щодо широко відомої праці Ф. Вольтера, дисертант солідарний загалом з оцінками, висловленими Є. Луняком, проте не може беззастережно погодитися з характеристикою твору Ф. Вольтера як наукової історичної праці. На нашу думку, Вольтер ставив перед собою завдання не історичного дослідження, а насамперед, філософського характеру, моралізаторської історії, щось на зразок творів Плутарха, але для XVIII ст.

Важливим досягненням стала публікація праці французького історика Клода Нордманна «Карл XII і Україна Мазепи», виданої в Парижі 1958 р [512]. Саме у творі К. Нордманна вжито термін «війна маніфестів» щодо тієї ідеологічної війни, що розгорнулася під час зимової паузи на межі 1708–1709 рр. [329, с. 680]. Термін незабаром ужив у своїй праці і Б. Кентржинский [287, с. 6, 314]. Одним з важливих чинників, що зіграв проти політики Мазепи на спілку зі шведами, на думку Нордманна, стала позиція церкви, яка зберегла лояльність до московської влади та вплинула на настрої широких мас населення [512, р. 18]. Однак французький історик вважав достовірним лист І. Мазепи до Ст. Лещинського, де гетьман погоджувався на встановлення

польської влади в Україні та навіть навів його текст [512, р. 26–28]. Не заперечуючи можливість листування І. Мазепи з новим польським королем, дисертант, однак, вважає малоімовірним існування листа до Лещинського саме з такими зобов'язаннями. Суттєвим, на нашу думку, є висновок К. Нордманна про те, що «Українську республіку було втрачено ще до початку вирішальної боротьби...» [512, с. 81] в цілому ж невдачу шведського походу 1708–1709 рр. французький історик пов'язує не з поворотом Карла XII до України на заклик Мазепи, а з фатальною нерівністю сил Шведської та Московської держав.

Серед нещодавніх праць сучасних французьких дослідників варто відзначити статтю Деніеля Бовуа, присвячену аналізу «Подорожнього щоденника» П. Орлика, яка, хоч і не стосується прямо тематики нашого дослідження, все ж містить низку цікавих спостережень французького дослідника про ситуацію першої половини XVIII ст. навколо України та її стосунків з Карлом XII [196].

Загалом же тема українсько-шведського військового союзу значної історіографічної традиції не має, адже основну увагу вітчизняних, російських та західних науковців було зосереджено на дослідженні політико-дипломатичних аспектів українсько-шведського союзу, російська ж історіографія (за поодинокими винятками) здебільшого взагалі заперечувала раніше і заперечує тепер сам факт існування такого союзу.

1.2. Аналіз джерельної бази

Формулюючи методологічну базу дослідження дисертант виходив з міркувань системного підходу. На нашу думку, історичні явища (економічні, соціальні, політичні, військові, релігійні, ідеологічні, культурні тощо) утворюють взаємопов'язані системи. Окремі елементи таких систем доцільно

досліджувати аналітичними методами, а на цій будувати синтезу висновків. Зокрема, Північна війна 1700 – 1721 рр., власне як і будь-яка війна, виглядає як система військово-політичних, соціально-економічних та релігійно-ідеологічних підсистем, а отже, уявляти її як зіткнення Швеції та Московської держави в боротьбі за балтійську гегемонію є непродуктивним спрощенням, яке дозволяє дослідити лише одну з підсистем цієї війни. Такими ж підсистемами, на наше переконання, є польсько-шведські, українсько-шведські, московсько-польсько-шведські взаємини. Саме під таким кутом зору розглядав дисертант українсько-шведський військовий союз.

Джерельну базу дослідження сформовано переважно на основі опублікованих документів та мемуарної літератури. Напевне, в канцелярії гетьмана І. Мазепи та похідній канцелярії Карла XII від жовтня 1708 р. до жовтня 1709 р. повинні були скластися корпуси документів, що всебічно відбивали політичні та військові реалії українсько-шведського союзу. Однак поразка союзників спричинила те, що ці документальні зібрання, найімовірніше, було втрачено під час переправи біля Переволочної влітку 1709 р. Можливо, якісь рештки їх збереглися в архівах Швеції, напевне, там можна віднайти якісь акти пізнішого періоду (1710–1714 рр.), але загалом це, на нашу думку, дуже невеликі залишки і тому на них не звертали увагу різні дослідники Великої Північної війни XIX–XX ст. Варто зазначити, що не збереглися оригінали угод, укладених між гетьманом І. Мазепою та королем Карлом XII у 1708 р., Запорізьким Кошем та гетьманом І. Мазепою у 1709 р. та інші можливі договори.

Інакше кажучи, оскільки «революція» І. Мазепи 1708–1709 рр., на нашу думку, була останньою спробою у ранньомодерний час вибороти незалежну Україну, маємо таку ж картину, як і для угод з Москвою часів Української Національної революції [430, с. 29].

Внаслідок цього перед дослідниками постає проблема репрезентативності джерельної бази та необхідності використання непрямих архівних джерел та

інших археографічних публікацій. Специфічною особливістю є те, що абсолютна більшість документів, які стосуються українсько-шведського військового союзу, походить із російської боку, а переважна більшість наративів – зі шведського. Слід мати на увазі не дуже високу достовірність як документальної бази (через жорстку цензуру уряду Петра I), так і значний суб'єктивізм мемуарної літератури, адже основну її частину писали через багато років і під кутом політичних симпатій авторів. Це достатньо яскраво проглядається в документах князя Бориса Куракіна, прихованого антагоніста Петра I. Крім того, великою проблемою для дослідників військових операцій на українських теренах є втрата значної кількості документів: архів шведської армії було знищено 30 червня (11 липня) 1709 р., а значна частина архіву російської армії зникла під час невдалого Прутського походу влітку 1711 р.

Архівосховища України мало можуть зарадити в дослідженні українсько-шведського військового союзу. Проте в дисертаційному дослідженні використано деякі матеріали архівних фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (№ 51 «Генеральна військова канцелярія», № 57 «Генеральний опис Лівобережної України», № 59 «Київська губернська канцелярія», № 233 «Канцелярія графа Апраксіна», № 1721 «Ахтирська полкова канцелярія» та № 1725 «Харківська полкова канцелярія»). Серед матеріалів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського залучено документи фондів №№ 1 «Літературні матеріали», 2 «Історичні матеріали», 83 «І. Каманін», 90 «Архів В.Г. Ляскоронського».

Дисертант також скористався електронними версіями деяких справ Королівського архіву Швеції, які дозволили уточнити деталі постполтавських подій, зокрема пов'язаних з долею полонених. В одній із них подано матеріали стосовно їх грошового утримання [57]. Інша об'ємна архівна справа, складена після 1727 р., містить докладні відомості про розміщення шведських полонених (вказано конкретні міста) та їх долю (якщо вони померли в полоні) [58]. Щоправда, аналіз одного з цих документів викликав у дисертанта певні

перестороги. У ньому подано реєстр полонених, захоплених біля Переволочної [59]. У документі вказано, що шведські війська склали зброю 30 червня 1709 р., тобто дату подано за старим російським, а не за шведським стилем. Не збігається загальна кількість полонених – 16 284 особи, тобто на 20 осіб більше, ніж у офіційних російських джерелах [59, s. 12]. А проте перерахунок за категоріями полонених дає цифру у 17848 осіб [59, s.11]. Відрізняється й склад гарматного парку: вказано лише одно-, трьох- та шестифунтові гармати. Реально однофунтових гармат у шведів не було (натомість дві двофунтові); кількість гармат інших калібрів теж суттєво різниться. Припускаємо, що цей документ включає перелік полонених та гармат, захоплених московитами не лише під Переволочною, але й під Полтавою чи інших боях (під Санжарами та на Бузі). Дещо подібне ми спостерігаємо в іншому шведському джерелі, складеному в московському полоні прапорщиком К. Фрісом. Список шведських полонених формувався під впливом офіційних московських джерел у 1714 р. [144, с.65]. Фріс датував Полтавське бойовище двома старими стилями – шведським та московським. Перекладач ХІХ ст., однак, не звернув на це уваги і вийшло, що Полтавський бій тривав два дні. В цьому документі зафіксовано одну з ранніх версій московської реляції, де кількість загиблих шведів подано суттєво меншою – 8619 осіб, а кількість полонених більшою – 3426 [144, с. 67]. Але загальна кількість втрат шведів приблизно відповідає офіційній московській цифрі – понад 12 тис. осіб. На нашу думку, така розбіжність виникла тому, що біля 600 полонених невдовзі померли і були включені в «Обстоятельную реляцію..» як загиблі в бою, а інформація про полонених відповідно була зменшена на цю кількість. До честі полоненого К. Фріса – він не побоявся уже тоді заперечити твердження Петра І, що шведи убивали та кидали шляхом власних важкопоранених.

Специфічне державно-політичне становище Гетьманської України як протекторату Московської держави (з 1722 р. – Російської імперії) та неухильна її інкорпорація привели до того, що найбільш об'ємний комплекс архівних

джерел сформувався в імперських столицях. Проте через відомі зовнішньополітичні обставини останніх п'яти років дисертант не мав змоги працювати безпосередньо з російськими архівосховищами.

Протягом трьохсот років, що минули від часу Північної війни, те невелике коло документальних джерел, що збереглися від тих буремних часів, було поступово опубліковано в різних документальних збірках Росії, Швеції, менше це стосується країн Європи та Туреччини. Через це матеріали дисертаційного дослідження базуються, переважно, саме на опублікованих документальних зібраннях, які використано іншими дослідниками тематично, тобто вибірково, а значить, навіть в опублікованих документах залишаються значні пласти неопрацьованого або поверхово опрацьованого матеріалу. Великою мірою це стосується документів особистого походження – щоденників, мемуарів, листування тощо. Характеризуючи ці наративні комплекси, дисертант виокремив саме ті аспекти, що стосуються українсько-шведського військового союзу.

За триста років, що минули від часу Північної війни, в Росії опубліковано значний об'єм документів тієї епохи. Частина з цих документів повинна була відобразити офіційну точку зору на події Північної війни, тому її почали публікувати ще до її закінчення. Враховуючи незначний рівень освіти в Московській державі того часу, а також чималу вартість книг, припускаємо, що основною метою цих публікацій було створення бажаного для царського уряду враження в країнах Європи.

Зокрема, це стосується офіційного видання «Книга Марсова или воинских дел от войск Царского величества...», яку вперше було видано 1713 р. [121]. Крім того, в подальшому було створено «Журнал или Поденная записка... государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира» [97]. Сюди ж належить і «Гистория Свейской войны», тобто друкований варіант вищеназваного «Журналу...», яку сучасний петербурзький історик П. Кротов оцінив як пропагандистський офіційний

погляд на правління Петра I [311, с. 45]. У цих джерелах сформульовано офіційне бачення подій, що відбувалися під Полтавою та на берегах Дніпра весною-влітку 1709 р.

Слід вказати на важливість для нашої теми використання матеріалів із родинного архіву князів Куракіних, опублікованого наприкінці XIX століття [60; 61; 62; 63]. Започатковано архів матеріалами князя Б. Куракіна, безпосереднього учасника подій Великої Північної війни, помітного царського вельможі, дипломата та військового. Цінність їх полягає в тому, що Б. Куракін, як ми вже зазначали, був ідейним антагоністом царя Петра, тому його інформація подає альтернативне бачення подій, до того ж нариси Б. Куракіна не були призначені для публікації, тому мотивації для викривлення фактів у нього було значно менше. Так, Б. Куракін не став приховувати своєї високої оцінки діяльності кошового отамана К. Гордієнка у 1708–1709 рр.

Відновилося публікація джерел Північної війни з наближенням 200-літніх роковин Полтавської битви. Велике значення для об'єктивного вивчення битви та обставин напередодні і після неї мало опублікування збірки документів, зібраних офіцерами Генерального штабу Борисовим, Балтійським та Носковим [79]. У збірці подано витяги з російських та закордонних джерел, зокрема й шведських. Більшість іноземних джерел раніше російською мовою не перекладали.

Наприкінці XIX ст. в Росії було започатковано публікацію монументального документального корпусу «Писем и бумаг императора Петра Великого». У ньому в хронологічній послідовності зібрано велетенську кількість особистих паперів царя Петра I. Більшість томів цього видання здійснено у двох випусках, де перший містив власноручні папери царя (укази, маніфести, листи до інших монархів та власних соратників), а в другому випуску подано коментарі до документів, а також відповіді чи рапорти підлеглих царя чи його іноземних кореспондентів. Видання через різні обставини неодноразово переривалося і його публікація триває донині.

Стосовно ж теми нашого дослідження, автор використав документи, вміщені у VIII–XI томах «Писем и бумаг Петра Великого». Вони охоплюють події 1708–1711 рр. [72; 73; 74; 75; 76; 77].

Традиційно до чергової річниці Полтавської битви в сучасній Росії з'явилися публікації документів Північної війни [80; 82]. Проте їх значення вже суттєво менше, оскільки нові архівні дані в цих збірках складають меншість, порівняно з уже відомими документами. До них додано дещо оновлені коментарі, уточнено датування документів, але принципові підходи до їх інтерпретації не змінені. Найбільшою проблемою для дослідників залишається питання достовірності та повноти опублікованих джерел.

Власне недостовірність російських друкованих джерел викликала певну пересторогу ще на початку ХХ ст. у М. Юнакова. Зокрема, він піддав сумніву так званий «Дневник военных действий», що нібито був копією щоденного журналу полтавського коменданта полковника О. Келіна, який загадково зник у середині ХVIII ст. [140, с. III, IV]. Внаслідок такого аналізу цей російський військовий історик віддає перевагу як більш точним хронологічно шведським джерелам, зокрема Юлленкруку та Адлерфельду [140, с. VI]. Та ці висновки довгий час не використовували історіописання радянського періоду, та власне, і сучасна російська історіографія майже не звертає на них уваги.

Доповнюючи висновки Т. Бикової та інших згаданих раніше дослідників, наведемо ще кілька власних спостережень. Про ступінь достовірності російських автентичних джерел може скласти уявлення процес формування повідомлення про бій під містечком Добрим, або інакше – на річці Чорна Напа (Білорусь), що відбувся 30 (31) серпня 1708 р. У західній історіографії цей бій відомий під назвою бою при Малятичах.

Довідавшись, що авангард шведської армії під командуванням генерал-майора Рооса стоїть на березі цієї невеличкої річки, московіти вирішили атакувати шведів. Для атаки було виділено два великі загони: вісім батальйонів піхоти, що еквівалентно чотирьом стандартним полкам [326; с. 15]; кінноти

було виділено 30 драгунських ескадронів, що еквівалентно шести полкам. Штатна кількість цих 10 полків повинна була дорівнювати понад 5 тис. піхоти та 6 тис. кінноти. Очевидно, через несприятливу заболочену місцевість артилерію до цієї акції вирішено було не залучати. Як з'ясував Б. Мегорський, крім згаданих восьми батальйонів, у бою безпосередньо брали участь ще два піхотних полки та драгунський ескадрон [343, с. 214]. Це додає до деташементу (Див. додаток Е) М. Голіцина 1,8–2 тис. піхоти та 400 драгунів. Отже, в ході бою московський командувач використав від 7,5 до 8 тис. бійців.

Чинник несподіванки відіграв свою роль, і московська піхота М. Голіцина, перейшовши на світанку вбрід річку, несподівано атакувала два шведських батальйони, що стояли на березі Чорної Напи [60, с. 312]. Шведи, незважаючи на численну перевагу ворога, вчинили запеклий опір – московитів загинуло 375 чоловік, поранено 1191, а загалом вибуло з ладу 1566 солдатів та офіцерів. Особливо великих утрат зазнала гвардія: батальйон Преображенського полку втратив дві третини штатної кількості, втрати батальйону Семенівського полку склали 40 %, інші батальйони зазнали теж відчутних втрат – від 20 до 33 % [73, с. 109]. Проте після півтора-двогодинного бою шведській піхоті довелося відходити до свого обозу. На допомогу їй від головних сил прибула кіннота, очолювана особисто королем. Водночас московська кіннота під керівництвом генерал-лейтенанта Пфлуга, рухаючись через болота та хащі, не змогла вчасно підійти до поля бою і підтримати свою піхоту, хоч якась її невелика частина в бою все ж узяла участь [343, с. 213]. Голіцину довелося відступити, захопивши серед трофеїв шість шведських прапорів (очевидно, ротних). Обидві сторони оголосили бій своєю перемогою, адже московитам вдалося здійснити несподівану атаку частини шведської армії і завдати їй значних утрат, а шведи, зрештою, відбили атаку і теж завдали московитам суттєвих утрат. Наступного дня Петро I залишив цю місцевість, опосередковано визнавши перевагу ворога.

Але Петро I відразу по обіді 30 серпня 1708 р. написав публічного листа, де заявив про великий успіх. У ньому він так виклав обставини бою: нібито шведів було 5 тис. піхоти та кілька тисяч кінноти, а в ході бою загинуло понад 2 тис. ворогів та ще стільки ж було поранено. Московська ж сторона відбулася «з найменшою втратою військ» [73, с. 106].

Однак наступного дня цар особисто складає інший варіант листа, який незабаром стає офіційною версією. Тепер уже московської кінноти було лише кілька ескадронів, генерал-майор М. Голіцин командував просто вісьмома батальйонами піхоти (не підкреслюючи наявності серед них гвардії), московський загін увірвався аж до самісінького неприятельського табору (а не просто до обозу), шведів було знищено 3 тис. Щоправда, з цього листа тепер зникає шведська кіннота генерал-майора Крусе і залишається лише піхота генерал-майора Рооса, зате аж п'ять полків. Втрати царських військ подано у «розпису» без детальних характеристик [73, с. 108].

Але пізніше, наприкінці того ж дня, з'являється третя версія у листі до генерал-адмірала Ф. Апраксіна. Тут зникає згадка вже й про московські ескадрони, а бій змальовується лише як бій піхоти [73, с. 111]. За добу чи півтори картина бою у викладенні Петра I еволюціонувала від не зовсім удакої операції з можливого знищення шведського авангарду з трьох піхотних полків переважаючими силами московитів (10 полків піхоти та драгунів), до цілком успішної операції невеликого московського деташементу з чотирьох піхотних полків проти переважаючих сил ворога з п'яти полків. У цьому бою ворог зазнав величезних утрат – 3 тис. убитих з можливих 6 тис. Після бою московський загін відійшов без особливих утрат, повністю зберігши боєздатність («...відійшли від них без розорення лав») [73, с. 111].

Реально ж московський загін Голіцина змушений був відходити під ударами шведської кінноти, бо, наприклад, батальйон преображенців утратив убитими та пораненими практично всіх офіцерів – 17 чоловік. Та й боєздатних рядових у ньому залишалося близько 200 (одна третина). Батальйон семенівців

утратив убитими та пораненими 7 офіцерів (40 %). Цікаво, що в донесеннях зовсім не згадано шведських полонених – очевидно, їх і не було. До речі, шведи досить адекватно оцінювали втрати супротивника – 1,6 тис. убитих та поранених, трохи помилившись у пропорції [343, с. 206]. Тож можна довіряти й повідомленням шведів про їх втрати: 261 загиблий та 750 поранених, тобто у три-чотири рази менше, ніж вважали їх противники. Фактичні ж втрати шведів були в півтора раза меншими, ніж у московських військ, що цілком відповідає реаліям оборонного бою при несподіваному нападі.

Але, як ми вже згадували, саме на основі листів Петра I і було сформовано фактичну картину бою в усіх наступних офіційних виданнях. Якби не вціліли спогади князя Б. Куракіна, ймовірного свідка цього бою, то шведські дані Юлленкрука та Адлерфельда трактувалися б і сьогодні як ворожа фальсифікація, що, власне, і відбувалося в російській історіографії протягом трьохсот років. Наприклад, у творі Д. Бантиша-Каменського теж можна зустріти специфічний пасаж: «Под Добрим, невзирая на свою победу, русские отступили»[174; с. 91].

Ще одним прикладом, який спонукає до критичного ставлення, насамперед до російських джерел, є обставини шведського маршу на початку вересня 1708 р. в напрямі України. Московські генерали, зокрема К. Ренне, донесли своєму царю, ніби вони знищили переправи через річку Сож. Однак Петро I, знаючи підступну вдачу своїх підлеглих, відправив свою довірену особу, ад'ютанта та капітан-поручика гвардії Ф. Бартенєва перевірити цю інформацію. Ось що він доповідав 20 вересня 1708 р., відвідавши мости в районі Черікова та Кричева: «Приїхав я до Черікова, бродів немає, а через ріку наші з неприятелем стріляються проти міста Черікова та мостів. Посередині з мостів тільки виведено по одному плоту. А з нашого берега дуже берег низький та болото, батареї ж ніякої немає. А з неприятельського берега гора висока, якщо з гарматами вони прийдуть, то можуть того ж часу наших від мостів відбити та по тих наших мостах перейти. А від Кричева до Черікова берегом

дуже недбало – роз’їздів немає навіть і за півмилі до Черікова...». Як бачимо, шведські авангарди застукали ворога несподівано, не давши їм можливості знищити мости. Власне про це і пише офіційний каролінський історіограф Г. Адлерфельд [74, с. 602]. А втім, російські військові історики початку ХХ ст., можливо, захищаючи честь мундира, стверджують, що генерал Ренне мости спалив, як тільки наблизилися шведи [83, с. 52, 58].

Схожою є ситуація з написанням Петром I офіційного звіту про бій біля Лісної того ж вересня 1708 р. Радіючи від перемоги, він написав, очевидно, вранці 29 (30) вересня, Г. Головкіну: «...не прикрашаю, але істину пишу, як ви в небрежливості моїй обізнані, що нас не було й 10 тисяч разом» [72, с. 174]. Неймовірно, що цар не знав реального складу свого війська, яке нараховувало лише регулярних військ майже 16 тис., а ще ж були значні козацькі та калмицькі підрозділи [73, с. 168, 172, 175]. Завищував цар і кількість війська генерала А. Левенгаупта. У листі до князя-кесаря Ф. Ромодановського цього ж таки дня (а всього Петро I написав цього дня 9 листів до своїх вельмож та лист до экс-короля Августа II) припускав, що шведів було 16 тис., але можливо, й 20 тис. [73, с. 168]. 6 (7) жовтня в листі до Ф. Апраксіна у Сакт-Петербургу цар уже стверджував, що корпус Левенгаупта нараховував 20 тис. [73, с. 182], проте в офіційній реляції вирішив повернутися до цифри у 16 тис. шведів. Хоч у цій же реляції Петро I заявляв, ніби про чисельність шведського корпусу вони дізналися ще напередодні бою з допитів полонених [73, с. 210]. Якщо «Реляція...» мала призначення відбивати офіційну позицію московського уряду і містила пропагандистську інформацію, то листування з найближчими соратниками не було публічним і поява в ньому недостовірної інформації мала, на нашу думку, суто суб’єктивні причини.

Проілюстровані приклади доводять, наскільки обережно та критично слід використовувати комплекс документальних джерел, що походять від російської сторони. Останнім часом, зусиллями вчених «петербузької школи» опубліковано документи гетьманського архіву, вивезеного 1708 року

О. Меншиковим з Батурина. До недавнього часу про існування цього архіву замовчували і лише зусиллями Т. Таїрової-Яковлевої ці документи стали доступними [65]. Складність використання цього корпусу документів полягає у тому, що оригінальних документів збереглося дуже мало, замість них для потреб царської канцелярії було створено переклади та перекази українських документів російською мовою.

Ситуація з джерелами, які мають шведське походження, теж повинна враховувати суб'єктивні чинники, що супроводжували формування цього документального комплексу. Дисертант має на увазі, що пізніше на Заході було видано деякі матеріали шведських учасників подій, які до недавнього часу не перекладали російською чи українською мовами. Насамперед, йдеться про записки Г. Адлерфельда, Й. Нордберга (Нурдберга) та А. Левенгаупта. Вони також не були позбавлені емоційного забарвлення. Аналізуючи франкомовні публікації перших двох авторів, Є. Луняк дійшов висновку про їх високу достовірність та значну наукову цінність. Він вважає, що обидві праці з'явилися як реакція учасників подій на популярний твір Ф. Вольтера «Історія Карла XII...» і мали значну популярність у західноєвропейській історіографії та цілком заслуговують бути оціненими як серйозні наукові дослідження [329, с. 218]. Щоправда, Б. Кентржинський, спираючись на висновки шведських істориків, скептично ставиться до Адлерфельдової «Военної історії Карла XII...», як до достовірного джерела [287, с. 251]. До речі, нещодавно з'явився українській переклад двох невеликих уривків записок Г. Адлерфельда, який стосується періоду з вересня по кінець грудня 1708 року, до штурму шведами Веприка [149; 150]. Крім того, було опубліковано реляцію ротмістра П. Шенстрема (точніше – Шьонстрьома), яку свого часу було додано до твору Г. Адлерфельда як «Анонімну реляцію» [145]. Також було опубліковано спогади невідомого шведського офіцера (ймовірно, того ж Шьонстрьома) про відступ каролінців та козаків від Переволочної до Бендер [147]. Стосовно цього джерела, то ще М. Андрусак указував, що на формування цього меморіалу

вплинуло перебування у московському полоні [160, с. 51]. Хоч більшість джерел шведського походження відомі ще з початку XX ст., однак і сьогодні у шведських архівах трапляються несподівані знахідки документів Північної війни. У 2010 р. в «Сіверянському літописі» було опубліковано анонімний «Щоденник бойових дій шведської королівської армії» в частині, яка стосувалася подій другої половини 1708 р. [146]. Перекладачі «Щоденника...» вважають його автором одного з німецьких офіцерів з полку Дюкера або Таубе.

Відносно вища достовірність шведських наративів залежить від часу написання. Основна їх маса сформувалася невдовзі після Полтавської битви. Напевне, найпершим був щоденник словацького пастора Деніеля Крмана, закінчений та відредагований у 1710 р., тобто за свіжими враженнями від подій [479, с. 94]. Щоправда, сам Д. Крман не був військовим і слабо контактував з вищим керівним складом шведської армії, тому його враження мають часто емоційний та поверховий характер. Все ж, спираючись на них, дослідник має можливість реконструювати окремі події, які відбувалися в Гетьманщині у 1708 – 1709 рр., а також відносно достовірно відтворити морально-психологічні умови, що існували в цей час у таборі шведсько-українських союзників [124].

На рік-два пізніше написав свої спогади полковник Аксель Юлленкрук, значно професійніший учасник бойових подій, що обіймав посаду генерал-квартирмейстра короля (за теперішньою термінологією – начальник штабу) [96]. До кола його обов'язків входило інженерне та картографічне забезпечення бойових операцій. Оскільки він був генерал-квартирмейстром королівської армії, то мав прямий стосунок до організації бойової взаємодії шведських та українських військ. Зі спогадів А. Юлленкрука однозначно витікає, що гетьман І. Мазепа переправлявся через Дніпро лише зі згоди короля, і відбулося це в другій половині дня 29 (30) червня 1709 р. Його спогади складено в полоні, а це, безумовно, вплинуло на їх об'єктивність, зокрема, опис Полтавської битви, де згадано про два недобудовані редути, зроблено явно під впливом офіційної російської версії [96].

До 1713 року, тобто майже одночасно з Юлленкруком, теж перебуваючи в полоні, писав свої спогади і лейтенант Фрідріх Вейє. Вони відрізняються, на наш погляд, не лише достовірністю, але й відносно якісним фаховим аналізом учасника найважливіших подій 1708–1709 рр. Хоч Ф. Вейє був лише обер-офіцером, але мав досить високий рівень освіти та чималий бойовий досвід, брав участь у битвах під Лісною та при Полтаві. Саме його свідченням завдячуємо повідомленням про розправу над полоненими козаками та їх родинами після капітуляції шведів на Дніпрі [123].

Після 1714 р. написав свої спогади і фенрік (прапорщик) Густав Піпер, далекий родич статс-секретаря Карла Піпера, найближчого співробітника короля. Щоправда, на відміну від Вейє, бойовий досвід та військове становище Г.-А. Піпера було суттєво меншим, тому якість його матеріалів дещо гірша. Він не брав безпосередньої участі у вирішальних боях, бо відморозив ноги під час облоги Веприка [128].

Життєпис генерала Адама Левенгаупта формувався теж у полоні, причому в гірших моральних умовах особистого бойкоту колишніх підлеглих [152]. Його було закінчено раніше 1719 р. (смерті генерала). Суб'єктивізм та намагання зняти з себе відповідальність просто-таки очевидно проступають зі сторінок його книги. Досить якісний аналіз спогадів Левенгаупта, що так і помер у полоні не пробачений королем, здійснив понад сто років тому шведський історик А. Стілле. З професійних військових найпізніше написав свій матеріал уже згаданий Петер Шенстрем – не раніше 1727 р., тому, можливо, й зустрічаються тут дивні помилки. Спочатку автор стверджував, що в Полтавській битві загинуло кілька шведських генералів, а трохи згодом подає імена всіх їх уже як полонених [145, с. 109].

Певну цінність для вивчення українсько-шведського військового союзу мають повідомлення, що містяться у щоденнику прапорщика (фенріка) Роберта Петре, хоч їх обірвано напередодні Полтавської битви. Значна частина його щоденника присвячена походу в складі корпусу генерала А. Левенгаупта, але й

події період зими 1708 – весни 1709 рр. теж знайшли суттєве відображення. Непоганий археографічний аналіз щоденника подано в статті О. Безверхнього [177, с. 267–274]. Наступними за часом появи стали спогади уродженця шведської Померанії капітана Таберта, який після одержання дворянства змінив прізвище на Страленберг [108, 109]. Опубліковано їх 1730 року, зрозуміло, що на їх зміст вплинули 13 років перебування в полоні. Унікальний момент цих спогадів полягає в тому, що Страленберг згадує, що переправлявся через Дніпро тричі протягом 29 – 30 червня (30 червня – 1 липня) 1709 р. У інших мемуарах ми такого не зустрічаємо.

Специфічне враження складають найпізніші матеріали з прошведської мемуаристики. Придворний короля Карла Юхан Хюльтман залишив свої свідчення приблизно через двадцять п'ять років після Полтавської битви, а оскільки він не був військовою людиною, то й цілком імовірно, що припускався у своїх оцінках поверхових висновків, хоч і повідомив кілька цікавих деталей. Скажімо, І. Мазепу він називає герцогом, а А. Войнарського вважає пасинком Мазепи [115, с. 115].

Тоді ж почав фіксувати свої спогади й Станіслав Понятовський, людина набагато ширшого світогляду, досвіду та високої особистої культури ніж Ю. Хюльтман [110]. Остаточо він закінчив їх, мабуть, на початку 1740-х років, отже, від подій походу Карла XII, Полтавської битви та Переволочни пройшло понад тридцять років. Хоч спогади Понятовського укладено від третьої особи, все ж відчувається певне самолюбівання автора, що треба враховувати, аналізуючи його висновки. Цінність спогадів полягає в тому, що Ст. Понятовський, представник короля Ст. Лещинського, активно контактував з союзними козацькими контингентами і був допущений до кола вищого шведського командування, а після Полтавської битви і сам отримав звання шведського генерала.

Останніми за часом в цьому ряду стоять спогади французького найманця на шведській службі Константена де Турвіля. Їх написано, очевидно, в 1740–

1741 рр. При всій їх цінності відстань у понад тридцять років змушує припускати можливість значних похибок. До того ж, деякі з цих спогадів (А. Юлленкрука, Д. Крмана) спочатку видавали в російських перекладах не повністю [96; 125], а спогади К. де Турвіля і по сьогоднішній день залишаються у скороченому варіанті [67, с. 625–631; 94].

Варто зауважити, що виходили названі мемуари через 10–30 років після головних подій Великої Північної війни, тому в їх текстах відчувається втручання редакторської руки, а у випадку з Адлерфельдом, що загинув у Полтавському бою, вони взагалі дописані іншою людиною (напевне, його сином Карлом-Максиміліаном). Узагальнений аналіз тогочасних шведських джерел подано Б. Нільсоном у збірці до 300-ліття Полтавської битви. Він здійснив, як на наш погляд, достатньо об'єктивний та повний аналіз як широковідомих праць (Г. Адлерфельд, А. Юлленкрук), так і менш відомих спогадів шведських учасників цих подій [359]. Картина може бути доповнена аналізом анонімної праці 1740 року, ймовірним автором якої міг бути Йоган-Генріх Формей, опублікованій французькою мовою у вигляді мемуарів полковника шведської армії принца Максиміліана-Емануеля Вюртемберзького, троюрідного брата Карла XII [329, с. 213–217]. Хоч самі мемуари сучасний український дослідник Є. Луняк визнав достовірними, все ж він відзначив суттєве редакторське втручання Формея, який доповнював мемуари матеріалами інших авторів, зокрема Адлерфельда [329, с. 215].

Що стосується значного кола істориків інших країн, які писали про події Північної війни в ці перші півтора століття (до середини ХІХ ст.), то їх залежність від російських джерел переконливо було доведено ще 1959 року в статті Т. Бикової. Така залежність визначила й слабку достовірність західноєвропейських джерел [212]. Яскравим прикладом такої залежності може бути опис Полтавського бою в спогадах англійського сучасника подій Джона Моттлі, опублікованих у 1739 р. Автор не лише повністю зберіг стилістику

російської «Обстоятельной реляции...», але й ужив юліанський календар, хоч у Британії давно вже користувалися григоріанським [153, pp. 115, 116].

Варто також узяти до уваги низку англомовних джерел, які, хоч прямо й не торкалися проблем українсько-шведського союзу, все ж не залишали без уваги події Північної війни, зокрема, й на українському театрі. Найвідомішим серед джерел є листування англійського дипломата в Москві Чарльза Вітворта зі своїм керівництвом та окремої книжки, опублікованої Вітвортом після повернення до Лондона [142]. Цінність цього джерела полягає у відносній нейтральності Ч. Вітворта до подій Північної війни та досить значному інформаційному колу, до якого мав доступ англійський посланник: московський істеблїшмент найвищого рангу, дипломатичний корпус, ділові кола, іноземні та місцеві негоціанти. Варто вказати на дуже вдалу публікацію документів Вітворта, здійснену у 1884 та 1886 рр. [99, 100]. Дисертант в одній з публікацій детально аналізував це джерело, виявивши його певні вади та позитиви [420]. Насамперед, англійський дипломат майже не використовує терміни «Росія» та взагалі не вживає термін «Малоросія». Натомість широко вживає назви «Московія» та «Україна». Вказане джерело належить до відносно об'єктивних джерел під час вивчення періоду Північної війни.

Крім широко відомого листування Ч. Вітворта та згаданої книги Д. Моттлі [127], необхідно взяти до уваги спогади Джона Перрі, який служив московському цареві протягом 1699–1712 рр. та був свідком і учасником багатьох подій [134]. Щоправда, Є. Луняк, коментуючи французький переклад, подає трохи іншу хронологію його служби в Московській державі [327, с. 179]. Надійність цих джерел не дуже висока, адже ні Вітворт, ні Перрі, ні, тим більше, Моттлі, не були безпосередніми учасниками військових дій в Україні, але одержували інформацію переважно з офіційних московських джерел. Моттлі також користувався й пізнішими працями, наприклад, Вольтера. Слід указати, що названі джерела стали відносно нещодавно доступні й в українському перекладі [116]. Схвально оцінюючи такий факт, необхідно

вказати на деякі помилки перекладача на українську мову, зокрема в тексті Ч. Вітворта – інколи дрібні, а інколи й суттєві. Наприклад, на сторінці 85, говорячи про три гілки козацтва (українського, запорізького та донського), перекладач застосував фразу: «Одні походять від польських селян...», хоч в англійському тексті ця фраза звучить як «Всі вони походять...». На сторінці 87 перекладач подає фразу: «Українські козаки чисельніші», водночас як в англійському тексті наявне уточнення – «...значно чисельніші» [116, с. 87]. А, наприклад, у тексті Д. Моттлі перекладач припустився помилки, вказавши, що шведів у бій під Полтавою пішло близько 20 тисяч [116, с. 102], хоч в оригінальному англійському тексті вказана точна кількість у 25 тисяч [154, р. 115, 116]. Щоправда, слід зазначити, що український перекладач не робив повного перекладу вказаних творів, а лише подав їх більш-менш об'ємні уривки, переважно з дидактичною метою.

Українські історики ще в ХІХ ст. почали збирати документальні матеріали з історії Гетьманщини хоч і під певним контролем з боку імперської влади. Суттєвим здобутком стала публікація «Архива Юго-Западной России...» за редакцією Юзефовича. З цього 37-томного корпусу документів ми використали том «Акты о козаках» [64]. Крім того, деякі матеріали першої чверті ХVІІІ ст. опублікувала полтавська вчена архівна комісія, що на початку ХХ ст. видала 15 випусків архівних та краєзнавчих матеріалів [85; 86; 87; 88]. Здобуття нашою країною незалежності позначилося на формуванні після 1991 року власної джерельної бази, де відомі документи поєднувалися з новими публікаціями документальних матеріалів українських архівосховищ, а також перекладами іншомовних джерел. Зокрема, було перевидано на початку 1990-х років козацькі літописи Г. Грабянки та С. Величка, які були сучасниками та учасниками подій початку ХVІІІ ст. [93; 126]. В оцінці вказаних літописів можна погодитися з А. Бовгирею: «На противагу імперським маніфестам, де всі гетьмани, до Мазепи включно, іменувалися зрадниками, тексти цих творів репрезентують альтернативну картину історичного розвитку, сповненого

драматизму і героїки, а не суцільної смуги зрад, як це було в уяві російських чиновників. Мета козацьких літописів полягала в доведенні давності походження «козацького малоросійського народу», що... не поступається іншим етносам, а його автономні права та привілеї є непорушними і їх неприпустимо ліквідувати, попри відкритий виступ Мазепи» [194, с. 592].

На нашу думку, велике значення має двотомна публікація дев'ятисот документів цієї епохи, здійснена упорядником С. Павленком, особливо їх друге видання [66; 67]. Хоч більшість цих джерел уже ввели до наукового обігу дослідники ХІХ століття, однак вони давно стали бібліографічною рідкістю, тому це видання полегшує звернення дослідників до оригінальних джерел. Останнім часом у «Сіверянському літописі» з'явилися публікації перекладів більш-менш об'ємних фрагментів німецьких та шведських документів та мемуарів. Подеколи, правда, трапляються певні некоректні місця в цих перекладах. Скажімо, в публікації донесень прусського резидента в Москві Г. фон Кейзерлінга за листопад 1708 р. стосовно Московської держави вжито термін «Імперія» [135, с. 114]. В іншій публікації щоденника прусського резидента при королівській армії перекладач випадково вжив термін «старший лейтенант» замість потрібного «підполковник» (оберстлойтнант) стосовно командира одного з полків корпусу А. Левенгаупта [148, с. 210]. Та все одно, поява цих публікацій значно розширює можливості вітчизняних дослідників цього періоду нашої історії.

Наприкінці 1980-х років у США у видавництві Гарвардського університету за редакцією видатного українсько-американського історика Омеляна Прицака було опубліковано «Подорожній щоденник Пилипа Орлика» (фактично фотокопію автографа) у двох томах [154; 155]. Українському читачеві цей щоденник, разом з іншими матеріалами гетьмана в екзилі, став доступним у перекладі сучасною мовою майже через два десятиліття [130].

Подеколи зустрічаються й прикрі помилки в сучасних публікаціях. Наприклад, у збірці документів «Універсали Івана Мазепи» в додатках подано

список місцевостей, де перебував Іван Мазепа в роки свого гетьманування [89]. На жаль, укладач цього списку не звернув уваги на те, що І. Мазепа не міг бути 4 листопада в Ромнах, адже саме в цей час разом зі своїми шведськими союзниками гетьман повторно перейшов Десну біля Мезина і рухався в напрямі Батурина [89, с. 636]. Далі укладач списку подав відомості про те, що навесні 1709 року (без точної часової прив'язки) І. Мазепа перебував у Глухові [89, с. 637]. Навесні 1709 р. Мазепа міг би перебувати в Глухові, або на шибениці, або в московському застінку, адже це місто на той час було однією зі штаб-квартир Петра I і було далеко в тилах московського війська. Реально І. Мазепа перебував навесні 1709 року в околицях Полтави – у Диканьці, чи Великих Будищах, чи прямо біля Полтави.

Наостанок дисертант вважає необхідним роз'яснити свою відмову від використання «Історії Русів» як джерела. О. Оглоблін понад тридцять років досліджував цей анонімний твір, намагаючись установити авторство та час написання. Врешті він дійшов висновку, що «...«Історія Русів» – не наукова історія України й навіть не історичний твір. *Це політичний трактат, втілений в історичну форму*» (виділено О. Оглобліним) [361, с. 78]. Цілком погоджуючись із такою оцінкою, дисертант вважає, що відмова від цього твору не вплине на репрезентативність джерельної бази, використаної в запропонованій дисертації.

Джерельну базу дисертаційного дослідження сформовано на основі поєднання архівних матеріалів та опублікованих джерел. Оскільки архівні джерела цього періоду (як шведські, так і українські) збереглися дуже фрагментарно, більшість джерел дисертації склали опубліковані документи, представлені в українських та російських збірках, а також широке коло різноманітної мемуарної літератури з усіх супротивних таборів. Все це дозволяє зробити висновок про достатню репрезентативність джерельної бази дослідження. Опрацьована джерельна база за своїм інформаційним

потенціалом дозволяє розв'язати поставлені завдання і досягти сформульованої в дослідженні мети.

1. 3. Теоретико-методологічні засади дослідження

У першому підрозділі першого розділу зазначено, що на сьогодні в українській історичній науці не створено комплексної картини участі українських земель у Північній війні. У зв'язку з цим варто висловити кілька теоретичних міркувань та визначити місце і роль українсько-шведського військового союзу у Північній війні.

Дисертант розглядає боротьбу І. Мазепи та його прихильників у 1708–1714 рр. не як ізольовану в часі мілітарну акцію, а як продовження боротьби за Українську козацьку державу, останнім затухаючим імпульсом Української національної революції, хоч і відділеним від неї тридцятилітнім відтинком часу. До такого переконання підштовхує теза, висловлена Т. Чухлібом: «Витоки начебто різкої й невмотивованої зміни суверена для козацької держави під час повстання Івана Мазепи (1708–1709 рр), на нашу думку, слід шукати у революційній добі середини XVII ст.» [466, с. 87]. До речі, П.-Р. Магочій теж включає час гетьманування І. Мазепи та початок гетьманування П. Орлика у період існування Козацької держави, який він визначає між 1648 та 1711 роками [334, с. 225]. Необхідно також урахувати дослідження відомого українсько-американського історика С. Плохія, який визначив боротьбу І. Мазепи як останнє велике козацьке повстання. На його думку, воно стало закономірним результатом боротьби двох націєтворчих напрямів в українському суспільстві. Гетьман І. Мазепа та цього прибічники уособлювали бачення України як самостійної козацької держави; на жаль, внаслідок полтавської поразки 1709 р. переміг інший напрям – уявлення про українців як

про частину російської нації, а українських земель – як про Малу Росію [382, с. 166].

Можна виділити такі періоди участі українських земель у Великій Північній війні: події 1701–1705 рр., коли українські козацькі частини брали участь у бойових операціях у складі московської армії епізодично, бо, власне, й армія Петра I діяла на другорядному фронті Північної війни – на сході Балтії, тоді як головний тягар боротьби припав на польський театр; події 1706 року, коли шведський король мало не досяг вирішального успіху під Гродно проти московських військ і для порятунку ситуації, Петро I удався до надзвичайного напруження сил, активно використовуючи, зокрема, й полки гетьманської армії; на 1707 рік припала своєрідна пауза, коли суперники залишилися сам-на-сам та ретельно готувалися до вирішального двобою; кампанія 1708–1709 рр. з операціями на теренах Білорусії (бої при Головчині та при Лісній) та в Україні – утворення українсько-шведського військового союзу, енергійна нейтралізація його небезпечних наслідків для Московської держави (знищення Батурина, Запорозької Січі, захоплення Білої Церкви, успішні дії об'єднаних військ царя та його польських союзників на Правобережній Україні), що завершилася полтавською перемогою московського війська над союзною українсько-шведською армією; однак, як не парадоксально, ця битва не стала завершальною для Північної війни. Незабаром відбулася подія, яка не просто поглибила поразку, а перетворила її у катастрофу. Автор запропонованого дисертаційного дослідження солідарний з думкою історика О. Сокирка, який вважає, що оточення та знищення решток українських і шведських військ під Переволочною 30 червня (11 липня) 1709 р., являє собою окрему, хоч і пов'язану з Полтавською битвою операцію [432, с. 50]. Здавалося б, тепер ніщо не завадить Петру I досягти швидкого та тріумфального миру, однак події 1710–1713 рр., після втручання у війну Османської держави, ледь не перевернули військово щастя на інший бік. І лише після від'їзду Карла XII на батьківщину наприкінці 1714 р. можна стверджувати про припинення існування

українсько-шведського військового союзу. У подіях Північної війни, які у 1713–1719 рр. перемістилися на територію Північної Німеччини, українські контингенти фактично не брали участі.

Створення українсько-шведського союзу пройшло три кульмінаційних моменти, своєрідні «точки біфуркації». Першою та, очевидно, найвагомішою стала трагедія Батурина в листопаді 1708 р. Замовчувана в часи Російської імперії та СРСР, причому в радянський час замовчування було ще тотальнішим, ця подія притягує більш пильну увагу українських дослідників. Особливо активно працює в цьому напрямі чернігівський дослідник С. Павленко.

Центральною подією для українсько-шведського військового союзу стала битва біля Полтави – найбільше бойовисько цієї війни. Зрозумілою є та увага, що приділена вивченню різноманітних аспектів Полтавської битви: політико-стратегічних, оперативно-тактичних, військово-технічних, військово-інженерних. Найбільший внесок у це вивчення зроблено історіографічними школами Швеції та Росії (СРСР), менший – польською та українською історіографіями.

Третім кульмінаційним моментом українсько-шведського військового союзу, на нашу думку, стали бойові дії 1711 року: невдалий похід союзників на початку весни на Правобережну Україну та ще більш невдалий похід Петра I влітку цього ж року на Балкани, який завершився на берегах Прута. Зрештою, якби похід гетьмана П. Орлика та його польсько-татарських союзників завершився здобуттям Білої Церкви, можливо, це підштовхнуло б антимосковське повстання в Гетьманщині, але, як ми вважаємо, радикальних зсувів у Північній війні не відбулося б. Уже було втрачено основні шведські фортеці в Прибалтиці та Карелії, у Речі Посполитій відновилася влада Августа II Веттіна, а партія Станіслава Лещинського фактично розпалася. Щоправда, якби позиція Османської держави була більш послідовною та рішучою,

ситуація могла б зазнати суттєвих зрушень на користь українсько-шведських союзників.

Відтворення обставин та подій українсько-шведського військового союзу здійснювалося в умовах фрагментарності архівних джерел, внаслідок чого для дисертаційного дослідження переважного значення набули опубліковані джерела різноманітного характеру. Це спонукало дисертанта ретельно поставитися до вибору методологічного інструментарію.

Працюючи над джерелами, дисертант керувався принципами об'єктивності, історизму та системності. Принцип історизму «підштовхує до з'ясування взаємодії об'єкту та суб'єкту в минулому та сучасності» [269, с. 133]. Але саме принцип історизму найчастіше порушується під час досліджень віддаленого минулого. Зокрема, щодо досліджуваної нами епохи можна відзначити перенесення понять та моральних категорій сучасної епохи в ранньомодерний час, де аналогічні терміни означали зовсім інші явища. Насамперед, це зауваження стосується категорії «зради», яку інкримінують гетьманові Івану Мазепі. У російських тогочасних джерелах продовжував фігурувати термін «вор» та його похідні, як універсальне позначення державного злочинця. Зрозуміло, сенсове навантаження цих понять початку XVIII ст. серйозно відрізняється від XIX – XX ст. Також здається некоректним застосування в працях значного кола дослідників терміна «росіяни» стосовно населення Московської держави кінця XVII – початку XVIII ст., тим більше, що воно себе так не називало [202, с. 67–72]. Більш-менш виправданим є вживання цієї назви для часу після 1722 р., тобто проголошення московського царя російським імператором. Дисертант вважає правильнішим використовувати термін «московити», який указує на підданство московському монарху багатоетнічного конгломерату цієї держави.

Стосовно українських земель дисертант оперував термінами «Козацька Україна» та «Гетьманщина». Обидва терміни є неофіційними назвами українських державних утворень, що широко застосовуються сучасною

історіографією. Російська історіографія намагається уникати першого з них, віддаючи перевагу другому. В західній та сучасній українській історіографіях маємо протилежну тенденцію. В нашому дослідженні використано обидва терміни (крім цитат) з наступним баченням. Термін «Гетьманщина» вжито у вузькому значенні для позначення території під гетьманською булавою, власне 10 городових полків на Лівобережжі. Під «Козацькою Україною» дисертант бачить більш широке поняття української території, де діяв козацький лад. На нашу думку, сюди включено як землі Гетьманщини, так і Правобережної України, що кілька років підлягали булаві І. Мазепи, а згодом П. Орлика, а також землі Запорізької Січі. Фактично ця територія співпадає з державою Б. Хмельницького 1649 р. Територія Слобідської України, хоча й з козацьким ладом, але прямо підконтрольна московській адміністрації, нами розуміється як окреме явище.

Варто пояснити також вживання дисертантом терміну «військово-мілітарний». В даному випадку мова не йде про тавтологію, а про різницю між терміном «військовий», який вживається нами у звуженому значенні – те, що стосується конкретних бойових дій, військових формувань, укріплень тощо. Термін же «мілітарний» є аналогом терміну «воєнний» і торкається доктринальних питань: військової стратегії, організації воєнних сил країни, воєнної ідеології тощо.

Необхідно пояснити вживання термінів «Велика Північна війна» та «Північна війна». У англійській літературі перевагу віддано першому терміну, оскільки західні історики розрізняють три Північних війни за балтійську гегемонію протягом XVI – XVIII ст [498]. Разом з тим, російська історіографія оперує обома термінами, причому праці останнього часу частіше вживають перший термін [215; 281; 311]. Ряд відомих авторів вживають у своїх працях обидва терміни. Наприклад, О. Беспалов вжив термін «Північна війна» [185], а також «Велика Північна» [182; 522]. В. Артамонов вжив як перший термін [165; 368], а так і другий [166; 170]. С. Іванюк також користується обома термінами:

«Велика Північна» [273] та «Північна війна» [272, 274, 523]. Те ж саме стосується польської історіографії – Ю. Фельдман називає війну «Великою Північною» [495; 496], а Я. Віммер – лише «Північною» [510]. В українській історіографії присутні обидва терміни. В. Брехуненко віддає перевагу «Великій Північній війні» [201, 202, 204]. Т. Чухліб оперує обома термінами [467; 468]. Шведські історики переважно використовують термін «Північна війна». Наш погляд ґрунтується на тому розумінні, що перші дві війни пройшли повз Україну, а значущою стала саме третя війна у 1700–1721 рр. Тому, принципово не заперечуючи проти терміну «Велика Північна», ми вважаємо достатнім використання поняття «Північна війна».

На нашу думку, порушенням принципу історизму є вживання такого терміна як «шведський генштаб» стосовно подій Північної війни [466, с. 205]. Як відомо, тоді такого органу оперативного-стратегічного керівництва шведською армією не існувало, а всі рішення подібного масштабу приймалися або особисто королем, або його полководцями, що діяли самостійно (К. Рьоншильд, А. Левенгаупт, М. Стенбок). Велику проблему для дослідників складає одночасне використання різних календарних та метричних систем. Власне на ці обставини дисертант указав, характеризуючи деякі праці в попередньому історіографічному огляді.

Ще одне зауваження стосується вживання імені шведського історика-учасника подій Північної війни Густава Адлерфельта. Широко розповсюджено використання варіанту «Адлерфельд» [255, 451, 467 та ін.]. Хоча шведською мовою прізвище історика закінчується на літеру «т», все ж будемо дотримуватися загальноживаного в українській та російській мовах варіанту «Адлерфельд».

Принцип об'єктивності вимагає від дослідника аналізу джерел, які походять з протилежних таборів та з'ясування суперечливих моментів, відображених в цих джерелах щодо одних і тих подій. Допомогає тут системний підхід, який, з одного боку, орієнтує дослідника на порівняльний

аналіз джерел однакового характеру, (наприклад, мемуарної літератури), а, з іншого боку, досліджувати не лише окремі елементи системи, а весь комплекс відносин, притаманних історичному явищу.

Орієнтація дисертації на системний принцип дає можливість розглядати Північну війну як системне явище, що складається з ряду підсистем, в тому числі українсько-шведського союзу. В свою чергу дана підсистема включає політико-дипломатичну, військово-мілітарну, соціально-економічну та релігійно-ідеологічну компоненти (елементи). Загальному аналізу обставин Північної війни присвячено другий розділ дисертації, наступні три розділи присвячено аналізу реалізації військово-мілітарної компоненти українсько-шведського союзу. Викорисання системного підходу тісно пов'язане зі структурно-функціональним аналізом. І. Ковальченко вважав структурно-функціональний аналіз одним з найскладніших, але й високо ефективних методів наукового пізнання [298, с. 166]. У нашому дослідженні ми аналізуємо відносно самостійні, але пов'язані в одну систему військові структури – шведську армію, війська Гетьманщини (полки городових козаків, наймане військо гетьмана, запорізькі контингенти).

Крім того, аналізуючи коло джерел, автор дійшов висновку, що через нерівномірність їх збереження, є можливість ефективного застосування методу історичної реконструкції подій, разом із загальнонауковими методами аналізу і синтезу. Під час аналізу джерел, що походили з різних протиборчих таборів (московського, шведського, польсько-литовського, українського), дисертант переважно користувався спеціально-історичними методами, наприклад, історико-генетичним, історико-порівняльним, проблемно-хронологічним, історико-системним та історико-статистичним. Оскільки військово-мілітарний елемент утворює предмет дисертаційного дослідження, а розвиток українсько-шведського військового союзу вивчається у взаємодії з іншими елементами, це висуває на чільне місце історико-генетичний метод.

Дисертаційне дослідження здійснювалось на базі залучення різноманітних та різнохарактерних джерел, тому найчастіше вживаним в роботі став історико-порівняльний метод. Саме на його основі дисертант ґрунтував свої висновки щодо достовірності та повноти використаних джерел. В окремих випадках, при аналізі європейських джерел, сучасних подіям Північної війни, зокрема, листування англійських дипломатів у Москві Ч. Вітворта та Т. Вейсброта, автор удався до використання методу контент-аналізу, точніше, його семантичним різновидом, коли відбувається вивчення наративних джерел та здійснюється розкриття сенсу їх текстів [402, с.75]. Цей же метод використано також для окремих архівних джерел з непевним датуванням.

Оскільки тема дослідження вимагала звернення до кількісних показників (кількість та чисельність військових одиниць, зброї, кораблів тощо), а також перевірки значної кількості цифрового матеріалу дисертант постійно вдавався до методів кількісного аналізу та історико-статистичного. Цими методами ми користувалися переважно у III та IV розділах нашої дисертації. Дисертант також використав у рамках історико-статистичного методу історико-демографічну методику для встановлення кількості населення м. Полтави у 1709 році та з'ясування мобілізаційних можливостей її гарнізону, а також застосував цю методику в аналогічному випадку щодо Запорізької Січі. Історико-антропологічний підхід став у нагоді при аналізі мотивів поведінки основних діячів того часу – Петра I, Карла XII, С. Лещинського, І. Мазепи, К. Гордієнка, А. Левенгаупта, О. Меншикова. Даний метод використовувався переважно у II розділі нашого дослідження.

Проблемно-хронологічний метод став необхідним елементом дослідження в зв'язку з розбіжностями джерел в датах внаслідок використання очевидцями та пізнішими дослідниками різних календарних систем (юліанської, григоріанської та старої шведської). Особливості датування подій 1708/1709 рр. залежать від розбіжності старих календарів Росії та Швеції на один день, а також відставання російського юліанського календаря від

європейського григоріанського на одинадцять днів у XVIII ст. Неуважне ставлення до такого датування інколи призводить до прикрих помилок. Так, в одній зі статей «Енциклопедії історії України» вказано, що Полтавська битва відбувалася 8–9 липня (27–28 червня) 1709 р. [527, с. 427]. Всупереч волі автора виходить, що битва тривала два дні. Зрозуміло, що автор користувався джерелами, які вживали різні календарні системи, а потім указав дату за новим календарним стилем. Тому основну дату дисертант буде вказувати за старим юліанським календарем, більш звичним для істориків пострадянського простору, подаючи у дужках датування за старим шведським стилем, що випереджав російський.

Висновки до розділу

Протягом трьохсот років, що минули від закінчення Великої Північної війни, утворився великий комплекс різноманітної наукової та науково-популярної літератури щодо подій цієї війни, насамперед у Росії, Швеції та Україні. Менше це стосується польської, німецької та англо-саксонської історіографій. Поодинокі дослідження присутні в білоруській та турецькій історіографіях. Дослідники з різних країн та різних часів одностайно виділяють період 1708–1709 рр. як визначальний у ході цієї війни. Водночас різні моменти цієї боротьби досліджені дуже не рівномірно. Тематика українсько-шведського військового союзу належить до кола слабо досліджених питань. До недавнього часу російські дослідники взагалі тотально заперечували сам факт існування такого союзу. Лиш нещодавно окремі петербурзькі історики «революцію» І. Мазепи почали розглядати як національно-визвольну акцію.

У західній історіографії переважає погляд на події 1708–1709 рр. як на громадянський конфлікт у Гетьманщині: більша частина українського населення, орієнтуючись на православні цінності, залишалась на боці московського монарха, а менша частина (у тому числі й запорожці) пішла за

гетьманом І. Мазепою, який закликав на Україну шведського короля. Таким чином, проведено аналогію між подіями в Гетьманщині 1708–1709 рр. та Речі Посполитій у 1703–1714 рр.

Українська історіографія в переважній більшості оцінює виступ гетьмана І. Мазепи саме як спробу боротьби козацької верхівки за незалежність Гетьманщини, оперту на зовнішньополітичні фактори, але через «олігархічний» характер вона не була підтримана широкими народними масами і тому була приречена на кінцевий неуспіх. У такому розрізі закономірною є концентрація аналітичних зусиль українських дослідників, як сучасних, так і діаспорних, саме на політичній складовій українсько-шведського союзу, а мілітарні питання оцінюються як другорядні. Утім наявність величезного кола праць різного гатунку, присвячених особистості гетьмана І. Мазепи, дозволяє використовувати окремі їх фрагменти для відтворення обставин українсько-шведського військового союзу.

Уперше в історичній науці питання українсько-шведського союзу в узагальненому плані поставив понад сто років тому М. Грушевський. Якщо для російських істориків кульмінаційною подією Північної війни є 1709 рік, то для українських дослідників (ми залишаємо за дужками українських радянських істориків) акцент зміщується на 1708 рік – рік утворення українсько-шведського союзу. Зусиллями таких істориків, як М. Андрусак, І. Борщак, Б. Крупницький, О. Оглоблін, Т. Мацьків, Т. Чухліб було досліджено основні політико-дипломатичні та персоналістичні параметри цього союзу, але військові аспекти вивчалися лише в поодиноких працях Д. Донцова та В. Петріва. Лише останнім часом над окремими складовими цієї проблеми почали працювати О. Сокирко, С. Павленко та автор запропонованої дисертації.

Серцевину джерельної бази становлять документальні джерела, серед яких представлені наступні групи: документи канцелярії Петра І (укази, листи, звіти царських воєначальників та адміністраторів, допити полонених та дезертирів, офіційні реляції); документи І. Мазепи, І. Скоропадського та

П. Орлика (універсали, листи, дарчі листи, акти господарського та юридичного характеру); дипломатичні документи іноземних резидентів у Москві (звіти, листування); документи шведського походження (звіти генерала Г. Крейца, реляції про полонених, звіти).

Під час комплексного аналізу джерел дисертант спирався переважно на цивілізаційну теорію, поєднуючи її з елементами формаційного підходу. В даному разі нам здається слушною думка А. Горського, який вважав, що цивілізаційний підхід відображає розвиток суспільства в регіональному (територіальному) плані, а формаційний підхід визначає соціально-економічний розвиток суспільства [233, с. 333]. В нашому розумінні «революція» І. Мазепи була останнім спалахом збройної боротьби українського народу за суверенну державу на теренах європейської цивілізації.

Наявна джерельна база за своєю репрезентативністю дозволяє здійснити комплексне дослідження українсько-шведського військового союзу з використанням сучасних методів досліджень та на основі нових методологічних підходів.

Розділ II

ПЕРЕДУМОВИ УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО СОЮЗУ

2.1. Особливості боротьби за гегемонію в Балтії на початку XVIII століття

Виникнення українсько-шведського союзу в 1708–1709 рр. насправді не було такою несподіванкою, як це подавали зазвичай у російській та українській історіографії радянського часу. На цей час Українська козацька держава (Військо Запорізьке) вже мала досвід союзницьких стосунків зі Швецією в часи Першої Північної війни у 1655–1660 рр. Окрім того, Т. Чухліб нещодавно висловив досить обґрунтоване припущення, що контакти Б. Хмельницького зі Швецією існували ще у 1651 р. за часів королеви Христини [467, с. 71]. Тоді Богданові Хмельницькому не вдалося використати цей чинник як додаткову гарантію здобуття Україною незалежності саме через несподіване зречення від трону королеви Христини, а згодом і через свою передчасну смерть у серпні 1657 р. Дипломатичні та політичні підвалини цього союзу розглядав свого часу Л. Заборовський. Щоправда, у своїй монографії цей дослідник трактує Українську козацьку державу як складову частину Московської держави без власної зовнішньої політики [266]. Наступники Б. Хмельницького теж не скористалися можливостями союзу з Карлом X. Зі смертю цього видатного шведського короля міждержавні стосунки України та Швеції припинилися. Почасті причиною цього були політичні прорахунки українських очільників, а почасти – стримана зовнішня політика Карла XI, який перебував на шведському троні майже сорок років, але його повноліття та суверенне правління припало на гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи, які тривалий час користувалися дуже широкою автономією у Московській державі і не планували змінювати

цей статус. Дослідники відзначали, що про паралелі у союзних стосунках між Б. Хмельницьким та Карлом X, І. Мазепою та Карлом XII йшлося ще у працях французьких істориків XIX століття, зокрема в роботі Альфреда-Ніколя Рамбо, опублікованій 1878 р. [329, с. 622]. Згодом ці аспекти підкреслювали й шведські історики, зокрема Б. Кентржинський.

Парадоксальність цієї війни полягає ще й у тому, що вона починалася як боротьба за гегемонію одних суб'єктів міжнародних відносин, а ввійшла в історію як боротьба інших. Насправді, Північна війна була лише черговою ланкою в столітній боротьбі за домінування на Північно-Східноєвропейському просторі між Річчю Посполитою – безумовним регіональним гегемоном XVI ст. – та Шведським королівством. У кількох збройних протистояннях у наступному XVII ст. перевага поступово, але неухильно перейшла на бік Швеції. В утвореній наприкінці XVII ст. Північній Лізі лідерами виступали Річ Посполита (на суші) та Данія (на морі). Московська держава була залучена до Північної Ліги лише як другорядний учасник і вирішувала свої обмежені завдання. Проте несподівана логіка боротьби у Північній війні змінила ситуацію. Після 1706 року Москва перетворилася з другорядного допоміжного чинника на головного гравця цієї війни, а вирішальний театр бойових дій перемістився з власне польських земель на схід до меж Московської держави.

Несподіваний для української еліти початок Північної війни означав докорінну зміну вектора московської зовнішньої політики. Експансіонізм Петра I, на нашу думку, мав якийсь ірраціональний характер: він не диктувався нагальними економічними потребами Московської держави. Протягом тридцяти років самостійного правління Петра I (від смерті його матері Наталії Кирилівни) він змінювався з чорноморського на балтійський, потім знову на чорноморський, а наприкінці – на каспійський напрями. Складається враження, що московський цар (а в останні роки життя – російський імператор) реалізував не якусь продуману політико-економічну програму, а свої дитячі чи юнацькі мрії. Не дивно, що Петро I, який пристрасно та палко любив флот і добре

знався на корабельній справі, нав'язав масштабну морську програму абсолютно сухопутній країні без стійких морських традицій. До подібного висновку дійшли вже сучасники Петра, наприклад, данець Г. Грунд [188, с. 208]. Достатньо переконливо говорить про це у своєму дослідженні й Вяч. Красіков [307, с. 397–448].

Велика Північна війна ніяк не впливала позитивно на розвиток українського господарства та добробут її населення. Якщо для Московської держави опанування виходу в Балтійське море ще відкривало якісь примарні перспективи швидше політичного характеру (адже це море теж є внутрішнім європейським, тож не дає вільного виходу на океанські простори), то українська економіка мала не дуже довгі та достатньо зручні сухопутні шляхи в центральну Європу, насамперед через Краків та Бреславль (Вроцлав), де українське купецтво вело прибуткову торгівлю худобою. Наприклад, у 1742 р. один міщанин Полтавського полку Белушенко спорядив до Бреслава гурт великої рогатої худоби в супроводі 37 погоничів, очолюваних Михайлом Довбушем [40, арк.1]. Зрозуміло, що мова йде якнайменше про кілька сотень голів, інакше навіщо тоді аж 37 погоничів? Та й гнати за тисячу кілометрів гурт у 40 – 60 голів навряд чи вигідно з комерційної точки зору. Українське господарство достатньо сильно було інтегроване в європейські фінансові системи: тут існували золота, талерна та копова грошові системи, а от позиції московського рубля в українських землях навіть у 20-ті роки XVIII ст. були непереконливими [174, с. 143].

Однак через згадану раніше залежність українського історіописання від імперських догм, українські радянські історики аж до останніх років існування СРСР змушені були у своїх працях наголошувати на тезі, що «Корінним інтересам України відповідали й головні напрямки зовнішньополітичної діяльності уряду Петра I – боротьба за вихід до Балтійського та Чорного морів» [454, с.78]. З часом все-таки очевидні речі стають на свої місця, тому навіть ті російські історики, що продовжують дотримуватися попередніх імперських

догм, змушені визнати, що «Російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів» [169, с. 91].

Власне, й для російської економіки особливої необхідності у виборюванні виходу до Балтійського узбережжя не було. Якщо згадати такий аргумент, як порти, що не замерзають, то значної різниці гирло Неві порівняно з Архангельськом не давало. За даними О. Дулова, якщо навігація в Білому морі тривала 6–7 місяців, причому узбережжя Кольського півострова взагалі не замерзло, то в Балтиці навігація тривала лише на місяць довше [251, С. 115]. Якщо брати до уваги товарообіг, то ще у 1971 р. Х. Пйрримяє відзначав, що «російський ринок просто не міг спожити такої кількості товарів», що їх пропонували комерсанти з європейських країн. Аналізуючи особливості російської торгівлі через Нарву та Ревель, він підкреслює: «Можна додати, що не лише на прикордонному, але й на російському ринку загалом не було такого широкого попиту на західноєвропейські товари, як на російські товари у Західній Європі» [371, с. 280]. Зокрема, Х. Пйрримяє стверджував, що всі останні десятиліття напередодні Північної війни загальний торговельний баланс Московського царства з Європою залишався позитивним, а отже, московські комерсанти не відчували особливого дискомфорту, зокрема й митного, здійснюючи свої торговельні операції через шведські порти у Балтії. Варто також ураховувати той чинник, що до кінця 1710 р. в Московській державі не виготовляли якісного заліза, що змушувало купувати за кордоном сталь необхідної якості для виготовлення холодної зброї [268, с. 56]. Таку ж картину маємо і з постачанням вогнепальної зброї – до 1712 р. з-за кордону надходило 50 % рушниць та пістолетів [268, с. 58]. Петру I знадобилося понад десятиліття, аби організувати власне виробництво зброї, а виготовлення якісних матеріалів для пошиття армійського одягу не вдалося організувати до кінця війни [516, с. 57]. То чи варто було нападати на Швецію, не маючи при цьому жодної економічної потреби? Дивні паралелі з початком Північної війни мав і початок Семирічної війни, коли за наказом доньки Петра I імператриці

Єлизавети було вчинено таку ж невмотивовану агресію проти Пруссії [356, с. 347, 349].

Шведське королівство вирішило свої безпекові проблеми у Східній Балтії ще після Столбовського миру 1617 р. Після цього миру Швеція створила «пояс безпеки» від Ладозького до Чудського (Пейпус) озер і до початку XVIII ст. не мала жодних намірів просуватися на схід, сподіваючись і надалі на мирні відносини з Московською державою. Добре відома цитата молодого 24-річного короля Густава II Адольфа: «Одне з найбільших благ, що даровані Богом Швеції, полягає у тому, що росіяни, з якими ми віддавна перебували в сумнівних відносинах, повинні відмовитися від тих хащів, з яких так часто непокоїли нас. Росія небезпечний сусід... Великі озера, Ладозьке та Пейпус, Нарвське поле, болота у 30 верст завширшки та тверді фортеці відділяють нас від них. Тепер росіян позбавлено доступу до Балтійського моря, тому, сподіваюсь, не так легко буде їм перебратися через цей потічок» [131, с. XXI]. Цю промову шведський король виголосив під час засідань шведського риксдагу в Еребрьо у тому ж таки 1617 р., переконуючи парламентські стани в необхідності ратифікації мирної угоди з Московією. Детальний аналіз рішень цього риксдагу свого часу зробив З. Анусик [490, с. 44–53]. Головним суперником Швеції у XVII ст. була Річ Посполита, де на троні сиділи королі зі шведської династії Ваза. Вони мали право на шведську корону та спиралися на міць найбільшої (на той час) держави Європи, тому Швеція прагнула миру, а краще – союзу з Москвою. Проте у Москві не збиралися миритися з такою ситуацією та час від часу пробували пробитися до узбережжя Балтики. Від останньої війни зі Швецією, минуло вже майже сорок років. Характерно, що Швеція, яка фактично виграла цю війну, не прагнула до зміни кордону, погодившись на відновлення *status-quo*.

Крім того, Швеція сприяла намірам Петра I боротися з мусульманами, подарувавши у 1698 р. 300 гармат та продавши ще стільки ж для кораблів Азовської ескадри. Цими гарматами можна було озброїти від 16 до 18 фрегатів

[367, с. 97]. Ще категоричніший висновок зроблено Х. Паллі: «Наприкінці XVII століття Швеція не мала наміру нападати на своїх сусідів. Тим більше, що у 1695–1697 рр. вся Швеція зазнала неврожаю (були голод та епідемії)» [375, с. 111]. У зв'язку з цим Паллі заперечує твердження Л. Бескровного, нібито керівні кола Швеції наприкінці XVII ст. вважали сприятливою ситуацію для здійснення своїх експансіоністських намірів.

Суб'єктивний, ірраціональний характер нападу на Швецію з боку Петра I викликав серйозні ускладнення для радянських істориків, які подеколи вимушені були вигадувати дивовижні виправдання цієї агресії: «По суті Росія вела війну визвольну, адже вона захищала свої національні інтереси» [388, с. 7]. Про надуманість тези про національні інтереси Московської держави у Північній війні автор дисертації сказав вже раніше, але показово, що в справі виправдання територіальних завоювань російський самодержець (класовий ворог!) перетворюється на «союзника» радянських інтернаціоналістів-марксистів.

Власне, перші роки Північної війни нібито підтверджували непотрібність та небезпечність її для Московської монархії. Військові поразки показали непідготовленість армії та державного апарату, незрозумілість мети війни широким верствам населення, зокрема переважній частині панівного класу. Одним з виявів цього було масове дезертирство з війська. Аби запобігти масовим утечам рекрутів, з 1705 р. було введено таврування солдатів, пізніше замінене на татування [231, с. 269, 270]. Рівень дезертирства інколи перевищував 31 %! [231, с. 274]. Щоправда, зазвичай він складав від 5 до 10 %. Найгіршою була ситуація восени 1707 р., коли в драгунських полках залишилося із штатної кількості у 23 тис. вояків лише 8 тис., тобто втекло аж 60 % [156, с. 244]. Ситуація поглиблювалася високим рівнем захворюваності серед солдатів, переважно через казнокрадство їх командирів та безжальне ставлення до особового складу. Причому для власне московських офіцерів це було характернішим, ніж для іноземних, адже нижні чини були раніше їх кріпосною

власністю. Солдати особливо скаржилися на таких полковників, як С. Айгустов, С. Козлов, А. Нелідов, О. Булгаков, Я. Рагозін, І. Хотунський, Реп'єв [156, с. 274]. Показово, що перших трьох зі згаданих полковників цар відправив захищати редути в Полтавському бою і вони прийняли на себе перший, найважчий, удар шведів.

Процес реформування збройних сил спричинив на тлі значних людських утрат також зростання податкового тягара, зокрема й на Гетьманщині. Водночас напруження не підтверджувалися помітними успіхами на театрі бойових дій аж по літо 1704 р., коли нарешті вдалося здобути важливі фортеці Дерпт (Тарту) та Нарву, останню – після тривалої повторної облоги. Проте досить швидко знову розпочалася смуга невдач – болюча поразка Шереметьєва від військ Левенгаупта (липень 1705 р.), важка блокада московської армії в Гродно шведським королем, що фактично привела до краху всіх зусиль попереднього року Петра I в Балтії, одночасно з цим поразка союзних військ (саксонців, поляків та московитів) під Фрауштадтом від удвічі меншого корпусу шведського фельдмаршала Рьоншилда (лютий 1706 р.) та пізніші невдачі, серед яких дошкульна поразка допоміжного корпусу під білоруським Клецьком (у квітні 1706 р.). В останньому бою великих утрат зазнали й українські козацькі підрозділи. Цар наказав у березні 1706 р. залишити вже захоплені прибалтійські фортеці Мітаву (Єлгаву) та Бауск (Бауска), попередньо підірвавши їх укріплення та евакуювавши частину трофейних гармат. Війська на чолі з генерал-поручиком Г. Г. фон Розеном виконали цей наказ і відійшли до містечка Друя [399, с. 90].

Тим часом Карл XII вирішив створити базу для власної підтримки в Речі Посполитій, очевидно, переконавшись у надзвичайній упертості невдачливого на полі бою саксонського курфюрста, який доводився йому двоюрідним братом. Отже, від 1704 р. шведи починають висувати на польський трон свого ставленика познанського воєводу Станіслава Лещинського, майже ровесника Карла XII. У липні 1704 р. Варшавський сейм (великопольська конфедерація)

обрав двадцятисемирічного Станіслава королем Речі Посполитої, а на початку вересня 1705 р. здійснив його коронацію, у листопаді 1705 р. було укладено Варшавський договір з новим урядом Речі Посполитої [287, с. 223, 228]. А насправді, аналіз цих подій говорить про те, що Станіслав не був такою вже безмовною іграшкою в руках шведів, а вів і свою достатньо незалежну політичну гру. Особливо активною вона була в 1707–1708 рр., після офіційної відмови Августа II від польського трону.

Надалі майже рік шведський король витратив на те, щоб вибити з Північної Ліги Августа II та спробувати пограти у велику європейську політику. Одночасно Карл XII приводив до ладу свою втомлену армію, поповнював її рекрутами з Батьківщини та німецькими найманцями, навчав новобранців, готував матеріальну базу для нових походів. Переконавшись, що європейська дипломатія не для нього, Карл повернувся до того, що виходило у нього найкраще – розв'язувати проблеми своєї держави на полі бою в чесній боротьбі. Залишалася лише одна й, на перший погляд, не дуже складна проблема – перемога над Петром I. Останній не скористався перемогою восени 1706 р. О. Меншикова під Калишем над польсько-шведським корпусом генерала А. Мардефельда й згорнув операції на теренах Речі Посполитої, відійшовши на схід, у Правобережну Україну та Білорусію.

Наприкінці літа 1707 р. після ретельної підготовки протягом багатьох місяців Карл XII вирушив на Схід. В одній з попередніх публікацій дисертант здійснив порівняльний аналіз матеріального забезпечення шведської та московської армій та огляд їх фінансових можливостей [416, с. 58–61]. Карл XII зібрав найбільшу за попереднє століття армію. Шведський історик І. Андерсон вважав, що вона нараховувала 40 тис. бійців, переважно шведів [158, с. 242]. Щоправда, якусь її частину довелося залишити на гарнізонній службі та в складі допоміжного корпусу генерала Крассау в Речі Посполитій, де Станіславу Лещинському так і не вдалося повністю опанувати ситуацію, а приблизно третину її склали недосвідчені новобранці зі Швеції та німецьких земель.

Хід бойових операцій, їх стратегічний та тактичний малюнок залежить не лише від об'єктивних чинників (стан економіки, фінансові спроможності противників, рівень та якість озброєнь), але й від особистості політичних вождів та полководців, що здійснюють цю боротьбу. Особливо очевидним це є для ранніх етапів історії людства, коли постать вождя та фігура полководця зазвичай збігаються. Для ранньомодерної епохи, коли відбувалася Північна війна, цей розподіл суб'єктивних функцій уже почався, але ще не став правилом. Тож зіставимо лідерів супротивних сторін.

Карл XII, якому на цей час виповнилося двадцять п'ять років, уже був досвідченим полководцем з власним, оригінальним стилем, який випередив свій час. XVIII століття було часом панування лінійної тактики на полі бою та так званої маневрової стратегії в ході війни. Достатньо детально розглядає особливості цієї військової епохи Ю. Ненахов: «Питання про повне придушення опору супротивника шляхом знищення чи розгрому всієї його армії не ставилося. Тому битві відводилося місце не вирішального акту війни, а лише одного із засобів впливу на ворога. Рішучий наступ у глибину неприятеля, який би створював загрозу життєвим центрам його країни, як правило, визнавався неможливим через нестачу сил та засобів... Головним було захоплення спірних територій, в основному, шляхом оволодіння фортецями. Однією із засад недооцінки битви було невміння «експлуатувати» перемогу. В умовах лінійної тактики енергійне тактичне переслідування зазвичай було відсутнє» [356, с.79]. Саме такий стиль демонстрував Петро I у роки Північної війни. Він багато часу витрачав на облоги та штурми шведських фортець у Балтії, завойовуючи її дев'ять років, причому на облогу Риги вся московська армія витратила понад вісім місяців. Потім ще п'ять років більша частина московської армії завойовувала Фінляндію з її нечисленним населенням та невеликими містечками. Щоправда, одночасно відбувалася коротка та безславна кампанія проти Османської Туреччини у 1711 році.

На нашу думку, основною рисою Петра I як полководця було те, що йому доводилося не стільки командувати своєю армією, скільки створювати її майже з нуля. Якщо його шведський супротивник мав у своєму розпорядженні вже готовий інструмент державної політики, створений та вдосконалений його попередниками, то перед Петром I стояло важке завдання – перетворити величезну, але застарілу армію на ефективні сучасні збройні сили, здатні виконувати складні зовнішньополітичні завдання. Цьому заважали деякі чинники, насамперед об'єктивні, але й суб'єктивних теж вистачало. Московський монарх не лише не мав чіткого плану реформування держави, але й системної освіти [207, с. 37; 292, с. 153–156]. Власне, цю особливість характеру Петра I підкреслювали й іноземні сучасники, наприклад Х. Манштейн, що кілька десятиліть служив у російській армії одразу в післяпетровські часи. Він писав: «Поняття цього монарха про науки були не дуже зрозумілими, так що він не міг збагнути, які саме з наук насамперед годилися для його держави, а його бесіди з деякими вченими, що зовсім не уявляли стан справ у Росії, ще дужче заплутали його розуміння» [336, с. 395]. В автора запропонованої дисертації навіть склалося враження, ніби цар цією війною задовольняв якусь неймовірну любов до моря та корабельної справи; те, чого не вдалося реалізувати на південному напрямі, під Азовом. Не кажучи вже про відсутність плану економічних чи адміністративно-управлінських реформ, цар не готував і плану військових перетворень. Достатньо вказати, що навіть статутні та доктринальні документи – основа існування та бойової діяльності збройних сил – почали з'являтися через вісім – шістнадцять років після початку війни [345, с. 102, 105]. Фактично, так зване реформування Московської держави було досить хаотичним, тривалим процесом пристосування до поточних потреб, що виникали в ході війни. До схожих висновків дійшов і російський дослідник А. Горський: «Відставання Росії у соціально-економічному відношенні від провідних країн Європи... стало причиною реформ Петра I. Однак перетворення кінця XVII – початку XVIII століття не

зачепили підвалин суспільного ладу», тому й залишилися «характерні для суспільного ладу Росії риси – тенденція до абсолютної влади, придушення особистої свободи, «одержавлення суспільства» [234, с.346].

Однак у московського царя була й суттєва перевага перед Карлом XII – ставши монархом практично у такому ж юному віці, він самостійно керував своєю державою на вісім років довше й уже мав досвід війни з Османською державою. Хоч стратегічно й тактично війна з турками та Кримом зовсім мало подібна до війни з європейськими арміями, але вона дала Петру I неоціненний досвід організації постачання та спорядження військ, формування резервів, підготовки театру бойових дій. Ці переваги якимось компенсували хаотичність освіти та невисокі тактичні здібності московського монарха.

Повертаючись до тези про новаторські тактичні прийоми Карла XII, зазначимо, що шведський король сміливо порушував тактичні та стратегічні приписи лінійної тактики. На відміну від царя Петра I, хоч і не наділеного військовим генієм, але достатньо підготовленого воєначальника, що діяв у межах тодішньої військової науки, шведський король рішуче йшов на нетрадиційні військові прийоми. Зокрема, він активно діяв узимку, чого не робили тодішні європейські армії, серед них і московська. Оскільки гармати розглядали переважно як оборонну зброю, шведський король нехтував артилерійською підтримкою на користь високої мобільності своїх військ. Улюбленим видом військ Карла XII була кіннота, яку він змусив атакувати ворога лише холодною зброєю, не використовуючи вогнепальної, щільно зімкнувши ряди («коліно до коліна»). Як зазначав І. Андерссон: «Кіннота Карла XII застосовувала досі не відомий у Європі бойовий порядок – щільно зімкнуті ряди вершників, які мчали чвалом та мали надзвичайну ударну потужність. Щільні бойові порядки застосовувала й шведська піхота» [158, с. 239]. Через сорок років таку тактику дій кавалерії з успіхом почне застосовувати прусський король Фрідріх Великий. Його ж московський суперник, навпаки, кінноту недолюбливав, надаючи перевагу артилерії, та захоплювався морською

справою. Оцінюючи військовий таланти шведського короля, один із російських істориків першої половини XIX ст., професійний військовий, Д. Пассек зробив висновок, що «Карл XII був герой і великий полководець у полі, яких небагато зустрічаємо у військовій історії» [377, с. 64], і далі: «...у полі, в тактичних діях Карл XII був геніальним» [377, с. 66]. З цією оцінкою збігається й думка його старшого сучасника, військового теоретика К. Клаузевіца: «У цій добі й з'явилися три нових Олександрів: Густав-Адольф, Карл XII та Фрідріх Великий... Їх можна вважати за предтеч Бонапарта» [290, с. 561].

Надзвичайну увагу приділяв шведський король дисципліні своїх військ, на відміну від московитів, які «частенько вдавалися до повальних пограбувань та гвалту, причому це були не «сумні недоліки військового часу», а прояви загальної тактики «випаленої землі»...» [356, с. 99]. Для шведської армії цього часу був характерним високий бойовий дух, моральний потенціал. «Які великі діла творив цей дух, ці високі властивості армії, це ушляхетнення руди до стану променистого металу – бачимо у македонян під командою Олександра, у римських легіонів під командою Цезаря, в іспанській піхоті під командою Олександра Фарнезе, у шведів під командою Густава Адольфа та Карла XII, прусаків під командою Фрідріха Великого і французів під командою Бонапарта. Треба навмисне заплющувати очі на свідчення історії, щоб не визнати, що дивовижні успіхи цих полководців та їхня велич при найбільшій скрутці були можливі лише з військом, яке мало такі потенційні сили» [290, с. 136] – до такого висновку дійшов К. Клаузевіц, аналізуючи діяльність найвидатніших воєначальників Європи. Схожої думки дотримувався й Р. Массі: «Найбільш напористим та зухвалим полководцем того часу був Карл XII. Тактиці його були властиві стрімкість та раптовість, його імпульсивність та жага бою накликали на нього звинувачення у нерозсудливості на межі фанатизму. Але в основі атак шведських військ лежала не сліпа лють, а залізна дисципліна, жорстка муштра, впевненість у перемозі та найкраща система оперативного керівництва військами... Неперевершена могутність шведської атаки була

зумовлена, з одного боку, релігійним фанатизмом, а з іншого – безперервною муштрою» [340, с. 34, 35]. Бойовий дух шведської армії підтримувався також надзвичайною єдністю короля та рядових солдатів. Характерний випадок, що відбувся під час боїв навесні 1709 р, наводить Г. Адлерфельд. Один із солдатів подав королю шматок глевкого хліба на знак того, яку скруту потерпає королівське військо. Карл XII на очах своїх солдатів з'їв цей шматок і відповів: «Хліб не смачний, але його можна їсти» [150, с. 105]. Подібну ситуацію в армії царя Петра I уявити собі просто неможливо. Для солдатів-кріпаків особа монарха була чимось недосяжним, священно-недоторканим. Хоч заради об'єктивності слід зазначити, що Петро I, очевидно за прикладом Європи, намагався цю дистанцію зменшити, граючись у «бомбардира Петра Михайлова». Проте багатовікові традиції східної деспотії так легко не долаються.

На дуже високому рівні у шведській армії стояла взаємодія кінноти та піхоти, що ставало запорукою численних військових успіхів. При цьому шведська армія мала завжди справу з силами ворога, що переважають, але завдавала удару першою, намагаючись вирішити долю бою першим же потужним натиском, майже не вдаючись до артилерійської обробки позицій свого супротивника. Потім з не меншим успіхом такий же стиль почав використовувати Фрідріх Великий, який теж завжди мав менше сил, ніж у ворога [356, с. 75]. Подібні тактичні прийоми ішли не від хорошого життя – Швеція мала дуже невелике населення порівняно зі своїми грізними сусідами (максимум, два мільйони осіб проти десяти-п'ятнадцяти в Речі Посполитій чи Московській державі, в якій жило тоді близько 5 млн. осіб, з яких майже 1 млн. – на українських територіях [218, с. 152, 153]. Про семиразову перевагу в населенні самої лише Московської держави над Швецією говорить і Дм. Донцов [249, с. 71]. Є і трохи вищі оцінки населення московської держави – 5,6 млн. на кінець XVII ст. [218, с. 121]. Існують і зовсім несподівані цифри у 20–25 млн. осіб, але вони явно не корелюють з іншими даними [401, с. 20].

Р. Массі подає кількість населення Речі Посполитої у 8 млн. осіб [340, с. 178]. Отже, людський потенціал обох головних суперників Швеції складав щонайменше 13 млн. осіб. Щодо шведського населення, то оцінки теж не дуже однозначні. Наприклад, британський автор Р. Фрост обраховує населення Шведської держави у 2,5 млн., рахуючи й прибалтійські та німецькі володіння [497, р. 24]. Проте польський історик В. Серчик подає значно меншу цифру – 1,5 млн., щоправда, він указує, що річний дохід шведського бюджету складав 2 млн. талерів, тоді як у Московському царстві – 3 млн. рублів, що за офіційним курсом того часу дорівнювало 3,7 млн. талерів [515, с. 12], тобто, поступаючись у кількості населення союзникам десь у 8–10 разів, фінансово Швеція мала лише майже в п'ять разів менші ресурси.

Слід, однак, указати на одну стратегічну особливість Карла XII, а саме – небажання використовувати внутрішні проблеми противника. Так, він не робив спроб підтримати повсталих проти московського царя астраханців, булавінців та башкирів. Ніяк не стимулював Карл XII організації таємних змов проти свого московського суперника серед старої аристократії, релігійних опозиціонерів та мешканців національних околиць його держави. Зрештою, він навіть не шукав зовнішньополітичних союзників, цілком задовольняючись комбінаціями, створеними його попередниками. Тому бездоказовим виглядає твердження В. Артамонова, що «Карл сподівався підняти «боярський» та гетьманський сепаратизм, а в 1708 р. дати відпочинок армії та отримати підтримку Османської імперії та Кримського ханства» [165, с. 242]. Насправді нема скільки-небудь вагомих документальних свідчень про перемовини шведського короля з Османською імперією чи з Кримом напередодні походу на Москву.

Також нічого не відомо про будь-які контакти Карла XII з так званою «боярською» опозицією. Чи була вона взагалі в Московській державі після «стрілецького бунту» 1698 року? Навіть «справа цесаревича Олексія» через десять років після Полтавської кампанії, на нашу думку, була викликана не

реальною змовою, а інтригами цариці Катерини проти пасинка. Недаремно серед постраждалих «змовників» не зустрічаємо якихось значних представників боярської аристократії, а найбільш високопоставленою фігурою серед «змовників» став О. Кікін, найближчий та багаторічний царський співробітник, але зовсім не родовитий. Що ж до попередньої домовленості з гетьманом І. Мазепою, то маємо обґрунтовані сумніви, що ці контакти стали реальністю раніше літа 1708 р., про що будемо вести мову далі.

Не здійснював жодних кроків Карл XII і щодо підбурювання козацьких повстань у Речі Посполитій, хоч у Правобережній Україні такі умови були. Ледь не єдиним винятком стало вже згадане раніше зведення на трон Речі Посполитої Станіслава Лещинського. Не висловлював шведський король і територіальних претензій до своїх переможених суперників – Фредеріка IV та Августа II. Мало того, Карл XII обіцяв полякам не висувати до Речі Посполитої територіальних претензій. Лише 1705 р. шведський король в обережній формі поставив питання про майбутні територіальні компенсації Швеції за військову допомогу Ст. Лещинському. Виходить, що Карл XII зовсім не сприймав Ст. Лещинського, як «іграшкового короля», а поведився з ним на рівних [287, с. 228]. Хоч це, на нашу думку, більше свідчить про внутрішнє рицарство Карла, ніж про реальну політичну вагу Станіслава Лещинського в польсько-шведському союзі.

Та й на всі пропозиції Петра I про укладення миру, навіть незадовго до Полтавської битви, коли уже очевидним було скрутне становище шведської армії, Карл давав негативні відповіді, вимагаючи одного – відновлення довоєнного кордону, не поступаючись жодним шматочком Шведської Балтії [75, с. 879]. Можливо, на категоричність позиції короля впливали такі чинники, як непохитна віра у справедливість своєї боротьби, героїчний дух шведського солдата та непереможність своєї армії. Поведінка Карла XII у боях нашої війни на думку, що король був переконаний у Божому провидінні та, до певної міри, вірив у свою долю. Можливо, варто погодитися з висновками К. Клаузевіца

щодо загальної оцінки Карла XII: «Карла XII не називають великим генієм тому, що він не вмів підпорядковувати свої воєнні успіхи вищій прозорливості та мудрості, щоб через те дійти до вищої мети» [290, с. 58]. Щоправда, варто мати на увазі, що критичне ставлення німецького автора до шведського короля диктувалося його концепцією про те, що війна лише продовжує політику іншими засобами.

Зате його московський візаві готовий був у скрутний момент укласти угоду з будь-яким зі своїх ворогів чи можливих союзників, аби лише закріпити за собою захоплене гирло Неві, омріяний вихід до великого моря. Не будемо торкатися питання, наскільки щиро та як довго він сподівався дотримуватися цих угод, але приклади таких пропозицій своєму шведському противнику маємо численні. Про мирні пропозиції московського царя шведському королю згадував Д. Бантиш-Каменський [176, с. 58]. Ще про одну із цих пропозицій згадує П. Шенстрем, пов'язуючи її з часом перебування Карла XII у Саксонії (початок 1707 р.). Нібито Петро I обіцяв шведському монарху повернути всі захоплені в Балтії території, крім Петербурга, та сплатити значну компенсацію за гирло Неві [145, с. 90]. Та й умови Ніштадського миру говорять про це: маючи всі військові можливості утримати окуповану Фінляндію, цар Петро не лише відмовився від неї, але й погодився виплачувати контрибуцію Швеції за загарбану Прибалтику, лише б зафіксувати правовою угодою свої досягнення. Отже, перед нами не стільки звитязний військовий вождь, скільки достатньо успішний політичний гравець.

Ситуація для Гетьманської України з початком Північної війни знову ставила вирішальні виклики. Це стало очевидним уже через рік після її початку: Карл XII вибив з війни Данію та завдав поразок московській армії під Нарвою і саксонській біля Риги. В. Ричка характеризував ситуацію наступним чином: «З початком Північної війни посилювався наступ Москви, спрямований на ліквідацію автономії Гетьманщини» [400, с. 329]. Українському гетьману вже на схилі життя, довелося в цей непростий момент обирати шлях між звичним

протекторатом Москви та уславленим й охочим до перемог молодим володарем Стокгольма. Залишатися в орбіті Московської держави та допомагати у Північній війні їй та її союзнику Августу II, означало відмовитися від надії на об'єднання «України обох берегів Дніпра». Їх поразка, навпаки, перетворювала надію у велику ймовірність. Особливо ця надія зміцніла після подій 1702 р., коли вибухнуло повстання Самуся та С. Палія. Успіхи повстанців, поєднані з військовими поразками польсько-саксонських військ протягом 1702–1703 рр., породили у гетьмана Мазепи ілюзію, що об'єднати обидва береги Дніпра можна і без зміни протектора. На нашу думку, саме таким переконанням пояснюється обережна, «покрокова» тактика гетьмана в наступні три-чотири роки Північної війни. Українські контингенти не дуже активно (за винятком подій 1706 р.) використовували на театрах Північної війни, а сам гетьман намагався різноманітними кроками добиватися використання козацьких військ у регіонах, найближчих до Гетьманщини. Схоже, що досвідчений політик намагався до останньої миті не псувати стосунки зі шведським королем. Він, очевидно, залишав собі поле для маневру, не здійснюючи рішучого вибору на користь тієї чи тієї сторони. Така поведінка дуже нагадує політичну лінію новопроголошеного (з 1701 р.) прусського короля Фрідріха I. Цей монарх прагнув збільшення своїх німецьких володінь, а це було можливим лише після поразки Швеції, однак військова ситуація складалася на її користь, тому прусський король вичікував і вступив у війну зі Швецією лише 1711 р., коли перевага антишведської коаліції вже була очевидною, але не настільки, аби обійтися без допомоги Фрідріха I.

Однак, як показали подальші події, зрештою, й вибору у І. Мазепи не було: Петро I ліквідував гетьманат майже одразу після Ніштадського миру (1722 р.), і лише випадкові, суб'єктивні обставини, всупереч імперській логіці, дозволили Д. Апостолу та його прибічникам відновити його у 1727 р. [316, с. 75]. Щоправда, старий гетьман І. Мазепа міг би тихенько доживати свої останні роки в почестях і багатстві, забувши про Україну, її державність, народ

та пам'ять наступних поколінь. Замість цього він обрав союз, який йому особисто нічого не додавав, зі звитяжним, але нібито недалекоглядним королем шведів.

Аналіз ситуації, що склалася напередодні та в перші роки Північної війни, дозволяє зробити такі висновки. Боротьба за гегемонію в Балтії не відповідала інтересам Української козацької держави, аж ніяк не вирішувала проблем українського народу, натомість вимагала від нього значних матеріальних та людських витрат, а перемога Північної Ліги над Швецією ставила українське суспільство в тяжке геополітичне становище.

2.2. Геополітичне становище Гетьманщини на початку Північної війни

Усі попередні десятиліття «Українські правителі, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи часами Івана Мазепи, були змушені проводити політику маневрування між ними [Москвою, Річчю Посполитою, Османською імперією та Швецією], переходячи з одного боку на інший, відмовляючись від одного протектора або ж сюзерена на користь іншого» [466, с. 95]. Такий інструмент дозволяв нашим гетьманам боротися за міжнародно-правове визнання Української Козацької держави і добиватися її повної незалежності. Тепер ситуація дозволяла відновити цю боротьбу, спираючись на нового союзника. Що могло, як союзник, запропонувати молодому шведському королю Військо Запорізьке? Зоряний час Української козацької держави дещо збляк, але ще не минув остаточно. Як зазначають В. Смолій та В. Степанков, саме на Лівобережжі збереглась українська національна держава у формі Гетьманщини [428, с. 3] До Андрусівського перемир'я територія Війська Запорізького складала близько 200 тис. кв. км. Однак польсько-російська угода

1667 р. розірвала Україну «по-живому» й надалі територія Гетьманщини складала лише 100 тис. кв. км. Фактично не підкорялася гетьманові Війська Запорізького територія Вольностей Запорізьких (Січ) з її 35 тис. кв. км. та територія Слобідської України, що мала приблизно 50 тис. кв. км. На цих територіях на початку XVIII ст. мешкало близько 0,9 млн. чоловік, з яких майже 0,1 млн. жило на Слобожанщині [217, с. 192]. Населення січових земель (Вольностей Запорізьких) важче оцінити, але, можливо, їх було понад 30 тис., адже на території Війська Донського (приблизно рівній запорізьким землям) у цей час мешкало стільки ж [217, с. 148]. За даними О. Гуржія, на кінець 1720-х років низового козацтва нараховувалося близько 20 тис., але це після військового лихоліття 1709–1714 рр. та мешкання на землях Кримського ханства [240, с. 104]. Ситуацію розділення України закріпив Вічний мир з Річчю Посполитою 1686 р. Хоч загалом на етнічних українських землях на 1700 рік мешкало близько 6 млн. осіб [206, с. 55], тобто не менше ніж у Московській державі, її специфічне геополітичне становище не давало шансів боротися за незалежність Гетьманщини без союзників.

Українські землі в Московській державі мали все ще велику автономію. Варто згадати, що навіть після початку Північної війни гетьман Війська Запорізького під час відвідин Москви одержував аудієнцію царя за процедурою іноземних представництв. Збереглися описи таких прийомів українських делегацій у 1700, 1703 та 1705 роках [226]. Ці документи свідчать про збереження на той час ще досить високого статусу за гетьманським посольством.

Дисертант також звертав увагу в одній з публікацій на відображення в документах того часу автономного становища Гетьманщини [418, с. 20]. Характерним свідченням такого статусу є формуляр підпису гетьмана Війська Запорізького, що його використовував І. Мазепа. Царські сановники, навіть найвищих рангів, свої листи до Петра підписували трафаретною формулою «Вашої царської величності найнижчий раб» (наприклад, генерал-адмірал

Ф. Апраксін [73, с. 456, 478], смоленський губернатор П. Салтиков [73, с. 453, 503], азовський губернатор І. Толстой [73, с. 428, 481], генерал-лейтенант Р. Боур [73, с. 63, 476, 515], генерал М. Іфлянт [73, с. 551], думний дяк, що фактично керував Боярською Думою, А. Іванов [73, с. 452]), а дехто – «непотребний твій государів раб» (московський комендант, губернатор Сибіру князь М. Гагарін [73, с. 520, 533]). Були й певні винятки. Наприклад, фельдмаршал Б. Шереметьєв [73, с. 459] та канцлер Г. Головкін підписувалися лише як «раб твій» [73, с. 442]. Так само іменував себе і родич царя, голова Розрядного приказу Т. Стрешнев [73, с. 422, 527]. Однак у серпні 1711 р. Б. Шереметьєв підписав чолобитну царю «Вашої імператорської величності всепідданий раб» [77, с.74]. Колізію з уживанням імператорського титулу задовго до його офіційного прийняття дисертант розглянув у V розділі запропонованої дисертації. Єдиним винятком був фаворит царя О. Меншиков – йому дозволялося підписувати листи лише іменем та прізвищем [73, с. 430, 442, 450, 464]. Особливе становище у петровській ієрархії мав також і князь-кесар, голова Преображенського приказу Ф. Ромодановський [73, с. 554]. Він підписував листи до царя переважно як «князь Федір». Натомість, гетьман І. Мазепа підписував свої листи до царя Петра «Вашої царської величності вірний підданий та слуга найнижчий», тобто рабської термінології ми тут не зустрічаємо [73, с. 527, 548]. А втім, також трафаретом «найнижчий слуга» підписували листи до московських можновладців полковники Війська Запорізького [73, с. 882].

Ще одним доказом особливих відносин Війська Запорізького з Московським царством може бути справа 1703 р. проти козаків, названих у царській грамоті запорожцями. Однак із тексту стає зрозумілим, що йдеться про козаків городових, що приїхали до Москви торгувати тютюном. Коли у серпні 1703 р. під Каширою було затримано двох козаків зі слугою, що намагалися переправити до Криму шістьох колишніх полонених турків та татарів (дорослих і дітей), московські правоохоронці не наважилися самостійно

покарати українців, а відправили їх, за наказом царя, до Батурина. Покарати їх повинен був гетьман І. Мазепа «на свій розсуд та за військовими правилами» [65, с. 65, 66]. Гетьманські посланці до Москви були замішані у справі з полоненими шведами ще одного разу у лютому 1705 р. Тоді довірена особа гетьмана грек Згур та його співвітчизник купили кількох полонених підданих шведського короля («ясир»), найпевніше прибалтів, і намагалися вивезти їх в Україну. Через протест шведського резидента-заручника Кніперкрона московити не допустили цього, але й гетьманських службовців не покарали, а лише вислали до І. Мазепа з відповідною скаргою [65, с. 125].

Мрією українських гетьманів було возз'єднання обох берегів Дніпра. Таке не вдалося П. Дорошенку в 1668–1669 рр., І. Самойловичу в 1677–1678 рр., у 1702–1704 рр. це спробували здійснити С. Самусь та С. Палій. Правобережні полковники вирішили скористатися невдачами короля Августа II (у травні 1702 р. шведам здалася Варшава, а в липні військо Августа зазнало поразки в битві при Клішові) та розпочали повстання. Спроби дослідників виявити контакти між правобережною старшиною та шведським королем не дали результату [469, с. 130, 155]. Окрім того, на початку 1703 р. відмічено існування чуток про те, що ініціатором руху С. Самуся та С. Палія був не хто інший, як сам цар Петро I. Чутки були настільки поширеними, що гетьман І. Мазепа був змушений писати до польських очільників виправдовувального листа, де покладав відповідальність за такі чутки на шведського короля [48, с. 36]. Усе ж Т. Чухліб не виключає можливої інспірації повстання правобережних козаків з боку Карла XII [467, с. 148]. На наше переконання, у шведського короля не було серйозних мотивів вступати в таємні контакти з правобережними козацькими старшинами з їх непевним державно-правовим статусом, малозрозумілими для шведської сторони військовими можливостями та непередбачуваними наслідками такого виступу. Обережні припущення, висловлені Т. Чухлібом, базуються, на нашу думку, на зіставленні подій *post-factum*. Початок повстання був успішним, козаки здобули в листопаді 1702 р.

Білу Церкву, визволили території майже до кордонів Зборівського трактату. Але ж повстання шкодило союзникові Петра I, королю й курфюрсту Августу II, що й так зазнавав невдач у боротьбі з Карлом XII. У зв'язку з цим посол Речі Посполитої Т. Дз'яловський вимагав від Петра I «вплинути» на правобережних козаків, а інакше не відбудеться укладання військової угоди про офіційний вступ Речі Посполитої у Північну війну [469, с. 155].

Зацікавлений у союзникові у Північній війні, Петро I вирішив допомогти полякам у придушенні повстання Семена Палія на Правобережній Україні й наказав І. Мазепі окупувати територію, визволену Самусем та Палієм. Отже, в період 1704–1708 рр. під булавою І. Мазепи знову опинилися землі, які Зборівська угода 1649 р. віддала Б. Хмельницькому. Щоправда, статус цих приєднаних земель був непевним – адже за Нарвською угодою в серпні 1704 р. з Августом Петро I обіцяв згодом відновити тут суверенітет Речі Посполитої [470, с. 238]. Та й матеріально ці землі зазнали великих збитків під час повстання С. Палія й попередніх воєн. Однак загальний потенціал Гетьманщини помітно зріс. За деякими даними, на початку XVIII ст. на Правобережній Україні мешкало приблизно 2,138 млн. українського населення [401, с. 34]. Хоч більшість його залишалася у Волинському, Руському та Подільському воєводствах, однак і на визволених землях Київщини та Брацлавщини мешкало близько 0,5 млн. осіб.

На приєднаній території за наказом І. Мазепи було розпочато процес утворення нових територіальних полків. До чотирьох полків, що існували раніше, додалися ще три – Чигиринський, Уманський та Могилівський, на чолі яких у 1708 р. стояли відповідно К. Мокієвський, А. Кандиба та С. Волошин [373, с. 230; 428, с. 55]. Щоправда, щодо Уманського полку є певні сумніви. Ми вже аналізували ці обставини [412, с. 140]. Найімовірніше, Уманський полк перебував лише на початковій стадії формування, або ж Умань була лише одним із двох значних центрів Корсунського полку і тому згадувалася в тандемі з Корсунем, на кшталт Фастова та Білої Церкви. Наше припущення не

суперечить фактам, установленим Ю. Мициком. До початку 1708 р., за його даними, близько п'ятнадцяти років існувала лише Уманська сотня. Тільки на початку 1708 р. гетьман І. Мазепа вирішив, що матеріальні та людські ресурси Уманщини достатні для формування адміністративно-військової одиниці – полку та призначив сюди наказним полковником В. Лукомського [347, с. 106, 107]. Призначення наказного полковника за відсутності відомостей про ординарного полковника вказує на те, що полк, як адміністративно-територіальна одиниця, ще перебував у стадії формування, а його козацьке населення не готове було до обрання полковника.

Хоч М. Крикун теж дотримується думки про реальне існування Уманського полку, але мова йде про початок 1711 р. Він також не повідомляє імені уманського полковника, очевидно, через брак джерел [309, с. 399]. В. Заруба висловив припущення, що Уманський полк у цей час існував не як адміністративно-територіальна одиниця, а як військове з'єднання. На посаді полковника у 1709 р. він називає В. Лукомського [267, с. 96, 97]. Деяким дисонансом виглядає твердження Т. Балабушевої про організацію на землях «Паліївщини» аж дев'ятьох полків [175, с. 31]. Дослідниця вважає, що полки Білоцерковський, Чигиринський, Богуславський, Корсунський, Паволоцький, Брацлавський, Вінницький та Могилівський (Подільський) було утворено в 1702 р., а Уманський полк – двома роками пізніше [175, с. 31].

Характерно, що, приєднавши до Гетьманщини Правобережну Україну, гетьман І. Мазепа наступні п'ять років не міняв там полковників (крім С. Палія) [428, с.55]. Очевидно, суперечності між І. Мазепою, як «панським» гетьманом, та правобережними «народними» полковниками не були суттєвими і не впливали на майбутні плани гетьмана. Отже, можемо стверджувати, що на Правобережжі існувало в цей час не менше шести полків. Їх чисельність за польським реєстром складала 2050 козаків, але Т. Чухліб указує, що реальна кількість козаків була значно (у 3–4 рази) вищою [469, с. 103]. Таким чином, можна стверджувати, що правобережні полки нараховували на момент

приєднання до Гетьманщини від 6000 до 8000 козаків. Імовірно, що на кінець 1708 р. внаслідок бойових дій їх стало дещо менше – до 5 тис. До схожих висновків дійшов також і В. Артамонов, указуючи, що чисельність правобережних козаків («заднепровских») коливалася в межах 5–10 тис. [165, с. 256].

Слід мати на увазі, що процес перетворення цієї території на повноцінні військово-адміністративні одиниці уповільнювався низкою чинників. По-перше, їх невизначеним державно-правовим статусом, адже землі Правобережної України повинні були повернутися під владу Речі Посполитої, що й обіцяв цар Петро, підписуючи Нарвський договір 30 серпня 1704 р. Розбудовувати козацьке урядування тут було якось непевно – повернуться польські магнати та шляхта і будуть відновлювати воєводсько-повітовий лад, а на козаків можуть чекати утиски. По-друге, вельми чутливим ставало питання земельної власності для козацької старшини. Адже ризик повернення їх маєтностей до попередніх власників був дуже високим. По-третє, просто не вистачало населення порівняно з відносно стабільним Лівобережжям. Залишатися у становищі посполитих чи міщан було спокійніше, ніж здобувати нелегкий козацький хліб на службі гетьмана та московського царя. Тому нові полки залишалися малолюдними і не дуже боєздатними. Потрібен був певний час та сприятливіші військово-політичні обставини для їх зміцнення.

Важливу особливість геополітичного становища тогочасної Гетьманщини підкреслює С. Плохій: «На відміну від попередніх гетьманів, Мазепа зміг зосередити у своїх руках не тільки економічну, але й політичну владу» [382, с. 173]. Як зазначала Т. Таїрова-Яковлева, гетьман Мазепа користувався найвищою довірою царя, той навіть довірив йому керівництво відкритими та таємними контактами на південному напрямі московської дипломатії [450, с. 141, 142]. Утім дисертант свого часу зазначав важливу ментальну відмінність української старшини на чолі з І. Мазепою. Вони спиралися на майже столітню традицію договірних відносин з королями Речі

Посполитої, тому вважали своїм законним правом змінити протектора, що не виконав умов «суспільного договору», майже так само, як діяв англійський парламент, заявивши свої претензії Карлу I Стюарту в 1640-х роках [408, s. 101]. Їх помилка, однак, полягала в тому, що Петро I не був європейським монархом і не збирався будувати свої відносини з підданими на договірних засадах. Московські монархи вже півтора століття діяли в парадигмі «східного абсолютизму», тому боротьба з ними могла ґрунтуватися лише на мілітарній основі.

Аналіз геополітичного становища українських земель у роки Північної війни дозволяє зробити такі висновки. Великою проблемою для шестимільйонного українського народу залишалися наслідки Андрусівського перемир'я (1667 р.) та «Вічного миру» (1686 р.), які розділили українські землі лінією Дніпра. Водночас в складі Московської держави українські землі не набули єдності, а залишалися розділеними на три відносно самостійних державно-територіальних утворення. Гетьманська Україна зберігала все ще значний обсяг автономних прав у складі Московської держави. Водночас, ситуація війни робила це становище непевним. Успіх царя Петра у Північній війні ставив під загрозу подальше існування Гетьманщини як держави українського народу. Квазідержавний статус Запорізької Січі теж суперечив централізаторським намірам Петра I і не міг тривати довго. Найскладнішим було становище Слобідської України, яка зберігала деякі елементи етнічної та адміністративної окремішності, але була вже глибоко втягнута в централізаційні процеси в Московській державі. Незабаром після початку Північної війни в Правобережній Україні відновилося боротьба за відновлення козацького урядування та возз'єднання в єдину Козацьку Україну. Отже, головним завданням українських очільників залишалося відновлення єдності українських земель та інтеграції українського народу в єдину державу. Військовий та політичний потенціал для цього існував лише в Гетьманській Україні, але його було недостатньо для досягнення цього завдання самостійно,

без зовнішніх союзників. На початок 1708 р. в об'єднаних під орудою гетьмана І. Мазепи землях України мешкало 1,4–1,5 млн. осіб. Військові успіхи шведського короля об'єктивно сприяли об'єднанню українських земель.

2.3. Гетьманщина як військовий спільник Швеції

Спробуємо оцінити військовий потенціал Війська Запорізького та з'ясувати, наскільки серйозну силу воно становило. Зокрема, у спогадах принца Вюртемберзького постійно зазначається, що козачі контингенти відігравали важливу роль у військових з'єднаннях і польських військ конфедератів, і московських військ Петра I [329, с. 215]. Інакше кажучи, українські війська варті були того, аби відірвати їх від московської армії та задіяти на боці шведської армії. Нехтування таким чинником могло дорого коштувати шведському королеві.

Основою військової потужності гетьманської армії були 10 полків козацького реєстрового війська, так звані «городові козаки». Загальна кількість козацького війська визначалася гетьманськими «Статтями» з московськими монархами. На час Великої Північної війни діяли Коломацькі статті 1687 р., а реєстрове військо повинно було нараховувати 30 тис. козаків. У середньому полк городових козаків складався з 3 тисяч бійців, як кінноти, так і піхоти, проте чисельність полків не була однаковою і залежала від кількості їх населення. Північні полки – Стародубський, Чернігівський, Київський, Ніжинський – мали більшу кількість населення, тому легко могли виставити й понад три тисячі, а південні полки – Полтавський та Лубенський – з меншою кількістю мешканців виступали в похід, маючи 1,5–2 тисячі вояків. Треба також ураховувати, що максимальну чисельність козаків полки виставляли рідко: хтось не міг виступити в похід через матеріальні негаразди, хтось через хворобу

чи вік, хтось залишався в місцевих гарнізонах (надто молоді та надто старі), були й випадки ухиляння від походів. Ще одну ваду козацького війська відзначила О. Апанович: «Надзвичайно повільні темпи мобілізації визначалися насамперед принципами комплектування та забезпечення військ. Робота по мобілізації до діючої армії щороку проводилася заново» [162, с. 47]. Поглиблюючи дослідження в цьому напрямі, О. Сокирко додав ще одне спостереження: «...в Україні практично не існувало ані необхідної сировинної бази, ані мережі зброярських підприємств мануфактурного типу, котрі б працювали на державне замовлення й могли б виконувати великі замовлення» [434, с. 146]. Такий характер зброярської справи в Гетьманщині породжував велику різноманітність вогнепальної зброї за калібрами, технічними характеристиками, походженням. Відповідно, виникали проблеми з централізованим забезпеченням боєприпасами. Усе це вкрай уповільнювало процес переозброєння козацьких частин на сучасні види озброєння.

Оцінюючи реальну боєздатність козацького війська, можна стверджувати, що козацьке реєстрове (городове) військо могло нараховувати на полі бою до 20 тис. козаків, окрім того, до 5 тис. козаків малобоєздатних або старшого віку могло перебувати в гарнізонах козацьких містечок та у дозорній службі. Військовий тягар ліг на їх плечі одразу з початком Північної війни. Вже влітку 1701 р. гетьман І. Мазепа змушений був відрядити до Балтії значний контингент (близько 10 тис.) городових козаків на чолі зі своїм небожем Іваном Обідовським на посаді наказного гетьмана. У вересні того ж року українці взяли участь у боях під Ряпиною мизою та під Редвигою у складі корпусу Б.П. Шереметьєва і бригади С. Айгустова. З Шереметьєвим перебувало 1,9 тис. городових та 2,6 тис. слобідських козаків, а в С. Айгустова – 2,6 тис. городових [344, с. 113]. Найбільшим недоліком реєстрового козацького війська, на нашу думку, залишалася його тактична структура – як і півстоліття до цього, козацькі полки не були спеціалізованими, кінними або пішими [203, с. 77]. Це погіршувало якість бойової підготовки, адже у військовій справі, як і в науці, –

не можна займатися всім і одразу, не втрачаючи якості. Таке військо було відносно дешевшим, ніж спеціалізована армія, поділена на роди військ, але протистояти на рівних європейським арміям йому ставало дедалі складніше.

Крім реєстрового (городового) війська, українські гетьмани ще з часів І. Самойловича почали створювати наймані війська. Напевне, вони усвідомлювали, що можновладність не може поєднуватися з демократичною, народною армією. «Затяжне військо», матеріально цілком залежне від гетьмана, повинне було виконувати його накази, не оглядаючись на звичаї та права козацькі. Якраз така опора гетьманській владі й була потрібна, особливо, якщо гетьмани прагнули вибороти собі суверенну владу та забезпечити її можливе успадкування. Максимального піднесення наймане військо Гетьманщини досягло в перші роки Північної війни, в усякому разі на 1708 рік під орудою гетьмана перебувало вже десять полків: по п'ять піших (сердюцьких) та кінних (компанійських) [436, с. 142]. Загальна кількість найманих військ гетьмана І. Мазепи, за підрахунками О. Сокирка, складала 5–5,5 тис. бійців [436, с. 143]. Середня чисельність полку становила 500 козаків, але реально могла коливатися у великих межах: від 150 (компанійський полк А. Малами) до 1000 вояків (компанійський полк Г. Галагана). Національний склад цих полків був переважно представлений українцями з Правобережної України, хоч були також і українці з Лівобережжя, молдавани, а можливо, й московити та поляки, хоч для останніх така служба не була почесним способом існування. Великою перевагою найманих полків була їх структурна та організаційна готовність до перетворення на регулярну армію за європейським зразком, однак на час, який ми аналізуємо, ці полки, фактично, все ще залишалися іррегулярними як за характером озброєння та обмундирування, так і за тактичними прийомами. Аналізуючи загальний стан гетьманської армії, можна з упевненістю сказати, що саме наймані полки були її найміцнішою частиною, перевершуючи бойовою підготовкою і реєстрові, і запорізькі контингенти, поступаючись лише чисельністю. Скажімо, Г. Грабянка, оповідаючи про другий кримський похід

князя Голіцина, згадує, що саме сердюцькі полки гетьмана ліквідували прорив татар до табору, який захищали два полки слобідських козаків – Сумський та Охтирський [125, с. 162].

Варто також згадати про загін особистої гетьманської охорони, так званих жолдаків. За часів гетьмана І. Мазепи цей загін мав чисельність у 80 осіб на чолі з отаманом. На думку О. Сокирка, чи не єдиного сучасного дослідника вказаної військової формації, саме І. Мазепа виокремив у самостійний підрозділ цей загін зі складу найманого війська [434, с. 66]. Хоч кількісний склад жолдацького загону ніби невеликий, але навіть особиста гвардія Карла XII – рота драбантів – нараховувала всього 150 осіб. Проте саме з цього загону формувалися найдовіреніші кадри короля: його генерал-ад'ютанти, офіцери з особистих доручень тощо. Ймовірно, аналогічну функцію при гетьмані І. Мазепі могли відігравати й жолдаки.

Варто підкреслити, що козацькі війська зовсім не використовували багнети, хоча тактика бою сердюцької піхоти не виключала їх використання, адже в козацьких підрозділах продовжували використовувати списи та піки, фактичні попередники чи, точніше, аналоги багнетів.

Малодослідженим у військово-історичній літературі залишається питання про стан та потужність козацької артилерії в період Північної війни. Навіть у статті О. Сокирка, що спеціально присвячена цьому питанню, лише кількома словами сказано, що в цей час, через погане фінансування та прискіпливий контроль з боку московської влади, козацька артилерія перебувала в дезорганізованому стані [431, с. 38]. Проте автор обійшов мовчанкою кількісний склад козацької артилерії, зокрема і генеральної «Армати». Зрозуміло лише, що загальна кількість професійних артилеристів у козацькому війську була невеликою, менше двох сотень осіб, бо навіть у час найвищого розвитку артилерійський штат не перевищував 231 особу на початку 1750-х років [431, с. 41]. Не додав нових фактів О. Сокирко і в наступній статті з історії козацької артилерії Гетьманщини [433].

Загалом же артилерія Гетьманщини, як самостійний рід військ, поділялася на три структурні одиниці: Генеральну «Армату» під управлінням генерального обозного, полкову артилерію та сотенну артилерію. Очевидно, що кількість гармат у полках коливалася від двох до десяти (різних калібрів), сотня могла мати одну-дві малокаліберні гармати, але також були сотні й без гармат [162, с. 59]. В одній з попередніх публікацій дисертант висловив припущення про наявність на озброєнні полкової та сотенної артилерії Гетьманщини 50–60 гармат [424, с. 7]. Подальше вивчення джерел переконало в необхідності переглянути попередню цифру. Оскільки в Гетьманщині було у 10 полках 130 сотень, можливо, кількість цих гармат (полкових та сотенних) досягала 150–160 стволів, до того ж не всі вони могли бути використані в ході мобільних операцій, якась частина – тільки під час оборони козачих містечок. Значною серед козачої артилерії була кількість старовинних трофеїв, різного походження та різних калібрів. Це, звісно, ускладнювало постачання гармат боєприпасами та подальше їх обслуговування. Очевидно, що трофейні гармати використовувалися переважно для оборони козачих фортець, а не в польових операціях.

Генеральна «Армата» здебільшого перебувала в гетьманській столиці, туди, напевне, входили і трофейні гармати, захоплені в попередніх війнах. Загальну кількість генеральної «Армати», як уже зазначалося, визначити непросто. Зазвичай фігурують цифри у 70 стволів, але, наприклад, Ж.-Б. Шерер стверджує, що в Батурині війська Меншикова захопили понад 100 гармат [473, с. 122]. На підставі того, що кількість фахових артилеристів (пушкарів та гармашів) не могла перевищувати двох сотень, можна висловити припущення, що кількість артилерії в Батурині була не більшою, ніж 70 гармат, рахуючи й трофейні, які, найімовірніше, не використовували через проблеми із забезпеченням боєприпасами. Проте останнім часом О. Сокирко висловив припущення, що в Гетьманщині могло бути до 400 різноманітних гармат, урахувавши й трофейні та задіяні для оборони фортець [384, с. 256].

Але загалом війська І. Мазепи мали на озброєнні близько 120–130 артилерійських стволів, з яких реально на полі бою могло бути використано не менше 100. Також була ще й артилерія Запорізької Січі, щонайменше 40 стволів. Отже, союзник міг надати Карлу XII серйозне артилерійське угруповання, вдвічі або й утричі більше, ніж власне шведська артилерія. Залишалося лише розумно ним розпорядитися. Крім того, всі сучасники відзначають високу якість української селітри, а значить, і пороху.

Ще одним важливим чинником тогочасних воєн було фортифікаційне забезпечення театру бойових дій, простіше кажучи, наявність у регіоні добре укріплених міст або спеціально збудованих фортець. Це була найгірша ділянка українських збройних сил. Українські фортеці були добре пристосовані для захисту населення від загрози кочової кінноти, для чого було досить дерев'яних стін та земляних укріплень. Мурованих замків та багатокутних бастіонів у Лівобережній Україні практично не зустрічаємо. Плачевна ситуація з укріпленнями козацьких міст була характерна для всієї Гетьманської України: з одного боку, тут давно не вели бойових дій (з часу підписання Вічного миру), а з іншого – царський уряд не допускав проведення ремонтних робіт гетьманами І. Самойловичем та І. Мазепою, аби не посилювати військові ресурси останніх та запобігти їх сепаратистським мріям.

Здійснений аналіз переконує, що військовий потенціал українського козацтва у середині 1708 р. був достатньо значним – 30–32 тис. бійців з понад сотнею гармат. Існує дещо вища оцінка Т. Чухліба. На його думку, «...на момент входження до України шведських військ Карла XII підрозділи українського козацького війська, що загалом нараховували близько 40–50 тисяч осіб, були розкидані на величезному театрі бойових дій – від Смоленська й Білої Церкви до Дону» [467, с. 144]. З подібним твердженням можна погодитися, якщо взяти до уваги припущення, що кількість правобережних полків була не меншою 8 тис. козаків і такою ж вважати кількість десяти «охотницьких» полків гетьмана. Водночас серйозною вадою козачої армії була

її моральна неготовність до боротьби за незалежність України (Гетьманщини), дезорієнтація в питаннях «союзників – ворогів». Ці негативи гетьман І. Мазепа цілком усвідомлював, але швидко вирішити таку проблему він був не в змозі. «Справа Кочубея – Іскри» довела, що гетьман не може цілковито спертися на козацьку старшину. Фактично, він міг бути впевненим у надійності лише найманого війська, а це складало тільки 1/6 його сил. Щоправда, ситуативно гетьмана могли підтримувати козаки тих полків, де старшинську верхівку складала його родичі або висуванці: Гадяцького, Полтавського, Прилуцького. Гальмівним чинником було й розташування козацьких полків, розкиданих великою територією – від Смоленщини до Дону. Потрібно було також враховувати авторитет Запорізького січового товариства серед народних мас та намагатися залучити його на свій бік. За сприятливих обставин цього потенціалу мало вистачити для контролю над країною. Але без союзників вийти переможцем у боротьбі за Україну з московським монархом було нереально. До речі, подібні проблеми переживала тоді й Річ Посполита. Після Альтранштадського миру, здавалося, розкол серед поляків було подолано завдяки шведській зброї. До серпня 1708 р. сприятливі військово-політичні обставини майже завжди були на боці короля шведів. Об'єктивні обставини підштовхували Івана Мазепу до союзу зі Швецією.

Крім полків Гетьманської України, в наших землях існувала ще одна впливова збройна потуга – Запорізька Січ, що формально не підлягала владі Гетьмана Війська Запорізького і не входила до складу козацького реєстру. На той час центром Низового Запорізького Коша була Чортомлицька Січ, заснована близько 1652 року. На цьому етапі «...Січ була найбільшим містом-фортецею Південної України. За сучасними підрахунками, площа забудови головної укріпленої частини Січі сягала 20 гектарів, а разом з торгово-ремісничими передмістями, слободами та хуторами, розташованими на материковому березі, – 35–40 гектарів» [327, с. 163]. Навесні 1709 року на укріпленнях Січі стояло щонайменше 40 гармат [327, с. 164].

Загальна кількість запорожців оцінюється сучасними дослідниками приблизно у 20 тис. бійців, рахуючи близько 500 козаків на курінь. Проте реально їх могло бути й дещо менше – від 15 до 18 тис. Загалом настрої січовиків були переважно антимосковськими, що підтверджувалося й подіями початкового етапу Північної війни. Запорожці взяли обмежену участь у походах у Балтії 1701/1702 рр. та й були випадки переходу їх на бік шведів [467, с. 160]. З 1704 р. Запорізьке Низове Військо зайняло явну антимосковську позицію на чолі з новим кошовим отаманом К. Гордієнком [420, с. 30]. Напередодні приєднання до Карла XII, у 1708 р. запорожці зазнали значних утрат, беручи участь у повстанні К. Булавіна, можливо, до 2 тисяч загиблих. [485, с. 282]. Були також і втрати в попередні роки Північної війни на службі у військах Петра I, щоправда, їх обсяг та можливості відновлення кількості січовиків не піддаються точним підрахункам. Тож наприкінці 1708 – на початку 1709 рр., коли на Січі точилась боротьба між прибічниками московської орієнтації та «незалежниками» К. Гордієнка, боєздатних козаків могло бути трохи більше 10 тисяч осіб.

Варто відзначити серйозні тактичні відмінності обох військових структур. Шведська армія на початку XVIII ст. була вершиною регулярної лінійної тактики, зразком дисциплінованості та самовідданості, підкріпленою релігійним фаталізмом. Це дозволяло використовувати наступальну тактику: удар холодною зброєю мас піхоти, підкріплений тісною взаємодією з кіннотою. Під час такого наступу артилерія відігравала допоміжну роль, оскільки була малорухливою. Готуючись до московського походу, Карл XII змінив співвідношення між піхотою та кавалерією замість 1 : 1 на 1 : 2 [522, с. 494]. Король урахував, що великі рівнинні простори східного театру вимагають ширшої участі кінноти. У піхоті продовжувала залишатися велика частка пікінерів (до 30 %), хоча в інших європейських арміях ця частка зменшувалася. Уважаємо, що Карл XII розумів складність постачання своєї армії вогневыми припасами в поході проти Московії, тому наявність пікінерів могла

компенсувати зменшення ударної потужності фузелерних підрозділів в умовах дефіциту пороху.

Козацьке військо було менш монолітним. Специфіка озброєння, яку ми вже зазначали, виключала використання козацькими полками лінійної ударної тактики, тому не використовувала багнети. Стихією козацької піхоти була контратака під прикриттям рухомого вагенбурга після завдання вогневого удару по ворогу, що атакує. Така тактика вимагала активного використання не лише рушниць, але й гармат. Ще більш специфічною, хоч і схожою, була тактика запорожців, дуже орієнтована не на регулярний бій, а на несподівану атаку як кінну, так і пішу, використання засідок, річкових десантів.

Отже, перед верховним командуванням союзників поставало складне завдання поєднання на полі бою найсильніших сторін: ударної потуги шведського війська, контратакувальної тактики козацьких військ та маневрового запорізького бою. Ситуація ускладнювалася тим, що козацькі контингенти приєднувалися до шведської армії з великими інтервалами часу (жовтень 1708 р., березень 1709 р.), тобто часу для бойового злагодження та тактичного узгодження об'єднаних сил залишалося обмаль.

Висновки до розділу

Підсумовуючи вивчений матеріал, можемо стверджувати таке. Антишведська коаліція, лідером якої виступав саксонський курфюрст Август II, розв'язала війну проти Швеції, обравши для цього слушний момент та маючи достатній матеріальний і людський потенціал. До коаліції примкнув Петро I, який сподівався успіхами в Балтії компенсувати відносну невдачу на південному напрямку. Водночас вагомим економічним викликом на північному

напрямку, які варто було б вирішувати збройним шляхом, перед Московською державою ще не сформувалося. Проте початок війни виявився несприятливим для коаліціантів, і виникла реальна загроза їх розгрому поодиноці. Втягнута московським протектором всупереч своїм політичним та економічним потребам у Північну війну, Гетьманщина отримала шанс різко змінити власне геополітичне становище. Ситуація дозволяла об'єднати обидва береги Дніпра під булавою гетьмана І. Мазепи та значно підвищити статус Козацької держави. Перемога Карла XII у цій війні давала нагоду навіть вибороти незалежність для Гетьманщини. Зважаючи на географічні та демографічні чинники, протекторат Швеції не загрожував існуванню та розвитку Козацької держави й був ефективною гарантією від територіальних зазіхань Речі Посполитої та Московської держави. Під владою І. Мазепи у 1708 р. перебувала територія, що майже збігалася з межами держави Б. Хмельницького 1649 р. Гетьман міг виставити військо щонайменше у 16 городових полків, 10 «охотницьких» полків (близько 25–30 тис. козаків та до 6 тис. найманців) з чималою артилерією – понад 100 гармат. Крім того, можна було сподіватися на приєднання Запорізької Січі, яка могла виставити військо щонайменше у 10 тис. осіб. Чисельно українська союзна армія не поступалася шведській, хоч мала дещо гіршу організацію та озброєння. Ці ж фактори впливали на інші, ніж у шведів, тактичні побудови козацьких військ та вимагали серйозної координації при спільній взаємодії на полі бою.

На заваді реалізації цих можливостей, однак, був ряд вагомих чинників. Найсерйознішим фактором була політична подрібненість українських земель щонайменше на чотири окремих адміністративних утворення: Гетьманщину, Слобожанщину, Запорізькі землі та Правобережну Україну під формальною владою Речі Посполитої. Крім завдання «зібрати» українські землі під одну булаву, І. Мазепа мусив подолати чинник морально-ідеологічний, більш складний, ніж у Б. Хмельницького. Основним ворогом тепер виступав єдиновірний православний монарх, тож варто було очікувати на опір

православних ієрархів, які майже два десятиліття підлягали Московській патріархії. Третім несприятливим чинником було соціальне розшарування, яке поглиблювало внутрішньосоціальну єдність українського суспільства. І нарешті, останнім чинником був особистісний. Гетьман І. Мазепа, починаючи боротьбу, був значно старшим від Б. Хмельницького, а це теж повинно було вплинути на енергійність підготовки і проведення повстання проти Московської держави.

Розділ III

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКОГО СОЮЗУ (ЖОВТЕНЬ 1708 – БЕРЕЗЕНЬ 1709 РР.)

3.1. Утворення українсько-шведського військового союзу та плани сторін

Вирішальний момент для обох монархів настав на початку серпня 1708 р. 4 серпня 1708 р. шведи почали переправу через Дніпро в районі Могильова. Вона тривала дві доби. Реакція Петра I була достатньо адекватною. Не маючи бажання, а, можливо, й упевненості у своїх силах, Петро I наказав готувати евакуацію свого табору у містечку Горки. Зокрема, московити відправили до Смоленська всі великі обози та важкі гармати, маючи намір вирішальну битву дати вже на власній території [73, с. 514, 516]. Було відкладено навіть постачання до армії 20 тис. комплектів чобіт (для кінноти) та черевиків (для піхоти) та понад 300 пар офіцерських чобіт. 22 серпня 1708 р. було прийнято рішення залишити частину такого потрібного для війська взуття у Смоленську, а частину в Києві [73, с. 521–525]. Лише на початку жовтня зі смоленських складів це взуття почали відправляти до Брянська, де перебували головні сили московської армії, та коли стало очевидним прагнення шведів пробитися в Гетьманщину [73, с. 524].

Одним із важливих елементів виснаження ворожої армії московський цар вважав здійснення тотального розорення території, по якій передбачався наступ шведів. Його не особливо хвилювала правова колізія, адже ці землі належали підданцям Речі Посполитої, що була формальним союзником. Певно, це було наслідком загальної ситуації в цій державі, коли проросійський ставленик Август вибув з гри, прошведське угруповання у Речі Посполитій очолювала

особа з королівським титулом, а от промосковське угруповання – лише гетьман. Отже, особливої потреби рахуватися з таким спільником Петро не бачив, а тому його накази були категоричними. Наприклад, генералу Р.-Х. Боуру (Бауеру) він писав у перших числах вересня 1708 р.: «Перше, щоб усе (як і раніше указ вам було надано) перед неприятелем палити, не щадячи абсолютно нічого, а насамперед добрих місцин...Якщо неприятель рушить до Вітебська, полишивши шляхи до Смоленська, тоді завчасно переходьте Дніпро та Вітебський повіт, або куди неприятель буде рухатися, розорайте все дощенту, хоч польське, хоч своє» [72, с. 118]. Аби у його генерала (до речі, перебіжчика від шведів) не виникало сумнівів, Петро I уточнює: «Також не лише хліб чи фураж, але й споруди паліть, аби під цей холодний час неприятель не мав нічого собі придатного. Горки, Гори й інші місцини розоруйте» [72, с. 112]. Як практично виглядав цей процес бачимо з листа О. Меншикова, написаного цареві незабаром, 8-го вересня: «Пане полковнику... Що належно спалення, то ми бадьорим оком наглядаємо, для чого я спорядив трьох прапорщиків з волонтерами, додавши кожному по сто чоловік татарів, а саме: Стоянова після мене по цьому тракту, а інших – Путятина та Крюкова по обидва боки на 10 миль, яким наказано під страхом смертної кари указ дано, якщо хоч одну соломину залишать. А для певності ще будемо після них надсилати офіцерів з драгунами» [73, с. 654]. Хоч у XVIII столітті було загальним правилом, що армії утримувалися на ворожих територіях за рахунок реквізицій з сіл та контрибуцій з міст, але ж тотального розорення територій не чинили. Чи настільки несправедливими є докори європейських авторів у дикунських звичаях ведення війни московитами? Не планували змінювати тактику «випаленої землі» московські воєначальники й в Україні. Ось що писав царю на початку червня 1709 р. казанський губернатор П. Апраксін, доповідаючи результати своїх перемовин із калмицьким тайшею (князем) Чеметом: «...якщо трапиться нагода, ми всі йти служити готові, аби від каракалпаків на нас нападів не було. І в теперішню, государю, Україну, де чуємо про неприятеля,

надто такі люди потрібні для розорення. І можуть, відволікши неприятеля в одному місті, потравити корми та провіант не допустити [в іншому місті – *О. С.*], та неприятельські партії не випускати, хіба що дуже численні...» [75, с. 850].

Зовсім інакшою у цей же час була поведінка шведських військ генерала Лібекера на захопленій московською армією ще п'ять років тому території Іжорського краю. Здійснюючи рейд навколо Петербурга, «сіно та хліб, що стоїть у полі, неприятель не палить і розорення не вчиняє. І наказ у їхньому війську всім під страхом смерті, щоб чухон не розоряли, бо вони нам велику шкоду вчиняють і хліб до неприятеля возять постійно та худобу женуть і лісом ходять поблизу доріг чоловік по сто, або й більше зі зброєю» [73, с. 685].

Красномовним свідченням реалізації плану «випаленої землі» стали події у Могильові. Головні сили Карла XII 5 (6) серпня 1708 р. залишили місто та рушили на схід, не дочекавшись корпусу Левенгаупта. Генерал у цей час перебував зі своїми військами ще в районі Мінська, приблизно за 200–220 км від Могильова. У місті залишилося 40 хворих шведських солдатів, а серед населення фігурували цілком лояльні настрої до Карла XII: протягом місяця після відходу королівської армії тривало постачання його армії продовольством, а єврейські комерсанти здійснювали збір розвідувальної інформації на користь шведів [73, с. 645]. Очевидно, 4 (5) вересня на військовій нараді під головуванням царя було прийнято рішення про каральну акцію проти цього міста союзної держави.

Було виділено загін зі складу корпусу генерала Р.-Х. Боура під керівництвом майора Відмана кількістю у 300 драгунів та 500 козаків. Оскільки акція була відповідальна та ризикована, Петро відправив у цей загін своє «око» – гвардії капітан-поручика Ф. Бартенєва [73, с. 648]. Царські ад'ютанти (Ф. Бартенєв, О. Петрово-Солово, А. Ушаков, О. Маврін та інші) протягом 1708–1709 рр. регулярно виконували «спеціальні» завдання царя, фактично контролюючи діяльність московських полководців та доповідаючи цареві своє

бачення ситуації. Напевне, у Петра були серйозні підстави сумніватися у своїх командирах. Хіба що О. Меншиков був позбавлений такого контролю. Подібна діяльність у московських військах мала давні традиції, очевидно, з часів опричнини Івана IV та Приказу Таємних справ Олексія Михайловича. Стрімким рейдом загін Відмана вже 7 вересня зненацька заскочив у місто і за кілька годин тотально спопелив центр Могильова. У місті згоріло кілька церков (!), було вчинено погром єврейського населення, а у католицькому монастирі спалено живцем 40 хворих шведських солдатів [166, с. 14]. Крім того, очевидно, було знищено і міст через Дніпро, найвагоміший для корпусу Левенгаупта об'єкт у цьому місті. Втрата мосту у Могильові змусила генерала Левенгаупта організувати переправу у Шклові, що забрало у шведів дві доби і, можливо, не дало змоги їм уникнути бою при Лісній.

Відступаючи від палаючого Могильова, московські драгуни та козаки палили навколишні села на лівому березі Дніпра, зокрема Дрибін, Гори та інші, менші села [73, с. 650, 669]. Вже наступного дня загін Відмана приєднався до корпусу Р. Боура в урочищі Колодязь. Цього ж дня сталася сутичка авангарда Р. Боура під загальним командуванням генерал-майора Волконського (2,3 тис. регулярного війська та значна кількість козаків і калмиків) біля села Раївка зі шведським ар'єргардом приблизно такої ж чисельності. Сутичка тривала близько 1,5 години, московське військо відступило до містечка Кадин, а шведська армія продовжила рух у напрямі Мигновичів. Хоч Р.-Х Боур охарактеризував результат сутички як свою перемогу, сам же й обмовився: «А побито під час оного бою неприятельських людей проти наших втрое. А що нашим людям вибуло, ще не відаю – надалі донесу Вашій величності...» [73, с. 665]. Як генерал Боур зміг дізнатися, що шведів загинуло втричі більше, коли свої втрати ще невідомі? З донесення ж царського ад'ютанта О. Петрово-Солово, що був наглядачем при Р.-Х Боурі, картина не така райдужна: «Цього дня 9 вересня козаке кінне військо при мені на баталії були всі та дехто поранені, але з тої баталії багато роз'їхалися та донині не можу всіх зібрати»

[73, с. 650]. Козаків під началом капітана-поручика О. Петрово-Солово було приблизно 1,8 тис. із загальної кількості у 3,8 тис., а раз він пише, що на бою були всі кінні козаки, то, очевидно, сили у генерала Волконського нараховували понад 4 тис. осіб.

Готуючись до вторгнення шведів у межі Московської держави, московити запровадили й на своїй території елементи «жовківського плану». Зокрема, передбачалося вивезти до Смоленської фортеці майно та запаси продовольства місцевої шляхти. Указ про це Петра I було одержано 4 серпня 1708 р. Місцевий воєвода П. Салтиков оповістив населення Смоленського повіту, починаючи з 5 серпня [73, с. 503]. З 10 серпня такі ж заходи було розповсюджено й на Рославльський повіт [98, с. 511]. Про це нагадував П. Салтикову канцлер Г. Головкін. «Хліб, що залишається, та який не може бути вивезено згідно з попереднім указом великого государя до Смоленська, звелено ховати у ями, про що і нині підтверджую... До того ж велів мені його царська величність іменним своїм указом..., аби в згаданих Смоленському та Рославльському повітах... при наближенні неприятельському млини, та жорна, та снасті вивезти всі, та закопати в землю або затопити де в глибокій воді, або ж розбити. Також у кого є у поміщиків чи у селян по дворах жорна ручні, то й ті веліти їм затопити або закопати в землю, щоб не дісталися неприятелю для мелення хліба» [73, с. 503].

5 вересня Г. Головкін, перебуваючи у Мигновичах, додатково писав тому ж таки П. Салтикову, що, крім прискорення зведення хліба та поміщицького майна до Смоленська, варто ще, аби «...поміщики та селяни хліб ховали по лісах у ями..., бо ворог наближається до кордонів тутешніх і коли він прийде доволі близько до кордону, тоді наше військо, йдучи перед ним, усе буде палити... Також дай наказ, аби з усіх церков у Зверовичах, та в Красному, та в інших селах та сільцях..., вивозили ікони та церковне начиння до Смоленська в негайному часі, через те, що коли ворог буде наступати, то буде все

спалюватися, як вище згадано і тим церквам від ближчих споруд буде небезпечно» [73, с. 504].

Для прискорення виконання цих наказів царя, за вказівками Г. Головкина, Салтиков на початку вересня 1708 р. відправив по навколишніх селах 14 офіцерів та 300 солдатів з новобранців. Вони допомагали з обмолотом хліба та його вивозом до Смоленська [73, с. 507].

Однак під час перевірки, організованої царськими ад'ютантами, виявилось, що накази царя не було виконано: «А нещодавно, як ми приїхали на рубіж, то в Мигновичах і від Мигновичів до цих місць, прямо та по сторонах не лише хліб не заховано, а й сама шляхта багато живуть у маєтностях, так само й селяни живуть у своїх домівках з хлібом та худобою... А гадаємо, що й далі до Смоленська тим більше ніхто не поховався. Через що, милість ваша, бережися аби не зазнати тобі в тому гніві від великого государя» [73, с. 506].

Перед 20 вересня стало зрозуміло, що шведський король змінив напрям свого наступу й повернув від Мигновичів до ріки Сожу в районі Кричева, «...звідкіля похід його очікують не куди інде, хіба на Україну або на Рославль» [73, с. 507]. Внаслідок цього наказ про вивезення хліба до Смоленська було скасовано. «А у кого хліб узято, то тримати в Смоленську з запискою та сказати, що його зараховано їм буде в майбутні побори» – таким було рішення царя аби не віддавати хліб власникам [73, с. 507]. Однак до 30 вересня 1708 р. московське командування все ще допускало можливість повернення шведської армії на смоленський напрям, тому, очікуючи шведського наступу, розорення місцевості у Смоленському повіті певний час продовжували. Усього було спалено 1911 селянських та інших дворів. Згодом Петро I наказав власників цього втраченого майна звільнити від оподаткування протягом 1709 р., а також відкласти (але не пробачити!) стягнення недоїмок за попередні роки [74, с. 45].

Як би то не було, але «тактика випаленої землі» Петра I почала приносити свої плоди. Протягом другої половини липня – першої половини вересня 1708 р., рухаючись через випалені білоруські села, шведські війська

знали великих злигоднів, насамперед продовольчих, про що свідчать мемуари каролінців, наприклад, полковника М. Поссе (Пуссе) та лейтенанта Й. Люта. За оцінками останнього, «Тут ми втратили людей, які померли від голоду, більше, ніж до цього часу в багатьох битвах» [472, с. 39]. Шведська армія харчувалася переважно кашею, бо ні хліба, ні пива, ні вина дістати не було можливості [369, с. 258]. Майже напевне можна стверджувати, що якби не продовольчі проблеми, то шведська армія на південь не повертала б, а значить у планах Карла XII союзні стосунки з українським гетьманом (якщо вони вже оформилися) на порядку денному не стояли. Тому, опинившись перед важкою ситуацією, король шведів у містечку Стариші змушений був скликати військову нараду 11–13 (12–14) вересня 1708 р. Як мінімум, це свідчить, що на той час у Карла XII не було чіткого бачення продовження кампанії, а значить, союз із І. Мазепою або ще не існував, або перебував лише на стадії попередніх домовленостей. Наслідком саме цієї наради став поворот шведської армії до України 14 (15) вересня 1708 р. Основні переваги такого кроку полягали: у сподіванні на допомогу 20-тисячної армії гетьмана, знання козаками шляхів цього краю, можливість запобігти намірам московських військ нищити територію та й собі діяти на комунікаціях ворога, винятковий продуктивний потенціал України, можливість відновлення вільного зв'язку з Польщею. Щодо корпусу А. Левенгаупта, то генерал мав достатньо сил, аби московити не наважилися його атакувати [369, с. 258]. Власне, приєднання корпусу Левенгаупта не могло вирішити всіх проблем головних сил королівської армії, адже він мав запасів лише на три місяці, тобто лише до Різдва, а надалі знову довелося б шукати місцевих ресурсів. І взагалі розміри левенгауптового обозу дуже перебільшені. Максимальну цифру серед дослідників називає Є. Тарле – 8 тис. [451, с. 208]. Часто фігурує цифра у 7 тис. возів [182, с. 125]. Реально цей обоз складався з трьох складових: власний обоз корпусу (що приблизно дорівнював 14,5 полків), тобто близько 2,2 тис. полкових возів; вози з вантажами для королівської армії, приблизно 1,3 тис. фур; невідома кількість

маркітантських возів, що приєдналися до корпусу Левенгаупта на свій страх та ризик [170, с. 228]. Малоімовірно, що останніх було аж 4,5 тис. Реальнішою здається вдвоє, а то й утворює менша кількість маркітантських фур. Цікаво, що з листів царя Петра I, відправлених одразу після перемоги під Лісною князю Ф. Ромодановському, виходило, що шведський обоз складався приблизно з 5 тис. возів [72, с. 168, 172].

На перших порах Карлу XII вдалося пошити в дурні командування противника. Навіть через тиждень цар не мав достовірних відомостей про напрям руху шведської армії: він допускав можливість руху ворога на Чернігів або на Стародуб [72, с. 147, 152]. У разі появи шведів біля Стародуба, цар наказував «Із Почепа гармати та інше черкаси вивезли до Стародуба, бо це містечко [Почеп] погане, то краще б за нагоди його спалити» [72, с. 150, 151]. Водночас гетьману було наказано йти до Чернігова на з'єднання із бригадою Інфлянта та тримати річкові переправи, а там, де не зможе, теж все попалити [72, с. 152]. Лише 21 вересня Петро I отримав докладні відомості про рух шведів в українському напрямі й наказав своїм генералам «заради Бога, поспішайте до України» [72, с. 155, 156].

Є підстави вважати, що гетьман у той час не планував рішучих кроків. Тоді, з 2 (3) по 9 (10) вересня 1708 р., в Батурині перебували посланці царя Ф. Дуров та М. Второв (подячий Малоросійського приказу) із щорічним жалуванням царя Війську Запорізькому низовому: соболині хутра для старшин та кошового загальною вартістю 456 рублів, 500 червонців для рядового козацтва, по 50 пудів свинцю та пороху, велика кількість цінних матеріял (камки, оксамиту, атласу, гамбурзького сукна). Разом з посланцями гетьман відправляв на Січ 500 діжок борошна (приблизно 80 тонн). 22 (23) вересня посланців переправив за Дніпро переволочнянський сотник Ф. Третяк, а вже за чотири доби їх зустрічав на Січі К. Гордієнко [73, с. 960]. Як нам здається, гетьман-змовник мав усі шанси затримати на два-три тижні московських посланців під слушним приводом як не в самому Батурині, то в Переволочній,

провокуючи невдоволення запорожців, а в перспективі – конфіскувати царське жалування. Чому ж він не вчинив так? Через надмірну обережність чи відсутність на цей час наміру про розрив із Москвою? Не відкидаючи першого варіанту, все ж схилиємося до другого, як доцільнішого.

У якому стані в цей вирішальний момент перебували сили українського гетьмана? Дізнаємося про це з листа І. Мазепи до Петра I 16-го серпня після чергового, третього, наказу царя виступати на допомогу. З десяти полків городового козацтва два найдосвідченіших – Ніжинський та Переяславський – вирушили під командою І. Скоропадського до Пропойська, а далі до Смоленська на з'єднання з головними силами московської армії під контролем ад'ютанта царя капітан-поручика О. Петрово-Солово. Полки були повнокомплектними і нараховували 3000 козаків, з них піхоти було 2 тисячі; крім того, з ними виступило також два компанійських полки по 400 вершників [73, с. 526, 547]. Ці контингенти, як уже згадувалось, брали участь у бою під Раївкою 9 вересня 1708 р.

Частину козаків було відряджено ще на початку року в Західну Україну на допомогу конфедератам гетьмана А. Синявського у складі Київського та Білоцерківського полків, а також новоутвореними правобережними полками (щоправда, гетьман відзначав, що вони були малокомплектними). Ці полки вже перебували в районі Луцька. Їх орієнтовна кількість, за даними Т. Чухліба, становила 7 тис. осіб [469, с. 157]. Два полки – Стародубський та Чернігівський – уже перебували у складі московської армії біля Пропойська. Полтавський та один компанійський полк (А. Танського) ще не повернулися з Дону після участі в придушенні повстання К. Булавіна; Гадяцький полк ніс гарнізонну службу у Києві [73, с. 526]. Цей полк нараховував 2 тис. козаків, тобто вважався добре укомплектованим, тому планувався до походу на Захід для підкріплення полків, що вже діяли там. Гадячани, підкріплені ще 1 тис. козаків з інших полків, виступили приблизно в цей самий час у напрямі Полонного. З гетьманом залишалося три городових полки (Лубенський, Прилуцький та Миргородський)

кількістю 2,8 тис. козаків, але, за словами І. Мазепи, вони мали поганих коней та були недосвідченими («недорослі»). Щоправда, гетьман зумів утримати біля себе 2 тис. сердюків, що становило, очевидно, три полки та хоругву компанійців (від 50 до 100 осіб). Крім того, в Гетьманщині перебували неповністю укомплектовані московські піхотні полки кількістю теж 2 тис. солдатів [73, с. 526]. Не зовсім зрозуміло, де перебував у цей час Лубенський полк. Нібито він 28 серпня 1708 р. вже разом з полками Скоропадського прямував на з'єднання з драгунами генерала М. Інфлянта. Ці полки досягли річки Сож поблизу Черікова, а вже 3 вересня мали сутичку зі шведськими драгунами та полонили двох із них, що належали до полку Юлленшерни [73, с. 597, 601]. Судячи з незначного характеру зіткнення, українці атакували або шведських фуражирів, або авангардну розвідку. Якщо так, то козачий корпус на чолі зі Скоропадським нараховував понад 5 тис. осіб, рахуючи й компанійців. Але, наприклад, Л. Шендрик та О. Янович вважають, що Лубенський полк перебував, разом з Миргородським та Прилуцьким, при гетьманській ставці [472, с. 45]. Такої ж думки й Т. Чухліб [469, с. 159].

Отже, якщо гетьман уже наважився підняти повстання проти свого московського протектора, то ситуація була не найкращою. На півночі вже перебували чи щойно вирушили туди найбільш боєздатні вояки, усього шість чи сім полків, з яких два – компанійські. Орієнтовна кількість їх – 7 тис. осіб. На заході перебувало угруповання з п'яти полків, які нараховували до 5 тис. козаків. На шляху до них рухалися ще 3 тис. осіб (підсилений Гадяцький полк). Далеко на сході, в районі Сіверського Дінця, знаходилися ще два полки (один компанійський), які мали до 1,5 тис. осіб. Безпосередньо під гетьманською булавою – три городових полки, що нараховували 2,8 тис. козаків та ще 2 тис. сердюцької піхоти, усього 4,8 тис. Загалом за межами України, точніше, Гетьманщини, перебувала більша та найкраща частина гетьманської армії – до 15,5–17 тис. козаків, серед них і компанійців. Як бачимо, наявні збройні сили українського гетьманату нараховували від 20 до 22 тис. боєздатних козаків.

Позиція Запорізької Січі гетьману була поки що незрозумілою, тому зараховувати їх до своїх однодумців він поки що не міг.

Будь-які союзні відносини в Європі завжди оформлювалися письмовими угодами – ця традиція писемного слова йшла з часів Римської державності, що надавала пріоритетного значення не лише оформленню договірних відносин, але й їх формальному додержанню. Є така угода і між королями Швеції та Польщі, з одного боку, та гетьманом України – з іншого. Її текст наведено ще у дослідженні Д. Бутурліна, фактично, це навіть дві угоди: між Карлом та Мазепою, та між Станіславом і Мазепою, що продовжують одна одну [208, с. 51–53]. Проте є одна незрозумілість: усі інші угоди Д. Бутурлін наводить дослівно, з точними датами, навіть якщо це угоди лише про почесні капітуляції шведських гарнізонів Нотебурга, Дерпта чи Виборга. Цю ж угоду російський історик переказує і точної дати не наводить. Хоч сам текст узято зі шведського джерела, точніше історії Адлерфельда, аналогічно до згаданих раніше капітуляцій Нотебурга та Дерпта. Незрозуміло, хто міг підписати угоду між І. Мазепою та Станіславом Лещинським від імені польського короля, адже самого Станіслава при цьому бути не могло. Тобто, навіть при поверховому підході виникає ціла низка сумнівів у автентичності тексту, наведеного російським істориком. Як показав пізніше Б. Крупницький, Адлерфельд-молодший дуже вільно переклав французькою текст цієї угоди, багато чого додавши від себе, орієнтуючись на реалії 1740-х років [320, с. 30]. Торкається питання про існування таємної угоди між І. Мазепою та Карлом XII і І. Борщак. Він теж дотримується думки про укладання цієї угоди напередодні шведського походу в Гетьманщину. Щоправда, у нього теж немає автентичного тексту (який, на його думку, було знищено після полтавської поразки), тому він посилається на витяги з «Дедукції прав України» П. Орлика [199, с. 58, 59]. Дуже ґрунтовний та, на нашу думку, переконливий аналіз договірних стосунків Карла XII та І. Мазепи здійснив Б. Крупницький [317]. Він заперечує можливість укладання такої угоди раніше весни 1708 р., під час перебування

шведського монарха в Родошковичах, на території Білорусі. У ході подальшого аналізу відомий історик узагалі ставить під сумнів існування угоди за участю Станіслава Лещинського [320, с. 32–35]. Із сучасних істориків аналізував обставини цієї угоди С.Павленко. Він навів кілька нелогічностей у пунктах договору, зокрема, обіцянку зробити гетьмана І. Мазепу князем на білоруських землях, хоч український гетьман уже з вересня 1707 року мав князівський титул від цесаря Священної Римської імперії [373, с. 176].

До речі, статус імперського князя дозволяв І. Мазепі задіяти механізми Вестфальської системи договорів 1648 р. Ця система визначила характер європейських (фактично– міжнародних) відносин аж по період наполеонівських воєн. Гарантами цих договірних зв'язків були три монархи-гегемони Європи: імператор Священної Римської імперії (реально – австрійський імператор), король Франції та шведський король. У статті VIII (§ 2) за окремими станами імперії, тобто і за князями, закріплено було «...право укладати союзи між собою або з іноземними суб'єктами для свого збереження і безпеки, одначе так, аби ці союзи не були спрямовані проти імператора, імперії та їхнього миру...» [248, с. 356]. Шведські монархи теж вважалися князями Імперії через свої північнонімецькі володіння, що засвідчувала X стаття (§ 15) Оснабрюцького договору [248, с. 363]. Отже, І. Мазепа та Карл XII як імперські князі цілком мали право на укладання угоди між собою, оскільки вона не завдавала шкоди імперії. І таке право виникло у гетьмана І. Мазепи з кінця 1707 р., але ніяк не раніше. Ці обставини дисертант аналізував у одній з попередніх праць [407].

Логічнішою, на нашу думку, є версія про підписання союзницької угоди вже після приєднання І. Мазепи до Карла XII наприкінці жовтня – початку листопада 1708 р., але до знищення Меншиковим Батурина, коли військово-політична вага гетьмана підупала. Багато місця у своїй монографії цьому питанню присвятив після Борщака та Крупницького Б. Кентржинський [287, с. 223–234]. Немає сенсу детально повторювати його аргументацію, однак гіпотеза, нібито С. Лещинський лаштував контакти з І. Мазепою протягом

1705–1706 років цілком самостійно від свого шведського протектора виглядає доказовою.

Схожі припущення висловлював і Ю. Фельдман: «З кінця 1705 р. зав'язуються постійні контакти поміж угрупованням Лещинського та табором гетьмана, який все приязніше сприймав польські пропозиції» [495, s. 304]. Хоч формування у І. Мазепи остаточного рішення про розрив із Петром I польський історик відносить до 1707 р. під час перебування гетьмана в Жовкві [399, s. 304]. Дещо суперечить цим даним теза, висловлена в «Енциклопедії історії України», нібито козацька старшина на чолі з І. Мазепою шукала контакти з противниками Московії ще з 1701 р. [527, с. 424]. Маловірогідно, щоб у перший рік війни українська старшина вже усвідомила сприятливий для себе її хід та налаштовувала контакти з табором противників Москви (Швецією?), адже навіть у Речі Посполитій угруповання симпатиків Карла XII почало формуватися лише наступного року.

Ситуація в Гетьманській Україні була досить важкою для успішної реалізації планів І. Мазепи. Ось як оцінює її Д. Пассек: «Незважаючи на всі прохання гетьмана, цар не допускав укріплення українських міст; князь Голіцин з російськими полками перебував у Києві для спостереження за українцями та запорожцями; всі козаки в армії російській слугували заручниками (аманатами) царю. А у такому стані чи могла Україна слугувати шведам підґрунтям для дій?» [377, с. 41].

На сьогодні існує численна та достатньо детальна література, присвячена аналізу мотивів І. Мазепи та козацької верхівки щодо розриву з Московською державою в роки Північної війни, де ці аспекти розглянуто з найрізноманітніших позицій. Навіть деякі російські історики, що зберігають позиції об'єктивності, відкидають корисливі мотиви у вчинку гетьмана та наводять цілу низку фактів, які підтверджують важливе, навіть ключове становище І. Мазепи в ієрархії Московської держави. Т. Таїрова-Яковлева підкреслювала, що «гетьман практично контролював увесь південний напрям

зовнішньої політики...» Петра I, здійснюючи зв'язки з Молдовою, Валахією, Кримом, церковними грецькими ієрархами тощо [450, с. 200]. У такій ситуації чи варто було І. Мазепі ризикувати таким привілейованим становищем? І які ще корисливіші мотиви могли спонукати гетьмана на схилі літ ризикнути всім здобутим за двадцять попередніх років? Однак спробуємо все ж окреслити ті мотиви, які найменше привертали увагу дослідників.

Одним зі спонукальних мотивів розриву з Московією для І. Мазепи стала ідея Петра I уніфікувати адміністративно-територіальний лад своєї держави. Як ми зазначали раніше, у царя Петра не було чітко спланованого плану державних реформ, тому багато з них ставали несподіваними не лише для пересічних мешканців Московського царства, але й для близького оточення царя. Сама ідея введення губернського ладу сформувалася у царя Петра, напевне, в грудні 1707 р. До того ж, розпочати він вирішив з утворення Київської та Казанської губерній. Про це свідчить розпис міст, що їх передбачалося включити до складу цих губерній, направлений на обговорення до П. Апраксіна у травні 1708 р. [73, с. 1082]. Можна припустити, що певні чутки про підготовку такої реформи досягли гетьмана І. Мазепи. Відомості про утворення Київської губернії могли означати намір царя ліквідувати режим Гетьманщини або, як мінімум, про остаточну втрату Києва, який повинен був перетворитися в адміністративний центр губернії. Хоч згодом, за розписом міст, до території Київської губернії не було включено власне територію Гетьманщини (що стало відомо лише в 1709 році), не виключено, що така інкорпорація готувалася, і лише повстання І. Мазепи відвернуло наміри царя. Однак можна напевне стверджувати, що гетьман у жовтні 1708 р. не міг знати точних параметрів губернської реформи, а тому допускав для себе та для своєї батьківщини найгірший варіант.

Ще один важливий аспект, що підштовхував українську старшину до зміни московського протектора на іншого, підкреслив О. Сокирко. На його думку, для козачої старшини був украй небажаним проект введення в

Гетьманській Україні «регулярства», тобто виділення найбільш боєздатної частини українського козацтва та залучення його на царську службу на регулярній основі [441, с. 87 –89]. На цей план царя наштовхнули події весни – літа 1706 р., коли його армії довелося рятуватися від оточення під Гродно. [517]. Аби відволікти шведську армію від переслідування, в центральну Білорусію було відправлено допоміжні українські підрозділи, зокрема Миргородський полк Д. Апостола. Однак вони зазнали кілька поразок від шведів, особливо відчутною була поразка українсько-московського загону під Кльоцьком [316, с. 25]. Саме тоді до шведського полону потрапила значна кількість козаків [499].

Хоч цей план не був задіяний безпосередньо у 1707 році, однак про нього, безумовно, було відомо козацькій верхівці на чолі з гетьманом. Здійснення цих намірів Петра I привело б до централізації військового управління, що було на користь Московському царству, але спричинило б утиснення автономних прав українського козацтва, викреслення з козачої корпорації її найбільш бідної частини, що поглиблювало б соціальну кризу в Гетьманщині та швидку інкорпорацію України до Московської держави. Можна погодитися з В. Жилою, що підсумував головні спонукальні мотиви І. Мазепи до розриву з Москвою:

1) московські війни царя Петра не приносили Україні жодної користі, але забирали значні людські та матеріальні ресурси, адже козацьке військо воювало за власний кошт;

2) наміри царя скасувати автономію України, на першому етапі передавши спочатку посаду гетьмана О. Меншикову. І. Мазепі ставало все більш очевидним несумісність збереження України під російським суверенітетом з існуванням її автономного статусу;

3) у 1707 р. цар видав указ про повернення Правобережної України, що з 1704 р. перебувала під контролем гетьмана, до складу Речі Посполитої, а це ставило крапку на намірах гетьмана відродити українську козацьку державу в межах Великого Князівства Руського чи угоди під Зборовом;

4) у квітні 1707 р. Мазепа просив царя надіслати десять тисяч регулярного війська для захисту України від можливого вторгнення шведів. Цар відмовив, посилаючись, що не може дати не лише десяти тисяч, але й десяти чоловік. Між іншим, у цей час армія Карла XII перебувала ще в Саксонії, за кілька тисяч кілометрів від берегів Дніпра [263, с. 19].

Але плани царя щодо оборони України не змінилися й восени 1708 р. Наприклад, після появи шведської армії на Сіверщині Петро I відправив генералу Я. Брюсу такий наказ: «...пишете ви, що навколо [Глухова] поля рівні, лісу дуже мало. Того ради треба вам з'їздити подалі та оглянути місця від Глухова милях у трьох, а саме в тих місцях, які ближче до наших міст, до Севська та інших, де є зручні місця для оборони, також і ліси» [72, с. 262]. Як бачимо, Петро був готовий покинути межі України заради надійніших ландшафтних умов для оборони, ми вже не наголошуємо на поділ міст, на «наші Севськ та інші» на відміну від «не нашого» Глухова.

Ще одна деталь: навесні 1708 р. для придушення повстання К. Булавина з театру бойових дій на Дон територією України рушили загони калмицької кінноти. Шляхом вони грабували й плюндрували села й містечка, а до того ж, захопили чимало українців. Тоді московський уряд ніяк не відреагував на таку поведінку своїх допоміжних контингентів, напевне, вважаючи це за нормальне явище. Проте, коли восени 1708 р. виникло питання про винагороду калмикам за придушення донських козаків, Петро I, аби зменшити апетити своїх кочових союзників-підданих, нагадав про ці події ханові Аюці [72, с. 305]. Характерно, що цар не вимагав повернення свободи українським бранцям.

Така позиція викликала у гетьмана та його оточення думку, що цар порушує раніше підписані гетьманські статті («Коломацькі» та більш ранні), а це звільняє гетьмана від обов'язку зберігати вірність московському володареві. Обов'язок очільника держави робив необхідним розірвання договорів, які й так не виконувала московська сторона, та вжити заходів з метою забезпечення Української Козацької Держави [263, с. 122–124]. Молодший сучасник цих

подій Д. Моттлі в діях українського гетьмана теж не вбачає корисливих мотивів, на яких наголошувала петровська пропаганда. За його словами, гетьман «...бажав стати сувереном своєї країни... хоч, зберігши вірність цареві, напевне, розділив би з ним славу перемоги над шведами» [127, с. 199].

Т. Чухліб доповнив висновки В. Жили, сформулювавши ще шість підстав, які змусили І. Мазепу зважитися на зміну протектора. Зокрема, він також указав на радикальну зміну адміністративно-територіального устрою Гетьманщини; урізання прав гетьмана у сфері економіки та фінансів (адже ще з 1704 р. Петро І намагався встановити монополію на обіг російської монети територією Гетьманщини); обмеження політико-адміністративних повноважень старшини; наміри Петра реформувати козацькі війська; свавільну поведінку московських солдатів та урядовців щодо українців та, нарешті, розорення московською армією українських земель [467, с. 208–218]. Щоправда, останній аргумент Т. Чухліб підкріпив прикладами з подій з 1708–1709 рр., тобто вже після переходу Мазепи до Карла XII.

Потрібно також указати на одну особливість світогляду українського гетьмана, відмічену ще 1704 р. першим французьким посланником у Московській державі Жаном-Казиміром де Балюзом. На шляху до Москви Балюз відвідав Батурин, де мав зустріч з І. Мазепою, і звернув увагу на помітні симпатії до юного шведського короля й відносно стримане ставлення до Петра І [329, с. 173]. У міру успіхів Карла XII у наступні роки позитивне ставлення до нього з боку І. Мазепи повинне було зростати, а сумніви щодо спроможностей Петра І, навпаки, збільшуватися.

Наслідком такого висновку стала ймовірна пропозиція гетьмана І. Мазепи восени 1707 р. Карлу XII про укладення військового союзу. На той час шведські війська рухалися Польщею із Саксонії, і була можливість повернути з прямого шляху через Варшаву та Гродно до Москви на шлях через Люблін до Києва, а потім на Москву. Проте Карл XII завжди був прихильником прямих стратегічних дій, рубаючи «гордієві вузли» Північної війни, і тому

проігнорував пропозицію українського гетьмана. Пізніші стратеги, зокрема, Фрідріх II та Моріс Саксонський, уважали це великою стратегічною похибкою шведського короля [262, с. 128]. Така ж позиція властива «Мемуарам про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького...», точніше, їх анонівному редактору. Власне, саме в цих «Мемурах...» уперше сформульовано думку про те, що відмова Карла через власну зверхність від активного використання козацьких військ у боях 1709 р. стала одним із п'яти вирішальних чинників поразки шведського короля в Україні [329, с. 215, 216]. Поділяв такі міркування і Ф.-Б. Шерер у своїх «Анналах Малоросії...» [473, с. 122]. Такої ж думки дотримувався і Й.-Х. Енгель. Він пояснював відмову шведського короля так: «У ці вирішальні миттєвості Карл XII піддався надмірному почуттю власної гідності, яке призвело до неприйняття важливої пропозиції. Карл хотів сам зажити всіх лаврів за вигнання росіян із цілої Польщі... Тому Карл XII звелів доповісти Мазепі через Лещинського: він, мовляв, через останнього вже дасть йому знати, коли настане найзручніший час для виконання його наміру; а тим часом він у листопаді 1707 р. просувався маршем через Куявію на Литву» [255, с. 381, 382]. Обгрунтовуючи свою позицію, Енгель уважав, що рік потому, коли восени 1708 р. сторони знову повернулися до питання про українсько-шведський союз, ситуація була набагато гіршою – російських військ в Україні стало більше, прибічники Мазепи стали малодушнішими, завзяття самого Мазепи ослабло, можливо, через вік [255, с. 382]. На думку цього історика, створилася масштабна таємна змова шведського та польського королів з українським гетьманом із достатньо продуманими планами її реалізації. Вважаємо, що подібна гіпотеза є суттєвим перебільшенням, що витікає з аналізу подальших подій 1708 року.

Сьогодні триває дискусія відносно часу виникнення у гетьмана І. Мазепи намірів про відмову від московської протекції. Хоч це питання прямо не стосується нашої теми, все ж, як нам здається, від усвідомлення того моменту, коли відбулося утворення українсько-шведського альянсу, залежить оцінка

ефективності заходів І. Мазепи для досягнення військового успіху в боротьбі проти Москви. Тож спробуємо коротко схарактеризувати науковий доробок з цього питання.

У радянський час всіляко нав'язувалася думка, що гетьман І. Мазепа замислив зраду проти свого московського монарха ледь не від початку свого гетьманування. Цей стереотип давався взнаки навіть в останні часи існування СРСР. Так, В. Панашенко навіть висловила припущення, що такий задум у гетьмана І. Мазепи був ще перед початком Північної війни, а гетьман «Мазепа вів тривалий час переговори з урядовцями Швеції та магнатською групою С. Лещинського в Польщі. Під час Північної війни ці зносини особливо активізувалися та звелися до укладання угоди між Мазепою, Карлом XII та С. Лещинським про відрив України від Росії та відновлення на українських землях шляхетського панування» [376, с. 108]. Як дисертант зазначав раніше, шведський уряд не прагнув війни з сусідами протягом останнього десятиліття XVII ст. Таємні переговори з І. Мазепою могли спровокувати конфлікт, до якого Швеція не була готова. Інша річ, якщо війна з цією державою вже почалася, але тоді всю політику Швеції вже визначав Карл XII, король-переможець при Копенгагені, Нарві та Ризі. Станіслав Лещинський потрапив у поле зору молодого шведського монарха лише в ході перемовин 1702 р. в Курляндії, тож включитися у велику політичну гру міг не раніше 1703 р. Для гетьмана він став помітним гравцем, напевно, лише після проголошення королем Речі Посполитої наступного року. Висновок: якби згадана авторка зважила ці міркування, то стало б очевидним, що контакти Мазепи зі шведами та Лещинським не могли відбутися раніше 1704 р. і аж ніяк не до початку Північної війни.

Крім того, зв'язок І. Мазепи зі Ст. Лещинським, навіть після проголошення його королем не був виграшним для українського гетьмана. Таїрова-Яковлева теж підкреслює: «Постать Лещинського завжди викликала у Мазепи негативну реакцію» [447, с. 81]. Гетьман прекрасно був

поінформований про ситуацію в Речі Посполитій наприкінці 1707 – на початку 1708 рр. Держава фактично розпалася: король Станіслав більш-менш міцно контролював лише північ та захід країни, обравши своєю резиденцією Мальборк, окрім того, його серйозним та тривалим союзником став Гданськ – найважливіший порт Речі Посполитої [353]; у Литві та більшій частині Білорусії самовладно порядкував магнатський рід Сапег; не менш можновладним почувався у Малій Польщі та Руському воєводстві лідер сандомирської конфедерації коронний гетьман А.-М. Сінявський, який обрав своєю «столицею» Львів. Хоч литовський гетьман Сапега позиціонував себе як прибічник шведів, але визнавати королем Ст. Лещинського зовсім не поспішав [496, s. 290]. З кінця 1708 року між Сапегою та воєводою київським Ю. Потоцьким узагалі виникла відкрита ворожнеча, яка фактично зірвала наступ Лещинського на південь проти загонів Сінявського [496, s. 298].

Його супротивник із Сандомірської конфедерації вів ще складнішу інтригу: тягнучи гроші з московського царя, Сінявський клявся у вірності Августу й одночасно таємно листувався з Сапегою та Лещинським на предмет примирення та визнання останнього королем. На початку травня 1708 р. воно мало не відбулося, але в останній момент утрутився Ст. Денгоф, особистий ворог Лещинського, і поламав угоду [496, s. 284, 288]. Багато зусиль відбирало у Лещинського прагнення досягти визнання свого королівського статусу з боку папського престолу [496, s. 295].

У такій плутанині інтриг та таємних угод було очевидно, що домовленості з поляками не дають гетьману жодних гарантій, не те що незалежності Гетьманщини, а навіть збереження автономії. Було цілком очевидно, що лише шведський король може стати тією силою, яка забезпечить реалізацію планів І. Мазепи, тобто досягнення незалежності в кордонах 1704 р. (вони ж – кордони 1649 р.) та не буде надалі посягати на становище Української Козацької держави.

Дещо іншої точки зору дотримується Т. Чухліб. На його переконання, вже наприкінці 1703 р. «...гетьман почав серйозно задумуватися над можливістю здобуття для Лівобережної України більших «прав і вольностей», у т.ч. і за допомогою поступового «залякування» царського уряду можливістю переходу під зверхність іншого володаря...» [467, с. 191]. Нам така думка видається певним перебільшенням, адже надалі І. Мазепа не вчиняв кроків, які можна було б трактувати як «залякування», точніше, шантаж московських можновладців перспективою зміни протектора для Гетьманщини.

Згаданий раніше Й.-Х. Енгель вважав, що задуми про зміну протектора в українського гетьмана виникли під час зайняття території Правобережної України навесні-влітку 1705 р. Тоді ж, на його думку, розпочалося листування Мазепа з Ст. Лещинським, щойно обраним королем Речі Посполитої [255, с. 377]. Солідарний з таким припущенням і О. Сокирко [384, с. 241]. Натомість Т. Таїрова-Яковлева стверджує, що контакти І. Мазепа та Ст. Лещинського вперше було встановлено лише навесні 1707 р. [447, с. 80]. На думку Енгеля, виконуючи послідовно таємні домовленості з Карлом та Ст. Лещинським, у 1708 р. Мазепа стягнув до Батурина основну кількість гармат Війська Запорізького та свою найману гвардію – сердюцькі полки. Крім того, нібито укріплювалися Ромни та Гадяч і провадилася підготовка до можливої втечі гетьмана до Речі Посполитої, зокрема, до Києво-Печерської лаври та Білої Церкви було передано кращу частину гетьманського майна [255, с. 383]. Перед нами постає далекоглядний та продуманий план українського гетьмана, що викликає певні перестороги. На підкріплення своєї концепції Енгель навіть вигдав наказ (грамоту) Мазепа, спрямований населенню України, про необхідність доставки до надійних місць церковних кас та церковного начиння, аби вони не потрапили до рук «шведським заклятим грабіжникам» [255, с. 385]. Енгель дає зрозуміти, що під «надійними місцями» хитрий гетьман розумів саме фортеці – Білу Церкву, Гадяч та Батурин, а антишведську риторику він використовував лише для введення в оману московитів. Та все одно, як гадає

Й. Енгель, грамота подіяла також і на рядове козацтво, налаштувавши його проти шведів.

Навряд чи на той час протиборчі сторони чітко уявляли собі наміри супротивників. Дуже сумнівним є твердження Енгеля нібито в травні 1708 р. вже чітко визначився план Карла XII щодо вторгнення в Україну. Адже всі подальші події свідчать, що московське командування на чолі з Петром I чекало і готувалося до прямого удару на Москву через Смоленськ (що цілком вписувалося в стратегічні методи шведського короля), хоч припущення щодо маршруту шведів у напрямі України Петро I висловив у листі до гетьмана І. Мазепи ще 10 (11) липня 1708 р.: «Оскільки неприятель іде Дніпром униз тож з цього та з усього іншого видно наміри його на Україну...» [72, с. 21], однак майже одночасно цар видав детальний наказ готувати до оборони від шведів і Смоленськ [72, с. 29–33]; поворот Карла у вересні 1708 р. на південь для них був цілком несподіваним, а їхні контрзаходи мали характер експромту й, очевидно, диктувалися обставинами, які щойно виникли. Та й обставини подальшої зустрічі І. Мазепи з Карлом XII наприкінці жовтня 1708 р. свідчать, що вчинок гетьмана був достатньо несподіваним і для шведської сторони. Якби існували попередні домовленості, вважаємо, все відбувалося б динамічніше. Таку ж думку висловлює і французький сучасник Північної війни, що писав під псевдонімом Нестезюрнуа. Він вважав, що Карл XII не поспішав маршем до Батурина, бо не виключав можливості пастки з боку московитів та козаків. Лише жорстока розправа над захисниками та мешканцями Батурина переконали короля в щирості намірів І. Мазепи [329, с. 199]. Хіба можливі такі коливання та зволікання, якби контакти шведів з гетьманом тривали два чи навіть, більше років? Інша річ, якщо зв'язки виникли нещодавно і лише налагоджувались. Ще більший подив викликає версія П. Богдановича про те, що Карл уже в Сморгоні, тобто на початку 1708 р., домовився з І. Мазепою про рух до України [198, с. 12]. Нібито через це шведський король відмовився від прямого наступу на Москву через Мінськ та Смоленськ, а збирався йти на

Москву через Україну, що й стало його фатальною помилкою. Реальні події літа-осені 1708 р. ніяк не підтверджують такої гіпотези.

Інколи курйози такого штибу трапляються і в українській науковій літературі. Скажімо, в коментарях до «Універсалів Івана Мазепи» теж висловлено припущення про укладання українсько-шведської угоди в лютому чи березні 1708 р. в Сморгоні [89, с. 649]. Разом з тим, у тексті цієї збірки документів наведено текст самого договору, але з іншою датою – 29–30 жовтня 1708 р. [68, с. 66]. Хоч автентичний текст договору не зберігся, до нас дійшла його копія від 1712 р., зафіксована Пилипом Орликом. На нашу думку, так серйозно помилитися в датуванні угоди найближчий соратник І. Мазепи лише через чотири роки після її підписання не міг. Отже, договір не міг бути підписаний навесні 1708 р. С. Плохій у своїй недавній праці також дійшов висновку, що відмова від союзу з Петром I та перехід І. Мазепи до Карла XII стався в останній момент, «коли шведський король вирішив зробити гак і зайти в Україну на шляху до Москви» [382, с. 174].

Детально цю проблему розглянув Т. Чухліб. За його висновками виходить, що першими почали шукати контакти з І. Мазепою польсько-литовські прибічники Карла XII ще з 1703 року, проте безуспішно [464, с. 26–28]. Документально підтверджено таку ж невдалу спробу емісарів Ст. Лещинського встановити контакт з гетьманом восени 1705 р. [65, с. 196].

Сам гетьман замислився над зміною фронту лише з кінця 1705 р., а до конкретних дій перейшов у 1707 р. Погоджуємося з тим, що кінцевою метою зміни протектора, на думку Т. Чухліба, був не пошук нового суверена для України, а здійснення «пруського варіанту» досягнення незалежності [464, с. 32]. Український історик має на увазі шлях здобуття королівського титулу курфюрстом Бранденбурга Фрідріхом III у січні 1701 р. До цього часу бранденбурзький курфюрст приносив вассальний оммаж за Східну Пруссію польським королям. Проте завдяки складній військово-політичній ситуації в Європі напередодні війни «за іспанський спадок» Фрідріх III зміг шляхом

дипломатичних перемовин із різними «центрами впливу» досягти бажаного та перетворитися на «короля у Пруссії» Фрідріха I [467, с. 264]. Річ Посполита не визнавала цей титул до 1772 р., а Ватикан заперечував його аж по 1788 р.

Приблизно таких же висновків, спираючись переважно на шведські джерела, дійшов і Б. Кентржинський. Навіть надання на прохання Петра I у 1707 р., майже одразу після свого фаворита О. Меншикова, І. Мазепі князівського титулу імператором Йосипом I, український гетьман розглядав як маневр з боку московського царя, аби пом'якшити враження від кроків з ліквідації української автономії [287, с. 240–248]. Проте питання про оформлення союзної угоди між Україною та Швецією з участю Речі Посполитої залишається дискусійним. Така угода не могла бути укладеною раніше жовтня-листопада 1708 р. Деякі ж дослідники, скажімо Б. Кентржинський, вважають, що таку угоду було укладено лише навесні 1709 р. [287, с. 313].

У такій непевній ситуації в І. Мазепи залишався лише один варіант дій – тягти час. Сімдесятилітній вік підказав йому лінію поведінки – симулювати тяжко хворого, вичікувати дій обох головних гравців Північної війни, сподіватися на стрімкий марш шведів до України, за змогою стягувати свої полки до околиць Батурина, можливо, зайнятися укріпленням своєї столиці та морально готувати старшину й рядових козаків до розриву з Москвою. Все це треба було робити обережно, адже московський цар непогано орієнтувався в ситуації серед української верхівки. Скажімо, довідавшись про захворювання гетьмана (реальне чи удаване), Петро відправив 20 (21) жовтня листа своєму канцлеру графу Г. Головкіну: «...якщо воля Божа яка з ним визначиться, аби не гаючись, іншого [обрати], для чого не погано б, аби Скоропадський недалеко перебував» [72, с. 227]. Як бачимо, кандидатура стародубського полковника розглядалася як альтернатива І. Мазепі ще до того, як гетьман різко змінив політичний курс. Через тиждень у листі до О. Меншикова, дізнавшись про перехід І. Мазепи на бік Карла XII, він наказував розшукати миргородського полковника, «...тому що він великий неприятель був Мазепі» [72, с. 237].

Досить швидко, вже 11 листопада 1708 р., Петро згадав і про опального полковника С. Гурка (Палія), наказавши якомога швидше повернути його із заслання спочатку до Москви, а потім, не гаючись, до Глухова [72, с. 303]. Цар неодноразово (27 листопада та 5 грудня 1708 р.) нагадував московському коменданту М. Гагаріну про якнайскоріше повернення знаменитого повстанця до України, адже «...вельми треба надобно» [72, с. 324, 344].

Однак сподівання гетьмана на стрімкий марш шведів не виправдалися: король виявляв обережність і це зайвий раз говорить, що Карл XII зовсім не був таким авантюрним, як зображує його більшість російських істориків. Поведінка Карла свідчила також і про те, що ніяких певних домовленостей з І Мазепою ще не існувало, інакше шведський король не зволікав би з маршем до гетьманської столиці.

Першим українським містечком на шляху шведської армії став Мглин на річці Іпуть. 23 (24) вересня 1708 р. кілька полків шведської кінноти опинилися біля Мглина і спробували перейти на південний берег. Місцеві козаки відкрили вогонь, однак шведи, замість того аби зламати опір невеликого козачого загону, розпочали перемовини: «...через річку по них козаки стріляли, а неприятель умовляв козаків: ми не будемо у вас забирати нічого, а лиш купувати за гроші; козаки ж на те їм відповіли: ми вам кулі продавати будемо» [73, с. 696]. Як бачимо, московський офіцер, інформуючи свого монарха, навіть зберіг елементи специфічного козацького гумору. Довелося шведам наступного ранку атакувати містечко. Проте козаки відбили не дуже наполегливий штурм (очевидно, атакували спішені драгуни, а не досвідченіша в таких ситуаціях піхота), було втрачено, за оцінками майора Ф. Бартенєва, забитими двох офіцерів та з півсотні солдатів. Крім того, було захоплено в полон двох вершників-волохів, які повідомили, що за три милі (близько 20 км) стоїть Карл XII з головними силами [73, с. 697].

Ймовірно, що шведи не виявили серйозних зусиль для оволодіння Мглином, тому що вони «...під те містечко прислані були для умовляння, щоб

жителі того містечка провіянт і всякий фураж їм давали, а потім дізнались, що військо наше надійшло, то вони того часу повернулись назад до короля» [73, с. 724]. Однак незабаром Мглин все-таки було залишено перед значно більшими силами з'єднання генерала Лагеркруни, що мав 4 тис. загін при шести гарматах. Тоді фельдмаршал Б. Шереметьєв наказав спалити населений пункт: «А з містечка Мглина черкаси вибігли геть, і я наказ до Ренна надіслав, аби гармати та порох з того містечка вивіз, містечко спалив, оскільки воно поблизу шведського табору й утримувати його неможливо. Також на будних заводах було хліба з 4000 четвертей, надісланий від мене піхотний офіцер запалив...» [73, с. 725]. До того ж, наказ про знищення Мглина фельдмаршал Б. Шереметьєв віддав завчасно: «...багаторазово указами Рену про спалення того Мглина писав, коли ще й неприятельських людей не було...на мої укази відповідь була, нібито те місто спалили» [73, с. 847]. Те ж саме чинив, відступаючи до Стародуба в останніх числах вересня 1708 р., і генерал Іфлянт (Інфлянт): «... і згідно з даними пунктів від вашої величності селища палю» [73, с. 725]. На такі дії орієнтували й прямі накази царя своїм генералам. Наприклад, 19 вересня 1708 р. він наказував Б. Шереметьєву, аби «з Почепу гармати та інше черкаси вивезли б до Стародуба, бо це містечко погане, то краще б його за нагоди спалити» [72, с. 150, 151]. Як бачимо, палити українські міста та села почали не шведи! Окрім того, маємо протилежний приклад їх поведінки при вступі на терени України. Анонімний шведський офіцер писав на початку жовтня 1708 р.: «Руські, які почали палити деякі села, були розсіяні кількома загонами...Його Королівської Величності» [89, с. 162]. Поблизу Стародуба до шведів з'явилася місцева старшина: «Уповноважений від мешканців тих земель прибув до армії...на зустріч і пообіцяв від імені тих асистентів, що шведам буде гарантовано усе, що обіцяно» [146, с. 161]. Місцеве українське населення, як бачимо, сприйняло появу шведів цілком нормально. Ось про що повідомили під час допиту захоплені московськими військами нон-комбатанти (маркітанти) Ф. Екус та О. Лінде: «Коли ж король шведський до

Кричева прибув, то [шведи] багато возів зі Стародубу з вантажем соли та горілки виявили, які він [король] між полками розподілив. І кожен полк по три діжки отримав. Однак тим торговцям за все готівкою заплатив та тих людей імена всі записали» [73, с. 633]. Судячи з кількості полків у шведській армії, їм вдалося купити близько 100 діжок. У двадцятих числах жовтня шведський кінний підрозділ вступив у село Шептаки Стародубського полку, куди привів їх І. Бистрицький, довірена особа І. Мазепи, колишній староста цього селища. Замість бешкетів, шведи дали селянину Р. Якиміву шведські гроші, аби він придбав для них вина, «...котре в тому селі продають» [73, с. 867]. Чи схоже це на поведінку нахабних окупантів?

На марші до Сіверщини шведська армія йшла за авангардом генерала Лагеркруни (зведений загін піхоти та кінноти кількістю в 4 тис. осіб, при 6 гарматах). При цьому Карл XII намагався рухатися так, аби не дати московитам змоги випередити його. Про таке писав командир драгунського деташементу з 4-х полків генерал М. Іфлянт (Інфлянт): «І мені нині у нього шлях переняти стало неможливо, через те що всюди шлях заступив» [73, с. 699]. Про те ж саме писав кількома днями пізніше і Б. Шереметьєв: «Писав до мене генерал-фельдмаршал-лейтенант Гольц, що... він неприятеля за лісовими місцями та дефілеями випередити не може..., по тутешніх лісових шляхах ледве можемо з піхотою неприятеля наздогнати...» [73, с. 704]. У тому ж листі фельдмаршал скаржиться на нестачу кінноти при головній армії, що обмежує можливості розвідки, «а черкасам, що [при армії – *О. С*] наявні, повірити в тому неможливо, оскільки вони люди до цього не майстерні. І того ради писав до пана Гольца, аби надіслав до нас один шквадрон для таких розвідок проти неприятеля» [73, с. 704]. Важко повірити в нездатність українських козаків здійснити якісну розвідку ворога, швидше мова може йти про саботаж з боку українців. Щоправда, кількість українських козаків при головних силах фельдмаршала Б. Шереметьєва була незначною – близько 40 вершників на чолі зі старшиною Максимовим [73, с. 688]. Хоч переважна більшість дослідників оцінює генерала

Лагеркуну як самостійного воєначальника досить критично, маємо свідчення того, що в тактичних діях шведський генерал не поступався московським. У середині жовтня 1708 р. Лагеркуна при рівних силах завдав поразки драгунському деташементу Інфлянта, якого не підтримала піхота, що перебувала від місця бою за 6–7 верст [72, с. 228].

Ситуація на початку жовтня 1708 р. в районі Почепа здавалася Шереметьєву загрозовою, адже обидві армії вийшли з лісових хащів та опинилися в лісостеповій місцевості. Це створило, на його погляд, можливість для шведського короля, «аби в таких польових місцях не примусив до генеральної баталії, хоч ми всіляко того застерігаємо. Як я побачив, тутешні місця заможні та хлібні. Сумніваюся, щоб неприятеля оголодити, поскільки в ямах та у полях зжатого хліба дуже багато, хоч ми, наскільки можливо, всіляку пустку та спалення навколо неприятеля вчиняти генералам від кавалерії наказуємо» [73, с. 728].

Важливим стратегічним пунктом на шляху шведів був Стародуб – центр однойменного полку. Довідавшись про марш шведських військ на південь, Петро I почав поспішно стягувати сили до Стародуба – найпівнічнішого полкового центру Гетьманської України. Ще 18 вересня 1708 р. за наказом царя до цього міста було відправлено батальйон на чолі з полковником Астаф'євим (приблизно 600 осіб) [73, с. 691]. Незабаром після цього до Стародуба було спрямовано українські полки на чолі з полковником Скоропадським – Стародубський та Чернігівський. До цього часу вони перебували в складі дивізії генерал-майора М. Іфлянта (Інфлянта) [73, с. 695]. Одночасно Стародуб почали терміново готувати до оборони московські військові інженери Корчмін та Бриль (де Брільї). Вони вели роботи з відновлення та ремонту укріплень.

Така ситуація з укріпленнями козацьких міст, як уже зазначали раніше, була характерна для всієї Гетьманської України: з одного боку, тут давно не вели бойових дій (приблизно з 1681 р., тобто з часу підписання Бахчисарайського миру), а з іншого – царський уряд не допускав проведення

скільки-небудь значних ремонтних робіт в українських фортецях гетьманами І. Самойловичем та І. Мазепою, аби не посилювати військовий потенціал останніх та запобігти їх сепаратистським мріям. Тепер за таку позицію довелося розплачуватися надмірними зусиллями, зокрема й місцевого населення. Розуміючи недостатність ужитих заходів, Петро наказав зібрати із солдатів Севського та Брянського гарнізонів ще один зведений батальйон та 2 жовтня 1708 р. теж відправив його до Стародуба [73, с. 695]. Тепер гарнізон Стародуба нараховував три полки – два українських та один московський. Напевне, їх кількість досягала 4–4,5 тисяч осіб. Командиром гарнізону призначено полковника Новгородського піхотного полку Фейлейгейма (Пфеленгейма) [73, с. 848]. На 9 жовтня в гарнізоні Стародуба перебувало чотири піхотних батальйони, до 400 драгунів з полків М. Іфланта (Інфлянта) та два козацьких полки – усього 2,4 тис. московського та до 3 тис. козацького війська [73, с. 788]. Коменданту залоги було наказано, «щоб чинив опір неприятелю до останньої можливості» [73, с. 788]. Щоправда, якісний склад гарнізону залишав бажати кращого, але Петро І, можливо, допускав, що Стародуб шведи захоплять, а значить доля його залоги буде плачевною. Тому і не були задіяні якісніші московські підрозділи з діючої армії, яку цар Петро зберігав для генеральної битви. Та, власне, особливих ресурсів посилення гарнізону й не було, адже фельдмаршал Шереметьєв змушений був залишати залоги в інших українських містечках та на переправах. Ось як він про це доповідав 14 жовтня цареві: «А серед нинішніх трьох дивізій батальйоном трата вчинена чимала: три батальйони в Стародубі, крім Брянського; по річці Суджі у двох місцях по батальйону, в Почепі батальйон, а всього шість батальйонів. Фортеця Стародубська, згідно з листом полковника Фейлейгейма, що в тому місті вчинений комендантом, до утримання наступу ворожого дуже слабка, а я йому наказав, наскільки можливо, укріпити її» [73, с. 788]. Як видно, з діючої армії було виділено на другорядні завдання частини, еквівалентні трьом полкам, що тепер не могли взяти участь у генеральному бою.

Далі, за Стародубом, ще від 10-го вересня 1708 р. відбувалося поспішне спорудження укріпленої лінії по Десні, з метою не дати шведам форсувати ділянку від Трубчевська до Новгород-Сіверського. Загальне керівництво фортифікаційними роботами здійснював С. Нарішкін. Йому було надіслано 1043 робітники, головним чином з Брянського повіту, а трохи згодом їх кількість досягла 1150 осіб, хоч не виключено, що частина з них під час цих робіт померла або травмувалася, адже кількість працівників з Рославльського повіту зменшилася з 93 до 58 з 20 вересня по 1 жовтня [73, с. 704, 705]. Безпосередньо ж спорудженням цих двох «траншементів» (ретраншементів) керували військові інженери – француз, майор де Терсон, та німець, полковник Шарф [73, с. 706].

Крім військової присутності, на землях Стародубського полку, московські воєначальники застосовували й матеріальне заохочення щодо українських козаків, аби вони шкодили шведській армії. Зокрема, з архівних матеріалів відомо, що рядовим козакам, як винагороду за захоплення полонених залишали частину трофейного озброєння та майна, насамперед коней. До того ж вища козацька адміністрація в особі нового гетьмана І. Скоропадського намагалася захищати рядове козацтво, на чие майно зазіхали їх начальники. Наприклад, наприкінці 1708 р. козак М. Семиковський захопив у полон шведського драгуна. Самого полоненика він передав І. Борозні (у 1722–1723 рр. він був наказним полковником Стародубським), а от коня він залишив собі. Тим не менше, цього коня у нього відібрав пасинок стародубського значкового товариша Ст. Голембійовського Михайло. Довелося скаржитися І. Скоропадському, після чого коня йому повернули [8, арк. 55].

Текст указу Петра I з конкретними цифрами винагород наводить Д. Бантиш-Каменський. В указі обіцяно було за вбитого шведа 3 карбованці, за полоненого рядового – 5, за полоненого полковника – аж тисячу, за генерала – 2 тис. крб. [176, с. 110]. Однак взаємини між українським населенням та їх московськими «захисниками» залишалися напруженими. Наприклад, у середині

жовтня 1708 р. майор Ф. Бартенев, «око государеве», доповідав цареві про невдоволення полковником Феленгеймом: «І дуже то не подобається черкасам, що комендантом іноземець, про кривди до якого приходять бити чолом, а від нього присуду немає..., скаржаться черкаси, що він до росіян краще ставиться» [73, 848]. Наслідки козацького невдоволення незабаром позначилися на настроях гарнізону Стародуба. Вже незабаром І. Соропадський писав Г. Головкіну, що з його полку лишилося тільки 500 козаків, а інші дезертирували [73, с. 819]. Тобто з московитами приблизно через місяць залишилося близько третини полку, або й менше! Аналогічну картину змальовує й О. Меншиков, характеризуючи ситуацію в допоміжних частинах гетьманського війська в другій половині жовтня 1708 р.: «Тутешнього Чернігівського полку лише зо 150 чоловік ми тут виявили, та й ті не з кращих, а зі старшин, вважай, нікого не видно, а хто й з'явиться, то одразу ж поспішає втекти...» [73, с. 857]. Схожу картину змальовує в листі до канцлера Г. Головкіна двома днями пізніше переяславський полковник С. Томара: «Покірно упадаємо, слізно просимо милості на нас, жебраків бідних малоросійських людей, вірних пресвітлому монарху підданих...відпустити в дома свої, аби могли цілість убогого майна свого зберегти... А якщо того від вашого сіятельства не одержимо, то Бог свідок, наші козаки всі підуть і ні в який спосіб утримати їх неможливо. Лише ми, начальні люди, без підлеглих лишимся...» [73, с. 823]. Чи можна в цьому разі вести мову про масову підтримку московської армії українським населенням? А надто, що вже після приєднання І. Мазепи до Карла XII на бік гетьмана перейшли компаніїці з деташементу генерала М. Інфлянта, близько 800 осіб, а незабаром це ж саме вчинили 200 козаків з компанійського полку А. Танського, які перебували в гарнізоні Новгород-Сіверського [304, с. 105]. Усі ці рухи відбувалися на початку листопада, тобто тоді, коли трагедія Батурина ще тривала, але ще не стала широко відомою в Україні.

З появою в другій половині вересня 1708 р. шведської армії в Україні розпочалася так звана «війна маніфестів», коли обидві сторони намагалися використати симпатії українського населення. Московські монархи не забували про автономний статус Гетьманщини (чого не мали ніякі інші території їх держави), а шведи чітко розрізняли два народи і не сприймали українців як різновид росіян. У той час жодна зі сторін не відчувала своєї вирішальної військової переваги: шведи її вже поступово втрачали, а московські війська ще цієї переваги не набули. Тому виправданим був крок до завоювання симпатій місцевого населення як однією, так і іншою стороною. Про елементи такої «війни» йдеться в статті М. Прокопенка, написаній ще в 1939 р., де він наводить цілу низку подібних документів із закликами до українського населення [390]. Московські владоможці дуже ретельно підготувалися до ідеологічної війни за Україну. Як для XVIII століття, то масштаби підготовки вражають. Наприклад, лише один з указів до українського народу Петра I від 6 листопада 1708 р. було надруковано у щонайменше 634 примірниках та розіслано невеликими партіями («через те, що швед всі наші переправи перехопив») з Києва, вже починаючи з 11 листопада [73, с. 931, 932]. До друкарських послуг московського монарха була задіяна потужна друкарня Києво-Печерської лаври з одним з найкращих граверів Л. Тарасевичем [73, с. 933]. Лаврська друкарня за першу половину листопада 1708 р. надрукувала 5 тис. екземплярів царських грамот та відправила їх до московської армії трьома великими партіями [73, с. 933].

Зі свого боку шведи теж підготувалися до вступу в українські землі: з'явившись на Стародубщині, генерал Лагеркруна одразу почав розповсюджувати «прелестні листи», де закликав населення зберігати спокій та привозити провіант на продаж до шведського табору. Один з таких листів було доставлено стародубськими мешканцями начальникам московського гарнізону [83, с. 101].

Петро I ще навесні 1708 р. готувався до ворожої контрпропаганди, адже йому стало відомо, що в Гданську шведам удалося затримати І. Копієвського, який повертався з Нідерландів. Він віз кириличний шрифт, свого часу виготовлений голландським майстром-книгодрукарем Тесингом. Спочатку книжки кириличної абетки друкували в Нідерландах, але після смерті Тесинга у 1707 році вирішено було припинити книгодрук за кордоном та перенести його до Москви. Однак І. Копієвський як підданий ворожої держави, був шведами затриманий, а шрифти конфісковано. Тепер можна було сподіватися, що шведи скористаються такою можливістю для своєї пропаганди [120, с. 162, 163].

Висновок можна сформулювати такий. Стратегічною метою Карла XII було дати перепочинок своїм військам в Україні перед весняним походом на Москву, отримати підкріплення живою силою та амуніцією від корпусу Левенгаупта, створити необхідні умови для вирішального походу на ворожу столицю. Вважаємо, що ми навели достатньо міркувань того, що шведський король не мав попередніх угод з гетьманом І. Мазепою, тому перехід його на сторону Карла XII став несподіваним дарунком долі королеві, яким він, однак не зміг скористатися вповні. Щодо стратегічних завдань І. Мазепи, то гетьман прагнув максимально забезпечити Гетьманщину від бойових дій на її теренах, перенести їх якомога далі на північ, сприяти перемозі свого нового шведського протектора над московським царем та здобути незалежність України в територіальних межах, досягнутих у попередні роки, які приблизно збігалися з кордонами 1649 року.

3.2. Операції союзних сил на теренах Гетьманщини восени 1708 – взимку 1709 років

З приєднанням гетьмана до шведів розпочався новий етап ідеологічного протистояння в Гетьманщині. І. Мазепа прекрасно розумів, що «Україна не

Росія», тому козацтво не буде бездумно підкорятися наказам своїх зверхників, а, отже, важливу роль повинен відіграти момент переконання широких верств козацтва та посольства у правильності вчинку гетьмана. Щоправда, І. Мазепа трохи забарився з широкою агітацією на свою користь. Варто було зробити це до знищення Меншиковим гетьманського Батурина. А відтак, універсали гетьмана по Україні було розіслано, починаючи з 10 (11) листопада. Контрпропагандивні універсали І. Скоропадському наказано розсилати лише після 8 (9) грудня 1708 р. Загалом відомо про 26 екземплярів таких універсалів [73, с. 877]. Як бачимо, реакція трохи уповільнена – майже місяць, але це могло залежати від двох чинників: по-перше, після знищення Батурина цар уже не надавав першочергової ваги ідеологічним моментам, а по-друге, новий гетьман І. Скоропадський цілком реально міг саботувати царське доручення.

Специфічне місце у московській пропаганді займали листи й укази царя Петра I проти І. Мазепи; дослідження еволюції їх змісту може складати предмет окремого дослідження і прямо не стосується нашої теми. Варто лише зазначити два моменти: цар наполегливо проголошував амністію мазепинцям – спочатку 1 листопада, потім 7 листопада, а також 10 листопада, кожна терміном на місяць [72, с. 266, 267, 287, 300, 301]. Отже, «крайній» термін відсувався відповідно на 1, 7, 10 грудня 1708 р.; другий момент стосувався пояснень учинку гетьмана І. Мазепи. Спочатку це була передача України під владу польського короля [72, с. 241, 244], а згодом з'явився мотив проголошення його «самовласним князем» [72, с. 276]. У своїй пропаганді Петро I не гребував і відвертою брехнею та вигадками; скажімо, 31 жовтня 1708 р., незабаром після переходу І. Мазепи на бік шведів, він вимагав від митрополита Стефана Яворського публічно проклясти гетьмана з церковного амвону, мотивуючи це тим, що шведи в одній із церков поблизу Новгороду Сіверського «коней поставили» [72, с. 261]. Пізніше, в «Указі до всього малоросійського народу», 6 листопада цар використав той же мотив, але вже у множині – «а в церквах...війська швецкі... коней своїх ставлять», крім того, у вину Карлу

ставилося їй те, що «і в Сілезії понад 70 римських костелів лютерськими в неволю зробив» [72, с. 280, 281]. Як православний монарх мислив поєднання в собі одночасно оборонця від католицизму та захисника прав католиків, годі собі їй уявити. Це щось подібне до теперішніх царських трикологів та двоголових орлів над мавзолеєм Леніна. Зрозуміло, підтвердити такі вигадки конкретними назвами сіл чи містечок московський можновладець не вважав за потрібне – піддані перевіряти його твердження не будуть, а доки правда впливе, пройде багато часу, а виграти час було його головним завданням.

Майже одразу Петро розпочав боротьбу за вплив на Запорізьку Січ, намагаючись використати загалом негативне ставлення і кошової старшини, і рядового козацтва до І. Мазепи. Вже 30 жовтня, тобто ще до падіння Батурина, він відправив грамоту до кошового отамана К. Гордієнка із вимогою не піддаватися на заклики («прелесті») Мазепи та взяти участь у виборах нового гетьмана [72, с. 257–259]. Пізніше, 12 листопада 1708 р., цар повідомляв січове товариство про обрання новим гетьманом І. Скоропадського, виправдовував неявку запорожців на вибори до Глухова великою відстанню та обіцяв збільшення річної платні козакам на 1,5 тис. українських золотих на кожен курінь, тобто додатково в середньому по 3 золотих на козака, всі ж попередні образи запорожцям з боку Москви списувалися на інтриги Мазепи [72, с. 306–309]. Щоправда, О. Гуржій висловив сумнів, що січовики взагалі отримали цю грамоту Петра I [241, с. 54].

Ідеологічне протистояння між супротивниками мало два «піки»: перший припав на листопад 1708 р., коли цар намагався будь-якою ціною запобігти поширенню мазепинського руху та нейтралізувати гетьмансько-шведську антимосковську пропаганду, а другий стосувався березня-квітня 1709 р., коли сторони боролися за прихильність запорожців.

Найбільшої гостроти «війна маніфестів» набула наприкінці березня – в першій половині квітня 1709 р., одразу після переходу на бік Карла XII Запорізької Січі. Й.-Х. Енгель повідомляє загальними фразами про зміст двох

звернень О. Меншикова до запорожців та всіх посполитих України з вимогою не підтримувати короля-еретика та обрати нову старшину замість зрадників-гордієнківців. У відповідь шведський король видав свій рескрипт, у якому кепкує з московських вимог: «Меншиков хотів бути князем, але поширює брехню про короля. Він же [король] не заважає нікому й не змінює нічого в релігіях» [255, с. 395, 396]. Як бачимо, Карл XII ужив дошкульний натяк на несправжність князівського титулу О. Меншикова, фактично купленого для нього царем Петром у австрійського імператора двома роками раніше. Та навіть куплений титул вимагав від його власника гідної поведінки – не можна опускатися до відвертої брехні, в усякому разі, сам шведський король волів за краще змовчати, ніж збрехати.

Вдалим кроком з боку московського керівництва Й.-Х. Енгель вважає розповсюдження фальсифікату у вигляді нібито перехопленого листа І. Мазепи до короля Станіслава, де гетьман постає як вірний васал та слуга польського короля [255, с. 391]. Польсько-українська війна була ще дуже свіжим спомином для лівобережних українців, адже минуло лише 42 роки від Андрусівського перемир'я, що розірвало навпіл Україну між Москвою та Річчю Посполитою; для Правобережної України це взагалі було реальністю кількох років тому, від часу повстання Самуся та Палія. Замислюватися над тим, навіщо «Гетьманові обох берегів Дніпра» виставляти себе слугою маріонеткового короля, у якого І. Мазепа відібрав було Правобережну Україну, замість реального гегемона Карла XII, який міг би визнати ці землі за Військом Запорізьким, простому козацтву та посполитству було, мабуть, складно. Зате отрута московської пропаганди діяла швидко і просто. Не гребували московські очільники й менш значущими фальсифікаціями. Так, наприклад, після спалення драгунами генерала К. Ренне містечка Мглин, комендант Рославля повідомив переяславському полковнику С. Томарі, що містечко спалили шведи [73, с. 823].

Крім того, ще М. Грушевський відзначив надзвичайно негативну роль українського духовенства, що втратило свою роль натхненника національно-визвольної боротьби (як це було у 1648–1676 рр.), піддалося на московські подарунки та милостині і практично повністю, без жодної опозиції, виконувало вказівки Петра I щодо дискредитації І. Мазепи та його прихильників [238, с. 44]. Розмах московської пропаганди, загравання з українською старшиною, наполегливе підключення церковних кіл свідчить про те, що Петро I надавав величезної ваги вчинку І. Мазепи. Сумнівно, що московський цар застосовував такі зусилля, якби Мазепу підтримувала лише купка найманців. Зрештою ситуацію підсумував польський дослідник П. Крокош: «Козацькі старшини та ієрархи православної церкви, «переконані» російською пропагандою, поєднаною з брутальним придушенням будь-якого спротиву, не наважилися виступити на захист Мазепи» [506, с. 28]. Водночас, позиція парафіяльних священиків була зовсім не такою однозначною. Скажімо, священик с. Капустинців у Гадяцькому полку С. Більванецький не лише агітував парафіян за гетьмана І. Мазепу, але й збирав відомості розвідувального характеру про московські війська в околицях своєї парафії [13, арк.13,14]. Цілком вірогідно, що парафіяльні священики краще відчували настрої простого народу, серед якого жили.

Уже 1 листопада 1708 р. Петро I видав перший указ про амністію всім прихильникам І. Мазепи, за умови повернення на бік царя протягом місяця [72, с. 266, 267]. Символічно, що в цьому указі всю провину за зраду покладено лише на гетьмана, тобто старшині та іншим було залишено «відчинені двері». Щодо мотивів гетьмана, то й тут бачимо лише прагнення гетьмана, «...аби він був над вами можновладним...», ще немає вигадок про князівство Вітебське та повернення України під владу Речі Посполитої [72, с. 266].

Ще одним заходом, що вжив цар Петро I, аби утримувати у своїй орбіті українське населення, була вимога підтримувати сувору дисципліну серед московських військ. Очевидно, він добре знав лиху вдачу своїх підлеглих, тому

поклав на своїх найближчих соратників категоричний обов'язок підтримувати дисципліну серед військ. 6 жовтня 1708 р. військова рада при фельдмаршалові Б. Шереметьєві доповідала своєму царю, що перебував на шляху до Смоленська: «Малоросійський, государю, народ як можливо оберігаємо та до озлоблення не допускаємо. Для цього пан фельдмаршал при кінноті та піхоті встановив по майору, дав їм інструкції та повноваження, аби вони спостерігали, щоб ні від кого з війська прикростей та розорення не вчинялось, а хто у тому злочинець знайдеться, тих наказано на страх іншим карати смертю» [73, с. 749]. Протягом усієї Північної війни проблеми дисципліни залишалися постійним головним болем царя Петра та його генералітету. Наприклад, восени 1708 р. на Смоленщині діяли чисельні загони дезертирів, що займалися розбоєм. Царю довелося навіть організувати спеціальний підрозділ – Рославльський драгунський шквдрон – чисельністю у 600 осіб та кинути його на боротьбу з цими бандами. Про бій з одним із таких загонів, що мав понад 50 осіб, повідомляв С. Курош у своїх спогадах [98, с. 13,14]. У бою драгуни втратили вбитими та померлими від ран 12 солдат, зате, захопивши базу розгромленої банди та виявивши там 17 жінок та дівчат, «потім бабів за звичаєм (виділено нам – О. С.) гвалтувати та безчестити стали, з того дві з них від того богу душу віддали» [98, с. 14]. Дисциплінарні проблеми терзали навіть найкращі московські полки – гвардію. Наприклад, восени 1708 р. у Преображенському полку було спіймано та засуджено 28 дезертирів (9 з них було страчено). Ці дезертири – рядові солдати – тікали зі служби протягом 1703–1708 рр., переважно у 1706 р. та були спіймані «на Москві» або ж з'явилися з повинною [72, с. 217–226]. Яку кількість дезертирів Преображенської гвардії не було спіймано, можна лише здогадуватися, але резолюція царя на рішення військово-польового суду у вересні 1708 р. була категоричною: «А надалі таких, що втечуть та спіймані будуть, без будь-якої пощади страчувати» [72, с. 226]. Крім відвертих дезертирів, значною була категорія солдатів, що ухилялися від бойових дій під різноманітними напівлегальними приводами,

ховаючись в обозах. Наприклад, 22 (23) жовтня 1708 р. Петро I віддав розпорядження князеві А. Репніну: «...аби ви якомога ретельніше обози драгунські оглянули та драгунів вислали до полків, також і тих, хто у вас піший (*себто залишився без коней.* – О. С.)... Наполегливо підтверджую: огляньте ретельно, адже багато в цьому є облуди» [72, с. 229]. Князь виконав наказ царя і вже за два дні кілька сотень ухияляльників було виявлено та відправлено до драгунських полків О. Меншикова [72, с. 234].

Розглядаючи причини невдач, що почали переслідувати шведську армію з її приходом в Україну, Й.-Х. Енгель пише, що Карл XII піддався намовлянням недругів генерала Левенгаупта, які переконали короля не чекати на цей допоміжний корпус, а рухатися швидше до Гетьманщини. До того ж король повірив обіцянкам Мазепи про всеохопну допомогу як військами, так і постачанням і не став чекати Левенгаупта, а поспішив в Україну [255, с. 384]. Штучність таких пояснень видає значну залежність Енгеля в цьому пасажі від спогадів самого Левенгаупта, опублікованих його [*Енгеля – О. С.*] учителем А. Шльоцером.

Щодо невдачі змови І. Мазепи, то Й.-Х. Енгель покладає її на стародубського полковника І. Скоропадського, який нібито, проаналізувавши шведські невдачі під Лісною та в Інгерманландії, а також звернувши увагу на нужденний стан шведської армії, видав усі деталі змови цареві, а козакам свого полку наказав чинити шведам опір у Стародубі та інших містечках [194, с. 385]. Саме Скоропадський, разом з полковниками переяславським та ніжинським, став першим зі старшин, хто покинув свого гетьмана й тікав до табору московських військ. Уже 1 листопада 1708 р. він постав перед Петром I, чим урятував своє життя та частково кар'єру [255, с. 388]. Проте цар не йняв віри Скоропадському весь наступний час, і навіть через багато років відбувалися чистки оточення І. Скоропадського від реальних чи гаданих мазепинців. Саме за таким звинуваченням у листопаді 1720 р. було заарештовано та вислано до Казані гетьманського канцеляриста Г. Михайлова [255, с. 408].

Уже після Скоропадського тікали до Петра I полковники чернігівський П. Полуботок – 10 (11) листопада 1708 р. [75, с. 882, 883], лубенський Д. Апостол та генеральний хорунжий І. Сулима. За висновками Й.-Х. Енгеля, це сталося між 22 листопада та 3 грудня 1708 р. [255, с. 392]. На першу дату вказує і лист канцлера Г. Головкина П. Толстому [75, с. 879]. Перекинчикам від гетьмана Петро не просто оголосив амністію, але й нагороджував маєтностями, причому не лише в Гетьманській, а й у Слобідській Україні, зокрема, в Сумському полку [75, с. 883–885]. Щоправда, О. Дубина висловив достатньо обґрунтоване припущення, що полковник Апостол не перейшов на бік царя, а зненацька був застуканий у своєму маєтку драгунами князя О. Волконського й зумів прикинутися дезертиром з табору І. Мазепи [250, с. 116, 117]. Між іншим, О. Гуржій допускає присутність названих старшин під час «обрання» гетьманом полковника І. Скоропадського 6 листопада 1708 р. на Раді в Глухові [241, с. 56]. Але той же О. Гуржій переконливо доводить, що присягну грамоту І. Скоропадського та інших старшин Війська Запорізького від 15 листопада деякі з них не могли підписати саме тоді, а були змушені робити це значно пізніше (скажімо, той же П. Полуботок) [241, с. 62–65]. Все це ставило в очах українського населення під великі сумніви легітимність обрання новим гетьманом І. Скоропадського.

Ключовим питанням успіху українсько-шведського союзу восени 1708 р. стала боротьба за гетьманську столицю Батурич. Крім символічного значення, місто було однією з найважливіших фортець Північної України, там було зосереджено, за наказом гетьмана І. Мазепи, великі запаси продовольства, військового спорядження та озброєння. Обставини боротьби за Батурич тривалий час досліджує С. Павленко, у його численних публікаціях висвітлено різноманітні аспекти цього протистояння у жовтні–листопаді 1708 р. Враховуючи ці обставини, дисертант не буде повторювати загальновідомі та досліджені факти, однак вважає за потрібне підкреслити кілька маловивчених

обставин облоги військами О. Меншикова Батурина. Насамперед, це стосується співвідношення сил батуринців та московитів.

Дослідники не встановили точно, якою кількістю військ та артилерії міг оперувати Д. Чечель, виконуючи наказ І. Мазепи щодо захисту гетьманської столиці. Зустрічаються маловірогідні твердження, що гарнізон Батурина складав аж 23 тис. бійців при 40 гарматах [388, с. 68]. Ймовірнішими здаються дані Н. Герасименка про те, що гарнізон Батурина включав чотири найманих та кілька «городових» козацьких полків при 70 легких гарматах [222, с. 37]. Таке формулювання дає право вважати, що автор допускав також наявність у Батурині і важких гармат. Однак майже одразу Н. Герасименко додає, що О. Меншиков забрав із собою лише 40 гармат [222, с. 37]. Зрозуміло, що важкі гармати царський фаворит наказав зіпсувати, а надто, що на це була пряма вказівка Петра I [72, с. 270]. Але чому ж він узяв не всі легкі гармати з собою? Можливо, йому бракувало коней (для 30 легких гармат їх було потрібно не менше 90), або ж гармат було все-таки не 70.

Розв'язанню цього та інших взаємопов'язаних питань багато уваги приділив у своїх численних працях С. Павленко. В останній монографії він не дав чіткої відповіді на це питання, проілюструвавши його лише цікавою, але не нормальною тенденцією тогочасних джерел: щопізніше за часом, то вищі цифри подає те чи те видання [370, с. 155]. Фактично С. Павленко схиляється до думки, ніби в Батурині було 70–80 гармат. Такі цифри він подавав у попередньому дослідженні десятьма роками раніше [371, с. 72].

На нашу думку, козаки не могли мати великої кількості важких гармат, адже козацьке військо завжди відзначалося мобільністю, тож віддавало перевагу гарматам калібрів від 0,5 до 6 фунтів, які мали відносно невелику масу і могли бути застосовані в умовах польового або маневрового (річкового чи морського) бою. Гармати більших калібрів мали велику масу, споживали багато пороху, їх заряджання відбувалося повільно, тому їх доцільно було використовувати лише для озброєння великих морських кораблів, під час облог

або ж для оборони власних фортець. Очевидно, що до рук козаків потрапляли трофейні гармати великих калібрів, але, напевно, вони йшли в переплавку, лише окремі екземпляри зберігалися як символи військової звитяги. Вважаємо, що таких гармат було небагато – 10–20 одиниць. Проте артилерійське угруповання батуринської залоги було потужним, навіть за мінімальної кількості в 70 стволів. При периметрі стін Батурина у 1700–1800 метрів гармати могли бути розташовані через 25–30 метрів, що створювало щільний вогневий заслон, особливо при картечній стрільбі.

Кількісний склад залоги Батурина теж точно не визначено. Останнім часом в українському історіописанні поширено уявлення про перебування у складі залоги семи полків: трьох городових – Лубенського, Прилуцького та Миргородського – та чотирьох найманих сердюцьких – Д. Чечеля, Я. Покотила, Дениса та Максима (можливо, Синиці та Антоновича) [437, с. 90]. С. Павленко обчислює їх склад у 6,5–7 тис. козаків та сердюків [370, с. 148]. На його переконання, 2 тис. припадало на сердюцьку піхоту, 4 тис. козаків були у складі трьох городових полків та понад 1 тис. козаків входили до складу гарматних підрозділів та Батуринської сотні. О. Сокирко вважає, що всі ці полки не могли бути повнокомплектними, тим більше, що І. Мазепа, вирушаючи на зустріч із Карлом, узяв із собою чотири сотні сердюків (по сотні з кожного полку) [437, с. 89]. Городові полки могли налічувати 9 тис. козаків, але, як уже зазначалося, ніколи не мобілізувалися у повному складі, тому, цілком ймовірно, мали щонайбільше по 1,5 тис. козаків. Ураховуючи, що на початку XVIII ст. піхоти у городових полках налічувалося не більше 1/3, у Батурині могло бути саме 3 тис. піших козаків згаданих полків. Наявність тут кінних формувань мало ймовірна, адже в обороні міста їх використовувати важко, а коні потребують додаткового фуражу, що в умовах міста та ще й глибокої осені складає неабияку проблему. Логічнішим було включити їх у загін гетьмана І. Мазепи, лишивши в місті хіба 1–2 кінних сотні для забезпечення розвідки.

Дослідники вказують, що стратегічне розташування Батурина у Посейм'ї давало можливість контролювати всю навколишню місцевість [295, с. 97, 98]. Хоч московська адміністрація не дозволяла капітально ремонтувати українські фортеці, гетьману І. Мазепі вдалося здійснити певний ремонт фортечних споруд своєї столиці.

Аби здолати гетьманську столицю зі значним гарнізоном, слід було зосередити чималі сили. С. Павленко, висловив припущення, що О. Меншиков та Д. Голіцин під стінами Батурина мали 20 полків, з яких 14 чи 15 було драгунських, а 5 – піхотних. [370, с. 153]. Дослідник допускає, що в них могло нараховуватися від 24 до 30 тис. бійців, при цьому він схиляється до нижчої цифри [370, с.154]. На нашу думку, в драгунських полках корпусу О. Меншикова не могло бути більше 11 тис. вояків, адже місяць тому майже всі ці частини брали участь у битві при Лісній, зазнали втрат, які навряд чи встигли компенсувати, адже майже весь час продовжували діяти західніше та південно-західніше головних сил шведської армії у відриві від основних сил московського війська. Крім того, слід пам'ятати про значний рівень захворювань та дезертирства, характерного для царської армії тих часів. Піхотних полків біля Батурина не могло бути більше трьох, адже Д. Голіцин не міг залишити Київ без московської залоги, а значить, міг узяти з собою лише один-два полки. Якраз два піхотних полки перебували в Печерській фортеці наприкінці липня 1708 року, крім тих двох полків, які склали гарнізон С. Неплюєва [65, с. 248, 249]. У трьох полках, стягнутих до Батурина (бригадира Анненкова та Д. Голіцина), могло бути 3 тис. вояків. До речі, саме про три полки московської піхоти далі говорить і С. Павленко [370, с. 170]. Ці полки належали до другої лінії, не використовувалися в боях уже тривалий час, але теж були уражені вірусом дезертирства. Отже, загальна кількість поспіхом стягнутих до Батурина московських частин не перевищувала 14–14,5 тис. осіб.

Полки Меншикова не могли мати значної кількості гармат – у піхотних полках їх не могло бути більше шести (штатна кількість), а у драгунських їх або

не було зовсім, або була незначна кількість. Припускаємо, що загальна кількість гармат складала 10. Отже, у нападників не вистачало ні військ, ні артилерії для впевненого штурму. Можна стверджувати, що якби не чинник зради, гарнізон Батурина мав би всі шанси утримати фортецю й дочекатися підходу шведської армії.

Під час облоги Батурина Меншиков, відчуваючи брак сил для штурму, намагався залагодити справу переговорами. До міста було відряджено парламентарем А. Марковича, однак його зусилля переконати козацький гарнізон добровільно скласти зброю виявилися марними [72, с. 389]. Можливо, А. Маркович не дуже старався переконати батуринців, адже його тестем був крелевецький сотник Маковський, кум І. Мазепи [325, с. 53, 54]. Те, чого не вдалося здійснити переговорами, вдалося досягти за допомогою зради наказного полковника прилуцького І. Носа [371, с. 89–96]. Щоправда, нещодавно С. Павленко висловив обережний сумнів у зраді І. Носа, переклавши всю заслугу в здобутті Батурина на стрільців полку І. Анненкова [370, с. 161]. На нашу думку, підстав для такого виправдання немає, адже кар'єра І. Носа після батуринської облоги пішла вгору. Після захоплення міста 2 (3) листопада 1708 р. до рук московитів потрапило 40 гармат (не рахуючи мортир) Генеральної «Армати»; місто було спалено, всіх чоловіків убито, жінок взято в полон. Ланцюг зрад не обірвався на І. Носі: полковника Д. Чечеля, що був урятувався в гармидері бою та сховався в с. Попівка, наступного дня видали п'ятеро місцевих козаків з родини Яценків. [69, с. 201].

Московити не встигли скористатися великими запасами харчів, які могли б стати в нагоді шведам, тому спалили склади разом з гетьманським палацом, у якому нашвидкуруч пробували шукати скарби І. Мазепи. Але, крім скарбів гетьмана, О. Меншикова цікавив і гетьманський архів. Від'їжджаючи на зустріч з королем Карлом, І. Мазепа взяв з собою лише найважливіші документи, більшу частину архіву (зокрема й особисте листування) він полишив у своєму палаці, сподіваючись на швидке повернення [449, с. 175]. Саме цю частину

архіву захопив О. Меншиков – московити сподівалися знайти там документальні підтвердження зрадницької змови, а також визначити і коло її учасників. Крім архівних документів, князь Меншиков заволодів такою цінною здобиччю, як бібліотека українського гетьмана, незабаром вона стала суттєвим поповненням власної бібліотеки неписьменного царського фаворита [449, с. 179]. Але подібні кроки означають, що цитадель Батурина спочатку було пограбовано, а лише згодом підпалено. Отже, маємо зайвий доказ того, що місто загинуло не через стихійну пожежу під час бою, а було свідомо спалено. Про цілковите знищення Батурина повідомляє й такий проросійськи налаштований автор, як Д. Моттлі [127, с. 100]. Оцінюючи людські втрати українців у Батурині, можна вести мову про абсолютний та відносний вимір цих утрат. У абсолютному вимірі козацький гарнізон утратив 5,5–6 тис. осіб (до 1 тис. козаків уникли знищення, зумівши переплисти через холодні листопадові води Сейму та приєднавшись згодом до свого гетьмана), а це складає, напевне, 80–85 %; мирне населення постраждало дужче – їм важче було втекти, а тому вціліли лише ті, хто зміг сховатися або втекти разом з козаками через мур над річкою. Вважаємо, що відсоток мирних мешканців, що загинули, перевищував 90%, тим більше, що страти мазепинців тривали й пізніше. Т. Таїрова-Яковлева припускає, що загинуло до 15 тис. осіб [447, с.81].

Для ефективного та швидкого придушення прибічників І. Мазепи цар наказав похідній посольській канцелярії розпочати слідство у справах полонених мазепинців, а також за наслідками доносів, правдивих чи ні. Детально аналізував ці справи О. Грушевський. Щоправда, він досліджував саме характер справ, але не вказав, скільки ж осіб потрапили в жорна царського слідства [239, с. 50–64]. Широкі каральні заходи царської адміністрації, проведені в Лебедині незабаром після знищення Батурина, повинні були позначитися на морально-політичній ситуації серед широких мас населення. За оцінками О. Корнієнка, було страчено до 900 прихильників Мазепи [305, с. 105]. Зрозуміло, що репресованих без застосування смертної кари, засланих та

заарештованих, були тисячі, особливо, якщо врахувати членів їх родин. Отже, якщо в абсолютному вимірі в Батурині українців загинуло близько 10 тис. осіб, то у відносному вимірі нищення було, фактично, тотальним – на рівні 85–90 % обложених.

Завершуючи сюжет про оборону Батурина, вкажемо на невеликий календарний казус: О. Гуржій подав дату загибелі гетьманської столиці 3 листопада [241, с. 55]. Можна припустити, що авторитетний історик орієнтувався на шведські джерела, де датування йшло на день уперед від московського. Подібне трапляється й у інших авторів.

Катастрофа Батурина завдала одразу трьох важких утрат справі союзників. По-перше, союзні війська втратили надійне місце зимівлі, добре забезпечене продовольством та фуражем (щонайменше, тримісячним запасом); по-друге, якби його столиця вціліла, гетьман І. Мазепа міг би мати під своєю булавою до 8 тис. відносно надійних та найкращих серед українських козаків бійців і щонайменше 40 гармат; по-третє, шведська армія могла б поповнити свої вогневі запаси якісним українським порохом, якого так бракувало під час боїв узимку – навесні 1709 р. Непоправними були моральні втрати, адже українське населення було нажахане розправою з гетьманською столицею, тому, замість відкритої підтримки свого гетьмана, зайняло вичікувальну позицію. Таку ж думку висловив і С. Плохій: «Захоплення Батурина справило руйнівний ефект на українське суспільство» [382, с. 174]. Лише Запорізька Січ залишилася непохитною. Крім того, якби армія союзників залишилася в районі Батурина на зимівлю, вона тим самим ізолювала б Київ від головних сил Петра І та створила можливість оволодіння історичною столицею України. Це могло б різко підняти престиж союзників в українських землях, установити безперешкодне сполучення між обома берегами Дніпра й подальші зв'язки з корпусом Е. Крассау та військами С. Лещинського.

Дуже важливим успіхом московського командування слід вважати своєчасне захоплення Білої Церкви. На той час основна частина козаків-

білоцерківців на чолі з полковником М. Омельченком перебувала на Заході України, в складі допоміжного корпусу гетьмана А. Огінського. Основу гарнізону білоцерківської фортеці складав сердюцький полк Г. Бурляя. Його кількість точно не відома, але, очевидно, вона була близькою до стандартної – 500 козаків, хоч Т. Чухліб подає кількість цього полку у 800 осіб, щоправда, на квітень 1708 року [464, с. 22]. Можливо, була ще якась кількість і городових козаків. Біла Церква була найсильнішою фортецею Правобережної України (крім, можливо, Києва), її укріпленням тривалий час опікувався С. Палій [64, с. 152]. Хоч оборонний ресурс був і не дуже значним, але й у їх московських противників не було значних сил для каральної експедиції. Тому, на нашу думку, все залежало від бойового духу та хисту воєначальників. Перевага тут виявилася на боці досвідченого київського воєводи. Він продемонстрував достатню гнучкість у застосуванні методу «батога та пряника». Гарнізон на чолі з Г. Бурляєм князь Д. Голіцин частково залякав, а переважно просто перекупив. Про це Д. Голіцин повідомляв листом від 21 листопада 1708 р.: «...у добрий спосіб полковника Бурляя переконав і замок Білоцерківський і пожитки Мазепині в нього прийняв...А при переговорах тому полковнику за здачу фортеці цієї обіцяно 100 рублів, сотникам – по 40, козакам – по 2 рублі» [75, с. 947]. Отже, царській Скарбниці «взяття» Білої Церкви обійшлося приблизно у 2 тис. рублів. Замість сердюків гетьмана фортецю зайняв гарнізон у 300 солдатів, але негайно було надіслано наказ полковнику Аненкову привести з Ніжина один з трьох полків на підсилення [75, с. 947]. Полк Бурляя було виведено до Києва, де очікувалося, що указом царя буде вирішено його подальшу долю. Було втрачено не лише важливий опорний пункт на Правобережжі, не лише значні матеріальні ресурси, але й 800 досвідчених вояків. Про дошкульність втрати цієї тилової бази для подальших планів І. Мазепи та Карла XII також довідуємося з «Мемуарів про Максиміліана-Емануеля, принца Вюртемберзького...» [329, с. 215].

Проте ситуація на Правобережній Україні все ще була дуже непевна – розгортали свою діяльність посланці І. Мазепи – генеральний осавул А. Гамалія та новий чигиринський полковник К. Мокієвський. Їх завданням було привернути на сторону бунтівного гетьмана козаків Чигиринського полку та організувати приєднання їх до гетьманського війська на Лівобережжі. У князя Д. Голіцина не вистачало сил на боротьбу з ними, тим більше, що й інші козаки, які нібито склали присягу на вірність Москві, дуже ненадійні, адже «якщо противна сторона буде сильнішою, то й вони на той бік схиляться... А якщо з обох боків Дніпра люди збунтуються, дуже тяжко нам доведеться. А на цьому боці Дніпра заселено багато містечок та сіл... від Києва аж до Бугу та Дністра... в них поставлені його, Мазепині, слуги і всі вони голдують йому та за правду визнають. На цьому боці поселено мешканців з 50 тис., тому вкрай важливо, аби Білоцерківський замок не втратити. А одним полком тримати цей замок важко. А з київського гарнізону людей у підкріплення надіслати нема кого» [75, с. 947]. Тому Д. Голіцин просив допомоги кавалерією, аби хоч якось обмежити зусилля А. Гамалії та К. Мокієвського.

Трохи згодом до Києва на зимівлю повернулися від конфедератів гетьмана Огінського реєстрові полки, але в жалюгідному стані. Козаки Київського та Білоцерківського полків, дізнавшись про перехід І. Мазепи до шведів, масово почали розбігатися по домівках, Гадяцький полк взагалі до Києва не пішов, а зупинився нижче по Дніпру, його полковника, як родича «зрадника» І. Мазепи, Д. Голіцин наказав заарештувати, а до старшин полку звернувся з умовляннями, особливо непокоячись про гармати. «І, гадаю, при гарматах хіба що старшина лишилась, а козаків не сподіваюсь, бо всі розбіглися» [75, с. 948].

Певну роль відіграли «вибори» альтернативного гетьмана, проведені у Глухові 6 (7) листопада 1708 р., майже одразу після руйнування Батурина. Важливо було забезпечити якомога ширше представництво лівобережних полків з метою надання якомога більшої легітимності новому гетьману в очах

широких мас населення. Поки що царська адміністрація змушена була рахуватися з козацькою автономією та самоврядними традиціями. Варто сказати, що українська старшина обережно відреагувала на заклики московських зверхників – полтавському полковнику І. Левенцю сам канцлер царя Г. Головкін змушений був писати неодноразово, умовляючи приїхати до Глухова або хоч би наказного полковника надіслати. Тоді у Глухові, крім самого І. Скоропадського, перебувало лише три полковники – чернігівський П. Полуботок, переяславський С. Томара та Л. Журахівський (останній був полковим суддею, але виконував уряд наказного ніжинського полковника) [75, с. 881, 882]. Підкреслимо, що в усіх трьох полкових центрах стояли московські залоги. Крім полтавського полковника, до Глухова на вибори нового гетьмана могли прийти, але також не поспішали потрапити полковники київський Ф. Коровка (Коровченко-Вольський) та гадяцький С. Трощинський [75, с. 891]. Отже, з точки зору козацької правової традиції, легітимність новообраного гетьмана була дуже сумнівною.

Петро I ретельно готувався до продовження важкої боротьби, стягуючи всі можливі людські ресурси на театр бойових дій. Протягом 27–29 (28–30) листопада цар відправив листи царевичу Олексію, адміралу Ф. Апраксину та М. Кудрявцеву з вимогою мобілізувати 5,5 тис. рекрутів надзвичайного набору з підмосковних міст та сіл та ще понад 2 тис. з поволзьких міст. Крім того, тривав ординарний набір рекрутів у 6 тис. людей, за які відповідав А. Іванов [74, с. 323, 330]. Крайній термін прибуття поповнення було встановлено царем 1 січня 1709 р. Але, попри 13,5 тис. рекрутів, тоді ж Петро I наказав перекинути із Інгерманландії вісім полків, що вивільнилися після відступу до Виборга корпусу генерала Лібекера [74, с. 328]. У цих полках (2 драгунських та 6 піхотних) за штатним розписом могло б бути 9,3 тис. бійців, однак реально їх було, напевне, тисяч сім, адже ці частини вели бої проти шведів, мали втрати, хворих та дезертирів, проте це були загартовані та досвідчені бійці. Отже,

очікувалося поповнення на початок січня 1709 р. приблизно у 20 тис. осіб! Таких резервів шведському королеві взяти не було де.

Поведінка шведських військ на теренах України змінилася після всіх перипетій першої половини листопада в гірший бік. За місяць перебування в Гетьманщині очікування шведських солдатів зазнали серйозних розчарувань. Однак шведське командування провадило виважену лінію – репресіям з боку каролінців було піддано переважно полки Слобідської України. Ця територія юридично до Гетьманщини не входила і не підлягала владі гетьмана Війська Запорізького, що відображено і в документах того часу. Наприклад, у 1706 р. Петро I забороняв гетьману І. Мазепі приймати на службу у свої полки слобідських козаків: «...зчинилось, що з великоросійських міст... виборні козаки та підпомічники побігли від служби Його, Великого Государя, в різні задніпровські міста та в інші місця...», причому в тексті мова йде про Суми, Охтирку, Харків та Ізюм [52, арк. 1]. У такій ситуації обидві сторони розглядали слобожанців, насамперед, як московських підданців, як воно й було насправді [390, с. 126–129]. На слобожанській території розташовувалися тили московського війська, тут, у Лебедині, перебувала тимчасова ставка царя Петра I, а вплив І. Мазепи на козаків слобідських полків був мінімальним. Обидві армії відповідно й поводили себе. Московські полки трималися в Гетьманщині та на Вольностях Запорізьких ніби на ворожій території, аналогічно діяли на Слобожанщині й шведи – рейди, підпали та відхід на дружню територію. Тому серед наведених російськими істориками спалених шведами українських містечок більшість була слобідськими, а не гетьманськими. Як виняток, джерела повідомляли й про випадок, коли населення села Гайворона було помилуване Петром I. Його староста Жеребило та все населення Гайворона (зараз містечко Грайворон) приязно ставилося до шведів, постачало шведським військам продовольство, водночас приховуючи його від московської армії. Коли Петро дізнався про таке, то наказав знищити село разом із мешканцями.

Однак напередодні каральної акції Жеребило відправив до царя депутацію з дітей і це подіяло – цар піддався на таке «покаяння» [285, с. 544].

Заради справедливості треба сказати, що значна кількість ексцесів відносно українського населення відбувалася мимоволі московських воєначальників. Незважаючи на всі зусилля царя подолати анархію та недисциплінованість у московській армії, стихія проривалася, попри всі наміри іноземних командирів. Багато років до цього московська армія в ході так званої «малої війни» провадила тактику витискання «контрибуцій» із цивільного населення, не зважаючи, чи це Шведська Балтія, чи Річпосполитська Білорусія. Якщо ж населення ухилялося та саботувало постачання московських військ, то команди, що збирали контрибуції, діяли як диверсійні загони, вдаючись до тотального знищення майна противної сторони [274, с. 455]. Подібне безчинство московська армія влаштувала під час захоплення міста Ромни. 17 (18) грудня 1708 р. полководцем Петра I вдалося спровокувати Карла XII на виступ з Ромен до Гадяча на захист свого авангарду. Власне кажучи, московський план полягав у тому, щоб створити загрози Ромнам та Гадячу одночасно. У разі, якби шведський король не зреагував і залишився на головній квартирі в Ромнах, виникла б можливість захопити Гадяч та ліквідувати розташований там шведсько-український корпус. Якби Карл XII повів армію на порятунок Гадяча (як власне і сталося), можна було б захопити Ромни.

До Ромен було відправлено з'єднання на чолі з бригадирами Фастманом (драгуни та козаки) та Ветеранієм (піхота). У ніч з 18 на 19 (19–20) грудня їхні війська вступили в місто, де не залишилося ніяких шведських залог. Про характер учиненого погрому свідчить донесення царського ад'ютанта капітан-поручика А. Ушакова: «...вказані командири не виставили караулів, після того як прийшли в містечко, а для тутешнього народу, що зрадів був нашому приходу, радість їх перетворилася у смуток: будинки їх було розорено, ніби за наказом вищих командирів. При них відряджені драгуни храми їх розорювали, а будинки їх грабували, а дивлячись на них, і козаки деякі так само чинили. А

потім ці командири наказали містечко та слободи спалити. Але я їм у тому забороняв, адже чинив я згідно з указом Вашої Величності» [84, с. 54]. Треба лише підкреслити, що під орудою бригадира Фастмана перебували донські козаки, та, не виключено, що й слобожанські. Серед полонених у Ромнах виявилось лише 12 військових, серед яких четверо молодших офіцерів, а також королівський кухар з родиною. Погром Ромен мало чим поступався розправою з Батурином. Українські дослідники відзначають, що якась кількість уцілілих мешканців міста розбіглася навколишніми селами та навіть сховалася на східних землях Сумського полку на Слобожанщині [304, с.109].

Проблеми з дисципліною московських військ були і пізніше, коли напруження бойових дій в українських землях спало. Конфлікти між місцевим населенням та царськими гарнізонами були типовим явищем, причому ініціаторами девіантних ситуацій практично завжди виступали московські вояки. Наприклад, у квітні 1712 р., за наказом С. Ренцеля, його полк самовільно захопив у Кролівецькій сотні Ніжинського полку майже 100 підвід для перевезення солдатів та їх майна [5, арк. 2]; наступної весни драгуни Казанського полку побили війта містечка Вороніжа цього ж полку [7, арк. 2]; типовими стали справи про побиття мешканців Гетьманщини московськими вояками протягом 1716–1718 рр: у м. Кролівці [15, арк. 2, 21; арк. 2–6], у Старих Санжарах [18, арк. 2, 3], у Городищі [19, арк. 1(звор.), 2]; збереглася справа про згвалтування у 1717 р. козачки у м. Омельник Миргородського полку драгуном В. Хомутовим [20]; у вересні 1718 р. в Полтавському полку підпоручик Сініцин бив селян та козаків, наказував своїм солдатам запрягати селян у візок, аби возити себе, навіть допустив убивство. Все це коїв він у нетверезому стані [22, арк. 4,5]. Трохи раніше, навесні 1718 р., мешканці Переволочної поскаржилися на інженер-майора П.Феллера, призначеного на роботи щодо відновлення порушеної фортеці. Він постійно ображав та бив сотенну старшину та переволочнянського сотника Й. Яковлевича, незадоволений тим, що вони мало допомагали йому в забезпеченні робіт [23]. У

жовтні 1718 р. розглядали справи кількох солдатів київського гарнізону: Іван Єпіфанов пограбував міщанина Голика [3, арк. 3], Логін Жилиєв та Осип Козинцев побили міщанина Данилу Федорова, Афанасій Хабаров та Іван Сілін теж учинили крадіжки на ринку [3, арк. 8, 14 (зв.)].

Крім кримінальних злочинів, широко розповсюдженими були злочини про захоплення майна селян (головним чином сіна) та купців московськими солдатами [9, арк. 3–5, 9–14]; [11, арк. 2]; [14, арк. 2, 3]; [спр. 21, арк. 1–7]; також траплялися й випадки шахрайств: з українських селян збирали неіснуючі виплати, вимагали постачати провіант на відсутніх (померлих, дезертирів або відряджених) солдатів та офіцерів. Згодом усі ці побори привласнювали командири московських частин. [12, арк. 3 (звор.)]; [10, арк. 2, 3]. Маємо навіть випадок, коли навесні 1713 р. у містечку Березні довірені слуги О. Меншикова, крім пограбування місцевої ратуші, ще й силоміць захопили кількох юнаків до домашньої капели князя [43, арк.1, 2]. Раніше подібний випадок мав місце в Полтавському полку. У 1712 р. за указом царя для його капели було вивезено 12 підлітків, двоє з них були дітьми священників, троє – селян, один син міщанина, а шестеро – козаків [85, с. 134]. Розмах цих зловживань був настільки масштабним, що адміністрація гетьмана І. Скоропадського змушена була повідомити про це Петра I, підкресливши небезпеку зростання антимосковських настроїв у Гетьманщині. Цар відреагував на скарги відрядженням до України обер-аудитора Глебова, аби перевірити скарги на зловживання московських військовиків [25, арк. 12].

Антимосковські настрої українського населення справді почали виливатися в окремі ексцеси у вигляді побиття та навіть убивств московських військових, що збирали продовольство українськими селами та містечками. Такі випадки зафіксовано на початку 1716 р. у селі Підлипному Ніжинського полку [17]; навесні 1717 р. у Чорнухині Лубенського полку [16, арк. 2]; у м. Березні Чернігівського полку в 1719 р. [26]; в 1719 р. у Ніжинському полку

було покарано козака воронізької сотні Я. Лупика за заклики проти розташування московських військ у Гетьманщині [24, арк. 2,3].

Натомість не зустрічаємо документальних підтверджень грабунків українського населення шведськими підрозділами. Навпаки, полонений шведський солдат Л. Бекер у травні 1709 р. свідчив: «...також і грошового утримання після відходу минулого року від Могильова жодному полку не давали» [75, с. 874].

Неочікувано холодна зима завдала значних утрат шведській армії. Проте визначити їх обсяг доволі важко – різні автори подають статистику з помітними великими розбіжностями. Так, наприклад, Й.-Х. Енгель вказує, що шведів померло близько 4-х тисяч, не уточнюючи, чи йдеться лише про військових, чи про військових та цивільних, що супроводжували військо Карла XII [255, с. 393]. За даними ж британського дослідника Д. Моттлі, шведи втратили взимку 2 тисячі солдатів [127, с. 101]. Безпосередній учасник шведського походу поляк С. Понятовський у своїх спогадах пише про 3 тисячі солдатів, не рахуючи цивільних [110, с. 634]. Щоправда, спогади, як ми вже зазначали, писав він через багато років (у 1734 році), тож можливі й певні помилки. Враховуючи такий значний інтервал щодо обсягу шведських утрат, буде правильним зупинитися на середній цифрі, поданій С. Понятовським. Цю ж цифру подає у своєму «Літописі...» й Ж.-Б. Шерер, але при цьому наголошує, що всі вони загинули протягом однієї морозної ночі у Кривому Лісі [473, с. 123]. Сучасні дослідники Л. Шендрик та О. Янович цифру в 4 тис. подають як кількість загиблих та обморожених, не поділяючи їх на окремі групи [472, с. 41]. Досить тяжко перенесли ці холоди й московські війська. Навіть в офіційній «Гистории Свейской войны» визнавалося, що на смерть замерзло кількадесят солдатів, а 150 обморозилися [97, с. 298]. Навряд чи реальні втрати від надзвичайного холоду зими 1708/1709 рр. обмежувалися лише цими двома сотнями. Скажімо, в цей час на Слобожанщину прибули підкріплення з Півночі. Про важке становище в Ростовському та Новгородському

драгунському та інших полках повідомляв царя генерал Г. фон Гольц: «Вашій Величності доповідаю.., що Новгородський та Ростовський драгунські регіменти вчорашнього числа сюди прибули...та з яких багато, а особливо ті, хто в мундирі скудність мають, надто померзли та знатнеє число позаду в марші лишилися...та надії немає, що вони при такій злій погоді та жорстокому морозі до своїх регіментів одужавшими назад повернулися. Що ж до інфантерії...більша частина з них, а особливо рекрути...вважайте голими та босими, того ради не сподіваюся...марш свій з тими регіментами звідсіля далі вчиняти, боюся, аби багато з них від холоду не померли» [75, с. 1064].

Важливим епізодом зимової кампанії 1708/1709 рр. було захоплення містечка Веприк шведськими військами. Московські війська вдало обрали це невеличке, але важливе в стратегічному плані містечко як опорний пункт деташементу генерала К. Ренне [271, с. 94]. Цей підприємливий німець на московській службі здійснив кілька розвідувально-диверсійних акцій проти шведського гарнізону в Гадячі протягом 4 (5) – 21 (22) грудня 1708 р. Хоч йому вдалося захопити в полон лише двох шведських нестройових «хлопців», а також визволити двох московських полонених солдатів, шведів така активність дратувала. Досить детальну картину подальших подій змальовують Л. Шендрик та О. Янович [472, с. 42, 43]. Вони дуже слушно звертають увагу на поведінку царя Петра I в ході цих подій. Хоч командувачу гарнізона Веприка В. Фермору й було обіцяно допомогу, сам цар покинув район бойових дій, забравши з собою чотири найкращих піхотних полки головної армії (12 батальйонів!), серйозно послабивши сили Б. Шереметьєва. Відмова від цілком реального порятунку маленької фортеці означала, що Петро не був готовий до вирішального бою зі своїм шведським візаві. Московський монарх узагалі не любив опинятися в ситуації, що вимагала від нього демонструвати особистий приклад своїм підлеглим. Він тікав з-під Нарви у 1700 р., залишив заблоковану армію в Гродненському таборі взимку 1705/1706 рр., тепер відступив від Веприка. Водночас, Петро не був відвертим боягузом. Очевидно, маємо

наочний одночасний приклад двох протилежних моделей поведінки полководців – європейської та азійської. Азійські полководці намагалися уникати особистого ризику на полі бою, вважаючи, що для підлеглих особистий приклад не є таким уже вирішальним чинником, а змусити їх до битви можна й іншим, насамперед, репресивним інструментарієм. Для європейських полководців, навпаки, особиста участь у бою вважалася елементом рицарської моделі поведінки, втіленням принципу «*primus inter pares*». Так тривало, напевне, до початку XIX століття, коли Наполеон (щоправда, ще не імператор) особисто очолював атаки своїх військ на полях баталій. Особисто ходили в бій на чолі своїх армій королі Фрідріх II та Густав III, а також цар Іраклій II.

Для оборони Веприка у його коменданта В. Фермора залишився Переяславський піхотний полк (не плутати з козацьким реєстровим полком), з двома трифунтовими гарматами. Оскільки укріплення сотенного містечка не були надійними, московський воєначальник використав природні чинники: наказав у сильний мороз облити водою вали та палісад. Утворений крижаний панцир зробив стіни Веприка невразливими для гармат. Брак часу та грудневий мороз не дозволяв шведам вести правильну облогу, тому король наказав штурмувати містечко. За звичаями війни, спочатку обложеним було зроблено пропозицію здатися, а після її відхилення розпочато штурм. Невеликі розміри містечка не давали можливості шведській армії використати кількісну перевагу, тому в бій було кинуте лише три полки піхоти (близько 3 тис. осіб). Навіть у польовому бою подвійна перевага не гарантує перемоги, а при штурмі фортеці лише випадок може привести до успіху за такої невеликої переваги та ще й без підтримки гармат. У ході невдалих атак фортеці шведи втратили, за даними П. Фрома, 400 загиблими та 600 пораненими [497, s. 251]. Віллім Фермор вичерпав оборонний ресурс гарнізону Веприка до кінця й здався шведам, лише залишившись без боєприпасів. Трофейні гармати Переяславського полку шведська армія возила з собою аж до самої капітуляції при Переволочній, хоч

до них уже не було набоїв. Усього склали зброю 1400 московських солдатів та близько 400 українських козаків. Ще 174 солдати було вбито під час облоги, скільки загинуло козаків – джерела не вказують [379, с. 43]. Щоправда, Д. Бантиш-Каменській не згадує козаків серед оборонців Веприка, втім, говорить про якихось селян, що допомагали московитам [176, с. 118]. Захоплення Веприка дещо убезпечило українсько-шведських союзників на зимових квартирах, дозволило взяти паузу майже на два тижні. Тоді ж, очевидно без бою, шведи зайняли Зеньків. Полонених козаків шведи передали гетьману І. Мазепі. Подібні випадки відмічено й пізніше [75, с. 928]. Натомість, слобідських козаків шведи залишали в полоні у себе [75, с.708].

Після оволодіння Веприком Карл XII мав можливість передислокувати свої війська ближче до Дніпра, в райони забезпеченіші продовольством, але не зробив цього. На нашу думку, це відбулося не через наявність московських гарнізонів у Києві та Переяславі (вони явно не могли завадити королівській армії), а через наполягання І. Мазепи, що необхідно триматися поблизу Слобідської України та отримувати забезпечення з недружніх територій. Наприкінці січня 1709 р. морози послабшали і король вирішив діяти, доки не настала весняна повінь. Шведська армія розпочала наступ на північний схід, у напрямі Охтирки, де розташовувалися головні сили царської армії [150, с. 104]. Українські війська теж взяли участь у цьому наступі під командою особисто гетьмана І. Мазепи [150 с. 106]. Частина козаків залишилася у Зенькові, прикриваючи тили головної армії [150, с. 105]. Дивно, але наступ союзних військ збігся з від'їздом Петра І до Воронежа. Дисертанту не вдалося з'ясувати, чи цар виїхав до початку шведсько-українського наступу, чи вчинив так, як раніше під Веприком. В усякому разі, повернувся до своєї армії Петро І лише через чотири місяці, полишивши ведення бойових дій на своїх генералів Б. Шереметьєва та О. Меншикова.

Спочатку 19 (20) січня українсько-шведським союзникам удалося вибити з містечка Груні бригаду з трьох драгунських полків [75, с. 500]. Потім союзні

війська 27 (28) січня 1709 р. оволоділи Опішнею, де було зненацька атаковано деташемент генерал-майора Шаумбурга. Він нараховував 6 драгунських, один кінно-гренадерський полк та 2 тис. козаків, очевидно слобідських та донських. Загальна штатна кількість цих полків складала 6,5 тис. бійців, однак реально, напевно, було 4,5–5 тис. осіб. Шведів та козаків було приблизно стільки ж (5 тис. шведів та 1,5-2 тис. мазепинських козаків). Московська кіннота поспіхом відступила, покинувши обоз [306, с. 62]. Надалі просування українсько-шведської армії тривало до Охтирки через Котельву. Це місто королівські війська зайняли 30 (31) січня і перебували тут через сильний мороз тиждень – до 7 (8) лютого 1709 р. До речі, залишаючи Котельву, шведи поруйнували укріплення, але з житла нічого не спалили [75, с. 694]. Пауза дала можливість О. Меншикову та К.-Е. Ренне організувати оборону Охтирки. Московські генерали наказали спалити посад та зміцнили гарнізон додатковими силами [75, с. 674; 150, с. 105]. Охтирка була значно сильнішою фортецею, ніж Веприк, і мала потужніший гарнізон (три полки), тому король відмовився від штурму.

Останньою значною операцією союзних військ став наступ на Краснокутськ. Бій 11(12) лютого мав запеклий характер, адже генералу К.-Е. Ренне вдалося зосередити значні сили – до 8 драгунських полків та 2 гвардійських батальйони (еквівалент звичайного лінійного полку). Оскільки більшість драгунських полків належали до деташементу генерал-майора Шаумбурга, які вже зазнавали поразки в Опішні, король сподівався на легку перемогу й атакував містечко невеликими силами – 2 полки рейтарів та полк волохів, підтримані 2 піхотними полками (4 батальйони) [150, с. 106]. Після першої вдалої атаки та захоплення Краснокутська (було захоплено 2 прапори), Карл XII продовжив наступ до Городні, але потрапив під контратаку полків К.-Е. Ренне та двох гвардійських батальйонів Семенівського полку. Авангарду на чолі з королем довелося зайняти оборону, доки підійшли ще три драгунських полки та відкинули московитів. Утрати шведів у цьому бою складала майже

150 убитими та пораненими, тобто удвічі більше, ніж у попередніх боях цієї наступальної операції разом узятих.

Після важкого успіху в бою біля Краснокутська, шведсько-українська армія продовжила рух на Богодухів. Очевидно, намір короля полягав у спробі обійти район дислокації московського війська зі сходу в напрямі Харкова. На нашу думку, королівську армію спрямовували на стародавній Муравський шлях, яким на Північ віддавна ходили кримськотатарські війська. Малоімовірно, що король Карл XII знав про цей шлях раніше, так само малообізнаними з місцевістю були і його генерали, та й король не дуже дослухався до їх порад. Проте таку пораду міг подати Карлу XII український гетьман. Саме на це вказує й Г. Адлерфельд, передаючи розмову короля та гетьмана в Коломаку [150, с. 106]. І. Мазепа під виглядом компліменту, явно підштовхував короля до продовження наступу.

Проте несподівано сильна відлига в середині лютого 1709 р. змусила короля спочатку припинити наступ, а потім відійти до басейну Ворскли. Зимову кампанію завершив бій під Рашівкою у глибокому тилу українсько-шведських військ. У цьому містечку розташовувався німецький драгунський полк Альбедиля, прикриваючи район дислокації союзних військ. Дисертант уже аналізував детально цей бій в одній з попередніх публікацій [407, с. 12, 13]. Зокрема, було вказано на суттєве перебільшення успіху деташементу генерал-майора Бема в подальшій історичній літературі. Полк Альбедиля не втратив боєздатності, хоч і залишився без командира, а от втрати московської гвардії були настільки суттєвими, що Петро I надалі заборонив генерал-фельдмаршалу Шереметьєву використовувати гвардію в таких локальних боях [417, с. 214].

Які підсумки можна зробити з результатів осінньо-зимової кампанії 1708 року на українських теренах? Головним завданням Петра I залишалося виконання жовківського плану – максимальне виснаження ворожої армії та не допущення її в глибину власної території. У своїй основній частині ці завдання було виконано. Допоміжні шведські війська зазнали дошкульного удару під

Лісною 28 (29) вересня, втративши значний (до 2 тис. возів) обоз, із вкрай необхідними боєприпасами та амуніцією. Чи не вперше за Північну війну шведські війська зазнали великих (як для себе) людських утрат на полі бою – до 2,7 тис. убитими, кілька гармат і до 150 полонених. Але найгірше полягало в тому, що головнокомандувач генерал А. Левенгаупт одразу після битви втратив управління військами (а у нього залишалось ще 10 тис. війська) [166, с. 50]. Це спричинило деморалізацію та остаточний розгром його корпусу наступного дня, коли потрапили в полон понад 600 вояків, ще близько 500 було знищено [159, с. 51], а понад 1500 солдатів, відбившись від основної маси, повернулися до Риги, обійшовши сили «корволанту». Тоді ж було втрачено і всю артилерію та частину обозу, що залишалася [302, с. 234, 235]. Лише завдяки генералові Стакельбергу (Штакельбергу) вдалося зберегти єдність та згодом довести до короля 6700 бійців [166, с. 46].

Цей важкий удар міг би компенсувати перехід на бік Карла українського гетьмана, однак затримка в прийнятті правильного рішення, що сталося з Карлом XII чи не вперше, призвела до втрати Батурина, запасів провіанту, амуніції та пороху, артилерії і гарнізону. Моральні наслідки виявилися ще непоправнішими, ніж після поразки під Лісною. Шведи залишилися без зручного місця розквартирування на зиму; місцеве населення, що й так перебувало у невизначеності, було настрахане царськими військами, авторитет І. Мазепи було підірвано надзвичайно. Хоч розташування каролінських військ у районі Ромен та Гадяча вирішило проблему продовольства, однак аномально морозна зима завдала шведській армії серйозних утрат – можливо, до 5 тисяч загиблих та обморожених. Мінімальні цифри, що зустрічаються у джерелах, відносяться не до всієї зими, а лише до відносно короткого проміжку часу: кінець листопада – грудень 1708 р. Такі втрати, фактично, нівелювали поповнення, одержане з розформованих полків А. Левенгаупта. Петро I спромігся достатньо ефективно нейтралізувати як пропагандивно, так і військово-стратегічно негативні наслідки переходу на бік шведів І. Мазепи,

особливо тим, що було збережено контроль над Правобережною Україною та ізолювано короля й гетьмана від останніх резервів під проводом Станіслава Лещинського та генерала Е. Крассау. Хоч утрати кращих московських полків у битві при Лісній на деякий час дали шведському королеві тактичну перевагу, все ж Карл XII не зміг нав'язати генеральну баталію армії Б. Шереметьєва до настання сильних морозів узимку 1708 р.

Зазначені втрати скандинавської армії змусили короля вдатися навесні 1709 р. до невластивих для нього дипломатичних кроків – пошуку нових союзників. Якщо ситуацію навколо Запорізької Січі вдалося розв'язати на свою користь, перегравши за допомогою І. Мазепи московських конкурентів, то кримсько-турецький напрям вимагав значних зусиль та часу, тобто того, чого Карлу XII катастрофічно не вистачало.

Реалізуючи власні наміри, гетьман більш чи менш удадо зумів вирішити лише завдання утримування основних бойових дій на межі Гетьманщини та Слобожанщини. Найважчим ударом для І. Мазепи став погром Батурина, де було, крім великих запасів та артилерії, втрачено кращі сили гетьманської сердюцької гвардії, загинули авторитетні та віддані його помічники. Дошкульною стала також утрата Білої Церкви з її матеріальними ресурсами та стратегічним розташуванням.

Після цього у гетьмана залишилося близько 3 тис. бійців як у найманій гвардії, так і в городових полках. У такій ситуації не можна впевнено говорити про здійснення самостійного командування І. Мазепою цим невеликим козацьким корпусом, однак брак джерел не дозволяє достеменно з'ясувати питання, наскільки командування козацькими частинами підпорядковувалося гетьману і наскільки воно було інтегрованим у шведську оперативну-тактичну структуру. Можна припустити, що в окремих операціях деякі українські полки підлягали командуванню шведських генералів (у Гадячі), але загалом залишалися під булавою І. Мазепи.

3.3. Запорізька Січ як суб'єкт українсько-шведського союзу

Січ мала автономний статус щодо Гетьманщини й прямо гетьману не підлягала, не поширювалася на Вольності Запорізькі й адміністративна сотенно-полкова система. Як визначив характер політичного та соціально-економічного статусу Запоріжжя О. Гуржій, «Січ...становила певною мірою демократичну інституцію з анархічними тенденціями й нагальною потребою військових походів..» [241, с. 137]. Однак у відносинах з московськими государями Січ зазвичай вдавалася до посередництва гетьмана, тому, наприклад, у квітні 1688 р. січовики спрямували йому листа з вимогою заступити їх інтереси у Москві [191, с. 84]. Підставою для цього, на їхню думку, стало заснування на корінних запорізьких землях Новобогородицької фортеці, де воєвода князь В. Голіцин змушений був залишити частину хворих та обозу. У червні 1688 р. з Москви було одержано відповідь, де гарантувалися попередні права та вольності запорожців, а побудова фортеці на Самарі виставлялася як тимчасовий захід оборонного характеру [485, с. 47].

Через рік після будівництва цієї фортеці відбувся другий похід військ князя В. Голіцина на Крим. Цього разу до походу долучилися й запорожці на чолі з кошовим отаманом І. Гусаком. Хоч війська дісталися до Перекопу, однак перемогти татар не спромоглися і змушені були в червні 1689 р. повернутися до Самари. Майже одразу князь В. Голіцин наказав побудувати вище по Самарі ще одну фортецю, але менших розмірів – Новосергіївську. Будував її той же інженер фон Зален [191, с. 86]. Якщо першу фортецю було розраховано на 5-ти тисячний гарнізон, то тепер гарнізон складав лише 500 солдатів. Ці фортечні поселення на тривалий час перетворилися в зону московсько-запорізького конфлікту та у вагомий антимосковський чинник у спробах І. Мазепи підпорядкувати Січ гетьманській владі, як це було за часів Богдана Хмельницького [419, с. 29].

У 1699 р. сталася ще одна знакова подія: у сармаські «городки» було заслано бунтівних стрільців, прибічників царівни Софії. Після покарань Петро I розпустив чотири московських полки – Ф. Колзакова, А. Чубарова, Т. Гундертмака, І. Чорного і сформував із них стрілецький полк С. Шеншина. Полк цей існував до 1709 р., крім того, щороку у Новобогородицьку фортецю надсилалися „вахтові” команди гармашів з м. Путивля [396, с. 14]. Оскільки полк мав «штрафний» характер, матеріальне та грошове забезпечення його було вкрай незадовільним. Це підштовхувало московських стрільців до «самозабезпечення» за рахунок запорізьких угідь. Усі ці події стали третьою хвилею у загостренні московсько-запорізьких взаємин.

У серпні 1700 р. було укладено Константинопольський мир між Османською та Московською державами, а коли так, то Січ сподівалася на відновлення своїх прав та привілеїв у Присамар'ї. Проте цього не сталося. З одного боку, Петро I напав на Швецію у вересні цього ж року й тому не припадало звертати увагу на відносини із Запоріжжям, а з іншого – гетьман І. Мазепа також наполегливо гнув свою лінію на збирання під своєю булавою українських земель і собі не прагнув зростання автономії Січі.

Всі ці події спричинили гостру політичну боротьбу на Січі, результатом якої стала перемога радикального крила „молодят ” на чолі з К. Гордієнком (Головком). Січ зайняла недружню позицію до своїх опонентів, яка через кілька років вилилася у пряму конфронтацію.

У червні 1704 р. близько 3 тис. запорожців атакували й зруйнували Новосергіївську фортецю й намагалися те саме зробити з Новобогородицьким укріпленням [485, с. 255]. Ситуація ускладнювалася тим, що запорожці ухилялися від складання присяги царю під різними процедурними приводами. Очевидно, у такий спосіб керівництво Січі (а кошові у цей період змінювалися тричі) намагалося зберегти руки розв'язаними для вибору зовнішнього „вектора”, говорячи сучасною мовою. Наслідком такої незалежної поведінки Низового Війська стала й підтримка Січчю повстання донських козаків

Кіндрата Булавіна. Зокрема, на Січі переховувався деякий час сам отаман Булавін, а згодом, у травні 1708 р., до нього приєднався й імпровізований запорізький «полк», кількістю в 1500 козаків. Воєвода В. Долгорукий, правда, оцінював сили запорожців значно вище – до 4 тис. осіб [71, с. 655]. Допомога була обставлена так, ніби на Дон вирушила лише частина недисциплінованих «молодят», усупереч рішенню Військової Ради [232, с. 334]. Проте в указі царя Петра I до гетьмана І. Скоропадського наприкінці травня 1709 р., де цар виправдовує руйнування Січі, вказано, що допоміжний загін запорожців нараховував «зо три тисячі козацтва» [54, арк. 1]. Після невдалого бою з московськими карателями біля Кривої Луки запорожці в серпні 1708 р. відступили на Січ. За донесенням бригадира Ф. Шидловського в бою загинуло або потрапило в полон 1,5 тис. запорожців [71, с. 878]. Хоч січовики й зазнали чималих утрат, але компенсували їх приєднанням до свого «полку» залишків загону донських козаків С. Драного. Щоправда, серед запорожців було багато поранених [232, с. 334].

Постійною проблемою для московських командирів були й утечі на Січ солдатів з гарнізону Кам'яного Затону, спорудженого не стільки для охорони кордонів із Кримським ханством, скільки заради нагляду за неспокійними січовиками. Відмічено, наприклад, факт утечі в травні 1708 р. на Січ аж 22 московських солдатів, що згодом долучилися до К. Булавіна [215, с. 431].

Контакти І. Мазепи з січовим товариством у цей період були, очевидно, безперервними. Навіть у час переходу І. Мазепи на бік шведів при гетьманові перебувала хоругва запорожців-козаків, кількістю близько сотні осіб [73, с. 894]. На Січі на початку листопада 1708 р. неодноразово з'являлися емісари обох сторін. Про наявність посланців І. Мазепи в цей час свідчив козак Охтирського полку Ф. Кіриченко, що був посланий на Січ для розвідки з «легендою» купівлі риби. 22 листопада він уже повернувся в Охтирку й доповідав полковнику Ф. Осипову про неодноразові козацькі наради, які закінчилися для посланців І. Мазепи негативними наслідками [73, с. 903].

Серед посланців бунтівного гетьмана був і суддя прилуцького полку Трохим Василевич [54, арк. 1].

Цар Петро прекрасно усвідомлював необхідність нейтралізації Запорізької Січі (Війська Запорізького Низового) у будь-який спосіб. Звичайно, в листопаді 1708 року, коли шальки терезів коливалися з одного боку в інший, московські можновладці діяли обережно. У хід пішли обіцянки та підкуп. Кошовий отаман К. Гордієнко перебував у напружених, навіть неприязних взаєминах з гетьманом І. Мазепою, що було відомо в Москві, однак і з Москвою Гордієнко був у не менш проблемних відносинах ще з часів повстання К. Булавина. Враховуючи, що на цей час запорожці обирали втретє К. Гордієнка кошовим, авторитет цього чоловіка був чималеньким, тому ігнорувати його позицію було небезпечно. Сучасники досить високо оцінювали особистість К. Гордієнка, наприклад, князь Б. Куракін писав: «Отаман кошовий зветься Костя – чутно було, що людина не без розуму. Привів до Полтави та Санжар шість тисяч...» [60, с. 317]. З метою створення необхідного сприятливого інформаційного тла цар Петро надсилав уже згадані раніше укази запорожцям антимазепинського змісту від 30 жовтня та 12 листопада 1708 р. [74, с. 975].

Варто зауважити, що зусилля московської влади не були зовсім марними – близько 25–30 % запорожців не просто вагалися, а відверто погоджувалися воювати на боці Петра І. Аби нейтралізувати таку опозицію, К. Гордієнко відіслав таких козаків у гарнізони Старого та Нового Кодаків [67, с. 411]. Джерело вказує, що їх було майже 4 тисячі. Однак В. Маслійчук вважає, що Січ уже в листопаді 1708 р. однозначно висловила у підтримку гетьмана І. Мазепи [339, с. 75].

На початку березня 1709 р. Січ відвідав черговий посланець І. Мазепи з листом, де старий гетьман повідомляв про підготовку Петром І каральної експедиції проти Січі за підтримку повстання на Дону [231, с. 336]. Зрештою, аргументи І. Мазепи виявилися для запорожців вагомішими, ніж погрози та

подарунки царя. Вибір було зроблено. Наостанок К. Гордієнко з січовим товариством ще раз спрямували Петру I вимогу про ліквідацію фортеці Кам'яний Затон, розуміючи, що позитивної відповіді не буде. Проте і зрадниками московського царя вони себе не вважали. Січ віддавна усвідомлювала себе суб'єктом міжнародних відносин, тому вважала своєю прерогативою вільне обрання собі протектора. Цікаво, що царська влада не стала піддавати Гордієнка церковній анафемі, тим самим непрямо визнаючи за січовим товариством право вибору протектора.

У середині березня 1709 р. Запорізька Січ долучилася до Карла XII та Мазепи. Уся подальша історіографія, сприятлива до Петра I, або замовчує цей факт, або обходить кількома словами без детального аналізу події. В усякому разі, на відміну від вчинку Мазепи, рішення запорожців не пояснюють меркантильними міркуваннями чи іншими особистими інтересами. Достатньо широко відомий факт обережного, навіть ворожого ставлення до І. Мазепи з боку січового товариства. Але як бачимо, на початку 1709 р. колишні недруги стали пліч-о-пліч проти спільного ворога.

Важко сказати, чия заслуга тут більша – старого досвідченого політика І. Мазепи чи молодшого, але не менш авторитетного воїна К. Гордієнка. Й.-Х. Енгель передає промову Гордієнка під час зустрічі з Мазепою 26 березня 1709 р.: «Я та Запорізька військова влада – ми дякуємо Вам як гетьманові України, що Ви без своєкорисливості або інших намірів хочете визволити нашу батьківщину від росіян. Ми налаштовані слухатися Вас в усьому, що Ви накажете для цієї потреби. При цьому уклінно Вас просимо, щоб Ви прийняли на себе цей тягар. І позаяк ми також готові запрягтися Вам у вірності й надійності, то вимагаємо, щоб Ви нарешті навзаєм поєдналися з нами для оборони нашої вітчизни порадою і чином» [255, с. 394]. Без сумніву, цей текст не є аутентичним, а лише в загальних рисах передає зміст промови кошового отамана. На такі висновки наштовхує вже перше речення. Малоімовірно, що кошовий отаман К. Гордієнко вжив би титул Мазепи у формі «Гетьман

України» замість «Гетьман обох берегів Дніпра» або «Гетьман Війська Запорізького». Крім того, замість терміна «росіяни» в першій половині XVIII ст. вживалися терміни «московські люди» та «московити». Отже, Й. Енгель використав термінологію зрозумілішу йому та його читачам кінця XVIII ст., тобто, на нашу думку, не користувався оригіналом промови.

У відповідь Мазепа переконував запорізьку старшину у своїх щирих намірах, адже він, як літня людина, без дружини та дітей, міг би проводити останні роки свого життя в спокої та достатку, але ж, навпаки, намагається відвернути знищення нашої батьківщини, яке замислив цар Петро. Як на нашу думку, аргументи цілком переконливі: Андріївському кавалеру та найбагатшій людині в Україні було що втрачати в разі невдачі, виграв би ж він хіба що нематеріальні речі – безсмертну славу та пошану нащадків.

Карл XII і собі на зустрічі 27(28) березня 1709 р. теж обіцяв українським очільникам, що не вступить у жодні сепаратні переговори за спинами І. Мазепи та К. Гордієнка й дотримав слова у наступні дев'ять років життя, аж до своєї смерті [255, с. 395]. Як бачимо, Карл залишався лицарем як на полі бою, так і в дипломатії, хоч його дипломатичний стиль можна трактувати як наївність чи дилетантизм. Він хотів залишатися моральним, хоч дотеперішній досвід дипломатії говорить, що вигідніше керуватися не мораллю, а скороминучими вигодами.

Крім приєднання до українсько-шведських союзників чималих сил січовиків, було досягнуто значного морального ефекту серед широких верств населення – до загонів К. Гордієнка почали масово долучатися посполиті. Цей тривожний для московитів факт відзначив київський воєвода Д. Голіцин уже в березні 1709 р. [66, с. 458, 459]. Як згадують джерела, до січовиків доєдналося від 3 до 4 тис. погано озброєних селян. Очевидно, йдеться лише про мешканців найближчих полків – Полтавського та Миргородського, але царське командування не могло не усвідомлювати, що в разі появи шведсько-

українських союзників в інших районах Гетьманщини чи Слобожанщини цей рух поспільства буде зростати.

Аби запобігти об'єднанню запорожців та мазепинців, 13 (14) березня Петро I наказував Б. Шереметьєву передислокувати свої сили в район Переволочної: «Про справу запорізьку підтверджую, аби невсипно ви про те слідкували, або краще б з усім корпусом пішли до Переволочної. Дуже потрібна ця справа, адже від неї все залежить, і у тій справі заради Бога попрацюйте до останніх сил» [74, с. 123]. За тиждень, коли з'ясувалося, що Гордієнко із запорожцями вже на шляху до табору короля, цар сварив свого генерал-фельдмаршала за зволікання й вимагав, аби той відрядив проти 5 тис. запорожців з'єднання кількістю у 2–3 тис. драгунів, чого на його думку, вистачило б, адже бригадир Кропотов зміг розгромити 7 тис. донських козаків та 1,5 тис. запорожців, маючи лише 1,5 тис. регулярного війська [74, с. 128].

Виконуючи царський наказ, Шереметьєв виділив драгунський деташемент з трьох полків під загальним командуванням полковника Кемпелла (Кампеля). Він вирушив у напрямі Царичанки, очевидно, сподіваючись пройти через «самарські» фортеці до Кодака, де й завадити переправі запорожців. Утім, Петро не дарма лаяв свого обережного фельдмаршала – Кемпелл запізнився. Запорожці встигли переправитися через Дніпро й зненацька атакували московських драгунів поблизу Царичанки. Адлерфельд уважав, що запорожців було 8 тисяч проти 3 тисяч московитів. У XIX ст. стверджувалося, нібито в бою запорожці цілковито розгромили московських драгунів: лише 400 з полковником Кемпеллом уціліло, а 150 було захоплено в полон [145, с. 109]. У такому разі знищено було 2,4 тис. московитів, однак подібні втрати не могли б пройти непоміченими в російських джерелах, проте таких цифр у них не відмічено. Можна припустити, що втрати московитів значно перебільшено, а реально загинуло 1–1,5 тис. царських драгунів. За подібні втрати в попередніх боях московських воєвод суворо не карали. Д. Яворницький дотримувався думки, що московитів потрапило в

полон 115 осіб, а також наводить дані Й. Нурдберга (Нордберга) про загибель 1 тис. драгунів Кемпелла [485, с. 470].

Напевне, наприкінці березня або в перших числах квітня 1709 р., коли стало можливим плавання Дніпром, головні сили запорожців кількістю не менше 4 тис. бійців, а, можливо, й до 7 тис. козаків доєдналися до військ гетьмана І. Мазепи та короля [467, с.165]. У спогадах Й.-В. Барділі зазначено, що до Карла XII прибуло 8 тис. запорожців [136, с. 227]. Загальна кількість козаків, за оцінками шведських офіцерів, на початку квітня 1709 року в їх таборі перебувало 15 тис. козаків [67, с. 175]. Зрозуміло, що в цю кількість входять і 3–4 тис. городових козаків-мазепинців, а отже, запорожців могло бути 11–12 тис. осіб. Сюди ж могли входити кілька тисяч і покозачених селян, про що ми вже зазначали. Не виключено, що запорожці прибували двома ешелонами з деяким часовим проміжком, проте не дуже значним – тиждень-два. Припущення базується на складі січової флотилії: вона була велика і могла одноразово переправити через Дніпро три тисячі осіб [485, с. 325]. Можна розрахувати транспортні можливості запорозької флотилії. Запорозькі човни вміщували близько 40 воїнів, зокрема, саме така кількість відмічена генералом на російській службі Х. Манштейном для подій 1737 р., коли під час облоги Очакова на 38 запорозьких «чайках» прибуло 1500 козаків [336, с. 154]. Тобто, біля Переволочни могло бути зосереджено 80–90 запорозьких човнів.

З прибулих до Карла XII запорожців у Переволочній було залишено сильний гарнізон на чолі з полковником Зінцем; його загальна кількість складала до 1 тис. осіб. Які укріплення мала тоді Переволочна, сказати важко, адже документальні відомості є лише для пізнішого часу, а саме від 1718 р. [383, с. 312–327]. Імовірно, що фортецю відновлювали приблизно на тому ж місті та в таких же розмірах, якою вона була до 1709 р. На певний час Переволочна стала фокусом московсько-шведсько-українського протиборства і першими її значення збагнули московити. Петро I наказав київському воєводі Д. Голіцину виділити в перших числах березня, як тільки крига на Дніпрі

скресне, зі складу київської залоги деташемент із трьох піхотних полків (Івангородського, Олонецького (полковника Урна) та полк Шарфа), а загальне керівництво операцією покладав на свого фаворита О. Меншикова [74, с. 115]. З матеріалів Г. Кайзерлінга довідуємося, що цей загін нараховував 3 тис. бійців, що цілком правдоподібно, враховуючи, що штатний склад полків максимально мав бути 3,6 тис. осіб, мінус утрати хворими та дезертирами – усього 600–700 осіб [135, с. 119]. Крім того, царя непокоїла ситуація навколо Новобогородицької фортеці, де було зосереджено значний арсенал – 66 гармат з 30 тис. ядер та картечей, але було недостатньо живої сили [215, с. 431]. Тому він вимагав терміново підсилити цей гарнізон драгунським полком зі складу бригади Кемпелла (у документах того часу – Кампеля) [74, с. 113].

Меншиков обрав командувачем цього з'єднання полковника П. Яковлева й, очевидно, саме він поставив перед ним завдання на каральну акцію проти найважливіших вузлових пунктів-фортець на Дніпрі – Переволочної та Кодака, а трохи згодом визначив і головне завдання – розгром Запорізької Січі [75, с. 738]. Деташемент полковника Яковлева було підсилено якимось загоном донських козаків та компанійським полком Г. Галагана [75, с. 824, 886]. Загальна кількість з'єднання П. Яковлева, отже, могла складати до 4 тис. чи трохи менше. Командувач виконав завдання, спаливши дорогою (точніше, річкою) козаке сотенне містечко Каліберду, а за два дні 18 (19) квітня 1709 р. атакував Переволочну. Значна кількісна перевага та наявність гармат (у запорожців була лише одна гармата) дозволила московитам після двогодинного бою здобути Переволочну. Про запеклість бою свідчить те, що серед полонених було лише 12 козаків. Населення містечка було знищено [485, с. 325]. Щодо мешканців Переволочної, то в одній зі статей Т. Чухліба вказано, ніби тут проживало 3 тис. осіб [465, с. 226]. На думку дисертанта, тут є деяке перебільшення. У Переволочній навряд чи жило так багато людей, адже навіть у полковому центрі – Полтаві – мешкало лише 4 тис. осіб. У Переяславі навіть у 1765 р., після 25 років мирного часу, населення не досягало 2 тис. осіб.

Переволочна була лише транспортним вузлом, без відомих ремісницьких або сільськогосподарських промислів. Чим же там могла займатися така велика кількість мешканців? Певно, що цифра у 3 тис., знищених у Переволочній московськими військами, включає в себе також і запорізький гарнізон (1 тис. осіб). До речі, у дослідженні М. Юнакова корпус полковника Яковлева було названо «каральним загоном» [140, с. 178].

Найдошкульнішим для українсько-шведських союзників стало знищення вищезгаданої запорізької річкової флотилії, тим більше, що за два наступні місяці шведське та українське командування не спромоглися якось це компенсувати. Такий прорахунок важко пояснити. Вважаємо, що Карл XII не збирався відступати за Дніпро, але ж шведи розраховували на допомогу кримського хана, а його військам не завадила б така флотилія. Мало того, якби до союзу вдалося втягти Османську державу, її яничарська піхота теж якось повинна була б діставатися на територію Лівобережжя. Інакше туркам та татарам довелося б діяти в обхід Полтавщини, через «самарські городки», а це спричинило б втрати і часу, і ризик зазнати удару від Петра I до об'єднання з військами короля Карла XII та гетьмана І. Мазепи.

Утрати царських військ у бою за Переволочну невідомі, але розправа, яку влаштували над мешканцями містечка, свідчить про те, що вони були значними. Відгомін тих подій відображено в листі Ч. Вітворта від 4 (15 за н.ст.) травня, де він указує, що запорізький гарнізон нараховував 1,5 тис. козаків, щоправда, знищено було не всіх, противник «перебив чи захопив у полон більшу його частину». Командувача запорозьким гарнізоном було захоплено в полон та негайно четвертовано [100, с. 175]. Хоч, скажімо, Г. Кайзерлінг повідомляє про загибель 2 тис. запорожців [135, с. 119]. Можливо, прусському дипломату стали відомі загальні втрати запорозьких козаків у Келеберді та Переволочній, або втрати як козаків, так і мирних мешканців разом. Варто мати на увазі, що московське військо дісталось Січі аж через три тижні, при тому, що опору в Старому та Новому Кодаках йому не чинили через відсутність там

скільки-небудь значних сил запорожців. Така затримка московського корпусу наштовхує на думку про його певні втрати й необхідність відпочинку та приведення війська до ладу.

Обидва містечка було захоплено без бою, ймовірно, 28 (29) квітня, бо наступного дня московські вояки мали сутичку з невеликим загonom у 100 запорожців, очевидно, на чолі з кодацьким полковником Добнею (Довбнею?), що встиг заховатися на одному з островів на Дніпрі (можливо, Шевському). У результаті обидва Кодаци було зруйновано, а тих мешканців, що не встигли втекти й не були вбиті, виселили до Новобогородицької фортеці. Якийсь час (приблизно 5–6 днів) знадобився Яковлеву для того, аби пройти пороги, адже запорізьких лоцманів у нього не було. Подолавши пороги, московський воєначальник мав змогу дати воїнам перепочити в Кам'яному Затоні, де перебував значний гарнізон на чолі з Іллею Чириковим.

Деталі облоги та штурму Січі нам відомі лише з російської історичної літератури, тому перевірити їх достовірність на основі альтернативних джерел практично неможливо. Навіть повідомлення іноземних дипломатів базуються на інформації, що розповсюджувалась з табору Петра I. Обставини тижневої облоги Січі (з 7 по 14 травня) детально викладено у праці Д. Яворницького [485, с. 326–329]. Коментуючи наведені ним дані, можна зауважити таке. У Січі на той час не могло бути значного гарнізону, оскільки основні сили запорожців (близько 8 тис.) перебували з К. Гордієнком поблизу Полтави, у Переволочній було знищено близько 1 тис. козаків, якась кількість загинула в боях біля Каліберди, обох Кодаків та в інших боях з московськими військами (Царичанка, Соколка, Нові Санжари тощо), тобто можна припустити втрату ще 0,5 тис. козаків. Значний загін запорожців (400 козаків) діяв на правому березі Дніпра [485, с. 314]. Не будемо забувати, що під час повстання К. Булавина теж загинуло близько 1,5 тис. запорожців [484, с. 282], і за рік, що минув, навряд чи можливо було компенсувати такі втрати. Крім того, на Бузі зібралось до 3 тис. запорізьких «гультаїв», очевидно, так званої «голоті» або «сіромах». Якщо

відштовхуватися від максимальної кількості січового «товариства» у 15 тис. козаків, то на Січі могло залишитися близько 1 тис. козаків. Такої ж думки дотримується й Т. Чухліб [467, с.169]. Причому тут перебували переважно літні або малобоездатні козаки. Кількісна перевага карального загону П. Яковлева, до якого приєдналися 800 солдатів із Кам'яного Затону, була відчутною, але не критичною – усього в чотири рази, чого недостатньо для гарантованого успіху при штурмі такої фортеці як Січ. Крім того, у запорожців була перевага в гарматах – близько 40–50 стволів проти 6 чи 8 польових гармат у московитів. Не виключено, що запорожці могли мати ще потужніше артилерійське угруповання – Ч. Вітворт писав, що московити захопили близько 100 гармат [100, с. 185]. Щоправда, Яковлев міг одержати ще кілька (до 10–12) важчих гармат з Кам'янозатонської фортеці. Фактично сподівання запорожців були на затримку часу, аби новий кошовий Сорочинський привів кримськотатарську допомогу. Можливо, вони й дочекалися б її, але на заваді, як і в Батурині, стала зрада колишнього запорожця, а теперішнього компанійського полковника Галагана.

Ймовірно, що трофейні запорозькі гармати потрапили до Харківського слобідського полку, адже залишати їх у Кам'яному Затоні було небезпечно, а переправити до Харкова через Новобогородицьку фортецю було значно надійніше. В усякому разі до 1736 р. ці гармати не повернули до Нової Січі, і частина їх, а саме 24 гармати, ще в 1736 р. залишалися на території Харківського слобідського полку [46, арк. 34].

Після приєднання до українсько-шведського союзу запорізькі контингенти у квітні – червні 1709 р. перейшли під керівництво шведського командування, однак із певною автономністю. Саме в такому форматі проходили бої біля Соколки 12 (13) квітня та Старих Санжар 15 (16) червня. У першому з цих боїв запорізькі загопи склали понад половину деташемента генерал-майора Г. Крузе – до 3 тис. запорізьких козаків під командою кошового отамана К. Гордієнка. Крім того, в з'єднанні було також 500 городових козаків

[485, с. 322]. Завдання генерала полягало у відновленні прямого сполучення між Полтавою та Переволочною, чому загрожував семитисячний корпус генерал-лейтенанта К.-Е. Ренне. Деталі бою наводить Д. Яворницький, причому з обох(шведської та московської) точок зору. Крузе зміг завдати поразки московським драгунам, але перемога не була повною, бо запорожці, захопившись грабунком московського табору, не замкнули коло оточення і дали генералу К.-Е. Ренне вивести з-під удару основні сили свого корпусу. Московити втратили вбитими та пораненими приблизно 1,4 тис. осіб, утрати шведів та українців склали близько 300 осіб убитими та пораненими.

Московська версія цього бою докорінно відрізнялася: корпус К.-Е. Ренне відбив атаку ворога й одержав перемогу, втрати ворога склали 800 осіб загиблими та 4 гармати [75, с. 827]. Щодо гармат, то шведськими вони бути не могли, адже полки генерал-майора Крузе були драгунськими, а у шведському війську вони гармат на озброєнні не мали. Чи могли ці гармати бути запорізькими? Джерела не дозволяють відповісти на це питання ствердно. Крім того, рапорти О. Меншикова цареві завжди містять суттєві перебільшення, особливо тоді, коли Петро I не міг швидко перевірити повідомлення (він перебував у той час у Воронежі). Сумнівно, що московські війська одержали перемогу, адже вони не розвивали свій успіх, крім того, шведська залога захопила Соколку і контролювала цей регіон до останніх днів червня 1709 р., забезпечивши відступ розгромленої армії Карла XII. Бій біля Соколки був єдиним, де українські контингенти склали більшість – 3,5 тис. осіб з 6 тис. загальної кількості деташементу. Можна відзначити, що союзники не досягли великого успіху, насамперед через слабку координацію між шведами та запорожцями та невисоку дисципліну всередині запорізьких підрозділів.

У червневому бою біля Старих Санжар українських козаків було менше, ніж шведів – кілька сотень запорожців та 4 драгунських полки шведів, тобто близько 3, 2 – 3, 5 тис. кінноти. Разом, щонайбільше, 4 тис. осіб. Загальне командування теж здійснював генерал-майор Г. Крузе. Головне завдання цього

деташементу полягало в охороні району постачання армії продовольством, а також в охороні полонених московитів, яких було у шведів кілька тисяч, і їх теж треба було харчувати. За наказом царя для атаки було виділено 7 полків: шість драгунських та Астраханський полк на конях. Цей полк був однією з найкращих частин царського війська, майже завжди діяв разом із лейб-гвардією, краще постачався та комплектувався, порівняно з лінійними полками. Командував московським деташементом генерал-лейтенант Й. Хайнске (Генскин) [75, с. 945]. Крім того, до операції було залучено невідому кількість іррегулярної козацької кінноти (напевно, донських козаків). Оцінити кількість цього з'єднання можна, щонайменше, у 6 тис. осіб (штатна чисельність – 7,5 тис.). Запорізька піхота та один шведський полк захищали безпосередньо містечко. Через сильний дощ 14 червня 1709 р. шведи та запорожці не сподівались атаки ворога, очевидно, не вели дозорної служби, тому й прогавили зненацький напад. Бій тривав понад дві години, чисельна перевага та чинник несподіваної атаки дали перевагу московитам. Вони здобули містечко, знищили його гарнізон (понад 1 тис. осіб), захопили близько 30 полонених (5 офіцерів та 25 солдатів), 9 прапорів, серед них один запорізький, 2 гармати. Було визволено понад 1200 московських полонених. Власні втрати полків Й. Хайнске склали нібито 60 вбитими та 181 поранений [75, с. 945]. Якщо вірити цій московській реляції, то всі запорожці загинули разом зі шведами в Ст. Санжарах. Місто було спалено, а московські підрозділи не стали розвивати успіх, а відійшли назад на лівий берег Ворскли.

Залишається визначити, чи складали запорозькі загони самостійну силу під командуванням власних воєначальників, чи погодилися на підпорядкування гетьману І. Мазепі та наскільки тісною була взаємодія їх зі шведськими союзниками? За майже три місяці, від початку квітня до кінця червня 1709 р., запорожці діяли переважно самостійно, не координуючи своїх дій з Карлом XII та І. Мазепою. Лише під час блокади Полтави запорозькі загони діяли в тісній взаємодії зі шведами та, очевидно, під їх командуванням. Ці факти дозволяють

стверджувати, що К. Гордієнко зберіг статус самостійного воєначальника, який лише символічно визнавав зверхність І. Мазепи та дещо більше рахувався з бажаннями шведського короля.

3.4. Оцінка ефективності українсько-шведського військового союзу

Українсько-шведський військовий союз об'єктивно був вигідний обом сторонам. Для шведського короля він давав можливість одержати значну військову допомогу: від 20 до 25 тис. козацького війська зі значним артилерійським парком (до 100 гармат), а також можливість поповнення військових запасів (порох, амуніція, транспортні засоби) та відновлення сил його армії на території Гетьманщини. Одночасно король серйозно послаблював армію свого московського суперника: замінити іррегулярну козачу кінноту у 1708 р. було непросто. На Дону тривало повстання К. Булавіна, тож використовувати у царській армії в боях донських козаків було небезпечно. Калмицькі контингенти було залучено для придушення повстання башкирів. Залишалися тільки невеликі та не дуже надійні підрозділи волзьких татарів та приокських мешчеряків, а також слобідське козацтво. Зрозуміло, що приєднання основної маси гетьманських козаків до шведського короля породило б закономірну недовіру й до слобожанців.

Українській старшині на чолі з І. Мазепою союз відкривав мілітарні можливості для досягнення єдності українських земель у Козацькій державі, давав військовій гарантії відновлення кордонів у межах 1649 р., чи навіть розширення їх шляхом приєднання до Гетьманщини території Слобідської України. Зиски від такого союзу були настільки очевидними для І. Мазепи, що його наміри не зупинила навіть поразка під Лісною корпусу А. Левенгаупта. Жодна інша військово-політична комбінація в руслі політики полівасалітету

таких шансів для Гетьманської України не створювала: Річ Посполита була надто послаблена громадянською війною, а орієнтація на неї викликала в українському суспільстві надто негативні емоції. Османська імперія ще не була готова до війни з Московською державою, тому не використала ситуацію астраханського та булавінського повстань.

У таких умовах, на нашу думку, утворення українсько-шведського союзу було логічним та неминучим. «Союз Мазепи з Карлом XII був довершений у критичний для російського уряду момент, коли вся політична доля Російської держави була поставлена на карту, і запобігти наслідкам цього небезпечного союзу, що міг дати шведському королеві нову, незвичайно сильну і для Московщини в високій мірі небезпечну операційну підставу, – се ставало для неї питанням буття і небуття» [238, с. 42]. Хоч, як здається, в цій цитаті М. Грушевського є певне перебільшення, щодо долі Московської держави, однак загалом академік правильно змалював ситуацію. Вона стала вирішальною і для Швеції, і для України. Думка про утворення українсько-шведського союзу в ході Північної війни, а не про банальну зраду одного з царських підданих була властива також І. Каманіну [55, арк. 17]. Т. Чухліб відзначав надзвичайну живучість пам'яті про заміну протектора І. Мазепою в Росії навіть через 100–200 років [467, с. 7]. Така «чутливість» російських можновладців та істориків до подій двохсотлітньої давнини говорить про усвідомлення російською верхівкою дійсно серйозного становища, в якому опинилася їх держава у 1708/1709 рр. Продовжуючи думку Т. Чухліб, зазначимо, що в українському суспільстві ця пам'ять існувала не менше, хоч і на глибинному рівні.

Але ефективній реалізації союзу завадили низка чинників як об'єктивних, так і, більшою мірою, суб'єктивних. Серед об'єктивних чинників, насамперед, відзначимо значні матеріальні та людські ресурси Московської держави, які перевищували об'єднані ресурси Швеції та Гетьманщини. Їх вистачало на те, аби субсидувати антишведські угруповання в Речі Посполитій та утримувати

сприятливий для себе нейтралітет Османської держави. Процес реформування збройних сил у Московському царстві уже досяг значних успіхів, про що свідчили перші перемоги в польових боях під Калишем (осінь 1706 р.) та Лісною (осінь 1708 р.). Щодо суб'єктивних причин, то провину тут слід розділити між Карлом XII та гетьманом І. Мазепою.

Справедливим є докір королю, що він знехтував шансом укласти угоду з гетьманом або наприкінці 1707 р., або на початку 1708 р. Але недовіра короля теж мала підґрунтя: І. Мазепа шість попередніх років віддано воював на боці Петра I, категорично обривав контакти зі Ст. Лещинським, тож можна було чекати, що пропозиція союзу зі Швецією є пасткою у складній грі Петра I та його васала. Військова фортуна сприяла Карлу XII аж до літа 1708 р. і серйозних підстав шукати інших військово-політичних комбінацій король, переконаний у Господньому сприянні його справедливій боротьбі з підступними сусідами, не бачив. Лише вкрай важка ситуація з постачанням його армії в середині вересня 1708 р., породжена «скіфською тактикою» московського царя, змусила короля шукати інших рішень, ніж прямий удар по серцевині ворожої держави.

Помилки, гетьмана І. Мазепа, на наше переконання, суттєвіші. Переконавшись у необхідності зміни протектора ще наприкінці 1707 р. та отримавши для цього і юридичні підстави (князівський титул Священної Римської імперії), гетьман Війська Запорізького мав досить часу, аби підготувати свою країну для такого рішучого кроку. Проте робив він це надто обережно та повільно, у дуже вузькому колі однодумців. Цю рису внутрішньої політики гетьмана вже відзначали В. Смолій та В. Степанков – гетьман не наважився опертися на сили козацтва, часто безпідставно не довіряв старшині, тому віддавав перевагу «палацовій дипломатії» [42, с. 204]. Інакше кажучи, гетьман прагнув боротися за волю українського народу, але без народу.

Гетьман лише наприкінці літа 1708 р. почав стягувати свої сили до вузлових пунктів майбутнього театру бойових операцій – Батурина, Білої

Церкви та Стародуба. Деяким виправданням для гетьмана може бути змова Кочубея – Іскри, яка, без сумніву, забрала в гетьмана багато сил та здоров'я, породила в нього нову хвилю недовіри до старшинського оточення. У той самий час наміри гетьмана вже визначилася і його не зупинила навіть звістка про поразку корпусу генерала А. Левенгаупта. Тактика затягування часу не привела до бажаних результатів: гетьман так і не зміг передислокувати до Батурина козацькі полки, що перебували в складі армії Б. Шереметьєва чи в інших районах. І. Мазепа не зміг урятувати значні грошові ресурси, залишені в Києві, хоча він не міг не усвідомлювати, що ці кошти московський гарнізон воєводи князя Д. Голіцина захопить одразу. Гетьман також не зміг (або не наважився) забезпечити потрапляння під шведський контроль одного з важливих міст Гетьманщини – Стародуба. Фактично І. Мазепа міг долучити до шведського війська не більше 10 тис. козаків, разом з охотницькими військами.

У таких обставинах ключовим моментом кампанії 1708 р. стала боротьба за Батурин. Ця операція була єдиною бойовою акцією, яку гетьманські війська проводили без участі їх шведських союзників. Збереження цього міста за прибічниками І. Мазепа давало вирішальні переваги союзникам: можливість більш-менш забезпеченої зимівлі, поповнення союзної армії значним гарматним парком, надавало моральної впевненості українсько-шведському війську, створювало сприятливу атмосферу в широких верствах українського населення. Для його оборони гетьман І. Мазепа зосередив свої найкращі сили і в достатній кількості, але О. Меншикову в останній момент удалося здобути Батурин. Українсько-шведський союз зазнав дошкульного, майже вирішального удару. Негативний морально-політичний ефект від падіння гетьманської столиці незабаром посилювався зрадою гарнізону Білої Церкви, де також було втрачено великі матеріальні ресурси. Реальна допомога Карлу XII з боку українських союзників не перевищувала 3 тис. козаків без гармат.

Лише приєднання до союзу Запорізької Січі зберегло шанси на успіх у боротьбі з Московською державою. Запорожці, очолювані К. Гордієнком, на

початковому етапі провели кілька самостійних операцій: змогли провести зосередження головних сил січовиків біля Переволочної, чому не змогли запобігти московські воєначальники; завдали поразки біля Царичанки деташементу полковника Кемпелла (Кампеля) та, зрештою, успішно приєдналися до головних сил українсько-шведської армії наприкінці березня 1709 р. Очевидно, К. Гордієнко привів у табір Карла XII та І. Мазепи 7–8 тис. козаків. Під впливом запорожців на бік Карла XII та гетьмана І. Мазепи перейшли важливі містечка понад Дніпром – Келеберда, Переволочна, Старий та Новий Кодаки та кілька дрібніших. За оцінкою Д. Яворницького, на бік запорожців перейшло також до 15 тис. «городових» козаків та посполитих [484, с. 308]. Загони запорожців з'явилися на Правобережжі, знову розпалюючи антимосковські настрої у Чигиринському та Київському полках, що були придушені Д. Голіциним після оволодіння Білою Церквою.

Проте незабаром московське командування оговталось й зуміло частково виправити ситуацію, організувавши у квітні-травні 1709 р. ефективну каральну акцію проти Січі та містечок понад Дніпром. Крім суттєвих людських утрат, запорожці зазнали тяжких матеріальних збитків: було знищено в Переволочній потужну річкову флотилію, поруйновано важливі укріплені пункти. Всі ці військові невдачі позначилися й на політичному становищі союзників: різко ускладнилися зв'язки з Кримським ханством та Османською державою, зникли можливості отримати матеріальне постачання, наприклад, пороху чи амуніції з Криму, Очакова чи Бендер.

Слід зупинитися також на оцінці народного опору «шведським загарбникам» взимку-навесні 1709 р. Твердження російських та, особливо, радянських істориків про широку підтримку українським народом московських військ у боротьбі проти Карла XII та І. Мазепи виглядають великим перебільшенням. Жоден з істориків не наводить імен українських командирів партизанських загонів, не подає своїх оцінок кількості цих загонів їх та чисельності, місць дислокації. Прямо протилежну картину ми спостерігаємо,

коли в дослідженнях істориків йдеться про народні партизанські загони в інших війнах. Імена ватажків народного опору широко відомі (К. Мінін, І. Сусанін, Треска, Е. Четвертак, В. Кожина, Г. Курін тощо). С. Іванюк у своїй дисертації навів чисельні факти діяльності диверсійних партій у тилу шведсько-українських військ на чолі з офіцерами регулярних військ Петра I [523]. Фактично це були «летючі загони» подібні до загонів Ф. Вінцінгероде, Д. Давидова, О. Фігнера та інших «партизан» у війні 1812 р.

Головним недоліком союзних військ була слабка координація спільних операцій, наприклад, у бою біля Соколки, коли було втрачено можливість знищення великого контингенту московських військ генерала К.-Е. Ренне. Шведське верховне командування, найімовірніше, через недовіру, не змогло реалізувати потенціал своїх українських союзників, розгорнувши диверсійно-розвідувальні операції на флангах та в тилах московських військ. Фактично козацькі контингенти отримали пасивні завдання: супровід шведської армії, харчове забезпечення союзних військ. До речі, останнє вирішувалося досить задовільно протягом зими-весни 1709 р.

Висновки до розділу

Загальний підсумок початкового етапу існування українсько-шведського військового союзу є таким. Цей союз виник дещо несподівано як для Петра I, так і для Карла XII, але найнесподіванішим він був для українського суспільства. Значне невдоволення тяготами та невигодами війни давало гетьману І. Мазепі підстави повернути на бік союзу зі Швецією симпатії населення, але він не скористався цим чинником, не здійснив активних агітаційних кроків навіть серед верств нижчих державців (сотників, отаманів, війтів), але особливо негативним результатом для українсько-шведського союзу стала промосковська позиція церковних ієрархів.

На ході Північної війни укладена спілка могла позначитися вирішальним чином, адже дозволяла Карлу XII подвоїти свої сили, хоч і дещо гіршими за рівнем підготовки та матеріального забезпечення контингентами українського козацтва. Власне, без такого поповнення армія шведів була б розгромлена в Україні значно раніше – до кінця 1708 р. Відповідно армія Петра I була позбавлена цього допоміжного ресурсу, хоч на його боці й залишилося до однієї третини українських козацьких контингентів (8–10 тис.), однак через недовіру до них, використання Петром I підрозділів «маріонеткового» гетьмана І. Скоропадського було дуже обмеженим. Отже, союз із І. Мазепою дозволив шведам протриматися ще, як мінімум, півроку та загрожувати цілісності Московської держави.

Рівень «міцності» московських можновладців виявився достатньо значним, а реакція – швидкою та рішучою. Хоч московські війська не втримали оборони по Десні, утім, цього часу вистачило для знищення гетьманської столиці. Швидкі «вибори» нового гетьмана в Глухові, оголошення неканонічної анафеми І. Мазепі, репресивні заходи, поєднані з активним підкупом козацької старшини загалом блокували негативний ефект від повстання гетьмана, утримали в московській «орбіті» Слобожанщину та більшу частину Гетьманщини. Однак якби не збіг обставин (рішучість О. Меншикова в критичний момент біля Батурина та факт зради) ситуація в Північній Україні склалася б не так драматично для союзників. У табір Карла XII з гетьманом прибуло б 7–8 тис. козацького та «охотницького» війська, царська армія залишилася б без допоміжних українських контингентів, а настрої українського населення – сприятливішими для Карла XII та гетьмана І. Мазепи. У такій ситуації приєднання до союзу Запорізької Січі, на наше переконання, відбулося б значно раніше, ще наприкінці 1708 р., реалізувалися б умови для розгортання національно-визвольної війни в Україні.

Дисертант уже відзначав одну з особливостей взаємин між союзниками. Обидві союзні сторони зберегли цілковиту фінансову незалежність [416, с. 61,

62]. У попередніх дослідженнях ми довели, що скарбниця гетьмана І. Мазепи практично не поступалася військовій касі шведського короля. Коли навесні 1709 р. вона була на межі вичерпання, шведський король удався до позики у гетьмана. Хоч на той час армія шведів переважала гетьманські війська разів у вісім, Карл XII не міг порушити договірні зобов'язання та просто захопити гетьманський Скарб для потреб своєї армії. Мало того, згодом Королівська Рада визнала цей борг короля і майже повністю розрахувалася з родичами та послідовниками гетьмана.

Московські війська продовжували успішно здійснювати тактику ухиляння від генерального бою, розгорнувши диверсійну боротьбу «партизанських» загонів, що склалися з драгунів, калмиків та слобожанських козаків. Основні операції українсько-шведських військ відбувалися взимку 1708/1709 рр., тривали переважно в «буферній» зоні між Гетьманщиною та Слобожанщиною, що відносимо на рахунок впливу І. Мазепи на шведського короля та його порад щодо бойових дій. Однак наступальні акції українсько-шведської армії взимку 1709 р. після початкових успіхів було паралізовано негодою (зимова відлига) та значною чисельною перевагою супротивника, що давало йому можливість проводити одночасні бойові операції у віддалених районах.

Приєднання до союзників Війська Запорізького Низового в березні 1709 р. знову схилило перевагу на бік Карла XII та І. Мазепи, створило підґрунтя для масштабних антимосковських народних виступів, але не поставило московську армію в безвихідь. Запорізька Січ стала не самостійним учасником союзу, а перейшла під верховне керівництво гетьмана І. Мазепи. Швидка руйнація Січі та Переволочної (менше, ніж за два місяці), з одного боку, спричинили ізоляцію українсько-шведських союзників від можливих союзників – Криму та Османської імперії, а з іншого – обмежили їм соціальну підтримку українського населення.

Розділ IV

КРИЗА УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО СОЮЗУ (КВІТЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1709 Р.)

4.1. Блокада Полтави як військова операція союзників

Малозрозумілим кроком шведського короля стала облога Полтави. Протягом перших восьми років Великої Північної війни шведська армія намагалася уникати облог ворожих фортець. Винятком була хіба що облога Торуні, ще на початку вторгнення шведів до Польщі. Карл XII ніколи не пояснював своїх планів підлеглим, не залишив він і письмових нотаток, тому зараз важко дійти певної думки про реальні плани короля. Більш-менш раціональним поясненням цього кроку був намір Карла XII спровокувати Петра I на генеральний бій. Російська армія до цього часу уникала вирішального бою, незважаючи на свою велику чисельну перевагу. Очевидно, Петро I не був упевнений у можливостях своєї армії протистояти шведам на рівних. Щоб там не писала російська історіографія, до початку 1709 року шведська армія на чолі з королем завжди мала перевагу в бойових сутичках з московськими військами. Більше шансів з'являлося, коли шведські підрозділи очолювали генерали короля, хоч і тут не все однозначно. Навіть у переможній битві при Лісній військам Петра I протистояли другорядні частини шведської армії. Полки Левенгаупта склалися на три чверті (а може й більше) з прибалтійських, фінських та німецьких контингентів. Коли Петро I уживав термін про «перемогу над природними шведами», він мав на увазі факт підданства, а не етнічного походження. Та навіть у такій ситуації, коли проти другорядних військ воювали відбірні московські полки, що переважали кількісно (не менше 17 тис. проти 13 тис.), перемога далася важкою ціною, у

багатогадинному бою, після якого половина шведської армії все ж прорвалася до свого короля. З цієї причини, Петро I обрав найдоцільнішу тактику «скіфської війни». Маючи необмежені територіальні та людські ресурси порівняно зі шведами, він міг дозволити собі вести війну на виснаження.

Єдиним порятунком проти такої тактики для Карла XII ставала генеральна битва, внаслідок якої армія ворога або була б знищена цілковито, або зазнала б дуже важких утрат. Врешті, можна було сподіватися на другий генеральний бій, що став би останнім, та на укладення мирної угоди з ворогом на умовах цілком придатних для честі шведського короля. Власне, Петро I сам неодноразово пропонував шведам мир за принципом «краще синиця (Петербург) в руках, ніж журавель (Прибалтика) у небі». Проте шведський король ігнорував такі пропозиції, а його оточення не мало важелів для переконання свого короля в необхідності йти на компроміси.

Переживши несподівано сувору зиму в Лівобережній Україні, Карл XII збагнув, що його ресурси близькі до вичерпання, а тому єдиним шансом вийти зі скрутного становища залишається генеральна битва. Іншим виходом був би відступ на Правобережну Україну, але молодий шведський король, який через війну ще у 18 років покинув свою столицю, мав переконання, що оскільки його веде Бог, то він не може відступати, та й усі попередні роки цієї війни для нього склалися за однаковим сценарієм: ворог тікає, шведи переслідують. Можливо, якби на боці короля був певний життєвий досвід, то він міг би наважитися і на третій спосіб – укласти мир, але навесні 1709 року це означало втягування в тривалі виснажливі переговори з московськими дипломатами в традиціях «азійської школи».

Але як примусити до генерального бою ворога, який постійно від тебе тікає? Очевидно, такий спосіб був тільки один: примусити його до битви за якийсь значущий об'єкт, утрата якого була б для супротивника дошкульним ударом по його авторитету, бойовому духу, матеріальному становищу. Похід на Москву означав би багатотижневий (а може, й багатомісячний) шлях з тими

ж самими безперервними нападами на тили шведської армії та поступовою втратою людей, коней, обозів. До того ж цей шлях був би вкритий випаленими полями, селами, спустошеними містами, де шведська армія не мала б достатнього ресурсу. Інша річ, облога якогось важливого українського оборонного пункту, яким здавалася Полтава. Водночас, шведський король не поспішав захоплювати це місто, бо тоді б Петро I знову став би уникати вирішальної битви, затягуючи виснажливу для шведів війну. Якщо проаналізувати хід облоги міста шведами, то в око одразу впаде їх млявість і не наполегливість у проведенні облогових робіт. Фактично, облога Полтави давала можливість шведам перебувати у вигідному стратегічному становищі, контролюючи шляхи з Кримського ханства та запорізьких земель далі на північ, з Речі Посполитої та Правобережної України далі на схід, та відносно недалеко від воронезьких суднобудівних верфей – улюбленого дітища Петра I. Разом з тим, симпатії українського населення (як мінімум, цієї частини Полтавщини) давали шведам певний рівень підтримки людськими ресурсами та харчового забезпечення. Полтава, хоч і була полковим містом, але була досить незначним центром. Вона до 1752 р. не мала навіть грамоти на магдебурзьке право, що красномовно свідчить про її значення [406, с. 60, 62]. З інших полкових міст України лише Прилуки не володіли магдебургією [301, с. 147, 148].

Міркування деяких дослідників щодо того, ніби Карл XII здійснив облогу міста, аби дочекатися допомоги від допоміжного корпусу короля Станіслава Лещинського та генерала Е. Крассау, здаються непереконливими, адже у Польщі залишалося всього 8 тис. шведських солдатів, які підтримували боєздатність війська короля Станіслава, чисельність якого складала максимум 16 тис. на всю Річ Посполиту. Значних сил на допомогу Карлу XII прибути з Польщі не могло – максимум 7–8 тис. шабель та багнетів. Згадаймо, що й генерал А. Левенгаупт узяв із собою лише 2/3 сил, які шведи мали в усій Балтії, тобто, на значно меншій території, при абсолютній лояльності місцевого населення. Ситуація у Станіслава Лещинського була куди непевнішою, тому

мова про похід усієї його армії на Лівобережну Україну йти не могла. Короткочасні успіхи Я. Сапеги та Я. Грудзінського у березні 1709 р. на Галичині (біля Яворова та Дрогобича) були компенсовані невдалою облогою «станіславчиками» Бережан та підходом допоміжного корпусу фельдмаршал-лейтенанта Г. Гольца (13 тис. вояків, серед них 3 тис. козаків) [225, с. 57–59]. Цей корпус об'єднався з 6-тис. загоном «промосковських» конфедератів коронного гетьмана А. Сінявського у перших числах травня, а вже незабаром об'єднані сили союзників розбили загоны Я. Сапеги біля Надкваші (Лідухової) 24 (25) травня 1709 р. Наслідком перемоги в тому бою стало витіснення і так нечисленних загонів С. Лещинського за Сян. Про цю невдачу свого союзника шведський король повинен був довідатися ще на початку червня, але це не позначилося ні на інтенсивності облоги Полтави, ні на підготовці відступу шведської армії куди-інде.

Однак значення Полтави добре розуміли й командири московського війська. Петро I, добре поінформований щодо справжніх настроїв українського населення, надіслав 27 (28) листопада указ полтавському полковнику Іванові Левенцю та старшині полку без найменшого сумніву чи опору прийняти московську залогоу на чолі з бригадиром О. Волконським та всіляко сприяти їй, а по закінченні війни обіцяв забрати з міста свої війська [72, с. 325, 326]. Проте в наказі до Олександра Волконського цар попереджав, що він може зіткнутися з опором: «Буде ж, чого Боже збав, запрутсья та, зрозуміло, боронитися захочуть жорстоко, тоді послати, аби драгуни йшли негайно з поспіхом та, з'єднавшись з оними..., штурмувати це місто, якщо в ньому не виявиться значної кількості шведів, з допомогою Божою та підбурювачів узяти» [72, с. 327]. Однак приклад розправи над Батуриним уплинув на полтавчан і опору московським воякам вони не чинили.

Як бачимо, було вжито цілу низку важливих кроків, насамперед, зосереджено значні сили для оборони Полтави, що перевищували навіть кількість її жителів. Англійський історик Д. Мотллі писав про десятитисячну

московську залого (щоправда, з урахуванням підкріплень, спрямованих Меншиковим до міста) [127, с. 102]. Крім того, було здійснено ремонтні роботи із посилення фортифікаційних споруд. Зокрема, відновлено внутрішню лінію укріплень довжиною близько чотирьохсот метрів, обладнано артилерійські майданчики на бастіонах, що повинні були стримати можливий прорив шведів через зовнішні укріплення [273, с. 270].

Спробуємо оцінити сили захисників міста. Джерела стверджують, що вони мали дві складових: регулярні війська та озброєних мешканців міста. Якщо кількість перших оцінити легше, то щодо другої групи виникають певні запитання. Гарнізон Полтави нараховував близько 6 тис. московських солдатів на початку травня, а згодом одержав ще 1200 осіб допомоги (загін бригадира Олексія Головіна), отже, загалом мав 7,2 тис. бійців, без урахування українських допоміжних сил. З-них понад 1, 6 тис. загинуло під час облоги [167, с. 113]. Гарнізон непогано, але, на нашу думку, недостатньо був забезпечений артилерією: кілька московських полкових гармат – до 6 одиниць, якась кількість – 5 чи 6 гармат – належали Полтавському полку. Щоправда, ще восени 1708 року росіяни з сотенних містечок вивезли до Полтави всю козацьку артилерію – загалом 17 гармат невеликого калібру (від 0,5 до 2-х фунтів) та кілька десятків пудів мушкетного та гарматного пороху і приблизно 200 ядер [34, арк. 4]. Цей крок московське командування здійснило, насамперед, через недовіру до місцевого населення, чії симпатії були явно не на боці Москви. До речі, це зайвий раз підтверджує, що значної кількості мешканців Полтавського полку в складі російського гарнізону Полтави бути не могло, а значить, цифра у 2600 озброєних міщан не відповідає реальній картині.

Якою могла бути реальна чисельність мобілізованих з місцевого населення захисників Полтави? Традиційною цифрою протягом двох століть було наголошення на 4-тисячному населенні міста, яке виставило 2,6 тис. осіб на допомогу московському гарнізону [529, с.71]. Оскільки у нас немає точних цифр полтавського населення першого десятиліття XVIII ст., спробуємо

вдатися до оцінних методів, орієнтуючись на історико-демографічні дослідження українських міст. У дослідженні О. Коваленко вказано, що у 1654 р. в Полтаві присягали цареві Олексію Михайловичу 1335 осіб, козаків та посполитих [297, с. 65]. Дослідниця припускає, що в місті могло мешкати до 7 тис. осіб. Однак «від середини XVII ст. до 1710-х рр. динаміка залюдненості помітно падає» [297, с. 68]. У таких умовах автор вважає перебільшеними дані про 4,5 тис. осіб населення Полтави на початку 1709 р. [297, с. 66]. За даними компуту 1718 р. в Полтаві зафіксовано 284 козаки та 389 міщан [90, с. 68–78]. В їх родинях могло бути 2,7 тис. жінок та дітей, загалом 3,3–3,4 тис. мешканців міста. І. Сердюк, що досліджував демографічну структуру населення полкових міст для 1765–1769 рр., виявив, що мобілізаційна група чоловічого населення Переяслава, Ніжина та Стародуба складала 30–31% від загальної кількості населення цих міст [406, с. 244–246]. Якщо застосувати цю норму до полтавського населення і вважати його чисельність на рівні 4 тис. осіб, то матимемо 1200 чоловіків у віці 15–60 років. Зрозуміло, що серед них були й хворі, й інваліди, й такі, що ухилялися від бойових дій. У місті також не могло бути значної кількості прийшлого населення, яке шукало прихистку в Полтаві від шведів, в усякому разі джерела про це не повідомляють. Можна також спертися на дані про населення Полтави у 1810 р., тобто через сто років після вікопомних подій. Тоді в місті та його найближчій околиці мешкало 4025 осіб чоловічої та 4303 особи жіночої статі. Маємо трохи більше 8 тис. населення, тобто, всього лише двократне подвоєння його за такий тривалий проміжок часу [88, с. 28 (прилож.)].

На антимосковських настроях мешканців Полтавського полку ми вже акцентували увагу, додамо лише ще один штрих. Полтавський полковник Левенець навесні 1709 р. намагався переконати опішнянського сотника Романа Корицького, що втік до Нехворощі з частиною своїх міщан, аби він подівав на місцевих мешканців, щоб вони не чинили опір військам генерала Ренне. З «Доношення...» стає зрозумілим, що позиція нехворощанського сотника була

однозначно прошведською, тому надії полтавської старшини вплинути на ситуацію поклалися на втікачів-опішнян. Невідомо, що саме відповідав сотник Корицький Левенцю, але містечко вояками Петра було спалено, навіть пропала худоба у місцевих жителів, до того ж частину потерпілих жителів склали втікачі з Опішні. Безпосереднім виконавцем наказу про знищення Нехворощі та її мешканців стали підрозділи полковника Г. Кропотова [36, арк. 22–28].

Отже, на боці московського гарнізону могло бути не більше 1 тис. чоловіків – максимальні мобілізаційні можливості міста з населенням у чотири тисячі осіб, та й то за умови повної одностайності серед полтавського населення. А оскільки в місті повинні були залишитися симпатики І. азепи, то реальне число полтавчан, що допомагали московському гарнізону, було суттєво меншим, ніж тисяча осіб. Показово, що й тут московський гарнізон чисельно значно переважав кількість усіх жителів Полтави. Таку ж картину маємо і під час облоги Веприка у січні 1709 р.

На завершення, вкажемо, що існують цифри перепису населення міста від 1718 р., наведені в нарисі Н. Цехмістро – 620 осіб чоловічої статі з 1,2 тис. загального населення міста [387, с. 59]. За дев'ять років по вікопомній облозі кількість населення міста була втричі меншою від традиційної статистики, але ж під час «шведчини» місто не могло втратити багато мешканців, пошестей у цих районах України тоді теж не було. Залишається припустити, що традиційна оцінка чисельності населення Полтави на 1709 рік значно завищена. Навіть у спеціальних дослідженнях О. Компан та І. Сердюка це питання залишилося без відповіді. О. Компан як знавець історії українських міст XVI–XVIII ст., лише зазначила, що «середня кількість жителів у більшості українських міст коливалася від 1 до 3 тис.» [301, с. 76]. Отже, реальна цифра добровольців на боці московського гарнізону була дуже незначною, не більше 500 осіб, а найпевніше, ще меншим.

Полтава на той час була хоч і невеличким, але не таким уже й слабо укріпленим містечком. Детальний огляд укріплень Полтави того часу здійснив історик-аматор Я. Іванюк. Він установив, що до них належало 10 башт на зовнішньому валу, 11 бастионів та 3 напівбастиони як на зовнішній, так і на внутрішній лінії укріплень полтавської фортеці [275, с. 125]. Загальна протяжність зовнішньої лінії фортечних валів склала понад 2,2 км. Для надійного захисту такої лінії треба було мати приблизно 2 тис. бійців плюс резерв щонайменше 700 вояків, а також спеціальні сили: гармаші, сапери тощо. На 28 гармат слід було мати 100–110 артилеристів, аби забезпечити їх одночасну дію.

Обставини облоги Полтави не мають документальних джерел із російського боку – це констатував ще 1895 р. (а згодом підтвердив у 1908 р.) відомий військовий історик І. Павловський, адже всі деталі облоги спираються на малодостовірне джерело – твердження П. Крьокшина, який нібито бачив щоденник облоги, що його вів полковник О. Келлен, та нотатки ієромонаха Хрестовоздвиженського монастиря [374, с. 13]. На недостовірність цього автора, як ми вже згадували раніше, вказав сучасний історик П. Кротов [311, с. 158]. Не вирішують проблеми й шведські джерела, адже офіційні архіви королівської армії було знищено біля Переволочної, всі інші джерела є наративами, складеними набагато пізніше (зокрема, й праця Г. Адлерфельда). Маємо справу з певними фрагментами висвітлення цієї облоги, викладеними або цивільними свідками, пасторами Д. Крманом та Г. Нурдбергом, або військовими різного рівня, насамперед, молодшими офіцерами Р. Петре, Ф.-Й. Вейє та іншими. Тож цілісну картину облоги/оборони Полтави ще доведеться відтворювати. Ми навіть не маємо точної дати початку блокади міста шведами. За В. Дядиченком, вона тривала 88 діб, тобто почалася 1 (2) квітня 1709 р. [253, с. 26]. Проте В. Красіков вважає, що початок облоги припадає на 14 квітня (за григоріанським стилем), тобто відносить його на 3

квітня за юліанським календарем. Виходить, що облога тривала трохи менше – 85 днів [308, с. 66].

Найбільші сумніви викликає твердження щодо загального штурму міста 21–22 (22–23) червня 1709 р. На нашу думку, рішення про такий штурм міг прийняти лише особисто Карл XII, але в той час король боровся за життя після важкого поранення. Саме 19–22 червня у нього піднялася температура, йому загрожувала гангрена, король марив, тож, напевне, був не здатен приймати рішення [236, с. 303]. Зате саме в ті дні, довідавшись про проблеми в керівництві супротивників, Петро I наважився на переправу через Ворсклу поблизу села Петрівки. Протягом 19–20 червня було переправлено спочатку авангард К.-Е. Ренне, а потім і головні сили армії. Незабаром московські солдати розпочали будівництво укріплень для прикриття своєї позиції [425, с. 168]. Атакувати полтавську фортецю, маючи всього за 10 км на своєму лівому фланзі головні сили ворога, було б украй необачно – будь-який, навіть успішний штурм, спричинив би тимчасовий розлад управління військами, необхідність відновлення дисципліни, поповнення боєприпасів, переформатування підрозділів унаслідок понесених утрат – все це робило неможливим для шведської армії, як мінімум, протягом доби ефективний опір царській армії. Хтозна, можливо, під приводом короля скандинавські воїни і здобули б перемогу, але без короля жоден їхній воєначальник не зважився б на таку відповідальність. Нічого не згадують про масштабний (денний та нічний) штурм Полтави й шведські джерела [167, с. 119].

Ураховуючи всі обставини, можемо стверджувати, що на сьогодні не маємо достовірної картини облоги Полтави. Згідно зі шведськими джерелами, облога Полтави вбачається не як штурми, а як наполегливі саперні роботи каролінців з подолання смуги оборонних споруд, переважно з південно-західного боку фортеці. Свого часу А. Маркевич вказував: «В останніх числах травня та на початку червня почалися інженерні сутички між арміями за Полтаву, перевага в яких схилилася на бік шведів; російське командування так і

не змогло встановити комунікацію з фортецею... Вже в першій половині травня шведським саперам, незважаючи на вилазки полтавського гарнізону, вдалося підійти до палісаду» [337, с. 94]. За наступні півтора місяця облоги, при бажанні Карла, місто можна було здобути.

Рано чи пізно, але шведи та козаки довели б свої облогові роботи до критичної межі, і прорив у місто відбувся б, але Карл прагнув не здобути Полтаву, а втягти московську армію у генеральний бій. Тому й не виснажував своїх солдатів штурмами укріплень Полтави, не вів інтенсивних бомбардувань міста, а, напевне, для його здобуття вистачило б і одного серйозного обстрілу з наступною атакою. Крім того, в другій половині червня здобуття Полтави втратило для Карла й матеріальне значення: у місті не залишилося якихось значних запасів харчів або воєнного спорядження. Напевне, якби король ставив перед собою таку мету, місто чекала б доля Веприка – за один–два тижні квітня шведи б здолали гарнізон О. Келлена прямою атакою. Хоч він і був учетверо чисельнішим, але ж на боці коменданта Веприка В. Фермора був ще грудневий мороз.

Власне, й облогою бойові дії під Полтавою назвати не можна – це була блокада, щільність якої поступово зростала. У гарнізоні закінчувалися набої, мабуть, виникли проблеми з харчуванням, наростала моральна та фізична втома. Врятувати місто могла б контратака московської армії, але це неминуче означало б генеральний бій, чого Петро I обґрунтовано прагнув уникнути, не бажаючи ставити на кон усе, а обігруючи супротивника повільно, але наполегливо. Усвідомлюючи це, в листі до коменданта Полтави від 19 червня 1709 р., тобто тоді, коли московський авангард уже захопив місце переправи в Петрівці, Петро I усе ж допускав можливість здачі Полтави шведам на початку липня. У листі до полковника О. Келлена він навіть детально обговорював варіант прориву з міста в період нового місяця («...як ночі стануть темними...») [74, с. 216]. Цар наказував перед проривом повикидати гармати у криниці, підпалити місто, а залишкам гарнізону забрати з собою всю чоловічу

частину полтавчан. Хоч і не видатний, але цілком кваліфікований полководець, московський цар, допускав можливість невдачі польової армії, особливо в разі негайної атаки шведів 20 чи 21 (21–22) червня. Хоч про поранення Карла XII Петро I уже знав, але, ймовірно, припускав, що це якісь хитрощі, або ж рана не тяжка і не сьогодні-завтра непереможний король поведе свою армію проти притиснутої до Ворскли армії Петра. Однак фортуна нарешті повернулася до Петра I обличчям.

Залишений у тилу шведської армії гарнізон Полтави таки відіграв помітну роль у генеральній баталії. По-перше, біля укріплень міста шведам довелося залишити два батальйони піхоти – 1,1 тис. [214, с. 66], а також ліфляндську шляхетську кінноту (кілька сотень вершників) та значну кількість запорожців [337, с. 293], а по-друге, коли о сьомій ранку О. Келлен збагнув, що за три години бою шведи не лише не розбили ворога, але й зазнають невдачі в районі редутів, він наважився на вилазку проти залишених шведсько-українських підрозділів. Згодом саме його солдатам удалося захопити в полон графа Піпера, фактичного прем'єр-міністра шведського короля.

Відносну невдачу облоги шведами Полтави австро-угорський історик убачає у відсутності важкої облогової артилерії у військах Карла XII. Цей недолік можна було б надолужити, якби до рук шведського короля потрапила Військова Армата Війська Запорізького, свого часу зосереджена І. Мазепою в Батурині [255, с. 389]. Хоч, на нашу думку, якби шведи не дали московитам здобути Батурин, то облога Полтави навряд чи була б потрібна взагалі.

Підсумовуючи наші судження про блокаду Полтави, можна погодитися з висновком сучасного російського дослідника С. Іванюка про те, що «період... оборони Полтавської фортеці (травень – червень 1709 р.), незважаючи на широку популярність, повний історичних «білих плям» [272, с. 484]. Існують численні вказівки джерел, що саме гетьман І. Мазепа вказав королю Карлу XII на Полтаву, як на такий стратегічний пункт, боротьба за який могла б змусити Петра I зосередити тут свої головні сили і наважитися на генеральний бій зі

шведською армією. Вже на початку червня 1709 р. здобуття Полтави втратило для Карла XII сенс і матеріальний, адже в місті практично не залишалось запасів продовольства та озброєння. Полтава не могла після капітуляції гарнізону слугувати базою для подальших операцій шведсько-української союзної армії. Шведсько-українська союзна армія здійснила операцію під Полтавою не з метою оволодіння містом, а маючи на меті втягнення царської армії в генеральний бій.

4. 2. Аналіз нез'ясованих обставин Полтавської битви

Поява московської армії на правому березі Ворскли означала, що битва стає неминучою. Здавалося б, мета шведського короля досягнута – ворог перебуває в межах досягнення, а, значить, є велика вірогідність його розбити, як це траплялося протягом попередніх восьми років. Перемоги під Нарвою та Головчиним над головною армією царя (щоправда, сам Петро в цих битвах участі не брав) давали в цьому впевненість. Тривогу викликала поразка Левенгаупта під Лісною, але ж там ворог мав переважаючі відбірні війська проти другорядних полків – фінських та прибалтійських, та й А. Левенгаупт як полководець значно поступався талантом Карлу XII. Однак тепер стан шведського війська був зовсім іншим, ніж раніше.

Варто проаналізувати, як готували обидва полководці свої війська до битви, яка могла стати вирішальною в цій війні. Під час вивчення документів та мемуарної літератури складається враження, що ні король, ні цар не розглядали можливу битву як вирішальний поєдинок. Натомість у російській літературі останніх двох століть наполегливо проводиться думка, що штабісти Петра I завчасно й продумано склали план генеральної битви, всебічно підготували війська та поле майбутнього бою, а потім успішно реалізували ці кроки. У плані

битви російські історики виділяють три елементи: геніальний царський задум побудови редутив, які повинні були послабити атаку ворожих полків, розірвати його сили та розгромити їх ізольовані частини, а потім довершити розгром енергійним переслідуванням. Подібні заходи вимагали від царського штабу, щонайменше, складання детальної диспозиції сил. Наші докази відсутності попередньої розробки плану битви сформульовано в одній з попередніх праць [412, с.180,181].

Дисертант вважає, що шведська атака таки заскочила армію Петра зненацька, і він витратив значний час на вихід та розгортання піхоти в бойові порядки. Очевидно, полки ще не мали точно визначених місць на полі бою, тому штабу царя довелося на ходу формувати бойовий порядок.

Важче відтворити план підготовки до битви шведського війська та союзних українських контингентів – абсолютну більшість документів було знищено під час капітуляції 30 (1 липня) червня 1709 р. Основним джерелом у цьому питанні слугують спогади полковника А. Юлленкрука, що виконував обов'язки генерал-квартирмейстра, тобто начальника штабу короля. Надзвичайно вплинув на підготовку битви факт тяжкого поранення короля. Як слушно зазначав Б. Григор'єв, «Невідомий козак, що, напевно, прицільно стріляв із середини Ворскли, у найрадикальніший спосіб змінив співвідношення сил під Полтавою та сприяв остаточній перемозі росіян» [236, с. 303]. Найбільшою грою долі, певно, можна вважати те, що поранення короля сталося від руки українського козака, найпевніше, слобожанця, адже козаки гетьмана І. Скоропадського перебували західніше місця подій.

З тих одинадцяти генералів, що були соратниками короля в поході 1708–1709 рр., лише один К. Рьоншильд міг рівнятися талантом і авторитетом зі своїм монархом. Найгіршою, на нашу думку, стала та обставина, що король не розв'язав Рьоншильду рук, надавши повноту командування військами. Присутність короля на полі бою психологічно повинна була тиснути на фельдмаршала, сковуючи ініціативу в розпорядженні підрозділами шведських

військ. Розробка плану бою була здійснена королем одноосібно, без порад зі своїм штабом відразу ж по обіді у неділю 26 (27) червня, Рьоншильду ж було лише доручено його виконання. Фактично, фельдмаршал, замість командування всією армією, зосередився лише на керівництві кавалерією, що він робив і в попередніх боях.

Загалом план бою, складений королем, був схожий на плани попередніх переможних боїв проти московських військ – фронтальний удар піхоти з відсіченням центру ворожої армії від одного з флангів (лівого), з подальшим оточенням та знищенням цього флангу; кіннота шведів при цьому повинна була скувати активність ворожих флангів, аби не дати їм шансу допомогти частинам, що зазнаватимуть поразки. План загалом відповідав ситуації – Петро I невдало обрав місце для великого табору, притиснутого до крутого берега річки, з великою балкою (Побиванкою) перед його правим флангом та лісом (Яковецьким) на лівому фланзі. На таких обмежених площах було важко розгортати приблизно 60-тисячну московську армію, виникала загроза хаосу та втрати управління, а значить, менш чисельна шведська армія під чітким управлінням перетворювалася на грізного супротивника. У битві під Нарвою супротивник переважав шведську армію у 4–4,5 рази, при Головчині – у 3,3 рази. Зараз кількісна перевага ворога теж була чотирикратною, щоправда якість його війська помітно покращилась, крім того, московити відчули смак перемог (Калиш, Лісна), але не над королем, а над його генералами.

Загальним місцем в історіописанні є закид про погану розвідку шведами розташування московської армії та слабке знання поля бою. Вважаємо, що подібного закиду шведи не заслуговують: вони перебували під Полтавою вже понад два місяці, тож вивчити місцевість повинні були добре. Щодо розвідки, тут, можливо, було допущено деяке нехлюйство, але шведам було відомо про всі основні ворожі локації: розташування й розміри табору, наявність редутів та можливість проходження повз них, основні елементи диспозиції царської армії.

Очевидно, ці відомості шведам роздобула козацька розвідка козаків Мазепи або запорожців.

Можна, звичайно, закинути Карлу XII, що він формував диспозицію своїх військ, не радячись зі своїм генералітетом, але ж подібний стиль був притаманний багатьом відомим полководцям, наприклад, англійцю лорду Велінгтону, росіянину М. Кутузову. Вони теж неохоче ділилися власними намірами навіть зі своїми штабістами, дотримуючись правила: «Подушка, на якій спить полководець, не повинна знати про його думки» [264, с. 185]. Власне, таку поведінку полководця вважав нормальною ще видатний військовий мислитель Давнього Китаю Сунь Цзи: «Дозволь своїм планам бути темними та непроглядними, як ніч, а коли рушиш, вражай, як удар блискавки» [445, с. 61]. Тобто шведський король діяв у точно такий спосіб, як радив за двадцять два століття до нього давньокитайський мислитель.

Оскільки в російській воєнно-історичній літературі використання редутів на полі бою подається як неабияка новація, зупинимося на цьому питанні трохи докладніше. До сьогодні не з'ясовано ні точне місце розташування редутів, ні їх розміри, ні форма, ні конфігурація, ні озброєння, ні їх призначення. У західноєвропейській літературі поширено думку, що чотири редуги були трикутними, а інші – квадратними; причому трикутними були як поперечні, так і поздовжні редуги (по 2 в кожній лінії) [506, р. 63]. Поперечні редуги в історичній літературі прийнято нумерувати з № 1 до № 6, поздовжні редуги позначають №№ 7–10, починаючи від лінії поперечних редутів.

Спорудження редутів здійснювалося у два етапи – 25 червня побудовано перші шість поперечних редутів, а з вечора 26 червня добудовано ще чотири – уздовж неширокого (1–1,5 км) дефіле [426, с. 166]. Тривалий час панувала думка, що гарнізон редутів складали лише два батальйони Білгородського полку, й відносно нещодавно, завдяки працям О. Васильєва та П. Кротова, було остаточно з'ясовано, що угруповання московських військ на редугах було набагато потужнішим – шість полків [214, с. 64; 311, с. 147]. До того ж, у

Білгородському полку було не два, а три батальйони. Отже, загальна кількість московського гарнізону сягала 4730 осіб у 13 батальйонах. Зустрічаються й інші оцінки. Так, в «Енциклопедії історії України» подано цифру у 20 батальйонів (по два в кожному редуті) [528, с. 364].

Незрозуміло, скільки на редутах було гармат. У п'яти полках їх могло бути 10, точно відомо, що один полк гармат не мав зовсім. Деякі автори припускають, що в редутах могли бути гармати драгунських полків, які розташовувались одразу за редутами, але точна їх кількість не відома. Вважають, що таких гармат було не більше 13 [311, с. 178]. Словацьке джерело (Д. Крман) стверджує, що на двох перших редутах було захоплено аж 20 гармат [125, с. 94]. Однак виклад обставин бою у цьому джерелі здійснювався з чужих слів, тому в багатьох деталях воно дуже ненадійне. Щодо гармат драгунських полків на редутах, то ми вважаємо, що їх було ще менше ніж 13, або й не було зовсім. Усі гармати драгунських полків виготовлено до 1706 року [349, с. 232], московська армія, відступаючи з оточення під Гродно на Волинь, утопила в Німані всі важкі гармати (а драгунські полки озброювали якраз такими). Навіть якщо деякі полки драгунів, що не потрапили в оточення в 1706 р., зберегли свої гаубиці, до Полтави війна тривала ще три роки – зокрема, була серйозна поразка під Головчиним – і можливість того, що якась кількість гармат збереглася, була дуже невеликою.

Досить об'єктивний російський дослідник К. Татарніков повідомляє, що у драгунських полках до 1706 р. використовувалися 18-фунтові гаубиці, яких було виготовлено лише 14 штук [452, с. 104]. Однак боєприпаси (винятково гранати) до цих гармат виготовляли лише в 1702–1703 рр. у кількості 570 гранат на кожен [452, с. 104]. Важко уявити, що за шість наступних років ці боєприпаси не було витрачено. Фактично, К. Татарніков допускає наявність у драгунських полках лише півфунтових гарматок [452, с. 105]. Достовірно відомо, що такі гарматки були в 1707 році на озброєнні одного драгунського полку. Однак не відомо, чи було їх використано в Полтавському бою.

Деякі сучасні російські автори висловлюють припущення, що в редутах могли бути переносні гармати [311, с. 152], проте їх наявність у російській армії під Полтавою взагалі не доведена, так само як і їх кількість. Коротше кажучи, артилерійське забезпечення редутів залишається дискусійним питанням і вимагає подальших досліджень.

Низку зауважень викликає чисельність гарнізону кожного з редутів. Скажімо, В. Артамонов вважає, що в кожному редуті була приблизно однакова кількість бійців – 400–500 [168, с. 29]. Це питання нами вже аналізувалося [426, с.166, 167] й було зроблено висновок, що 7 редутів будували й захищали по одному батальйону, а 3 – по два батальйони. Точно відомо, що полк фон Делдіна захищав два редуги – тобто мав по 1 батальйону в кожному [349, с. 227]. Цей полк у бою втрат не мав, а шведи не атакували ці редуги. Є всі підстави вважати, що полк фон Делдіна займав редуги на лівому, східному, фланзі московської позиції. Навпаки, три редуги на правому, західному, фланзі були в зоні прориву колон шведської піхоти, та навіть шведський історик П. Енглунд уважав, що два з цих редутів шведи захопили [256, с. 137]. Такої ж думки дотримується й А. Констам [506, р. 71]. Їх припущення відображає додаток А. Загальна кількість гарнізону редутів подається в сучасній літературі у 4730 вояків, однак не зрозуміло, чи це повна чисельність полків, чи лише кількість “нижніх чинів”, тобто без офіцерів. Якщо взято до уваги останню обставину, то полки з офіцерами повинні нараховувати близько 4900 особового складу. Загалом же гарнізон кожного з редутів повинен був коливатися в межах 320–700 осіб. Проте в сучасній російській літературі до останнього часу поширено думку, ніби гарнізон редутів складала одна-дві роти солдатів (90–180 осіб) [462, с. 126]. Автори не замислюються над тим, чи можливо захистити периметр редугу (щонайменше 160 м) такою кількістю солдатів? Їх викладки базуються на необхідності «розмазати» по десяти редутах 8 рот Білгородського полку. Навіть, тому разі, коли автори пам’ятають, що в цьому полку було не

два, а три батальйони, розмістити у десяти редутах треба тільки 12 рот, що теж явно мало.

Нам видається слушною думка В. Молтусова, що редути будували, фактично, у три етапи [349, с. 214–216]. Спочатку було збудовано два редути, які умовно називали третім та четвертим і згодом стали центральними серед шести поперечних. П. Кротов наводить карту XVIII ст., де ці два редути були об'єднані земляним апрошем (щось на зразок люнету) [311, с. 125]. Очевидно, саме цей оборонний вузол будували три батальйони Білгородського полку на чолі з С. Айгустовим. Напевне, ці два редути й обороняли цим полком. На другому етапі було добудовано чотири редути поперечної лінії (мабуть, на добу пізніше – вдень 25 червня). На думку автора, два з них будував полк фон Делдіна, а два інших – невідомо точно, які підрозділи, можливо, полк Неклюдова [349, с. 227]. На третьому етапі збудовано чотири редути вздовж дефіле, але немає єдиної думки, чи всі їх було добудовано. Цар Петро I стверджував, що два з них не було добудовано (їх потім і захопили шведи) [97, с. 302]. О. Карцов вважав, що не добудовано було усі чотири редути [282, с. 110]. Автор вважає, що редути було практично закінчено, а версія про незавершеність двох із них була вигадана Петром після бою, аби виправдати їх захоплення шведами. У шведських джерелах вказується, що 8-й редут був більшим від інших [168, с. 30], ймовірно, його закінчили трохи раніше від інших, адже робочих рук було удвічі більше, а його розміри не могли аж надто перевершувати інші укріплення. Можливо, що будівництво та оборону двох передових редутів (умовно №№ 9 та 10) забезпечував полк І. Нечаєва, який загинув у бою [168, с. 30].

У військово-історичній літературі час від часу ставиться питання про доцільність участі в бою українських контингентів. Усе-таки козацькі підрозділи на боці Карла XII нараховували від 11 тис. (мінімальна оцінка) до 13 тис. (максимальна). На боці Петра I теж були значні козацькі контингенти, щонайменше 8 тис. городових (реєстрових) та до 3–4 тис слобідських козаків,

які не підлягали командуванню гетьмана І. Скоропадського. Загалом близько 12 тис. бійців [423, с. 359]. Чи могли вони вплинути на хід битви? Варто вказати, що обидві сторони не дуже довіряли українським союзникам.

Усупереч офіційним твердженням московської пропаганди керівництво царського війська прекрасно усвідомлювало, що реєстрова старшина наскрізь просякнута «самостійницьким духом», і лише випадкові обставини не дали їм шансу опинитися в протилежному таборі [507, с. 28]. Мабуть, єдиний, хто щиро бажав московській перемоги, був С. Палій, щойно реабілітований Петром І. Він устиг прибути під Полтаву з тобольського заслання. Але і його прагнення, найімовірніше, базувалися на почутті помсти хитрому «Махіавелію» І. Мазепі, аніж симпатіями до Москви. Трохи надійнішими були слобідські козаки, які ніколи не входили до складу Гетьманщини, а користувалися обмеженою внутрішньою автономією на південних теренах Московської держави, підкоряючись Малоросійському приказу. У бойових діях 1708–1709 рр. слобожанці загалом надійно служили в московській армії. Все це відсувало козацькі контингенти в армії Петра І на другорядні ролі: створення флангових загроз для шведів, розвідка, переслідування розбитого ворога, прикриття власних комунікацій. Фактично, в майбутній битві українські козаки помітної участі не взяли.

Інша річ, українські козаки у шведському таборі. Вважаємо, якби Карл XII перебував у адекватному стані, то він міг би краще обміркувати обставини майбутнього бою та залучити до участі в ньому суттєвий потенціал козацького війська. Насамперед, козаки могли посприяти шведам у штурмі чи блокаді редутів, тим самим вивільнивши шведські підрозділи для вирішення головного завдання. Таке завдання було цілком до снаги козакам, особливо запорожцям. Вони мали драбини, гаки, фашини, мотузки та інше приладдя для штурму відносно невеликих укріплень. Гарнізони редутів були примушені ситуацією до пасивної оборони, захищаючись до підходу резервів, тож можливо було виділити відносно невеликий козацький контингент (3–4 тис.),

який би послідовно штурмував окремі редути, блокуючи інші. Таке рішення дозволило б шведам мати в «генеральній баталії» додаткові шість батальйонів, що дозволило б створити щільніший бойовий порядок або ж здійснити шикування у дві лінії.

Однак Карл XII, як і його московський візаві, передбачив для козаків пасивні завдання: оборону нового табору біля Пушкарівки, продовження блокади Полтави тощо. Але у спогадах каролінців є повідомлення, що якийсь невеликий загін усе-таки був задіяний, певно, як розвідка. Очевидно, це був загін запорожців. Перші повідомлення про це знаходимо у щоденнику Д. Крмана [124, с. 92].

Дискусійним є питання, чи готували шведи відхід завчасно. В усякому разі російська сторона такий варіант не виключала. Відомо, що 23 червня 1709 р. Петро I направив листа князю Г. Долгорукому, що перебував чи як резидент, чи як наглядач у військах Скоропадського: «Оголошуємо вам, що шведські дезертири розповідають, ніби цими днями, чи то граф Піппер, чи то хто зі знатних шведських персон їздили до Дніпра шукати, де можливо через Дніпро перебратися...» [74, с. 221]. Допускаючи ймовірність такого кроку з боку шведів, цар наказував, аби гетьман і його підлеглі вжили заходи, «...аби цих шведів за Дніпро не пропустити. І для того скрізь по берегах перевізні судна та човни забрати та виставити міцну сторожу» [74, с. 221]. Можна допустити, що подібні чутки розпускали як дезінформацію самі шведи, аби приспати пильність росіян і завдати несподіваного удару.

У цьому підрозділі автор не буде детально описувати події Полтавського бою, який неодноразово був самостійним предметом досліджень, але вважає за необхідне виокремити деякі суперечливі моменти цього вікопомного бою.

Аналіз історіографії як вітчизняної, так і закордонної свідчить, що битву й практично всі її вузлові моменти вивчено не лише фрагментарно, але й поверхово. Головною причиною цього є втрата об'єктивних джерел – документів як шведської армії, так і (дещо менше) московської. Головним

джерелом для шведських істориків стали мемуари учасників бою, але вони, як уже зазначалося, мають значний елемент суб'єктивізму. Для російських істориків такими джерелами стали ще менш достовірні офіційні підцензурні видання петровського часу, адже мемуарної літератури «птенцы гнезда петрова» майже не залишили.

У ході Полтавської битви можна виділити шість фаз. Перша фаза – висування шведських військ з табору, зав'язка бою біля редутів; друга фаза – бій кінноти в районі редутів; третя фаза – прорив головних сил Карла XII до ретраншементу росіян, відокремлення загону генерала Рууса в ході бою за редуту; четверта фаза – вихід із ретраншементу та розгортання головних сил армії Петра I, виділення з'єднання генерала С. Ренцеля для розгрому загону Рууса й деблокади Полтави; п'яту фазу бою склала “генеральна баталія” та ліквідація загону генерала Рууса поблизу Полтави, а також вилазка Полтавського гарнізону на допомогу С. Ренцелю; остання, шоста, – переслідування розбитих шведів та невдала атака легких сил росіян проти шведського табору.

На нашу думку, саме перша фаза – бій на редутах – і стала тим вирішальним моментом, який не лише відкрив бойовисько 27 червня (8 липня) 1709 р., але й фактично визначив результат битви, позбавивши шведського короля шансу виграти кампанію під Полтавою. Її детальний аналіз нами здійснено в одній з попередніх публікацій [410].

Наступним не зовсім зрозумілим моментом є бій кінноти на світанку 27 червня 1709 р. На момент шведської атаки московська кавалерія замість трьох відносно коротких ліній (по 5–6 полків) шикувалася у дві лінії з 11 та 5 (чи 6) полків і зав'язала бій перед поперечними редутами [256, с. 33]. Досить важко уявити собі цей бій у дефіле шириною не більше 1,5 км та ще й перерізаним навпіл смугою з чотирьох редутів, де б розмістилося 9 тис. вершників першої та 4,5 тис. вершників другої ліній. Московські полки нібито шикувалися у три шеренги, а це означає, що в кожній шерензі першої лінії було приблизно по 3

тис. вершників – по 2 вершники на 1 погонний метр? І це не беручи до уваги місце для редутів. Навіть другій лінії з 5 чи 6 полків було б затісно в такому дефіле між обома лісами. До речі, у своїх спогадах генерал К. Руус не згадує, що під час шведських атак трьох передових редутів йому заважав кавалерійський бій. Напевне, він відбувався одразу за редутами, на ширшому просторі. Поведінка князя Меншикова, що керував цим боєм, свідчить, що ніякого завчасного плану бою московська сторона не готувала: Петру довелося двічі наказувати Меншикову припинити бій і відійти до головних сил, які вже встигли вийти з ретраншементу [374, с. 82]. Меншиков поводить себе за правилом “ув’язатися у бій, а там буде видно”. Це, до речі, завжди відрізняло командний стиль Меншикова і в попередніх боях, і надалі.

Останнім дискусійним моментом бою біля редутів є втрати обох сторін. Переважно дослідники називають цифру шведських втрат – близько 1100 вбитими та пораненими, московські ж утрати обходять мовчанкою. Лише у згаданій статті В. Артамонова наведено цифру у дві сотні загиблих [168, с. 30]. За даними шведської сторони, було знищено гарнізони обох редутів, що їх здобули шведи [185, с. 14]. В попередньому дослідженні нами зроблено висновок про втрати московитів на редутах у 600 вбитих [412, с. 193]. П. Кротов установив факт применшення втрат московської кінноти [311, с. 272, 273], тож можемо припустити те ж саме й стосовно втрат піхоти на редутах. Отже, реальні втрати армії Петра I, зокрема й на редутах, вищі від офіційних.

Хоч російські історики постійно підкреслювали у своїх працях, що бій тривав недовго – не більше двох годин, або й взагалі півгодини [164, с. 162], неупереджений погляд на хід Полтавського бою повинен засвідчити, що обидві армії в повному складі чи значними своїми підрозділами перебували в бою протягом семи-восьми годин – приблизно від четвертої години ранку до полудня [503, р. 89]. Напевне, слід говорити про різну інтенсивність бою на окремих його ділянках. Скажімо, від сьомої до дев’ятої години ранку головні сили обох противників не мали вогневого контакту, але водночас тривав

запеклий бій поблизу редутів між великими загонами генерала Рооса та Меншикова і Ренцеля. У цьому зіткненні взяли участь щонайменше 1,5 тис. шведів та 6,5 тис. московитів.

Поволі усталюється в науковій літературі думка про невідповідність традиційних цифр утрат сторін реальним фактам. Зазвичай, сторона-переможець намагається применшити власні жертви, а втрати ворога перебільшити. Не є винятком і Полтавська битва. Зрозуміло, що офіційна російська цифра у 1345 загиблих не відповідає дійсності. Як вказували А. Бутко, А. Фролов та Д. Журавльов загальна кількість убитих під Полтавою досягала 9 тис., з яких 6,9 тис. – припадало на шведів; виходить, московитів загинуло більше 2 тис., що суттєво (у півтора раза) перевищує офіційні цифри [411, с. 201]. Відмінну від офіційних джерел кількість загиблих московських солдатів подає і В. Артамонов – 1507 осіб [170, с. 49]. Наприклад, відомо, що в Семенівському полку до 9 (10) липня 1709 р. померло вісім поранених у Полтавському бою [62, с. 130]. Стан медичної служби в російській армії був на низькому рівні й залишався таким протягом усього XVIII ст. «У російській армії петровського, анненського та елизаветинського періоду, де масова смертність серед солдатів розглядалася як щось, може і прикре, але цілком допустиме й таке, що не вимагає вживання термінових заходів» [355, с. 96].

І хоч дуже повільно пробивають собі дорогу результати сучасних досліджень історії Полтавської битви на сторінки російської загальноісторичної літератури, як певний позитивний приклад можна навести видання «Империя Петра Великого», де вже фігурує цифра у 6,9 тис. загиблих шведів, 2,8 тис. полонених під Полтавою та 15 тис. полонених під Переволочною [277, с. 49]. Щоправда, схоже, що автори ігнорують кількість шведів, що переправилися через Дніпро з королем, або ж вважають, що не переправився майже ніхто. Аналогічні цифри подано ще й у монографії американця Р. Массі, опублікованій за два десятиліття до цього [340, с. 340]. Подібні цифри подає і сучасна американська дослідниця Ліндсі Х'юз. Вона вважає, що шведів було

вбито 6901, у полон потрапило 2760, а під Переволочною склало зброю 14299 шведів, та ще кілька сотень із королем тікали за Дніпро [503, р. 39]. А за підрахунками К. Даффі виходить, що в Полтавському бою в полон було узято 2540 шведів, як різниця між загальною кількістю полонених у 18794 та взятими у полон при Переволочній – 16254 особи [494, р. 26]. На цьому тлі певним курйозом виглядають твердження Я. Іванюка про те, що шведи втратили в бою 8,5 тис. убитими та 6 тис. полоненими (!), крім тих 16 264 воїнів, що капітулювали з наказу Левенгаупта під Переволочною [276, с. 106]. На жаль, певним анахронізмом виглядає згадка традиційних цифр російської історіографії щодо чисельності шведської армії, понесених нею втрат та окремих обставин бою біля редутів у сучасному енциклопедичному виданні України [528, с. 364].

Більшість джерел указують на те, що в битві брали участь й українські контингенти, але не вказують ні їх кількості, ні дислокації в бойових порядках шведських військ [124, с. 94, 95]. Скажімо, Т. Чухліб вважає, що українські козаки 27 (28) червня билися на лівому фланзі шведського бойового порядку, а згодом прикривали їх відступ [462, с. 145; 468, с. 165]. Однак незабаром з'явилася версія про те, що козаки йшли за бойовими порядками шведів нібито з наміром узяти участь в облозі московського табору [243, с. 310; 372, с. 336]. Але подібна версія не знаходить підтвердження в джерелах, адже для облогових робіт слід було прихопити з собою шанцевий інструмент, мотузки, фашини, драбини тощо. Ні про що подібне джерела не повідомляють. Крім того, якби козаки і справді рухалися за шведами, було б логічно використати їх при штурмах московських редутів, де вони мали б шанси на успіх, на відміну від шведських піхотинців, які атакували редуги без жодного спорядження. Однак ні російська, ні шведська сторони не повідомляють про подібні дії. Узагалі, активна участь значних українських контингентів у регулярній битві, якою була Полтавська, видається не дуже ймовірною, адже обидві протиборчі сторони усвідомлювали «архаїчність збройних контингентів своїх українських

васалів» [432, с. 49]. На нашу думку, цей вислів О. Сокирка стосується, насамперед, тактичних побудов і навичок українських військ та його озброєння. Гетьманські полки були ефективними в середині XVII ст. (та й пізніше) в боях із напіврегулярними польськими, російськими, турецькими військами та іррегулярними татарськими, але, правди ніде діти, – в боях з регулярними військами європейських країн у XVIII ст. їх фактично не використовували.

Через брак джерел залишається практично недослідженим питання участі в бою запорожців. Наприклад, Вс. Петрів пише, що в битві загинуло вісімдесят запорожців, а ще триста потрапили в полон і були страчені після бою росіянами [378, с. 142]. С. Павленко подає загальну цифру вбитих та страчених українських козаків у 4662 особи, як різницю між офіційними російськими даними про похованих «неприятелей» у 13281 та убитих на баталії шведів у 8619 бійців [372, с. 336]. О. Беспалов вважає, що українських козаків у битві загинуло аж 2434. Таку цифру він виводить як наслідок розв'язання суперечностей у джерелах щодо ворожих утрат. Він не хоче відкидати попередньої офіційної цифри у 9334 чоловіки, але визнає реалістичність нової цифри шведів, що загинули – 6900. Різницю він і пропонує віднести на рахунок українських контингентів [186, с. 49]. У такий же спосіб пропонує О. Беспалов розв'язати проблему в розбіжності кількості полонених: від офіційної цифри у 2977 він віднімає 2800 шведських полонених, а різницю в 177 осіб пропонує вважати українськими полоненими [186, с. 49]. Джерела, однак, не дають підстав для подібних припущень. Щодо безпосередньої участі запорожців у Полтавському бою, то в західноєвропейських джерелах у цьому сумнівів немає, мало того, там фігурують такі яскраві деталі, як спроби полонених козаків перевдягнутися в мундири та перуки забитих шведів, аби уникнути розправи. У західній історіографії, напевне, першим повідомив про це Ж. Шерер, а надалі використав Й-Х. Енгель [255, с. 399].

Полтавська битва завершилася майже ополудні чи трохи пізніше повною поразкою і достатньо безладним відступом шведської армії через

Будищанський ліс (уціліло приблизно 6,5–7 тис. шведів). Коротший шлях – через редути – був для шведів закритим, бо навіть захоплені раніше укріплення через відсутність у них шведських гарнізонів московити повернули під час розгрому групи генерала Рооса (Рууса), тобто, близько 10.30 ранку. Отже, вислизнути цим шляхом могли лише поодинокі шведські солдати та й то таке сприймається з сумнівом.

Підсумовуючи результати Полтавської битви, сучасний російський історик В. Красіков зазначає: «...Полтавська перемога насамперед обумовлена не шедеврами полководницької думки, а банальною кількісною перевагою та нехарактерними раніше для противника прорахунками і серйозними елементами його величності Везіння» [308, с. 388]. Варто зазначити, що Полтавському бою та Північній війні загалом практично не приділяв увагу відомий військовий історик Г. Дельбрюк. Напевне, він не вважав, що ця битва означала якийсь важливий поворот у військово-політичній історії XVIII ст., хоч війні за Іспанську спадщину, що тривала паралельно, та її битвам присвятив помітне місце [246, с. 761–764]. Подібний підхід не має дивувати, адже сучасникам більше десятиліття Полтавська битва не здавалася переломним моментом війни. Можна погодитися з оцінкою В. Брехуненка: «Насправді Полтавська битва, хоч і стала блискучою перемогою московської зброї, для людини першої половини XVIII століття переломним моментом не видавалася. Підсумки баталії остаточно не визначили ані результат Великої Північної війни, ані імперське майбутнє Московії, ані долю Української держави» [204, с. 298]. Цілком слушно В. Брехуненко вказує на те, що політичне значення Полтавської битви у Європі та, напевне, і в Московській державі стало очевидним лише після 1721 року. Попри те, поразка під Полтавою залишається у шведській історії однією з найважчих. Загальні втрати шведів сучасні автори оцінюють як приблизно десять тисяч убитими та полоненими [432, с. 48].

Залишки шведської армії почали повертатися до свого табору по обіді. Свідки хронометрують це по-різному. Так, наприклад, прапорщик Г.-А. Піпер, який через каліцтво не брав участі у битві і залишався в таборі, пригадував, що втікачі з поля бою почали з'являтися після другої години пополудні [128, с. 751]. Спочатку це були неорганізовані групи, а підрозділи, які ще не втратили організованості та дисципліни, почали підходити пізніше. Показово, що частина гвардійських підрозділів принесла з собою до табору кілька трофейних московських кавалерійських штандартів та чотири піхотних прапори [186, с. 50]. На нашу думку, це могли бути ротні прапори Новгородського полку, який найбільше постраждав у генеральній баталії [409, с. 246]. Щодо цього полку маємо цікаве повідомлення майбутнього історика, а тоді поручика Азовського драгунського полку, що був поранений у Полтавському бою, В. Татищева. Він пише, що Новгородський полк мав сині мундири, подібні до шведських, що викликало сум'яття в рядах московської кінноти на лівому фланзі [321, с. 26]. Тож ні про які сірі мундири новобранців на новгородських солдатах мова не йде. Це підтверджує висновки П. Кротова про вигадані П. Крьюкшиним деталі Полтавського бою [408, с. 244]. Останнім після п'ятої години вечора з'явився загін, що супроводжував короля [128, с. 751]. До його складу входило близько 20-ти драбантів, з тих 60-ти, що пішли в бій вранці 27 (28) червня, два ескадрони шведських драгунів, які, очевидно, втратили своїх командирів і блукали полем битви (мабуть, не більше 400 вершників), пізніше до цього загону приєдналося 300 піхотинців, нібито всі поранені на чолі з одним єдиним офіцером, зовсім юним лейтенантом Мернером [110, с. 637]. Найімовірніше, що цим загonom керував С. Понятовський, адже з королем не було жодного шведського генерала, а стан короля через рану, що відкрилася, був майже непритомним. Російські дослідники стверджують, що Карл з'явився в таборі раніше, десь о першій годині пополудні. При цьому В. Ляскоронський зазначає, що в таборі також перебував і тяжкопоранений генерал Ю.-А. Мейерфельт, що суперечить іншим джерелам, які нічого не згадують про

поранення генерала [332, с. 94]. Ляскоронський також вважає, що московити не переслідували шведів, які відходили до табору, через побоювання їх можливої контратаки, як це було у 1705 р., коли фельдмаршал Шереметьєв зазнав поразки від Левенгаупта в бою при Гемауертгофі (Мур-мизі). В. Артамонов, з одного боку, змалював цілковитий розгром головних шведських сил, а з іншого – пояснив, що московити побоюлися нападати, бо «...могли з'явитися інші з'єднання шведів» [164, с. 162].

Одразу з'ясувати розмір утрат ворога було неможливо, адже навіть у відносно невеликих боях розбіжності в оцінках з реальними цифрами були величезними. Наприклад, під час штурмів Веприка московити заявили, що шведи втратили понад дві тисячі бійців [84, с. 77]. Реально ж загинуло близько ста п'ятдесяти нижніх чинів, кілька обер-офіцерів та п'ять штаб-офіцерів – загалом не більше двохсот осіб, тобто на порядок менше [84, с. 102]. Все ж було зрозуміло, що поразка важка, тому варто подумати про відступ. Вибір варіантів був обмеженим.

Вище ми зазначали, що втрати московитів після битви також були значними. Хоча джерела не дають змоги уточнити ці втрати, але показово, що вже через чотири місяці після перемоги було оголошено п'ятий рекрутський набір: за листопад треба було набрати п'ять тисяч новобранців. А в травні 1710 р. довелося додатково набирати ще три тисячі рекрутів для поповнення восьми драгунських та шести піхотних полків [76, с. 613]. Якщо взяти до уваги ці цифри, то виходить, що некомплект згаданих полків досягав 24%. Якесь частина цього некомплекту припадала на дезертирів, якесь – на померлих від недоїдання та хвороб, але основну масу, щонайменше 50%, складала все-таки загиблі. Є й інші цифри, які відносяться до 14 липня 1709 р. щодо стану семи піхотних та одного драгунського полку. Їх належало доукомплектувати 2318-ма солдатами (піхотні полки) та 254-ма драгунами і 383-ма бойовими та 448-ма обозними кіньми [74, с. 229]. Тут некомплект драгунського полку складав 25%, а піхотних – перевищував 37%. Зрозуміло, що сюди входять і бойові, і

небойові втрати (померлі від хвороб та дезертири). Навіть якщо небойові втрати склали половину від цих цифр (що цілком ймовірно), доведеться визнати, що й бойові втрати були значними. Взагалі, дезертирство було дуже поширеним явищем у московській армії XVII – першої половини XVIII ст. Це стосувалося навіть відносно елітарних частин армії. Наприклад, в одному з найкращих та найстаріших полків московської армії – Бутирському – в період з 1712 по 1721 роки дезертував 361 солдат, тобто за десять років утекло понад чверть штатного складу полку або ж щороку в середньому 3,6 % [356, с. 114]. Звернемо увагу й на те, що це було десятиліття відносно млявих бойових дій, коли важкі поразки московської армії вже залишилися в минулому. Очевидно, що в перше, найважче десятиліття Північної війни кількість утікачів була суттєво більшою.

Тривають сперечки про глибину шведської поразки. Сучасний шведський дослідник Б. Кнарстрьом пише: «Полтавська битва мала значні історичні наслідки. Зазвичай вважається, що вона стала одним із ключових відправних пунктів формування Російської імперії. Вона приречла Україну на трьохсотрічну залежність, а Шведська Балтійська імперія розпалася. Це історичний факт. Однак при вивченні неспростовних археологічних даних виникли серйозні сумніви. Хоч ми не заперечуємо подальше політичне значення результату битви, події та особливості битви під Полтавою здаються нам перебільшеними» [505, с. 46].

Наостанок нам здається слушним навести думку видатного полководця XVIII ст., П. Румянцева, яка може охарактеризувати мотиви шведського короля, що спонукали його до атаки ворожої армії, здавалося б, у безнадійній ситуації. Він уважав, що для перемоги вирішальним чинником є не чисельність війська, а його моральний дух та рівень бойової підготовки: «Розбити малою кількістю численного ворога є справою мистецтва та великої слави. Бути ж переможеним великим числом цілком природно, але при цьому хоробрість та слава будуть на боці того, хто знехтував велику чисельність» [205, с. 337].

У підсумку можна стверджувати, що вивчення окремих етапів Полтавського бою далеке від свого остаточного вирішення й вимагає подальшої уваги дослідників.

4.3. Організація відступу українсько-шведських сил після Полтавської поразки

Діставшись табору, приблизно о 14 годині, король, рани якого в бою відкрилися, отримав медичну допомогу від своїх фельдшерів Рульфуса та Ноймана, адже його головний лікар Хелькмагер загинув у битві [115, с. 114]. Мельхіор Нойман був видатним медиком, адже саме він урятував королю 17 (18) червня 1709 р. поранену ногу від ампутації, зробивши операцію без наркозу із видалення кулі та частини кісток з п'яти Карла XII.

Після того, як шведська армія почала збиратися в таборі, стало зрозуміло, що поразка має масштабний характер і залишатися на місці немає жодної можливості. Сподіватися на те, що московити не знають, де розташований табір шведів, було годі, адже одразу після Полтавської битви до нього добралися не тільки загони калмиків та козаків, але й драгунів, про що згадує шведський офіцер Вейє [138, с. 81]. Те, що вони повідомлять царському командуванню місце перебування шведського табору, сумнівів не викликало. У цьому контексті суперечливою виглядає думка В. Молтусова, ніби московити не одразу дізналися, де розташовано новий шведський табір і це, мовбито, затримало московську погоню [349, с. 379]. Сам дослідник теж розуміє слабкість цієї аргументації, що суперечить джерелам, а тому пропонує ще один варіант – нібито Петро I розумів складність штурму шведського табору і збирався вдатися до ретельної його підготовки, проте шведи дуже оперативно залишили місце розташування [349, с. 380].

Якщо точно слідувати за джерелами, то стає очевидним, що у шведського командування було достатньо часу для організації відходу – щонайменше, з п'ятнадцятої до дев'ятнадцятої години 27 (28) червня, а можливо, й більше – з чотирнадцятої до двадцятої. Наприклад, Д. Крман пише у своїх спогадах: «Хотячи якось утечу затаїти, втікачі рушили з полів Полтави аж тоді, коли сонце заходило, а до Нових Санжар до Майєрфельтового полку дійшли аж глибокої ночі» [124, с. 98]. Захід сонця під Полтавою цього дня припадає, зазвичай, на близько половини дев'ятої вечора. Про відступ після восьмої години вечора говорить і прапорщик Г.-А. Піпер, щоправда, він зазначає, що король повернувся з поля бою лише біля п'ятої години дня [128, с. 751]. Загалом шведська армія готувалася до відступу від чотирьох до шести годин.

Напередодні битви шведи контролювали кілька містечок Полтавського полку – Нові та Старі Санжари, Білики, Кобеляки, Соколку та Переволочну. Усі вони були розташовані на шляху від Полтави до Дніпра уздовж правого берега Ворскли. Тут було розміщено невеликі шведські залоги, чисельністю приблизно у дві тисячі кавалеристів. За підрахунками П. Фрома, в цих частинах нараховувалося 1,8 тис. вояків [497, с. 354]. Шведи могли розраховувати на певне сприятливе ставлення населення Полтавського полку, бо, як відзначав пізніше цар Петро в Решетилівських пунктах гетьманові Скоропадському, «...більшість містечок цього полку були в бунті разом з запорожцями» [75, с. 1150]. Крім того, саме з містечок Полтавського полку шведська армія ще отримувала поставки зерна. Як свідчив захоплений у полон слуга гетьмана Мазепи Я. Поручка, «...шведи, хоч і дорого, але отримують хліб із Кобеляк та Біликів» [75, с. 933]. Звернемо увагу на пасаж про одержання хліба шведами «хоч і дорого». За прошведську позицію козаки Полтавського полку зазнали чималих репресій з боку московитів: було попалено Переволочну, Келеберду, Нехворощу, Маячку, Решетилівку. А під час набігу московської кінноти генерала Хайнске (Генскіна) на Старі та Нові Санжари, коли було визволено 1221 московського полоненого та захоплено в полон 30 шведів, «... і потім як

Старі так і Нові Санжари сильно попалено» [75, с.946]. Виходить, що шведам доводилося б відступати досить спустошеною територією. Наприкінці цього шляху їх чекав широкий Дніпро. Як писав автор XVIII століття Карл Вейтланд, «...щонайменше треба було одну годину часу, аби переправитися туди й назад, течія ріки була дуже неправильною та швидкою, а в деяких місцях ріка була й надзвичайно глибокою» [79, с. 213]. Переправа через таку ріку повинна була перетворитися на значну військово-технічну проблему, адже шведська армія ще не долала водних перепон такої значної ширини. Коли рік тому Карл XII переправляв війська через Дніпро біля Могилева у Біларусії, йому доводилося мати справу з річкою вдвічі вужчою.

Шлях на Південь був важливий для Карла XII ще і через невтрачені надії на допомогу кримського хана. Карлу XII була відома жорстка антимосковська позиція Девлет-Гірея II. Був навіть момент, коли великий візир дозволив хану виступити на допомогу Карлу XII (очевидно, на початку червня 1709 р.), однак, коли султан Ахмед III дізнався про це, то негайно звелів татарам, що були вже в дорозі, повертати назад [442, с. 45]. Напевне, з цим невдалим виступом татарів пов'язані чутки про багатотисячну допомогу з Криму, що ось-ось надійде до шведського табору.

Прямо протилежною була ситуація в таборі переможців. Перша перемога над шведським королем була малоочікуваною, отримана відносно невеликими жертвами і не могла не викликати бурхливої реакції емоційно нестабільного Петра I. Замість важкої тривалої боротьби на виснаження, до якої готувався цар, ситуація різко змінилася несподіваною перемогою («неслыханною новиною»). Радість царя була бурхливою, тому прямо на полі бою він дозволив влаштувати бенкет для переможців. Очевидно, він відбувався біля реданів московського табору, а його деталі живописно подав І. Голіков. Ще одну деталь до святкування додає С. Безбах – він указує, що святкування на полі бою охороняли 12 полків, які не брали участь у баталії, а перебували в резерві: 6 піших та 6 кінних князя Г. Волконського [178, с. 54]. Про бенкет на полі бою та

наступну затримку погоні через це говорить і український дослідник Л. Олійників [362, с. 37], а ще раніше підкреслював і М. Костомаров, спираючись на записки шведського полоненого пастора Нурдберга [304 с. 303]. Власне, великою несподіванкою сприймалася полтавська перемога і в країнах Європи, зокрема, у Франції [329, с. 174]. І це при тому, що в Європі вже було добре відомо про перемогу Петра I над Левенгауптом під Лісною, здобуття Меншиковим Батурина, можливо, було відомо вже й про руйнацію Січі.

Свого часу ми вже розглядали вибір шляхів відступу шведсько-українського війська [412, с.204, 205]. Аналіз ситуації переконує, що шлях лівим берегом Дніпра до Перекопу був аж ніяк не легшим і майже удвічі довшим, ніж той, яким пройшли Карл XII та Мазепа від Дніпра до Очакова. Не рятував цей маршрут і від московського переслідування та від голоду, адже козацькі містечка між Ворсклою та Самарою були маленькими і здебільшого попалені ще в травні 1709 р. московськими карателями (наприклад, Нехвороща та Маячка) [306, с. 287]. Усвідомивши такі обставини, шведське командування повинно було б зосередити свої зусилля на переправі через Дніпро саме поблизу Переволочни, якщо не всієї шведсько-української армії, то, принаймні, значної її частини та хоч би кількох гармат. Уважаємо, що при адекватному командуванні можна було перевезти на правий берег Дніпра, насамперед, по одному батальйону чи ескадрону від кожного полку з полковим прапором. Це, з одного боку, зберегло б структуру шведських частин, які згодом можна було б поповнити, з іншого – зменшило б московські трофеї та кількість полонених.

Як уже наголошувалося, понад Ворсклою шведи виставили напередодні битви кілька застав: німецький полк Мейєрфельта (майже тисяча вершників), загін підполковника Функа, очевидно, теж із німецьких драгунів, кількістю до п'ятисот вершників, два ескадрони Південно-Сконського полку на чолі з підполковником Сільвер'ельмом (теж до п'ятисот вершників). Отже, шведи мали відносно безпечний шлях у смузі шириною до 10 км західним берегом Ворскли з можливістю переправитися або в Нових Санжарах, або в Біликах, або

в Кишеньках уже біля самого гирла Ворскли. Шлях вів до спаленої московитами Переволочни, де їм удалося в травні знищити запорізьку флотилію. Невідомо, чи здійснювала якісь кроки шведська сторона із відновлення переправних засобів у цьому місці. Але, якщо вони навіть і були, подальші події показали, що ні король, ні його штаб належним чином про це не подумали.

Під час відступу шведам довелося б пройти значний шлях, за даними Осипова, 85 км [364, с. 95], В. Баскакова – 90 верст (це майже 96 км) [123, с. 238], а М. Юнакова – 100 верст (107 км) [482, с. 204]. П. Богданович подає цифру у 70 км, але обумовлює, що це по прямій, шляхом це може бути дещо більше [198, с. 40]. Існує архівний документ трохи пізнішого часу, який визначає відстань від Полтави до Переволочної у 121 версту, тобто майже 130 км. [37, арк. 2] Щоправда, від шведського табору відстань була трохи меншою – 124 км. За сучасними даними, відстані між населеними пунктами дещо відрізняються: так, від Полтави до Нових Санжар тепер рахують 36 км, а не 40 верст (43 км) [89, с. 669]. Від Полтави до Кишеньок сучасна відстань складає 103 км, а не 116 верст (124 км). Відстань від Решетилівки до Нових Санжар зараз указують у 31 км, а не 35 верст (37 км) [88, с. 9]. Очевидно, сучасні шляхи помітно відрізняються від доріг початку XVIII ст. Автору здаються вірогіднішими цифри В. Баскакова, спеціалізована праця якого детально аналізує топографію театру бойових дій; М. Юнаков був видатним військовим істориком та теоретиком, однак, можливо, довірився попередникам і не перевіряв цих даних, та, власне, і не ставив перед собою такого завдання. Очевидно, його авторитет уплинув і на пізніші дослідження радянського часу, де фігурує відстань у сто верст. Як би там не було, шведам треба було пройти значну відстань у стислі часові межі. Вони зробили це за дві доби.

Такий темп маршу для шведів був цілком звичайною справою. Навіть узимку їхня армія здійснювала стрімкі марші на великі відстані. Починаючи наступ проти московсько-польського табору під Гродно взимку 1705 – 1706

років, війська Карла XII за чотирнадцять діб подолали 360 верст (385 км) засніженими польськими лісами, ще й відволікаючись на придушення опору селянських партизанських загонів [349, с. 190]. Крім того, М. Устрялов відзначив, що у квітні 1706 р., наздоганяючи московську армію під Гродно, шведи пройшли за перший день маршу 40 верст [457, с. 476]. Але ж не треба забувати, що квітень у Білорусії – це початок весни, відлига, танення снігу. В Україні ж був кінець червня, тому битим шляхом можна було пройти і значно більше. Такі темпи не були чимось незвичайним і для московської армії. Ще за сто років до цього військо московського воєводи Д. Шуйського напередодні бою під Клушиним пройшло понад 40 км "одним днем". Причому московити наступали, намагаючись застати польське військо зненацька [297, с. 31]. Наприкінці вересня 1708 р., коли московити втратили на півтора тижні місце перебування головних сил Карла XII, фельдмаршал Б. Шереметьєв гнав свої полки через сіверянські ліси у швидкому темпі – 55 верст (59 км) за дві доби. Та й надалі, після 1 жовтня 1708 р. його армія рухалася по 5–8 миль щодня (від 30 до 48 км на добу) [451, с. 191]. Але ж при цьому у вересні 1708 року на Сіверянщині ще й ішли дощі, а на сусідній Гомельщині падав навіть мокрий сніг [349, с. 166]. Такі ж значні темпи руху спостерігаємо і під час подій війни за Іспанську спадщину. У липні 1708 р. війська герцога Мальборо подолали за добу (навіть менше – за 22 години) 45 км та ще й наприкінці маршу форсували річку Шельду [526, с. 665]. Завершуючи тему марш-кидків, можна згадати, що 1799 р. О. Суворов напередодні битви при Требії, рухаючись пересіченою місцевістю, за тридцять шість годин у спекотну погоду здолав 80 верст (85 км) [328, с. 221]. Іншими словами, темп руху шведської армії у 1709 р. був точно таким же (2,4 км за годину), як і суворовської армії через дев'яносто років, причому росіяни рухалися у складнішій місцевості.

Незважаючи на свій важкий фізичний стан, Карл зумів достатньо чітко організувати відступ. У таборі, очевидно, зібралося 17 тис. шведів [456, с. 54] та 10–11 тис. українців. Першими зняли з місця українські контингенти

гетьмана Мазепи зі своїм обозом загальною кількістю близько 10 тис. осіб (у деяких авторів – навіть до 12 тис.) [372, с. 335], далі частина шведської кінноти з гарматами, більшою частиною обозу, ймовірно, там же йшли московські полонені. Відомо, що гармати прикривали підрозділом з 300 піхотинців під командуванням підполковника Раппа [137, с. 108]. Далі виступила піхота та більша частина запорожців. Прикривали відступ чотири малокомплектних полки кінноти, що не брали участі в бою, з ними ж перебував і король. Останнім рухався в ар'єргарді кінний полк генерал-майора Крузе, йому ж довелося забезпечувати караули і під час відпочинку армії в Старих Санжарах [151, р. 418]. Однак рух шведів повинна була ускладнювати та обставина, що в цей час місяць перебував у першій чверті і до півночі було зовсім темно [525, с. 90]. Щоправда, є версія, що не вся шведська армія відступала так організовано. Нібито якась її частина на чолі з Левенгауптом, у складі семи чи восьми полків шведської кінноти та в супроводі польських та козацьких контингентів, рухалася самостійно і зустрілася з королем лише у Старих Санжарах [110, с. 637]. Можливо, саме про ці контингенти писав В. Артамонов, зображаючи панічну втечу шведів прямо з поля бою до Дніпра: «...марш перетворився на хаос – кидали зброю, поранених та повозки» [164, с. 163]. Щоправда, російський історик не вказує, на основі яких джерел він робить такий висновок.

Загальне командування ар'єргардом здійснював генерал-майор Крейц, власне з королем рухалися два полки. Але за дві милі до Кобеляк (14–15 км) довелося покинути частину обозу, його ж коней частково передати піхоті, а частково підпрягти до возів з медичним обслуговуванням [151, р. 419]. Після ранкового бою під Кобеляками (про що мова піде далі) на шляху до Соколок ар'єргардне прикриття здійснював драгунський полк Венерштедта [151, р. 419]. Щоправда, П. Фром вважає, що це був лейб-гвардії драгунський полк на чолі з полковником Ернестедтом [497, с. 359].

Карл XII також виділив авангардну групу на чолі зі своїм генерал-ад'ютантом А. Юлленкруком, очевидно, в кількості до ста солдатів. 30 солдатів з молодшим офіцером Юлленкрук залишив біля Кишеньок, де був зручний брід через Ворсклу, тому Юлленкрук уважав за можливе затримати тут армію, аби король мав змогу прийняти адекватніше рішення – переправлятися через Дніпро чи Ворсклу? Ще 32 своїх солдати вранці 29 (30) червня він переправив як аванпост на правий берег Дніпра, а інші залишилися з ним для налагодження переправи чи біля Переволочни, чи біля Тахтаєвки: проміряли глибини, збирали будівельний матеріал для переправи тощо.

Розуміючи невідворотність погоні, король відправив з Нових Санжар генерала Мейєрфельта з пропозицією короткого перемир'я для уточнення списку загиблих та полонених. Хоч цар наказав генерала затримати, цікаво, що в жодних списках полонених цей генерал не значиться, навпаки, відпущений з полону в липні 1709 р. герцог М. Вюртембергський у них числиться. Очевидно, списки полонених почали складати вже після того, як генерал-майора Мейєрфельта було відправлено до Бендер з відповіддю московського царя.

Є. Порфир'єв приписує шведам навіть таке злодійство, як знищення власних поранених: «Шведи своїх поранених, які не могли слідувати з армією, заколювали й кидали» [391, с. 84]. Цю деталь Порфир'єв, найпевніше, запозичив з «Обстоятельной реляции...», де Петро I не зміг утриматися від приписування шведам злочинів, яких вони не коїли [74, с. 262]. Але подібне за ним водилося й раніше, наприклад, коли мова йшла про наслідки бою при Фрауштадті у лютому 1706 р. Після цієї перемоги шведам приписали нечуване звірство: свідоме знищення 500 московських полонених за наказом Рьоншильда. Ця версія з'явилася в московських офіційних джерелах уже після Полтавської битви [97, с. 263]. До речі, після перемоги московський цар мав змогу поговорити з полоненим шведським фельдмаршалом. Однак під час розмови Петро жодним чином не згадав про події трирічної давнини, а, навпаки, вражений відвагою шведів, що йшли в атаку на втричі переважаючого

ворога, повернув Рьоншильду шпагу [79, с. 19]. Не згадує про розправу з полоненими московитами й князь Б. Куракін, який пише про цю битву взагалі дуже коротко: «...у Великій Польщі був з корпусом залишений, у 12000 війська шведського, генерал Рейншельт, який мав баталію з саксонцями під Фроуштатом та вікторію отримав; тут же й московської піхоти пропало з чотирі тисячі, а інші дві повернулися до Саксонії» [60, с. 306]. Ще Устрялов у середині ХІХ ст. навів повідомлення полоненого у Швеції московського посла Хілкова від 8 липня 1706 р., де згадано, що в місто Йончопінг 1 липня привезли 260 російських полонених солдатів та 10 офіцерів, серед яких називає поручиків князя Бабічева та Щитовського. Інших полонених, яких було пограбовано, роззубо та роздягнуто, розосереджено по інших шведських містах. Невідомою залишилася доля 80 важко поранених солдатів та 5 офіцерів: «Куди поділися – не знають, думають, що зарубали» [457, с. 419]. Відчуймо різницю: не п'ятсот безжально заколотих московських солдатів, а менше сотні. До того ж і тут не все остаточно зрозуміло, адже через низький рівень медицини того часу згадані 85 важкопоранених могли померти, а не бути знищеними.

На нашу думку, крапку в цій сумній історії поставив Х. Хенріксен. Спираючись на архівні дані, він указав, що в бою при Фрауштадті в полон потрапили 340 росіян. Усіх їх було переправлено в різні шведські міста [499, с. 251]. Жодних згадок про знищення полонених немає. До честі наступних істориків, говорячи про Полтавську битву, вони більше не вдавалися до подібних пропагандистських звинувачень, хоч інколи трапляються згадки про знищення московських полонених у 1706 році.

Рішення про переслідування розбитого ворога в московському таборі могла прийняти лише одна людина – сам Петро І. Можливо, він міг дослухатися порад свого фаворита О. Меншикова, враховуючи його активну подальшу роль. Щодо фельдмаршала Б. Шереметьєва, взагалі дуже обережного полководця, то навряд чи він поділяв думку про негайну погоню, враховуючи виснаження військ та певні втрати.

Крім того, московитам довелося ховати після бою значну кількість загиблих ворогів. Офіційна російська пропаганда говорить, що 27 (28) та 28 (29) червня було поховано 13281 «вороже тіло», а крім того, окремо ховали «...ті тіла, що знайдуться у лісах та навколо, а місцевим жителям закопати в землю забитих коней та вичистити всі поля та ліси» [230, с. 4]. Наказ Петра I виконано, мабуть, було недбало, адже «...антисанітарний стан під Полтавою після бою змусив росіян відвести війська до Решетилівки...» [379, с. 379]. Дещо дивує відсутність поблизу Полтави поховань шведів, що загинули в битві. Лише один російський автор XIX ст. пропонує своє розв'язання цієї суперечності: П. Свін'їн вважає, що росіян і шведів поховали в одній могилі, тому в його часи вона мала розміри чотири сажні у висоту (8,5 м) та чотири сажні в діаметрі [402, с. 300]. Пізніше ще один російський історик на початку XX ст., не посилаючись на конкретні джерела, висловив думку, що шведів поховали у чотирьох могилах [269, с. 978]. Спеціально це питання намагався досліджувати О. Ліперовський. Він указав, що цар вимагав ховати шведів не ближче, ніж дві версти від могил царських воїнів та навів дані про одне з поховань шведів, випадково знайдене у 1901 р. [86, с. 275]. Але могила була невеликою: добре збереглося 85 черепів та рештки, можливо, такої ж кількості черепів. Дослідник звернув увагу на відсутність одягу (крім одного підбора), тому допустив, що шведські трупи було роздягнуто. Розміри цієї неглибокої могили та суміш решток указує, що тут було поховано не більше 200 шведів.

Питання про переслідування розбитого ворога у деяких російських авторів формулюється досить дивно. Наприклад, найавторитетніший з ранніх дослідників петровської епохи І. Голіков спочатку стверджував, що Петро I міг узяти в полон Карла XII, але не хотів цього і навіть дав йому змогу втекти: «Три дні після баталії тієї нікого не спрямовували навздогін королю» [229, с. 251]. Однак уже в наступному томі своєї праці цей автор стверджує, що погоню у складі всіх чотирьох гвардійських полків та десяти кавалерійських батальйонів (так у тексті – *О. С.*) було відряджено увечері 27 (28) червня з

суворим наказом або всіх полонити, або знищити, якщо будуть чинити опір [230, с. 1, 2]. Про те, що цар прагнув захопити короля і гетьмана, свідчить і лист від 30 червня, спрямований корсунському полковнику А. Кандибі. За короля було обіцяно винагороду у 2 тис. рублів, за І. Мазепу – 1 тис. рублів, за шведських генералів – по 500, за мазепиних полковників – по 100 [47, арк. 37 (звор.)].

В одній з попередніх робіт ми вже розглядали обставини переслідування московитами розбитого супротивника [412, с. 215]. Російські історики одностайно твердять, що погоня надійшла до Переволочної лише вранці 30 червня(1-го липня) близько 7–8 години, а як свідчить у своїх спогадах Густав Піпер, ще й у достатньо виснаженому стані [237, с. 32]. Напрошується висновок: або погоню відрядили не ввечері 27 (27) червня, а лише пізнім ранком 28 (29) червня, або ж московити десь суттєво забарилися. Сумніви щодо часу виходу московської погоні висловив В. Красіков: «Петро повернувся до тактики граничної обережності. Навіть у ході Полтавської битви він намагався максимально уникнути ризику. І після безсумнівної, повної перемоги, все ще чогось побоюючись, відмовився від організації негайного переслідування розбитого ворога, відправивши погоню набагато пізніше, ніж це підказувала логіка тріумфу...» [308, с. 387]. Понад сто років тому М. Лятошинський навіть висловив припущення, що шведський табір був захоплений одразу, і тому «ворога не переслідували» [333, с. 21]. Погоню ж на чолі з князем Меншиковим було вислано лише наступного дня. Слід урахувати також, що московити вранці 28 (29) червня ховали своїх загиблих у бою, навряд чи Петро відмовив би своїм звитяжним бійцям віддати останні почесті загиблим товаришам. Тому викликає сумнів твердження С. Безбаха про відправку додаткового загону на чолі з князем Меншиковим до того, як почали ховати загиблих московських воїнів [178, с. 57]. Не погоджується з С. Безбахом його сучасник О. Козаченко, який вважає, що Петро I відправив загін Меншикова тільки пізнім ранком 28 червня після зустрічі царя зі шведським генералом Мардефельдом [299, с. 43].

Тут Козаченко припустився прикрої помилки в прізвищі шведського генерала, сплутавши Юхана Мейерфельта з Арвідом Мардефельдом, що потрапив до московського полону після поразки під Калишем восени 1706 року і помер в 1708 році. М. Костомаров також уважав, що відправка Меншикова «...відбувалася вже не рано, після всіх описаних церемоній і це було причиною, що Меншиков уже не міг зловити ні Карла, ні Мазепи, як цього бажав государ» [306, с. 304].

Погоню складав так званий корволант: кінні полки та піхота верхи без обтяжливого обозу, але з кількома легкими гарматами. Відстань до Переволочни вони повинні були пройти годин за п'ятнадцять, однак необхідно врахувати нічний відпочинок та необхідність щонайменше один, а то і два рази погодувати коней (приблизно по одній-півтори години), очевидно, це забрало б ще годин вісім-дев'ять. І справді, в російських джерелах указується, що вранці 29 (30) червня Семенівський полк зупинявся для годування коней на дві години [62, с. 123]. Дорогою московити дійсно залишали заморених коней, але в незначній кількості, бо з ними для охорони було залишено протягом 28 (29) – 29 (30) червня лише 13 солдатів [62, с. 123, 125]. Ймовірно, що під їх охороною було кілька десятків, максимум сотня коней, а полк же нараховував на 4 (5) липня 1742 особи лише бойового складу, не беручи до уваги 391 нестройових [62, с. 111]. Отже, якби погоня виступила вранці 28 (29) червня, то вже через добу могла бути над берегом Дніпра. Насправді ж московити досягли Переволочної лише через дві доби, а якщо пристати на офіційну точку зору – то навіть через дві з половиною. Виходить, що розгромлена шведська армія з чималеньким обозом, майже 3 тис. московських полонених, можливо, з такою ж кількістю власних поранених, випередила московський корволант десь на двадцять годин. Можливість стримкого маршу московського корваланту підтверджує схожий випадок у травні 1651 р. Тоді українсько-татарський корпус наказного гетьмана Д. Лисівця подібної чисельності (10-12 тис. козаків

та 5 тис. татар) здійснив менше ніж за добу понад стокілометровий марш в напрямку Кам'янця-Подільського [430, с. 127, 128].

В одній з попередніх публікацій дисертант уже аналізував обставини переслідування розбитої шведської армії [416]. Коротко повторимо та уточнимо причини затримки московської погоні. Спочатку вранці 28 (29) червня корволант дістався Пушкарівки та покинутого шведського табору. Очевидно, якусь кількість возів із майном полонених та загиблих було покинуто. Московити взялися грабувати цей обоз, про що пише О. Сокирко [432, с. 49]. Тоді ж, уранці, ворожу погоню зустрів генерал Ю. Мейєрфельт, відправлений шведським королем ніби для перемовин про перемир'я. Він від'їхав від Старих Санжар лише на 5 км. [256, с. 230]. Хоч російські автори стверджують, що маневр відволікання Петро I розгадав одразу, проте корволант усе-таки чекав наказу царя про продовження погоні і кілька годин згаяв. Як уважає О. Беспалов, перемовини з Ю. Мейєрфельтом затяглися на дві години [186, с. 51]. Ні Р. Боур, ні М. Голіцин не наважилися б на самочинні дії без відома царя. Очевидно, через це Петро I відправив додаткові сили з князем Меншиковим, не стільки з метою підсилення, скільки з тим, аби мати на чолі погоні самостійного рішучого полководця. Ще одну затримку московської погоні спричинила річка Кобелячка. На світанку 29 (30) червня московити зіткнулися зі шведським ар'єргардом і вступили в бій, деталі якого не відомі. П. Фром назвав сутичку біля Кобеляк «невеликою перестрілкою» й зазначив, що близько 16 години цього ж дня ар'єргард генерала Крейца вже був біля Переволочної [497, с. 360]. Можливо, що саме тут було поранено офіцерів Казанського драгунського полку – капітана М. Кірпева та поручиків А. Ушакова і Л. Хонильова [478, с. 36]. Як пише учасник бою лейтенант Ф. Вейє, шведський ар'єргард відбив атаку московитів [123, с. 225]. Нібито командував московитами вже Меншиков, а бій закінчився близько 8-ї ранку цього дня [365, с. 52]. Проте в російських джерелах є повідомлення, що вранці 29 (30) червня князь Меншиков перебував у Нових Санжарах, де чекав від Б. Шереметьєва

кавалерійського підкріплення. Шереметьєв же відповів, що «... донських козаків зараз зі мною немає, а ті драгуни, що були, і про них я пану генерал-лейтенанту Рену указом оголосив, аби він наказав їм негайно марширувати до вашої світлості, а його вельможність пан гетьман Скуропацької звідсіля вирушив також » [84, с. 210]. Можна зробити висновок, що кількатисячний (1,5–2 тис.) загін донських козаків у цей момент уже залишив головну армію, бо, мабуть, був уключений в авангард М. Голіцина та Р. Боура. Чи командував узагалі боєм на річці Кобелячці світліший князь? У донесенні він пише про втрати як незначні, але для Меншикова характерно у звітах не лише викривлювати деталі, але й відверто брехати, що мало місце після бою під Головчиним у 1708 р., або, як це було пізніше, у бою під Одулянувом восени 1709 р. [182, с. 187, 188]. Зокрема, про цей бій він 21 жовтня 1709 р. писав В. Долгорукому, що «Потоцький пішов до Кракова з шістьма тисячами піхоти та з усією легкою кіннотою, та в цих числах біля Шльонського кордону зовсім розбитий, та лишивши більшу частину свого обозу, перейшов кордон Шльонський» [75, с. 1300, 1313]. Насправді ж, Ю. Потоцький переміг московитів у цьому бою і прорвався на південь.

Про те, що московити зазнали певних утрат у сутичці біля Кобеляк, свідчить наявність на р. Кобелячці в районі села Пришиб могильного кургану з хрестом, на якому був напис про поховання тут московських воїнів 30 червня (1-го липня) 1709 р. [418, с. 98]. Могила була досить значною, адже зберігалася не менше 200 років, а за такий час мікрорельєф змінюється і невеликі земляні насипи опливають і зникають [273, с. 264]. У будь-якому разі до Переволочної ще залишалося 36 км, а московська кінна погоня долала їх цілу добу та ще й прийшла виснаженою. Якимось чином в'яжеться це з перемогою царської погоні над шведським заслоном. П. Енглунд, навпаки, пише, що ар'єргард генерала Крейца відбив наступ московитів [256, с. 237]. У сутичці біля Кобеляк брали участь Йончопінгський піхотний полк під командуванням полковника Кронмана та три кавалерійські полки: Смоландський рейтарський та два

драгунські – полковників Єльма та Блома. Козаки С. Палія та інші московські підрозділи, хоч і захопили спустілий шведський бівак перед селом, але були затримані, щонайменше, на дві години. Шведи не змогли з'ясувати точних сил противника, але вважали, що він досить чисельний, бо під час руху ворога було піднято велику хмару куряви [153, р. 420].

Проте деякі історики радянського періоду взагалі заперечують факт цього бою. Наприклад, А. Козаченко вважає, що кіннота Боура та Голіцина наздогнати шведів у ці дні взагалі не змогла, бо переслідуванню завадила лісиста місцевість [298, с. 42]. Але ж така місцевість не завадила відступу шведів з обозом, гарматами та чималою кількістю піхоти і цивільних осіб. Цей же автор далі пише, що шведи нібито покинули обоз у Нових Санжарах саме через появу московських загонів. Погоня ж на чолі з Меншиковим зайняла Кобеляки вранці 29 (30) червня, а шведи їх спішно залишили [297, с. 43]. Московська погоня нібито постійно супроводжувала шведські колони, але йшла західніше, тобто далі від Ворскли, і при цьому відставала від ворога на два-три кілометри [186, с. 51]. З таким відривом московити наздогнали б шведів уже по обіді 29 (30) червня, однак джерела свідчать, що вони з'явилися лише вранці наступного дня. Найімовірніше, що за шведами слідував не увесь корволант, а лише невеликі іррегулярні підрозділи: українські та донські козаки, калмики, хрещені татари та мешчеряки – загалом до 3 тис. осіб.

Дискусійним є питання про склад московського корволанту. Широко розповсюджені дані про 9 тис. вояків у Меншикова, що походять від "Обстоятельной реляции..." [74, с. 265]. Значно пізніше цю ж цифру було повторено в офіційній «Гистории Свейской войны», після цього жодне підцензурне видання не наважувалося навести інші дані протягом майже двохсот років [97, с. 304]. Навіть такий добросовісний дослідник як Г.-А. Леер змушений триматися цієї ж цифри: «Для переслідування шведської армії, що відступала, Петро відрядив спочатку козаків. Слідом за ними, ввечері 27-го ж червня, було спрямовано 10 драгунських полків, під начальством Баура, і

гвардійські полки, під начальством Голіцина, всього 9 тисяч» [326, с. 371]. Ці ж обставини вплинули на оцінки й іншого відомого історика М. Богдановича. Він називає такий же склад погоні і знову говорить про 9 тисяч вояків у дванадцяти найсильніших московських полках. До того ж він вважає, що погоню відразу очолив князь Меншиков [197, с. 112]. Лише у спільній праці М. Павленка та В. Артамонова названо іншу цифру – 12 тис. у М. Голіцина та Р. Боура у складі гвардійської бригади та шести драгунських полків [368, с. 243]. Погоджується з ними й О. Беспалов [186, с. 50]. Можна допустити, що подібні коливання в статистичних викладках радянських істориків походять до більш ранньої праці С. Безбаха (1939 року), де вказано саме такі цифри – 6 драгунських полків та Семенівський полк з артилерією [178, с. 55]. Це суперечить попереднім даним, наприклад, Азначевського, де теж указується, що до складу погоні входило десять драгунських полків та гвардійська бригада на конях [157, с. 196]. У праці В. Бергмана теж зустрічаємо твердження про десять драгунських полків, але, крім того, ще чотири піхотних полки – два гвардійських та Інгерманландський та Астраханський [180, с. 38]. Ці цифри підтверджуються «Екстрактом о службах генерала кавалера князя Голицына...», де він прямо говорить, що командував указаними чотирма полками з підпорядкованими йому драгунськими полками генералів Боура та Волконського [193, с. 14]. Дивно, але у 2008 р. той же В. Артамонов знову повертається до цифр офіційної російської та радянської історіографії, стверджуючи, що московський корпус під Переволочною нараховував максимум 9 тисяч [166, с. 50]. У попередній монографії автор детально проаналізував московську погоню та навів свої міркування про її вірогідний склад. Однієї тільки гвардійської піхоти у двох полках нараховувалося щонайменше 4783 особи [421, с. 55–65].

Абсолютно точно встановлено численними дослідженнями наявність у складі корволанту таких семи драгунських полків: Білозерського, Каргопольського, Ростовського, Санкт-Петербурзького, Сибірського, Ямбурзького та Ярославського [129, с. 36–73]. Не сумнівається в участі цих

полків у погоні і В. Молтусов [349, с. 381]. Крім того, можлива участь гренадерського драгунського полку Г. Кропотова, адже після Переволочної він брав участь у переслідуванні шведів за Дніпром. Отже, в цих у восьми полках, участь яких у погоні є високовірогідною, було понад 7 тис. кавалеристів. Ми встановили також участь у погоні ще одного драгунського полку – В'ятського [81, с. 42]. Якщо пригадати також, що три кавалерійських полки було відправлено пізніше в складі бригади князя О. Меншикова, то їх кількість під Переволочною досягала 13 тисяч. Не виключено, що сюди входили вже названі В'ятський та кінно-гренадерський полк Кропотова. Найімовірніше, що у складі деташементу О. Меншикова були також Казанський полк, який не брав участь у Полтавській баталії, але присутність якого в подіях під Переволочною зафіксована [478, с. 36], та Смоленський полк. Якщо викладки автора не помилкові, тоді слід додати ще 2300–2340 солдатів, а це доводить загальний склад московської драгунської кінноти на ранок 30 (1 липня) червня майже до 10,6–10,8 тис. вершників.

Крім згаданих гвардійських піхотних полків, до Дніпра дісталися ще й Інгерманландський та Астраханський полки, які часто включалися до складу Гвардійської дивізії. Наприклад, подібне зустрічаємо в записках Моро-де-Бразе в описі подій Прутського походу 1711 року: «Государ прибув на берег Дністра... з преображенцями та семенівцями, своєю гвардією; полки ці, хоч і піхотні, але в поході сідають на коней та йдуть з литаврами, штандартами та трубами (теж і Інгерманландський, і Астраханський)» [104, с. 415]. Сучасник Моро-де-Бразе, шведський полонений капітан Ф. Страленберг, який опублікував свою працю в 1730 році, теж включає до гвардії царя всі чотири згаданих полки: «Лейб-гвардія складається з двох полків, а саме: Преображенський та Семенівський, потім два полки секунд-гвардії: Інгерманландський та Астраханський. Ці чотири полки включають 12 батальйонів... І тако всі чотири полки з ротою бомбандирів... понад 10000 чоловік мають» [108, с. 204]. Такої ж думки щодо складу московської гвардії

дотримується інший полонений Л. Еренмалъм, який теж писав про ці події, але на шістнадцять років раніше [186, с. 306]. Деякі сучасні російські історики теж підтверджують факт організаційного об'єднання Інгерманландського та Астраханського полків у одну дивізію з обома гвардійськими полками, як мінімум протягом 1708–1713 років [426, с. 10]. Однак П. Енглунд пише лише про Семенівський полк [256, с. 243].

Протиріччя долається вказівкою тієї ж таки "Обстоятельной реляции...", яка говорить, що з князем О. Меншиковим "ще кілька полків інфантерії вирушило". Цілком можливо, що тут і були два згаданих раніше полки, які Страленберг називає секунд-гвардією. Це дає ще п'ять батальйонів піхоти (3 тис. до Полтавської битви). Наприклад, на 4 червня 1709 р. командир Астраханського полку Безобразов подав відомості про чисельність свого полку у 1430 осіб, серед них 1153 – бойового складу [62, с. 110]. Уже згаданий П. Кротов подає чисельність Інгерманландського й Астраханського полків у 3722 особи [311, с. 389]. Щоправда, за даними В. Полікарпова, зі складу Інгерманландського полку в погоні взяв участь лише один батальйон [130, с. 105]. Натомість, В. Молтусов вважає, що в Інгерманландському полку було аж чотири батальйони (не менше 2 тис. осіб), хоч це й суперечить традиційним даним про три батальйони вказаного полку [349, с. 244]. Усупереч цьому інший дослідник Є. Порфир'єв уважав, що в погоні брав участь один батальйон не Інгерманландського, а Астраханського полку, зате всі чотири полки брали участь у переслідуванні від початку [390, с. 83]. Сумніви у наявності під Переволочною всіх чотирьох полків гвардії та секунд-гвардії розвіюються наказом фельдмаршала Б. Шереметьєва про передачу трофейних наших офіцерських знаків (всього їх виявили 46, 19 з них належали старшим офіцерам), направленим усім чотирьом полкам [132, с. 155]. В. Артамонов та М. Павленко пишуть, що з Меншиковим прибуло навіть три полки піхоти та три полки кавалерії. Тобто, в цьому разі набирається навіть 5 полків піхоти та 13 полків кінноти [368, с. 243]. Щоправда, Ж.-Б. Шерер оцінив загін князя

Меншикова лише у 700 осіб, тобто, не більше драгунського полка. Але слід мати на увазі, що Шерер користувався переважно вторинними джерелами російського походження, тому його свідченням не слід надавати значної ваги [473, с. 130]. Указівку на значні сили московитів зустрічаємо також у донесеннях англійського посла Ч. Вітворта: «Я писав, що за частиною шведської кавалерії і піхоти... були відправлені в погоню в самий день перемоги генерал-лейтенанти Бауер і Голіцин з сильним загоном; на другий же день – 28-го за ними слідом ще з більшими силами виступив князь Меншиков, але він наздогнав ворога тільки 30-го» [100, с. 206]. Отже, біля Переволочни московити могли мати щонайменше 7 тис. піхоти та понад 8,6 тис. кавалерії (у десяти кінних полках), чи трохи більше 10,5, враховуючи ще три полки, які привів Меншиков, крім того, з князем, напевне, прибув лейб-ескадрон, участь якого відзначена в джерелах [114, с. 2]. Як бачимо, набирається загалом щонайменше 16 тис. осіб, але цілком можливо, що їх було 17,5 тис. Варто також додати до цієї цифри кількість іррегулярних підрозділів українських козаків Палія та калмицької кінноти, що брали участь у погоні [195, с. 237, 245, 261; 278, с. 86; 369, с. 244]. Зокрема, існує указ Петра I від 3 вересня 1709 р. про затвердження С. Палія званням полковника «над компанійцями, що й нині під командою його перебувають» [64, с. 716]. З тексту указу видно, що С. Палій керував компанійським полком уже значний час. І. Каманін наводить і непрямі документальні докази активної участі Семена Палія в зазначених подіях [278, с. 80]. Стверджує про участь загону С. Палія в бою на річці Кобелячці також В. Дядиченко в одній зі своїх ранніх праць [255, с. 91]. Немає підстав не довіряти цим авторам, які вважають, що українські контингенти погоні очолював саме С. Палій. Після свого арешту 1704 року, вчиненого гетьманом І. Мазепою з наказу московського царя, він став його особистим і найзатятішим ворогом. Не дивно, що з-поміж інших українських полковників (прихованих мазепинців) Петро I довіряв саме С. Палію. Отже, варто додати ще як мінімум 1 тис. вершників (порівну козаків та калмиків). Крім того, вже згадувалося про

можливу участь у погоні і донських козаків. Отже, московські сили під Переволочною нараховували щонайменше 17,5 тис. бійців, а можливо, й 18,5 тис. (з іррегулярними). Мали вони й гармати. Їх кількість невідома, але можна допустити, що було гармат не менше десяти [412, с. 224].

Ураховуючи наведені дані, можна розвіяти ще один російський міф XVIII ст., пов'язаний з капітуляцією в Переволочній. Ще І. Голіков, напевне, спираючись на вигадки Крюкшина, повідомляв про те, як легко обдурив шведів Меншиков: він вишикував бойовий склад своїх полків нібито для бою, а позад них поставив коней з небойовим складом – конюхи, музиканти, каптенармуси тощо, аби шведи подумали, що московитів удвічі більше. Важаємо, що в таких хитрощах потреби не було, адже військ і так було достатньо, тобто не менше ніж шведів, а могло бути й дещо більше.

До того ж, В. Артамонов указує, що московити спочатку неправильно оцінили кількість шведів, думаючи, що їх тисяч вісім-десять [170, с. 599]. У своїх спогадах Адам Левенгаупт наводить цифру у 20 тис. вояків московського корпусу [153, р. 393, 394]. У спогадах прапорщика Г. Піпера називано цифру ще більшу – близько 30-ти тис. [128, с. 751]. Про двадцятитисячний склад московської погоні писав і Ф. Вольтер, указуючи на те, що піхоти та кінноти було порівну. Ні спогадів Г. Піпера, ні А. Левенгаупта Вольтер знати не міг, а значить, користувався якимось іншим джерелом [221, с. 134]. Дещо пізніше в праці О. Даліна московські сили оцінені в 10 тис. кінноти, але про піхоту нічого не говориться [244, с. 977, 978]. Схоже на те, що пасаж було запозичено зі спогадів Ст. Понятовського, написаних через тридцять п'ять років після капітуляції, де він указує кількість московського корволанта – 14 тис. кінних [110, с. 638].

Утім, Петро I не обмежився і такими силами. Незабаром за Меншиковим вирушили додаткові підкріплення на чолі з генерал-поручиком фон Верденом. щоправда, І. Голіков називає командиром цього корпусу князя Волконського, що, на нашу думку, є очевидною помилкою, адже обидва князі Волконські,

батько й син, були кавалерійськими командирами й навряд чи командували б піхотним угрупованням [230, с. 39]. Воно включало ще шість піхотних полків: Новгородський, Троїцький (полковника Йова Абрама), Саксонський (Ренцелів), Київський та по одному батальйону полків Фіхтенгейма й Апраксіна [129, с. 77, 88, 91–93, 120, 121, 123]. Загалом це угруповання повинно було мати щонайменше 11 батальйонів. З них 6 не брали участі в генеральній баталії, а займалися ліквідацією загону генерала Рооса біля редутів, Новгородський та Київський полки зазнали великих утрат під час бою головних сил, тож таким чином цар давав можливість, як компенсацію за стійкість у попередньому бою, долучитися до грабунку шведських трофеїв. У тимчасовому корпусі фон Вердена дізналися про капітуляцію шведів, не дійшовши до Дніпра приблизно шість верст, а це значить, що міг би бути біля Переволочни вже ввечері 30 червня (1-го липня) [129, с. 92]. Вважаємо, що з таким угрупованням московських військ у генерала Левенгаупта не було жодного шансу на прорив, лише на затягання часу, аби збільшити кількість воїнів, що переправилися б на правий берег.

На додачу, 29 (30) червня навздогін попрямував сам Петро I ще з двома полками піхоти [453, с. 45]. Цар витратив на поїздку приблизно півтори доби. Прибувши на місце, він одразу ж віддав наказ фельдмаршалу Б. Шереметьєву: «Пане фельдмаршале! Як Ваша ласка, то веліть надіслати до нас без затримки 500 коней з возами, на яких треба довести до нашого обозу ворожі рушниці та спорядження» [74, с. 241]. Лист датовано 1 липня 1709 р. за юліанським стилем.

Важко не погодитися з думкою шведського історика А. Єнсена, який на початку XX ст. стверджував: «Під Переволочною, а не під Полтавою вирішилося питання східноєвропейської ваги про капітуляцію Левенгаупта. Численні земляні вали ще й сьогодні нагадують про останню спробу шведів дати відсіч своїм переслідувачам, справжню силу яких вони дуже недооцінили» [260, с. 143]. Схожі враження виникли й у В. Ляскоронського, що відвідав Переволочну в липні 1904 р.: «Фортеця поблизу містечка Переволочни, де

шведи знайшли свій притулок після Полтавської битви» [56, с. 7 (зв.)]. На жаль, відомий історик помилився: з подальшого опису та детального плану-схеми залишків валів та бастіонів, складеної В. Ляскоронським, зрозуміло, що мова йде про пізнішу фортецю, відновлену московським командуванням близько 1718 р. [56, с. 4, 8].

4.4. Аналіз обставин переправи та капітуляції союзної армії

Увечері 28 (29) червня до берега Дніпра дістався полковник Аксель Юлленкрук, генерал-квартирмейстер шведської армії, якого спорядив Карл XII для визначення можливостей переправи через Дніпро. З ним був невеликий загін, близько трьох десятків піхотинців та кільканадцять драгунів Південно-Сконського полку; останніх виділив йому підполковник Сільвер'ельм, який командував шведською залогою в Соколках. За допомогою цих солдатів Юлленкрук обстежив два можливих місця переправи шведської армії: біля руїн самої Переволочни та трохи далі, біля Тахтаєвої Слободи [137, с. 110]. Останнє місце здалося Юлленкруку більш придатним для переправи, до того ж недалеко від берега був розташований острів завдовжки в триста кроків (приблизно 200 м). На жаль, з армійського обозу Юлленкруку надіслали лише чотирнадцять теслярів, але без цвяхів, ланцюгів та якорів. Цього ж вечора Юлленкрук переправив за Дніпро невеликий авангард: 8 вершників та 24 піхотинці і виявив там якихось невідомих вершників, що чатували віддалік, на пагорбах. Ф. Вейє, у своїх спогадах стверджував, що це були якісь козаки, які чекали, чия візьме [123, с. 227]. Шведський авангардний загін на чолі з Юлленкруком провів ніч на березі Дніпра, а на світанку почав будувати плоті з 70 знайдених колод, довжиною приблизно по дванадцять метрів. У пізніших російських публікаціях ці колоди подають як матеріал зі зруйнованої шведами переволочнянської

церкви, що здається малоімовірним, адже на навіть невелику церкву слід було витратити набагато більше матеріалу [367, с.316; 368, с. 244]. До того ж, не забудемо, що Переволочну було спалено ще в травні 1709 р. деташементом полковника П. Яковлева [422, с. 362].

Щоправда, Юлленкрук уважав, що організувати переправу тут буде важко і сподівався попередити короля, аби він переправлявся через Ворсклу біля села Кишеньки. Попри те, все відбулося всупереч його намірам – король сам вирішив оглянути місце переправи і з'явився тут близько полудня 29 (30) червня. Основні сили шведської армії надходили до Переволочни протягом двох-трьох годин, приблизно з 13-ї до 16-ї години дня, при цьому П. Фром не вважає подібну ситуацію помилкою короля, а покладає відповідальність за відмову від переправи через Ворсклу біля Кишеньки на генерала А. Лагеркруну, який нібито віддав самочинний наказ продовжувати рух до Переволочної [497, s. 359].

Отже, коли у середу 29 (30) червня 1709 р. шведська армія та її українські союзники вийшли до берега Дніпра біля Переволочни, постало питання про подальші дії. На той момент прийняти таке рішення могло відносно невелике коло людей – король Карл XII, якого було тяжко поранено напередодні Полтавської битви і фізичний та духовний стан якого можна визначити як кризовий, найстарший (за званням та й віком) генерал у шведській піхоті А. Левенгаупт та старший генерал кінноти Г. Крейц. У московському полоні перебували найавторитетніші помічники короля – фельдмаршал Реншильд та голова польового уряду граф Піпер. Король міг також спертися на поради гетьмана реєстрового (городового) козацтва І. Мазепи та кошового отамана Січі К. Гордієнка. Крім того, можна було залучити на нараду ще чотирьох генералів: піхотних – Спарре та Лагеркруну, кавалериста Круза і квартирмейстера Юлленкрука. Однак джерела свідчать, що рішення приймали лише три особи – король, Левенгаупт та Крейц [443, с. 132]. Нарада могла відбутися тільки ввечері 29 (30) червня, адже основні сили шведської армії вийшли до Дніпра

лише о 16-й годині, а ар'єргард генерала Крейца ще пізніше [151, р. 421]. Уважаємо, що відома картина шведського художника Г. Сьодерстрьома «Мазепа та Карл XII на березі Дніпра» неточно відображає ситуацію, коли український гетьман нібито радить королю переправлятися через Дніпро [387, с. 65]. Як писав Б. Кентржинський: «Мазепа й Карл XII гарячково проводили наради – між собою і з офіцерами» [287, с. 382]. На нашу думку, ні стиль керування шведського короля, ні подальші події не підтверджують тези про «гарячкові наради». Той же історик трохи далі наводить зміст пізнішого листа Карла XII до своєї сестри Ульріки-Елеонори (1712-го року), де король частково визнає свою провину відносно того, що він не довів своїх наказів до офіцерського загалу, а обмежився лише двома генералами – Левенгауптом та Крейцом [287, с. 386]. То ж навряд чи король радився із значним колом осіб: Мазепа та два згаданих генерали і ще, можливо, А. Юлленкрук.

На прийняття рішення цією своєрідною військовою нарадою, безсумнівно, вплинув фізичний стан короля. Наприклад, у цьому абсолютно не сумнівається Ф. Вольтер, який вважає, що король обов'язково дав би бій московитам на березі Дніпра, якби не був ослаблений лихоманкою від рани [221, с. 133]. Не виключено, що до такого рішення короля могла спонукати гідрографічна ситуація на Дніпрі. Деякі джерела, щоправда, написані через багато років, стверджують, що через повінь Дніпро широко розлився і це дуже ускладнювало переправу. В одній з попередніх праць ми розглянули обставини переправи та з'ясували, що високої води в цьому районі не було [421, с. 69]. Шведські джерела відзначають, що в червні в районі Полтави був лише один великий дощ, тож помітно вплинути на гідрографічну ситуацію опади не могли. Весняна ж повінь дійшла до Запорізької Січі набагато раніше – ще на початку травня і завадила московському корпусу Яковлева при штурмі [485, с. 327]. Учасник переправи Д. Крман згадує лише про сильний вітер, що підняв хвилі на Дніпрі [124, с. 103]. Оскільки його спогади було написано протягом найближчого року після згаданих подій, то, напевне, він має рацію.

Якими ж були реальні можливості та засоби для переправи шведської армії? Переважна більшість авторів стверджують, що ніяких засобів для переправи не було, а всі спроби переправи виявилися чистою імпровізацією. Загалом так воно й відбувалося, але певні ресурси все ж таки можна було застосувати.

Тепер, наприкінці червня, ситуація здавалася катастрофічною. Однак уранці 29 (30) червня у селищі Кишеньки шведи знайшли вісім поромів і перегнали їх з гирла Ворскли до Переволочни [137, с. 109]. Напевне, це зайняло якийсь час – мінімум кілька годин, тому застосувати їх на переправі стало можливим лише з другої половини дня. Розміри цих поромів не відомі, хоч щодо одного з них, найбільшого, Д. Крман пише, нібито він міг уміщувати п'ятдесят осіб [124, с. 103]. Однак, Д. Яворницький узагалі вважає, що пором був один [485, с. 342]. З джерел відомо, що у шведів були, як мінімум, два чималих човни, здатних перевезти 30 солдатів з озброєнням та амуніцією [137, с. 110]. Крім того, було знайдено кільканадцять рибальських човнів маленького розміру, що вміщували одного-двох пасажирів. Крман пише, що їх знайшли уже під вечір 29 (30) червня і було їх чи то два, чи то три, хоч із подальшої його оповіді виходить, що їх було все-таки більше [125, с. 103]. Наприклад, у спогадах лейтенанта Вейє згадується, що саме запорожцям шведи завдячують цими човнами: «Нарешті надвечір запорожцям, що шукали понад берегом, пощастило здобути кілька човнів і байдаків і таким чином з великими труднощами вночі влаштували маленький транспорт» [124, с. 225]. Проте Енглунд пише, що човнів було чимало не лише у шведів, але й у козаків Мазепи [256, с. 288]. Тому шведські командири ще мали надію переправитися через Дніпро, а не повертали армію до гирла Ворскли, де біля Кишеньок можна було скористатися бродом. Відіграло свою роль і виснаження армії після важкого маршу. Воно було настільки значним, що генерали вирішили відкласти рух до Ворскли на ранок [256 с. 289].

Наступного ранку козаки почали майструвати імпровізовані плоти, які Крман називає «довгими човнами»: «З берега ми побачили багатьох, які, як і ми, переправлялися подібними човнами» [124, с. 105]. Однак вантажомісткість таких плотів була невеликою, в усякому разі такий пліт ледве витримував двох веслярів та трьох пасажирів [124, с. 104]. Матеріал для цих «човнів» брали з нібито уцілілої у Переволочні церкви, до речі, це ставить під сумнів свідцтво Юлленкрука про те, що колоди з цієї церкви було віднесено течією Дніпра під час невдалої переправи їх до Тахтаєвки [96]. Крім того, Крман згадує якусь королівську однощоглову яхту, де серед шведських солдатів переправилося кілька купців [124, с. 106]. Ця згадка не зовсім зрозуміла, можливо, мався на увазі один з поромів, або якийсь великий човен, можливо, той, який пізно вночі переправляв короля через Дніпро і мав дванадцять веслярів на борту [256, с. 294]. Однак Д. Яворницький описує переправу короля разом зі своїми охоронцями (очевидно, драбантами), а це значить, що повинні були бути ще й веслярі [485, с. 343]. Хоч якраз у деталях переправи Яворницький не дуже точний, наприклад, він уважав, що шведська армія капітулювала опівдні 1 липня, тоді, коли Переволочни дістався цар Петро. Ймовірно, що Яворницький, аналізуючи російські і шведські джерела, змішав два календарі – шведський ішов на один день уперед проти російського [485, с. 343]. Інколи він некритично передає повідомлення російських авторів. Скажімо, описуючи прибуття шведської армії до Переволочни, він наголошує: «До часу прибуття Карла і Мазепи в Переволочну там залишилися лише руїни, що димілися, та абсолютно збезлюдніле місце...» [485, с. 342]. Враховуючи, що спалення Переволочни відбулося за сім тижнів до цього (про що сам же Д. Яворницький пише кількома сторінками раніше), важко допустити, що руїни фортеці ще димілися.

До речі, щодо календарів. Не лише Д. Яворницький забував про розбіжність календарного ліку. Наприклад, Й. Енгель припустився ще більших похибок. Дату Полтавської битви він навів за російським календарем (27

червня), а от переправу біля Переволочної відніс аж до 12 липня. Зрозуміло, що тут йдеться вже про григоріанський календар [255, с. 397]. Інакше доведеться припустити, що шведська армія відступала до Дніпра не два дні, а два тижні. До того ж у наступному рядку Енгель пише, ніби 15 липня, лише через три дні, шведсько-українські втікачі вже були під Очаковим, здолавши майже двісті п'ятдесят кілометрів.

Як бачимо, якби штаб Карла XII ставив за мету з самого початку переправу через Дніпро, засобів для цього можна було зосередити багато, аби переправити за один раз сто або й більше осіб. Ширина Дніпра у цьому місці дорівнювала 980 метрів, як повідомляє К. Манштейн, оповідаючи про переправу біля Переволочної російської армії Б. Мініха в перших числах травня 1737 р. [336, с. 139]. 29 (30) червня часу було ще багато, аби переправні засоби здійснили через Дніпро кілька рейсів. Проте керівництво чомусь вирішило, що переправити варто лише відносно невеликий загін, а решта армії повинна йти до Ворскли, в район села Кишеньки і переправлятися там. Очевидно, таке рішення прийняли через неможливість переправити гармати і великий обоз.

Через це рішення та темряву, що настала, організовану переправу було припинено, хоч деякі неконтрольовані спроби переправитися на правий берег Дніпра ще тривали. Саме тому кількість шведів, які переправилися через Дніпро, була невеликою. Джерела засвідчують, що таких було близько двох тисяч [75, с. 1075; 124, с. 107]. Існують навіть цифри, ніби переправилося всього 400 вершників, переважно офіцерів, при цьому сам король плив Дніпром разом із конем [292, с. 206]. Водночас кілька авторів називають цифру 1200–1300 шведів [186, с. 52; 308, с. 71; 368, с. 244]. Наприклад, К. де Турвіль пише саме про понад 1200 осіб [94, с. 630], швед Вейє пише про 932-х, що переправилися разом із королем [123, с. 225]. Розбіжність викликана тим, що остання цифра – це кількість шведів, яких король відбирав спеціально [368, с. 244], інші 700–800 – це ті, що переправилися самотійно, вже після припинення переправи. Ю. Хюльтман пише, що переправилися 9 генералів та старших

офіцерів, 21 священник на чолі з єпископом Мальбергом, 17 слуг, лакеїв та денщиків (серед них – він сам), 9 конюхів та обозних, залишки королівських драбантів (до 50 осіб), група офіцерів від кожного полку, напевне, більше 100 осіб (адже армія нараховувала 35 полків), та близько 3 тис. рядових, зокрема, гвардійців та драгунів [115, с. 115]. Якщо Хюльтман не помиляється, то набирається аж 3200 шведів, в усякому разі не менше 3 тис. Ф. Лагус подає загальну кількість тих, що переправилися після короля, понад 1 тис., при цьому він не враховує загін комісара Меландера, який потрапив у полон уже за Дніпром [325, с. 314]. За повідомленнями англійського резидента Джефріса, що потрапив у полон під Переволочною, «...король шведський з двома чи трьома тисячами кавалерії перебрався через Дніпро» [100, с. 217].

В. Ляскоронський, який опублікував розлогу статтю до 200-річчя Полтавської битви, теж солідарний із названими цифрами. Він також вважає, що шведський король навмисне відібрав для свого супроводу 1100 вояків, що не брали участь у Полтавській битві, але до нього приєдналися солдати та офіцери, що переправилися раніше свого короля. Тому він нараховує в загоні Карла XII 2,5 – 3 тис. шведів [333, с. 96]. У пізніших російських дослідженнях теж фігурують різні цифри. Наприклад, у класичній праці О. Керсновського з історії російської армії вказується, що: «З кількома вершниками шведський король тікав до Туреччини» [288, с. 40]. К. Осипов вважає, що переправилося лише 1100 солдатів, причому повідомляє таку цікаву деталь, що вночі пороми через Дніпро тягли за допомогою запорозьких коней [364, с. 101, 102]. У такому разі доведеться припустити, що у запорожців були мотузки довжиною понад кілометр, та ще й не одна. Через шістдесят років цю ж саму живописну деталь повторили українські історики, спробувавши її дещо раціоналізувати. Не критично повторюючи М. Костомарова [306, с. 310], ось що пишуть О. Гуржій та О. Палій: «Запорожці переправляли залишки шведського війська, які зібрав король, на поромах. Вони готували мотузки, один кінець вправляючи в пором, а інший тримали в руках, або навіть брали в зуби, і в такий спосіб, пливучи верхи

на своїх конях, перетягували своїх союзників на інший берег Дніпра» [242, с. 165]. Козацька кіннота, звичайно, долала річки вплав, але при цьому козаки трималися за гриви своїх коней і пливли поруч, аби не втопити власного коня. До того ж коней, зазвичай, перед переправою розсідлували. Наприклад, переправу через Дніпро описує також згаданий нами неодноразово історик Й.-Х. Енгель. Він стверджує, що козаки пливли якраз поруч зі своїми розсідланими кінями [255, с. 397]. Стиль Енгеля схильний до романтизації та перебільшень, а отже, якби йому трапилося щось подібне в джерелах, думаємо, він неодмінно використав би такі деталі.

Через шістдесят років після Осипова молдавський учений В. Цвіркун стверджує, що шведів було не більше 1300, щоправда, це в момент прибуття Карла XII до Бендер, тобто, очевидно, без урахування втрат у липневому бою на Бузі [459, с. 72]. Якщо взяти до уваги і ці втрати, то, напевне, шведів повинно було б переправитися до 1800 осіб. Щоправда, цей же автор чомусь вважає, що з Мазепою переправилося лише кілька сотень козаків [459, с. 72]. Невідоме дослідникам і точне місце переправи шведської та української армій. Д. Яворницький проаналізував два можливих варіанти: або в самій Переволочній, де по всій ширині Дніпра достатньо рівномірно було розташовано три невеликих острови, що полегшувало б переправу, або біля Тахтаєвої слободи, за три кілометри вище по Дніпру, де було два менших острови під лівим берегом [485, с. 472]. Сам академік перевагу віддавав першому варіанту, який нібито більше відповідав опису джерел. Дисертант же вважає, що суперечності різних джерел можна подолати припущенням, що переправа йшла одразу в обох місцях і, найпевніше, шведські солдати переправлялися біля Переволочни, а мазепинці та запорожці – біля Тахтаєвої. На таку думку наштовхує опис Д. Крмана, а також той факт, що шведські обози потрапляли одразу до Переволочни, а рухатися піщаним берегом ще 9 км [334, с. 85, 86] було б зайвим обтяженням. До річі, відстань до Тахтаєвої Слободи зараз з'ясувати важко, через затоплення місцевості водами

Дніпродзержинського (Кам'янського) водосховища. Можливо, тому з'являються курйози в працях сучасних істориків: наприклад, Ю. Капустник визначає цю відстань одночасно у 2, 2,5 та 3 км [281, с. 215, 218].

Запорізькі козаки переправлялися самостійно, не узгоджуючи своїх дій з Карлом XII. Факт окремої переправи засвідчує й інший учасник подій лейтенант Ф. Вейс [123, с. 225]. Їх кількість оцінюють від 2 тис. [124, с. 107] до 5 тис. [110, с. 639]. Очевидно, у першому випадку мова йде лише про козаків-мазепинців, у другому – про мазепинців та запорожців разом узятих. Хоч це питання вимагає ще доопрацювання, адже напередодні запорожців було близько 7 тис., а російські джерела не згадують про їх масове захоплення у полон. Є велика ймовірність того, що переправу запорожців було організовано краще ніж шведів, адже уціліла частина архіву Коша, рештки якого у 1734 р. запорожці передали до російських сховищ. Якщо згадати, що у травні 1709 р. Запорізька Січ зазнала нищівних руйнувань з боку московського карального корпусу П. Яковлева, то факт збереження кількох архівних справ періоду 1705–1706 рр. дивує. В. Мільчев висловив припущення, що ці справи на початку 1709 року взяв із собою до шведського табору кошовий отаман К. Гордієнко, сподіваючись, очевидно, домовитися зі шведським королем про перегляд кордонів Запорізької Січі з Туреччиною, встановлених Константинопольською угодою 1700 р. [122, с. 13]. Як бачимо, в запорожців були і можливості, і час аби врятувати папери, які, очевидно, для них важили.

Усі джерела та переважна більшість авторів говорять про те, що український гетьман переправлявся через Дніпро після 16-ї години, шведський же король затримався до півночі. Лише О. Субтельний, навпаки, стверджував, що спочатку переправився Карл XII і лише згодом – І. Мазепа [444, с. 49]. Щоправда, П. Фром теж твердить, що гетьман переправлявся після короля, але ж сам король покинув лівий берег Дніпра після 23-ї години [497, с. 368, 369]. Відповідно, гетьман зі своїми козаками повинен був переправлятися глибокої ночі. На нашу думку, ніяких серйозних підстав для такого твердження немає.

Цілком пропагандивними виглядають і московські дані, нібито король та гетьман покинули берег Дніпра лише за три години до прибуття московської погоні, тобто близько п'ятої години ранку. Це твердження цілком лежить на совісті О. Меншикова, адже в російських документах не збереглося жодних свідчень конкретних полонених, на які нібито спирався московський воєначальник.

Ще менше довіри викликає твердження В. Артамонова, ніби перед переправою король наказав топити відомості та документи канцелярії шведських полків [164, с. 163]. Подібний наказ був би логічним безпосередньо перед капітуляцією шведів, але ж король, навпаки, віддав наказ Левенгаупту вести армію через Ворсклу до Кримського ханства, а значить потреби топити документацію не було. Та й горять папери значно краще, ніж тонуть. Проте дещо в воду Дніпра все-таки потрапило. У другій половині ХІХ ст. біля Переволочної було виявлено 6 олов'яних блюд та тарілок з вензелями Карла ХІІ [49, арк. 223].

Аби уточнити кількість шведів, що переправилися за Дніпро, можна застосувати метод зворотного відліку. Відомо, що восени 1714 р. з Карлом ХІІ межі Туреччини покидали 1500 осіб, поділених на п'ять загонів по триста вояків [236, с. 437]. Слід зауважити, що в це число не входили польські союзники Карла ХІІ, адже Станіслав Лещинський поїхав із Бендер через володіння австрійського імператора ще в травні 1714 р., а Ю. Потоцький покинув межі Туреччини на початку осені 1714 р. [171, с. 151]. Отже, серед супутників Карла ХІІ не всі були шведами: якась кількість припадала на мазепинців чи то пак орликівців – кілька десятків, можливо до сотні осіб. Зокрема, про це свідчать матеріали допиту козацького старшини Г. Герцика у 1721 р.: «Як король шведський з Турецької області вирушив до Швеції за ним, королем, переїхало туди ж малоросіян: Орлик з дружиною та трьома синами: Григорій, якому нині двадцять чотири роки, Михайло, нині десять років, Яків народжений в Бендері, похресник короля; доньки: Настасія має двадцять п'ять

років, Марфа, що народилася в Бендері ж, також суддя Довгополий, що помер в Стокгольмі, Федір Третьак, дозорець переволочнянський, Федір Мирович переяславського полковника син, Федір Нахимівський, Мазепин слуга, та він, Герцик з двома братами... а Войнаровський з Турецької області виїхав тоді ж та залишився у Відні, і він його потім не бачив» [67, с. 738]. Як бачимо, перелічено лише 15 осіб, рахуючи двох малолітніх дітей, народжених уже в Бендерах. Але поза всякими сумнівами, що, крім козацької шляхти, були і рядові козаки та слуги. То ж можливо припустити наявність ще 60–70 осіб, але загальна кількість українців не перевищувала сотні. Ще 29 належали до числа кредиторів шведського короля, які сподівалися на те, що, діставшись своїх володінь, Карл XII розрахується з боргами [236, с. 437]. За час перебування у Туреччині шведський король напозичався 2,5 млн. риксдалерів, зокрема, 60 тисяч талерів позичив ще 1709 р. в Мазепи та Орлика [259, с. 161]. Шведський уряд дійсно повернув деяку частину королівського боргу. Скажімо, згаданому П. Орлику було виплачено 20 тисяч талерів [260, с. 161].

Можна стверджувати, що, враховуючи всі зазначені нюанси, цифра у 2,5 тис. воїнів Карла XII, що переправилися через Дніпро є цілком вірогідною. А, наприклад, на початку осені 1709 р. австрійський дипломат Тальман вважав, що це число є ще більшим: «Король шведський перебуває все ще в Бендерах при Юсуф-паші і зібрав там зі своєї розбитої армії... корпус 5 тис. осіб» [141, с. 47]. Причому з тексту його донесення видно, що в це число не включено запорозькі контингенти, а поляки Потоцького підійшли до Карла XII лише наприкінці квітня – на початку травня 1710 р., про що повідомив у своєму листі Й. Тальман [141, с. 48].

Коли Карл XII прийняв рішення про особисту переправу через Дніпро, постало питання про призначення головнокомандувача над армією, яка повинна була вирушати лівим берегом уранці 30 червня (1 липня). На нашу думку, король припустився тяжкої кадрової помилки, обравши командуючим генерала А. Левенгаупта, а не Г. Крейца. Аби раціонально пояснити цей факт, можна

згадати лише, що А. Левенгаупт залишався найстаршим шведським генералом на цей час і був єдиним, хто мав досвід самостійного командування значними військовими з'єднаннями. Генерал Крейц теж був досвідченим, але лише кавалерійським генералом, проте якраз кавалерія складала дві третини залишків шведської армії. Зате, на відміну від Левенгаупта, Крейц не зазнавав поразок і, можливо, все-таки був би кращим командиром, упевненішим та рішучішим виконавцем плану короля.

Спробуємо тепер проаналізувати можливості опору шведської армії корпусу Меншикова. Адже у Левенгаупта залишалось ще багато бійців – майже стільки, скільки було й при Лісній. П. Фром у своєму дослідженні подає такі цифри боєздатних вояків: 1400 піхотинців, 8800 кінноти та 130 гармашів, загалом 10330 бійців [497, s. 354]. Однак слід мати на увазі, що це цифри до переправи через Дніпро. Відомо, що король переправив значну кількість поранених офіцерів та рядових, однак точних даних не збереглося. Дисертант вважає, що число поранених та здорових може співвідноситися як 1 до 3 або навіть 1 до 4. Якби співвідношення було близьким як 1 до 2, це неодмінно б відбилося в джерелах, однак їх автори не згадують про надмірну кількість поранених та хворих серед тих, хто врятувався. Тож не буде перебільшенням уважати, що серед урятованих було до 500 поранених та хворих і близько 2 тис. здорових, з яких щонайменше 1,5 тис. було комбатантів. Отже, під орудою генерала А. Левенгаупта залишилося трохи менше 9 тис. боєздатних воїнів.

Шведські автори багато пишуть про падіння дисципліни й бойового духу шведської армії (хоч висновки Стілле тут суперечать баченню Енглунда). Торкнемося суто військово-організаційного моменту. Відповідно до даних російських офіційних джерел, у полон потрапило 34 полки – 12 піхотних, 22 кавалерійських, з них шість – німецьких [74, с. 297].

Оцінюючи настрої шведської армії, П. Енглунд примудрився охарактеризувати їх, як «військові з'єднання... були пригнічені та налякані», але й одночасно серед них панував «загальний оптимізм» щодо загрози з

московського боку [256, с. 289, 290]. Найгіршим було те, що песимістичні настрої охопили самого А. Левенгаупта. Пояснюючи пізніше мотиви, чому він не намагався чинити опір московитам, генерал писав, що місце, яке займала шведська армія, прострілювалося з навколишніх пагорбів з 12-фунтових чи 18-фунтових гармат, то ж московити могли розстрілювати порядки шведського війська, не наражаючи себе на небезпеку [152, s. 369]. Однак таких важких гармат у московської погоні не було. Максимум, чим могли скористатися вояки О. Меншикова та М. Голіцина, це 3-фунтові полкові гармати чи, можливо, 6-фунтові, які мали невелику далекобійність і не складали для шведів фатальної загрози. Для доставки важких гармат генерала Я. Брюса з-під Полтави потрібен був чималий час. Зрозуміло, що таким аргументом шведський генерал виправдовував себе заднім числом. Варто пам'ятати, що Левенгаупт мав час від світанку до 8 години ранку для того, аби зайняти кількома полками ці небезпечні висоти, тим паче, що драгунський полк Мейерфельта не спускався в долину, а залишався біля цих пагорбів.

За російськими даними виходить, що у шведських полках здався 41 старший офіцер (від майора до полковника). При цьому на 11 піхотних полків (без гвардійського) – було лише 8 штаб-офіцерів, тобто навіть одного на полк не було, а за штатом у двобатальйонних полках слід було мати 5 старших офіцерів, ну як мінімум – 3-х, аби забезпечити ефективне командування. У гвардійському полку було два старших офіцери на чотири батальйони. У кінноті на полк припадало менше 2-х штаб-офіцерів (31 на 22 полки) [152, s. 268–271].

Відштовхуючись від цих даних, можна стверджувати, що зовсім без старших офіцерів залишилося щонайменше 9 полків: Північно- та Південно-Сконські і Ніляндський рейтарські; драгунський принца Вюртемберзького; Упландський, Вестманландський, Івермоландський (Нерке-Вермландський?), Кальмарський та Вестгьотланський піхотні [152, s. 106–109]. У п'яти рейтарських, двох драгунських та трьох піхотних полках лишилося по одному

штаб-офіцеру. Зберігали командний склад два рейтарські полки (шведський адельсфан та Карельський), два драгунські полки (генерала Шліппенбаха та полковника Г'ельма) та Вестерботтенський піхотний полк [152, s. 106–109]. Отже, лише п'ять із 34-х полків могли вважатися повноцінними бойовими одиницями.

Виходить, що деякі шведські батальйони, особливо у піхоті, повинні були йти в бій на чолі з молодшими офіцерами. Чи міг Левенгаупт бути спокійним щодо точності та якості керівництва підрозділами? До того ж ми не знаємо, чи були серед цих офіцерів поранені, адже російські джерела взагалі їх не згадують. Складається враження, що серед полонених шведів поранених не було. Лише останнім часом промайнула коротенька довідка про те, що серед шведських полонених було чимало поранених, які померли незабаром після капітуляції. Про це згадує у своїй роботі Г. Шебалдіна, яка вказує, що з 59 унтер-офіцерів Північно-Сконського полку 13 (майже 25 %) померли від ран майже одразу [470, с. 162]. Висока смертність серед поранених, які потрапляли в полон властива всьому періоду Північної війни. Наприклад, Л. Мельник зазначав, що у вересні 1701 р. з 80 полонених шведів до московського табору вдалося доправити лише 33 (40%), тобто меншу частину, а інші померли від ран або були в запалі вбиті переможцями [344, с. 113]. О. Беспалов стверджує, що в бою за редути Далекарлійський та Вестерботтенський полки серед офіцерського складу, крім загиблих, мали ще й 23 поранених офіцери, яких змогли евакуювати до табору [187, с. 16]. Якщо допустити, що деякі штаб-офіцери також могли бути поранені, то картина для шведського командування виглядає вкрай сумною. Величезна кількість поранених була і серед рядових воїнів, щоправда, достеменно невідомо – скільки. Наприклад, І. Голіков повідомляє про те, що в полтавських госпіталях залишено 2807 поранених шведів, з яких 20 офіцерів [230, с. 80]. З контексту не зрозуміло, чи йде мова про поранених, узятих під Переволочною, чи про загальну кількість поранених, захоплених московитами і під Полтавою, і під Переволочною. Зрозуміло, що залишали

лише важкопоранених, не здатних пересуватися. За висновками ж В. Ляскоронського, на березі Дніпра ще залишалось 9 тис. хворих та поранених шведів, а боєздатних нараховувалося не більше 7–8 тис. [332, с. 96].

Свого часу ми вже аналізували можливості шведської артилерії. Це було доволі серйозне артилерійське угруповання – 31 гармату. Щоправда, у шведському архіві зберігся документ, де вказано, що в руки царської армії потрапило 35 гармат (в т.ч. 2 – московські трофейні) [59, s. 12]. Дисертант уже висловлював свої перестороги, щодо достовірності цього документу. Чи міг Левенгаупт використати всі гармати в бою проти московського корпусу? Доведеться дати негативну відповідь. По-перше, у шведів було обмаль гарматного пороху та боєприпасів, а по-друге, не вистачало артилерійської обслуги. Серед полонених вказано лише 89 канонірів та 20 офіцерів, а, як зазначає К. Татарніков, для обслуговування гармати, зазвичай, використовували шестеро гармашів [452, с. 103]. Ці ж цифри підтверджуються і тогочасними джерелами. Наприклад, у піхотних полках московської армії на вісім гармат припадало 3 офіцери та 45 канонірів [132, с. 122]. В інших джерелах фігурують навіть ще вищі цифри: скажімо, І. Голіков наводить документи, де вказується, що на обслуговування чотирьох гармат піхотного полку штатом передбачалося мати одного сержанта, двох капралів, шістнадцять канонірів та ще шістнадцять помічників. Отже, російський штатний розпис (запозичений зі шведського) передбачав мати навіть дев'ять артилеристів на одну гармату [228, с. 281, 282]. Л. Бескровний подає ще вищі цифри – два унтер-офіцери та дев'ять канонірів для обслуговування однієї гармати [181, с. 24]. Ю. Капустник подає цифри артилерійської прислуги від п'яти до десяти осіб, залежно від калібру гармати [281, с. 197]. Виходить, що обслуговувати шведські артилеристи могли щонайбільше 15 гармат, отже, половина артилерії була зайвим баластом.

Тут же варто згадати, що в "Реляції" згадано померлого від ран командира шведських канонірів полковника Бонова (російське – Биноуб). Але

шведськими гарматами в полтавському бою командував капітан Кльокберг, полковник Бонов, найпевніше, залишався в таборі з іншими гарматами. Коли ж він дістав смертельне поранення? Чи не під час сутички на р. Кобелячці?

Стосовно боєприпасів, виходить така картина: дві пудові гаубиці, хоч і мали 165 ядер, бомб та картечей, однак не мали зарядів, а значить, вести вогонь не могли; зовсім без набоїв та зарядів залишався шестифунтовий дробовик; для дев'яти шестифунтових гармат та мортир хоч і було 537 набоїв, але до них було лише 111 зарядів, тобто вони могли здійснити приблизно по дванадцять пострілів кожна; трохи кращою була ситуація з трифунтовими гарматами та мортирами – на 17 стволів було 339 зарядів та майже 2300 ядер та картечей, отже, можна було розраховувати на двадцять пострілів з кожної гармати. Нарешті, ще для двох легких двофунтових гармат теж не було пороху; для семи дрібних півфунтових гарматок було 88 зарядів, проте лише 72 ядра [75, с. 1065, 1066]. Значить, ці маленькі гарматки могли вистрілити по ворогу лише по десятку разів. В обох арміях нормальним запасом на одну гармату вважалося 100–200 пострілів, з яких половина повинна бути ядрами, решта – картеччю. Так, наприклад, 6 (7) червня 1709 р. у Казанському піхотному полку на дві гармати припадало 140 ядер та 96 картечей, тобто по 118 пострілів на один ствол [132, с. 4, 149]. Не можна сказати, що ситуація була зовсім безнадійною. Якби шведський командувач знав приблизну ситуацію в московському війську, можливо, він би й наважився на регулярний бій, у якому зі шведського боку могло взяти участь не менше 15 гармат, здатних вести вогонь близько двох годин.

Не кращою була ситуація і в шведській піхоті. Як відомо, на початку походу у 1708 р. третину її було озброєно піками. На час капітуляції жодної піки вже не залишилося [213, с. 23]. Гнітючим також був стан з рушничним порохом – його залишалося всього 49 пудів [75, с. 1067], тобто приблизно на 35 тис. пострілів, як виходить за викладками Татарнікова [452, с. 159]. За нормативами ж російської армії стандартною нормою на один батальйон було

десять пудів пороху (не рахуючи такої ж кількості на навчальні потреби), а нормою на одного піхотинця було 50 патронів [132, с. 16, 77]. Значить, на кожного шведського бійця (вважаючи їх усіх боездатними, ігноруючи при цьому кількість поранених) припадало по п'ять-шість пострілів з рушниці чи пістолета. Тож ударна потужність шведів дуже впала. Але тільки під час атаки у шведів залишалися шанси розбити бойові порядки московитів.

Усвідомлюючи складність ситуації, А. Левенгаупт удався до не традиційного і не зрозумілого у військовій практиці XVIII ст. кроку – він послав полкових офіцерів запитати у своїх солдатів, чи готові ті битися з московитами. Ось як про це пише учасник подій Г.А. Піпер: «Драгуни помолилися і сіли було на коней, готуючись до атаки, аж тут почали ходити деякі з офіцерів, питаючи...» [128, с. 752]. На незвичайність цього кроку вказує і Б. Кафенгауз: «Опитування військ Левенгауптом про бажання битися повністю суперечить уявленням того часу про дисципліну» [286, с. 40]. Звичайно, бойовий дух шведської армії сильно відрізнявся від тих часів, коли її вів у бій особисто сам король, але він «не міг літати по шеренгах, а особливо запалити полум'я тієї бадьорості, яку присутність його надавала солдатам» [358, с. 373].

Переговори про здачу зі шведського боку очолив генерал-майор К.-Г. Крейц. І. Голіков повідомляє живописну деталь, що нібито шведський генерал у ході перемовин збагнув, що московитів небагато й почав тягти переговори, сподіваючись, що Левенгаупт прийде до тями і наважиться дати бій [230, с. 25]. Тим більше, що в джерелах указано, ніби шведську артилерію вже було виставлено на узвишші та підготовлено для відкриття вогню [151, р. 432].

У російській літературі співвідношення переможців та полонених завжди подається як неабияка подія. Дійсно, ніби дев'ять тисяч московитів, завдяки умілим військовим хитрощам О. Меншикова, примусили без опору скласти зброю вдвічі чисельнішого супротивника. Раніше ми вже аналізували цей пасаж [421, с.89]. На наше переконання, усі ці вигадки було сформульовано

пізніше з метою пропаганди та вихваляння заслуг князя Меншикова, і вони потрапили згодом до російського офіціозу "Гистория Свейской войны".

Насправді, царські командири оцінювали ситуацію безпосередньо 30 червня (1 липня) досить не однозначно. До появи "Обстоятельной реляции..." у їх донесеннях фігурували цифри у 8 тис., 10 тис., 14 тис. полонених шведів. В усякому разі першу цифру подав у своїх доповідях Петру I Меншиков у перші години після перемоги [80, с. 340; 82, с. 495, 496; 364, с. 53]. У записках сучасника подій Желябужського, що перебував у той час у Москві, фігурує ще менша цифра – 6 тис. [107, с. 249]. Навіть 2 липня, тобто через півтори доби після здачі Левенгаупта, Петро I у своїх листах графу Головкіну та кримському ханові Девлет-Гірею пише про те, що склали зброю 10–12 тисяч кінних та піших шведів [75, с. 997, 1074]. Наступного дня у листі до І. Скоропадського цар знову повторює ці ж цифри, додаючи, що з королем втекло лише 300 осіб. Ці ж цифри один в один теж 3 (4) липня 1709 р. повторював і граф Г. Головкін, листуючись з гетьманом І. Скоропадським та турецькими пашами Сілістрії та Очакова [67, с. 883]. Підтверджує відсутність точних цифр щодо полонених шведів аж по 8–9 (9–10) липня у своєму дослідженні і В. Молтусов [348, с. 382]. До речі, переможна реляція про події під Переволочною теж писалася тільки 8 (9) липня, причому в тексті зустрічається пасаж, що ніби свідчить про наслідки бою на річці Буг: «...лише король з 6-ма чи 7-ма сотнями та двома генералами, Шпаром і Лагеркромом, та Мазепою втекли, за якими також послано погоню, і вже багато з них побито та в полон узято (про що повніше з реляції бачити можливо)» [74, с. 244]. Однак бій на Бузі відбувся лише 7 (8) липня. Малоімовірно, що цар отримав повідомлення про його результати вже через добу, перебуваючи в Полтаві за 360 км від місця бою. Можна допустити, що Петро I мав на увазі сутичку з загоном комісара Меландера, яка відбувалася 4 (5) липня (але шведи там здалися без бою), або ж писав навмання, сподіваючись на успішність погоні. Наступним днем підписано і «Обстоятельную реляцию...». У ній теж є згадка про те, що погоня за Дніпром знищила «...з 200

втікачів побито, а близько сотні чоловік з генерал-аудитором та військовим цалмейстром у полон взяли» [74, с. 266]. Така вказівка дає нам підстави вважати, що вказаних полонених було включено до загального реєстру тих, що здалися під Переволочною. Проте підрахунок полонених, мабуть, продовжувався і пізніше. Але 15 липня 1709 р. в офіційному виданні "Відомостей" було названо цифру "більше 15 тис. війська неприятельського" [74, с. 265–273]. Наведена цифра була уточнена переліком за родами військ, де названо кількість у 14956 осіб бойового складу та ще 1308 чоловік допоміжного персоналу – візники, лікарі, полкові пастори тощо. Це дає цифру у 16264 особи, яка надалі й фігурує як остаточна в усіх пізніших російських джерелах та літературі, а також і закордонній, цілком залежній від підцензурного російського джерела, як це встановлено ще понад півстоліття тому Т. Биковою [212, с. 245–257]. Однак зустрічались і інші підрахунки, які показують цифру у 16 288 полонених [53, л. 110].

Спробуємо оцінити, яка ж реальна кількість шведів досягла Переволочни та зустрілася з московитами вранці 30 червня (1 липня). Якщо вірити російським офіційним підрахункам, то до цифри 16264 особи слід додати ще, щонайменше, 1300 шведів, що дісталися з королем правого берега, то виходить – початково було 17,5 тис., серед них небойовий склад, поранені та хворі, але це значно більше, ніж було шведів після бою 27 червня. І це за умови, що вони не мали втрат по шляху, де нібито загинула якась кількість від спраги та спеки, про що згадує Вольтер: «Дорогу за шведами, що втікали... вказували їх трупи» [221, с. 134]. Певних утрат ще додала сутичка на річці Кобелячці, хтось повинен був потонути в Дніпрі (скажімо, Д. Крман згадує капітана Вальдава, що потонув у Дніпрі разом з конем) [124, с. 104]. Наприклад, Є. Тарле описує сотні загиблих у хвилях Дніпра: «Кількасот козаків та шведів.., оскільки ніяких засобів не було, на очах короля потонули в річці» [451, с. 416]. Здається все-таки, що академік перебільшує, і кількість потопельників не могла перевищувати кількох десятків, адже і в переправі брало участь відносно

небагато воїнів. Шведський прапорщик Г. Піпер згадує, що в ніч на 30 червня до Переволочни підходили поранені, їх намагалися переправляти насамперед. Саме серед поранених було багато таких, що потонули під час переправи [128, с. 751]. Щодо сутички над річкою Кобелячкою, то можна припустити, що опір там чинив ар'єргард запорожців, а шведи втрат не зазнали, хоч це й суперечить джерелам. Адже і Ф. Вейє, і генерал Крейц говорять про пряму участь шведів у бою [152, с. 419, 420].

Аби усунути суперечність щодо кількості полонених, М. Павленко та В. Артамонов зараховують до числа 16 тис. полонених також і українців, хоч за "Обстоятельной реляцией..." цього не простежується. Припущення вони підтверджують наявністю серед трофеїв 14 гетьманських та запорізьких клейнодів [368, с. 246]. Однак скільки ж могло бути українців серед полонених – вони не подають. Якщо йти іншим шляхом, тоді доведеться визнати, що число втрат шведської армії у бою 27 (28) червня завищено на 2,5–3 тис., і доведеться залишити відкритим питання про полонених українців. Однак є свідчення лейтенанта Вейє, що за наказом Петра I наступного дня (1 або 2 липня): «тих козаків і запорожців, що перейшли на наш бік і потрапили в полон, погнали в одне місце як худобу і зарубали їх без пощади, а також жінок та дітей» [123, с. 227]. Таїрова-Яковлева навіть стверджує у своїй монографії, що було вбито близько трьох тисяч українців [446, с. 233]. Т. Чухліб наголошує, що московити знищили біля Переволочни до тисячі запорожців, а з п'ятисот тих, що здалися в полон, пізніше стратили ще триста [465, с. 227]. Р. Массі збільшує цифру страчених після капітуляції козаків до п'яти тисяч [340, с. 351]. Згадує про страту запорожців і Д. Яворницький, який не вбачає в цьому чогось незвичайного, адже полонених запорожців страчували і після взяття Переволочни, і після руйнування Січі [485, с. 344]. Підтверджує факт жорстоких розправ (повішення, колесування, саджання на палю) над козаками, як запорізькими, так і гетьманськими, і сучасний дослідник А. Широкоград [472, с. 173]. Не розуміє дивної жорстокості Петра I і Вольтер: «Цей же монарх, що

настільки чемно обійшовся зі шведами, наказав колесувати всіх козаків, що потрапили в полон...» [221, с. 136]. Взагалі-то нічого незвичайного в такій поведінці московської армії не було. Навіть російські дослідники не приховують фактів жорстокого поводження з полоненими або тими, хто чинив опір. Дисертант вже згадував про спалення Могильова (що формально належав польським союзникам Петра I) московським загоном у серпні 1708 р., де було живцем спалено кілька десятків хворих та поранених шведів, залишених Карлом XII за кілька днів до цього [166, с. 14]. Під час битви під Лісною приблизно через місяць після подій у Могильові московити палили живцем шведів, що засіли в хатах цього селища та відстрілювалися від ворога [166, с. 53]. До речі, після перемоги над корпусом Левенгаупта московити не поховали загиблих ворогів, а покинули їх тіла на поталу хижим звірям та птахам [166, с. 56]. Ще раніше, після своєї поразки у 1705 р. біля Гемауертгофа (Мур-мизи), московити знищили всіх полонених шведів, захоплених напередодні у Мітаві. Про це пише навіть такий апологет Петра I, як А. Катіфоро: «...та з нелюдським немилосердям усіх їх шпагами перекололи» [283, с. 195]. Спалення шведських вояків у разі, коли не вдавалося примусити їх здатися в полон, практикувалося московитами ще на початковому етапі Північної війни. Наприклад, у вересні 1701 р. загін Корсакова після бою під Ревігою захопив 13 полонених, а 35 шведів спалив живцем у мизі [344, с. 113]. Не змінилася поведінка московських вояків і 1709 р. У лютому того ж року в бою біля кірхи Каралі (Прибалтика) зведений драгунський деташемент полковника Мурзенка у складі Олонецького та Тобольського полків атакував шведський загін і знищив у бою тридцять шведів, «крім тих, що в хатах попалено» [75, с. 761]. Як бачимо, така ж ситуація, як і у битві під Лісною. У той самий час в Україні московити захопили містечко Опішню. З цього приводу О. Меншиков доносив царю: «Наша партія в Опішні близько ста шведів там здибали, між якими більша частина була хворими, а що з ними вчинять, про те з достовірними відомостями незабаром надішлю; також і з сотню наших, у полон захоплених, там же в

Опішні застали... то їх наші з собою взяли» [75, с. 642]. З цитати видно, що у шведи зберегли життя московськими полоненими, а от їх противники розмірковували, що ж саме вчинити з полоненими шведами. Про страту 300 поранених запорожців після Полтавського бою згадує й Вс. Петрів [378, с. 142].

Раніше ми згадували, що напередодні Полтавської баталії, чотиритисячний корпус на чолі з генералом Генскіним (Хайнце) атакував 14 червня Старі Санжари: «...в цьому місті був генерал-майор Круз з 3500 шведів та нашими невільниками у Веприку захопленими... атакували та штурмом це місто взяли, близько 700 чоловік шведів, що в місті були, знищили, обоз увесь та королівської скарбниці близько (як кажуть полонені шведи) 200 тис. талерів взяли і також 8 прапорів разом з кількома офіцерами та малою кількістю солдатів (оскільки живими не брали)... Наших невільників 1270 чоловік визволили» [74, с. 210]. Не дивно, що ставлення до українських полонених було суттєво гіршим (хоч куди вже гірше від паління живцем поранених!). Що ж до офіційних звітів, то, як уважає дисертант, московська влада не показувала українців як полонених, адже мала їх за зрадників, а отже, вони не заслуговували на статус полонених. Якщо взяти до уваги цифру в 5 тис. страчених московитами українців, це корелює із загальними цифрами: 3 тис. мазепинців та 7 тис. запорожців нараховувалося перед відступом з-під Полтави, 2 тисячі мазепинців та близько 3 тисяч запорожців переправилося через Дніпро, а інших було страчено.

Крім військових до рук московитів потрапили кілька тисяч і цивільних осіб (до 5 тис. жінок, дітей, маркітантів), і саме це дозволило П. Енглунду стверджувати, що в полон здалося майже 23 тис. осіб [256, с. 26, 267]. Ця цифра враховує й 2,8 тис. полонених після баталії. Сучасна російська історіографія подає також не досить чіткі цифри. Наприклад, відома дослідниця проблеми шведських полонених Г. Шебалдіна оцінює кількість полонених улітку 1709 р. від 22 до 25 тисяч каролінів, ураховуючи як військових, так і цивільних, і дітей, і жінок [471, с. 8]. С. Козлов вважає, що після Полтави в Росії опинилося понад

19 тис. полонених каролінів [300, с. 148]. Очевидно, сюди ж повинно бути включено і полонених, захоплених до Полтавської битви, а таких, за російськими джерелами, було 1 тис. чи трохи більше [74, с. 970, 971]. Ю. Бесп'ятих та В. Возгрін пишуть про те, що в роки Північної війни шведських солдатів та офіцерів потрапило в полон понад 10 тис. [109, с. 320]. Ця цифра, напевне, базується на даних Ф.-Х. Вебера: «У Сибіру перебуває до 9000 шведських полонених, рахуючи з обер- і унтер-офіцерами, і хоч їх не ганяють ні в яку роботу..., але все-таки живуть вони вкрай убого» [111, с. 1070]. У цьому пасажі мова йде про 1714 рік, тобто маються на увазі й ті полонені, що потрапили у полон після Полтавської битви. Щоправда, Вебер говорить тут лише про Сибір, куди в 1711–1713 рр. було переправлено основну масу шведського полону через війну з Туреччиною. І. Нехачин подає у своєму творі цифру у 17 тисяч шведських полонених, проведених у грудневому тріумфі 1709 року в Москві (де брали участь і полонені в битві під Лісною) [357, с. 378]. М. Прохоров, спираючись на архівні матеріали, наводить цифру шведських полонених у 12,5 тис., щоправда, без офіцерів [395, с. 91]. Він наголошує, що йдеться не лише про полтавський полон. З офіцерами кількість полонених могла перевищувати 13 тис., але Прохоров не робить висновків про кількість саме «полтавського полону» та розмір неврахованих у цьому обліку полонених. На нашу думку, поза межами обліку не могло залишитися більше 50% вказаної цифри. Можна списати якісь недоліки обрахунків на традиційну російську неорганізованість чи втрату документації в пізніші часи, але ж не до такої міри. Тому ми вважаємо, що цифри, наведені М. Прохоровим, дозволяють зробити висновок про перебування в полоні приблизно 19–20 тис. шведів. Причому, мова йде про полонених і до Полтави й після (гарнізони Риги, Выборга тощо). Про недосконалість їх обліку свідчить і той факт, що в жодному зі списків полонених того часу не фігурує командир волоського полку Карла XII полковник Сандул Кольца. Утім, джерела вказують, що він перебував у московському полоні як мінімум після Переволочни, а до Швеції повернувся

лише 1722 р. [471, с. 152]. Такі значні розбіжності в кількості полонених говорять або про явне завищення числа полонених, узятих 1709 р., або про високу смертність їх під час перебування в полоні. В останньому випадку мова може йти про 5 тис. осіб протягом трьох років, що здається малоімовірним.

Якщо підсумувати драматизм становища Левенгаупта опівдні 30 червня (1 липня) 1709 р., то ситуація суттєво відрізняється від російської версії подій. Проти 18–19 тис. вояків на чолі з О. Меншиковим, М. Голіциним та С. Палієм при близько 20 гарматах шведський генерал міг виставити максимум 12 тис. знесилених, майже без пороху та набоїв вояків, маючи в тилу 2,5 тис. поранених і хворих та 5 тис. цивільних. Уже згаданий нами Ф. Вейє, сам учасник тих подій, подає ще менші цифри боєздатних – 1,2 тис. піхоти та 8 тис. кінноти [123, с. 225]. Дисертант раніше вже викладав свої розрахунки щодо кількості боєздатних солдатів у Левенгаупта і вони досить близькі до цифр лейтенанта Ф. Вейє [419, с.101, 102]. Можливо, їм могли допомогти близько 3 тис. запорожців, але й тоді перевага залишалася не на боці українсько-шведських союзників. У сучасній російській літературі чисельність полонених шведів суттєво зменшено – до 13,5 тис. бойового складу, очевидно, разом з пораненими та хворими [192, с. 47]. Що кількість полонених була явно меншою від офіційних цифр російської пропаганди часів Петра I свідчить і той факт, що протягом серпня – вересня 1709 р. за наказом царя в різних містах Московської держави було розміщено трохи більше 12 тис. шведських полонених [75, с. 1131]. Навіть якщо до цього числа не ввійшли німецькі найманці, що незабаром перейшли на службу до московської армії, то і тоді число полонених не перевищує 15 тис. за наслідками і Полтавської битви, і капітуляції під Переволочною.

Ні російські радянські, ні сучасні російські автори не прагнули у своїх працях звернути увагу на факт порушення московською стороною угоди про капітуляцію майже одразу після підписання. Не варто дивуватися віроломству московської сторони – подібне вже траплялося в ході Північної війни.

Красномовним свідченням цього є інструкція царя генералу Р. Боуру, що командував московським корпусом під час облоги польського гарнізону в Бихові в травні 1707 р.: «1. Діяти проти Синицького, якщо вдасться захопити, начальників і регулярних солдатів тримати за караулом, іррегулярних – відпустити; 2. Якщо захоплять польських коней і зброю, то пересадити на них полк молодого Шереметьєва, а якщо вистачить коней – то й полк Келіна; 3. Діяти проти Бихова енергійно, але якщо вдасться умовити здатися на будь-яких умовах, то договір порушити і діяти за пунктом 1 (тобто офіцерів і регулярних тримати за караулом, нерегулярних рядових – відпустити, всіх коней, зброю і зброю забрати)...» [70, с. 274]. Подібні крутіства були цілком звичні для московського менталітету, що підкреслював у своїх замітках полонений шведський пастор Г. Сьодерберг: «Росіяни не вважають за гріх принести неправдиву присягу, аби занастити свого ворога, особливо Римських Католиків... у торгових справах вони страхітливо клянуться без жодної совісті...» [92, с. 16]. Водночас, дивує той факт, що для вивозу з-під Переволочни трофейної зброї Петро I наказав Шереметьєву 1 (2) липня 1709 р. надіслати обозні підводи. Ввечері 2 (3) липня фельдмаршал відправив майора Приклонського із 441-ю фурую з артилерійського та полкових обозів [75, с. 1006]. Якщо захоплено було багато шведських возів, то навіщо було завдавати зайвого клопоту своєму генерал-фельдмаршалу? Це дозволяє припустити, що велику кількість свого обозу шведи зуміли знищити.

Практично всі російські автори стверджують про високий рівень деморалізації шведських військ. Дозволимо собі в цьому висловити сумнів. Наше припущення ґрунтується на детальнішому вивченні джерел. З них витікає, що передусім деморалізація зачепила командний склад шведської армії. Скажімо, першим до московитів дезертирував зі своїми людьми дипломатичний представник прусського короля Зільтман (Сільтман) [152, с. 386]. Вербований драгунський німецький полк Меєрфельта вранці одностайно виконав наказ свого підполковника Траутфеттера [496, с. 371].

Деморалізація шведських рядових солдатів стала відчутною лише після капітуляції. Наприклад, генерал Крейц пише, що німецькі драгуни полку Таубе намагалися пограбувати обоз гвардійського кінного полку, однак достатньо було з'явитися майору цього полку, як бешкет було припинено [151, s. 432].

Можна погодитися з думкою Жиліна: «Єдиноначальність у військовій справі – непорушний закон. І на чолі армії повинен бути полководець з незаперечним авторитетом» [264, с. 135]. Генерал Левенгаупт не зміг стати таким командиром. Д. Журавльов навіть порівнює долю А. Левенгаупта з німецьким генерал-фельдмаршалом Ф. Паулюсом у роки Другої світової війни, хоч, звичайно, становище Левенгаупта на березі Дніпра не було таким безнадійним, як німецького фельдмаршала на березі Волги [265, с. 207].

Чи були інші варіанти розвитку подій 30 червня (1 липня)? Насамперед, вони залежали від особистості шведського воєначальника. Генерал граф А. Левенгаупт уже зазнав однієї важкої поразки в битві при Лісній. Ми вже згадували, що саме ця поразка визначила подальший украй несприятливий хід подій для шведської армії в наступні дев'ять місяців кампанії, підсилений падінням Батурина. Як свідчать шведські очевидці, король до останнього моменту, напередодні битви під Полтавою, намагався збагнути причини цієї поразки. Вдруге Левенгаупт зазнав поразки вже на самому полтавському полі як командир піхоти, не виявивши якостей самостійного командира, сліпо підкорюючись наказам фельдмаршала Рьоншильда. Навряд чи з таким бойовим настроєм він був здатен на прийняття самостійних рішень після того, як король передав йому командування.

А. Стілле навіть допускав можливість прориву шведів через бойові порядки московитян до берега Ворскли біля Кишеньки. При цьому він вважав, що біля Переволочни у московитян були найкращі кінні полки, а якби під час прориву їх удалося розбити, то у царя не залишалося б інших кінних контингентів, здатних переслідувати шведів за Ворсклю [443, с. 153]. Слід, однак, мати на увазі, що шведський автор уважав кількість московського

корпусу рівною дев'яти тисячам, а як виходить з наших викладок, московитів було мінімум 16–17 тис. бійців. У таких умовах прорив навряд чи був би можливим, у кращому разі за Ворсклу могла б прорватися одна-дві тисячі шведів та козаків. Але все це не зменшує провини шведського генерала, бойова честь якого вимагала здійснити хоч би спробу такого прориву.

4.4. Військово-стратегічні наслідки літньої кампанії 1709 року

Одразу після капітуляції за наказом князя Меншикова гвардія повинна була виступити назад до Полтави, супроводжуючи якусь частину полонених шведів, очевидно, поранених. Для Семенівського полку маємо точні цифри: увечері 30 червня (1 липня) полк годував коней, а після півночі повинен був вирушити у складі 1729 солдатів та офіцерів, маючи під конвоєм 51 віз з пораненими шведами. У них було запряжено аж 251 коня, тобто вози були великими [62, с. 124, 128]. Кількості поранених, на жаль, не вказано, але можна припустити, що їх могло бути від 400 до 500 чоловік. Однак рух полків було затримано через прибуття наступного дня самого царя Петра I.

Нібито вранці 3 (4) липня Петро I особисто оглядав полонених і трофеї, серед яких виявили православні ікони, на звороті яких було накреслено шахівниці. Якщо це не вигадка І. Голікова, що повторив пропагандистські штампи петровської епохи, доведеться визнати, що шведські солдати мали досить високий інтелектуальний рівень, розважаючись між боями грою в шахи, при цьому потерпаючи від холоду та голоду [230, с. 44].

Це контрастує, наприклад, з такими фактами, як масова неписьменність солдатів та офіцерів петровської армії. Скажімо, у вересні 1708 р. в Преображенському полку було створено військовий трибунал для розгляду справ кількох десятків спійманих дезертирів. До його складу увійшли семеро

офіцерів та восьмеро нижніх чинів. Зрозуміло, членів «крігсрехту» призначали з найбільш надійних та авторитетних військовослужбовців, напевно, ветеранів полку. Після винесення вироку його необхідно було підписати, і тут виявилось, що троє з чотирьох рядових солдатів та один з двох капралів неписьменні, за них поставили підписи двоє їх товаришів. Далі більше: не зміг підписати вирок і один з офіцерів, підпоручик Самикін. За нього теж підписався його бойовий колега, підпоручик Шереметьєв [72, с. 225]. Іншими словами, половина нижніх чинів та кожен сьомий офіцер елітного царського полку були неписьменними. Де вже тут грати в шахи!

Між тим, ситуація в лінійних полках московської армії була не кращою. Аналіз «присяжного запису» офіцерів полтавського гарнізону від січня 1709 року дає такі цифри: присягу підписали 59 офіцерів, з-них 9 старших (штаб-офіцерів) з п'яти батальйонів. Але серед 50 молодших (обер-офіцерів) 13 (3 поручики з 16; 2 підпоручики з 6; 8 прапорщиків з 20) виявилися неписьменними й за них підписувалися їх товариші по службі рівні з ними в чинах. На неписьменних офіцерів припадає 26% [73, с. 571, 572]. Навіть наприкінці Північної війни ситуація не змінилася. У типовому піхотному полку (Казанському) рівень неписьменних офіцерів сягав 50%, переважно з обер-офіцерів [411, с. 125]. Однак повернемося у липень 1709 року.

Московитам, крім полонених, дісталися чималі трофеї. І. Голіков наводить точну детальну кількість шведського озброєння та амуніції: 21632 мушкети, 32842 шпаги та палаші, 12672 драгунських коня у зброї, 9000 переметних сумок, 22232 патронних сумки та 96 офіцерських фур з особистими речами [230, с. 37]. Лише один Семенівський полк під Переволочною захопив такі трофеї: 8 прапорів, 1067 фузей, 1285 шпаг, 865 патронних сумок, 34 намети, 744 верхових коней. Незабаром полк переозброївся більшою частиною цієї трофейної зброї: 980 фузей, 1136 шпаг, 680 патронних сумок та 29 наметів [62, с. 124]. Досить красномовне свідчення вищої якості шведської зброї над російською. А якщо згадати, що шведська зброя була не нова, а мінімум півтора

року використовувалася у боях, картина буде ще показовішою. Крім того, за свідченнями данського посла Ю. Юля, у жовтні 1709 р. у Нарві один з полків, напевне, Новгородський, весь був обмундирований шведськими капюшонами (очевидно, плащами чи епанчами). Їх мали всі солдати, крім новобранців [113, с. 76]. Як бачимо, мова йшла про сотні одиниць шведського вбрання на московитах. І, напевне, такий полк був не один. Узагальнені дані можна побачити у додатку В. Проте шведські трофеї не надовго поліпшили ситуацію з матеріальним забезпеченням. Наприклад, трофейних коней не вдалося зберегти на скільки-небудь тривалий час. Л. Еренмалъм пише про те, що коней, захоплених після Полтави, було втрачено вже наступного року [186, с. 310].

Крім зброї та матеріального оснащення, нібито в руки царя потрапили значні кошти як із королівської скарбниці, так і покинутих гетьманом Мазепою. Крім того, шведські офіцери згадують у своїх спогадах, що московити пограбували також і полонених, хоч це суперечило умовам капітуляції [392, с. 154, 155]. В одній зі своїх попередніх публікацій автор намагався з'ясувати приблизну кількість коштів, що потрапили до рук царя [413, с. 44–46]. Однак джерела містять вказівку, що значими сумами московити не заволоділи. Наприклад, 17 (18) липня 1709 р. царю скаржився фельдмаршал Б. Шереметьєв: «У моїй канцелярії грошей зовсім нема не лише служителям канцелярським що дати, але паперу купити нема на що». Цар заспокоїв свого фельдмаршала, що у Смоленську, куди вирушила саме того дня московська армія, їй буде доставлено 20 тис. карбованців [74, с. 297]. Але ж серед трофеїв повинні були бути значно більші суми, причому, не в далекому Смоленську, а тут же в обозах головної армії. Утім грошей катастрофічно не вистачало. Про це свідчить, насамперед, лист Б. Шереметьєва, написаний цареві 5 (6) серпня 1709 р. (не минуло ще й півтора місяця після тріумфу під Переволочною): «Вашій царській величності доношу. Як офіцери, так і солдати в жалуванні сильно збідніли, бо не одержували своєї повної платні навіть за червень, а на липень і теперішній серпень взагалі нічого не одержали. А деякі полки, що були в відрядженні й за

багато місяців не отримали. А до комісаріату грошей не привозили» [75, с. 1163]. За висновками М. Павленка, утримання одного піхотного полку обходилося московській казні приблизно в 3100 рублів на місяць, а драгунського полку – 3750 рублів на місяць [366, с. 453]. Наприклад, у червні 1709 р., тобто до битви, на всі піхотні полки московської армії було виплачено 170752 карбованці [75, с. 832].

Як бачимо, склалася дивна ситуація – нібито захоплено величезні грошові ресурси ворога, а війська не отримують не лише поточної, а й попередньої платні. Не змінюється ситуація і за півтора місяця, про що пише Б. Шереметьєв у листі до царя від 26 (27) вересня 1709 р.: «...солдати в жалуванні дуже нужденні; а комісарської казни, що з Москви відправлена, до сьогодні не маємо... P.S. Грошового утримання від комісаріату за заслужені місяці необхідно роздати до початку жовтня місяця з вісімдесят тисяч» [75, с. 1205]. Можна висловити припущення, що в листах головнокомандувача піхоти мова йде про регулярну платню військам, а трофейні гроші могли бути роздані ніби преміальні, «не в зачѣт». Однак це припущення не пояснює, чому ж у солдатів виникла така велика «потреба в жалуванні». Напевне, якби у них були на руках преміальні гроші, навряд чи Шереметьєв так настійливо нагадував царю про заборгованість перед солдатами. Цар не ігнорував звернення свого фельдмаршала: ще після першого листа він вимагав від своїх підлеглих терміново виплатити заборговану платню. 19 (20) серпня О. Курбатов відповів цареві, що він відправив у Смоленськ, куди рухалася армія з України, чималеньку суму – 200 тисяч рублів у рахунок боргу, а ще 30 тисяч на майбутню вересневу платню [75, с. 1174]. Тим не менше, навіть через п'ять тижнів після листа Курбатова грошей в армії не було.

В попередніх дослідженнях дисертант аналізував заходи Петра I по здобуванню грошових ресурсів восени 1709 р. Тут ми зустрічаємо й контрибуції з єврейського населення Речі Посполитої (формального союзника). Вдавлося витиснути 20 тис. талерів [411, с. 255] і «екстраординарні податки» у

лютому 1710 р. на суму 416801 крб., а згодом ще 100032 крб. [188, с. 297]. Навряд знадобилися б подібні екстраординарні побори, якби до рук царя потрапили згадані сотні тисяч злотих та рейхсталерів. Ймовірно, і шведи, і мазепинці більшу частину своїх грошей потопили у водах Дніпра. Не забудемо також того факту, що шведи, перебуваючи в Україні, розплачувалися з населенням дзвінкою монетою, а значить, до поразки під Полтавою встигли витратити значні суми [199, с. 61]. Вважаємо, нічого дивного, що одразу після капітуляції генерал Левенгаупт заявив цареві, що у шведської армії не залишилося ні грошей, ні продовольства [230, с. 42]. Ще одним, хоч і непрямим, доказом відсутності у московитів значних грошових трофеїв може слугувати той факт, що козацькому полковникові-зраднику Г. Галагану кількості рублів за допомогу в захопленні Січі 14 (15) травня 1709 р. було виплачено лише на початку 1714 року [485, с. 339].

Останнім часом Т. Таїровій-Яковлевій удалося зібрати переконливі матеріали про багатства гетьмана Мазепи. Скажімо, на час переходу до шведів гетьман мав при собі близько 160 тис. червонців [448, с. 363]. Якусь частину з них було витрачено протягом зими 1708/1709 рр. та навесні. Але основну частину своїх багатств гетьман просто не взяв із собою. Наприклад, після погрому Батурина одному тільки Меншикову потрапило до рук 28 діжечок зі срібними рублями та єфимками, не рахуючи іншого майна [448, с. 364]. Водночас у Києво-Печерській лаврі було конфісковано вісім діжечок з грішми, що належали гетьману. Після смерті Мазепи секретар короля Г. Сольдан зробив опис гетьманського майна. З'ясувалося, що в гетьмана залишилося лише дві діжечки з золотими дукатами, дві торбинки із якимись золотими медалями та скринька з коштовним камінням [448, с. 363]. Ці ж діжечки з золотом згадує і Б. Кентржинський, нараховуючи в них сто двадцять тисяч дукатів [287, с. 383]. Але така сума викликає певний сумнів, адже тоді б ці діжечки важили б майже чотириста кілограмів. Дисертант розглядав детально питання про структуру та обсяги скарбниць шведського та козацького військ у кампанії 1708/1709 рр. в

одній з попередніх праць та дійшов висновку про майже повне вичерпання грошових ресурсів армії Карла XII [414, с.47].

Чутки про гігантські трофейні здобутки московської армії широко циркулювали Європою і тоді, і пізніше. Скажімо, поляк Л. Раковський, що мешкав у Західній Україні, сучасник подій, відзначав у своєму щоденнику: «...московитам дісталось 3000 возів з грошима, різними скарбами й провіантом» [126, с. 601].

В джерелах міститься перелік шведських трофеїв, але всі вони вмістилися на 65 возів [75, с. 1065–1067]. Однак серед вогнепальних запасів були тільки 6 пудів сірки, 4 пуди селітри та 22 пуди гарматного та рушничного гніту. В обозі також було знайдено 19 тис. мушкетних кременів та 1 тис. пістолетних [75, с. 1067]. Як бачимо, вогнепальні запаси шведської армії були близькі до вичерпання.

Основну масу шведських полонених, кого не було поранено, відправлено до Полтави, причому зворотній шлях зайняв для них ті ж самі дві доби, на що вказує у своїх спогадах прапорщик Г. Піпер. Мало того, московити не змогли собі відмовити в задоволенні провести полонених вулицями міста, ніби у тріумфі [128, с. 752]. Зберігся наказ по Семенівському полку про виступ у зворотній шлях до Полтави від 3 (4-го) липня: «Опівночі виступаємо в похід. А до півночі щоб коней пригнали та всім перебувати в готовності. Як підемо в марш, то щоб панове офіцери та солдати були при ротах та своїх рот не залишали. Караульні офіцери повинні наказати солдатам, аби шведам води не продавали, а давали б даром; у кого ж коні пристали, то про те оголошувати» [62, с. 126]. Це підтверджує наявність у шведів хоч би невеликих грошових сум на руках, адже генерал Лагеркруна пізно ввечері 29 (30) червня за наказом короля роздав на руки солдатам їх платню [151, с. 423].

7 (8) та 8 (9) липня під Полтавою тривали урочисті бенкети: спочатку святкували москвити, а наступного дня – українці Скоропадського та калмики [230, с. 57]. До речі, ці контингенти, які нібито брали лише символічну участь у

битві, отримали чималі нагороди – українським військам та волоському полку видали 200 тис. карбованців, а калмицьким воякам – 160 тис. [230, с. 14, 52, 58]. Цар Петро I, відомий як ощадливий монарх, навіть скупий, навряд чи роздавав би такі шалені гроші просто на радощах перемоги. Очевидно, в ці ж дні розпочався грандіозний ярмарок з розпродажу шведських трофеїв. Він тривав цілий тиждень – до 13 липня. І. Голіков не приховує свого захоплення, вказуючи, що речі пограбованих шведів – одяг, посуд, кінська зброя тощо продавалося вчетверо дешевше, ніж зазвичай [230, с. 58]. Автор не помічає протиріччя в тому, що нібито шведська армія потерпала в Україні від злиднів, морозів та відсутності постачання – солдати пообносилися, більшу частину обозів було спалено, то відкіля ж узялися ці товари в такій значній кількості? Той же Голіков повідомляє про ціни на вироби з міді, олова та срібла: від 7–8 копійок за фунт до 7–8 карбованців [230, с. 58].

Тоді ж, 8 липня, приймалося рішення про те, як чинити з полоненими. Петро I наказав гармати, амуніцію та трофейні прапори відправити до Воронежа, подалі від театру бойових дій; поранених та покалічених і хворих («позяблых») шведських офіцерів та солдатів слід було відправити до Петербурга для подальшого обміну на московських полонених [74, с. 252]. Здорових шведських вояків чекав шлях на схід, причому більшу частину їх було спрямовано на виконання різноманітних будівельно-оборонних робіт, наприклад, поблизу Воронежа на річці Середі було задіяно близько трьох тисяч шведів [74, с. 284]. Деяка частина, як уже згадувалося, погодилася перейти на царську службу. Зокрема, 17 липня було зафіксовано 2584 особи, серед яких 39 офіцерів, переважно німецьких найманців, що погодилися служити Петру I [74, с. 297]. Царські командири зберегли організаційну структуру цих шести драгунських полків, якими в шведській армії командували Альфендель (Альбендиль), Дюкер, Єльм (Г'єльм), Мейєрфельт, Таубе та Юлленшерна.

Як ми зазначали в одному з попередніх досліджень, ці частини було відправлено до Казані, зі збереженням особового складу шести полків, у яких

вони служили шведському королеві [417, с. 217]. Ймовірно, що на своїх місцях залишилися і молодші офіцери. Є підстави вважати, що ці найманці погодилися служити хоч і за московські гроші, але за умови, що вони не будуть воювати проти шведів. Крім драгунів, на царську службу вдалося залучити 84 артилеристи [258, с. 152]. Аналіз списку полонених показує, що погодилися перейти на московську службу 12 етнічних шведів, а 72 особи належали до німецьких найманців чи прибалтійських підданих шведської корони («ліфляндці», «естляндці») [258, с. 164–170].

Цивільних полонених чекала доволі специфічна доля. Наприклад, перших, що потрапили до московського полону у 1702 р. підданих шведської корони, чекав банальний розпродаж до рабства. Ось як про це пише голландець Корнелій де Бруїн: «14 вересня привели до Москви близько восьмисот шведських полонених – чоловіків, жінок та дітей. Спочатку продавали багатьох з них по три та по чотири гульдени за голову, але за кілька днів ціна на них зросла до 20 і навіть 30 гульденів. За такої дешевизни іноземці охоче купували полонених на превелику радість останніх, бо іноземці купували як прислугу їх тільки на час війни, по закінченні якої відпускали їх на волю. Росіяни також купили багатьох полонених, але найнещаснішими з них були ті, що потрапили до рук татарів, які повели їх до себе в неволю...» [119, с. 95]. Продавали шведських полонених і пізніше. Зокрема, маємо повідомлення про те, що пізньої осені 1706 р. Москви дістався грецький комерсант Іван (Янніс) Марков, що, крім іншого, мав доручення від молдавського господаря А. Кантеміра придбати для його потреб 4–5 шведських полонянок [103, с. 23].

Ту частину полонених, яку було вирішено відправити до Москви, загалом 4484 солдати та близько 1400 лейб-гвардійців короля, було доручено конвоювати командирі Московського полку, майбутньому графу Г. Чернишову [75, с. 1119]. Він очолив конвойний корпус з шести піших та одного драгунського полку [106, с. 794]. Судячи з усього, це були найменш боєздатні полки московської армії. Некомплект особового складу в них сягав 23 % у

драгунському полку та майже 28 % – у піхотних полках. Крім того, у цих полках не вистачало багато зброї, яку їм належало одержати у Москві: драгунський полк зовсім не мав пістолетів, бракувало майже 16 % холодної зброї; піхотним полкам не вистачало 3332 шпаги, що складало близько 38 % [74, с. 299]. На жаль, не зрозуміло, чи такі великі втрати особового складу та матеріального забезпечення були наслідком участі в Полтавській битві, чи це результат загального поганого забезпечення московських частин.

Крім Москви, шведів відправляли також і в інші міста: Вороніж, Коротояк, Оранієнбург, Смоленськ. В українські міста – Київ, Чернігів, Стародуб, Харків, Ізюм – було відправлено 4,8 тис. осіб, причому солдат намагалися тримати окремо від офіцерів [412, с.261, 262] Усміхнулася, але відносно, доля лише полковнику принцу Максиміліану Вюртемберзькому. Його відпустили з полону без викупу в середині липня, але, повертаючись додому, дорогою на Волині принц помер у вересні 1709 р. [230, с. 75]. Не зовсім зрозумілою є статистика російських джерел щодо полонених офіцерів. За «Обстоятельной реляцией...», налічувалося 1155 офіцерів, що потрапили в полон, однак за списками розісланих по різних містах указано чомусь удвічі менше – 605 осіб.

Тож, у різні місця Московської держави було розіслано вісім партій шведських полонених загальною кількістю 13480 солдатів, офіцерів та генералів, а також незначна кількість нестройових. Якщо додати до них німецьких найманців, що перейшли на службу до росіян, то в підсумку будемо мати трохи більше 16 тис. вояків. Але ж, за російськими даними, тільки бойового складу (серед них і нестройових) потрапило в полон понад 19 тис. осіб. А, наприклад, Феофан Прокопович твердить, що в полон було взято значно більше: 19 тис. рядових та більше тисячі офіцерів та унтер-офіцерів [394, с. 333]. Такої ж думки дотримується О. Беспалов, вважаючи, що в полоні опинилося 20058 осіб, щоправда, зараховуючи сюди нестройових та цивільних [186, с. 53]. Отже, називаючи кількість полонених у 18 чи 19 тис. осіб,

більшість авторів мають на увазі саме військових (стройових та нестройових). Крім того, серед полонених було ще майже 2 тис. шведських жінок та дітей, а також цивільних, яких теж зараховували до полонених. Утворюється суттєва різниця між офіційно заявленою кількістю полонених та документальною кількістю розісланих полонених. Куди ж поділися ці 5 тис. осіб? Можна припустити, що частина важкопоранених шведів певний час залишалася на лікуванні в Полтаві, але таких не могло бути більше кількох сотень, в усякому разі в джерелах інших цифр не зустрічаємо. Як здається, маємо справу з подвійним обрахунком полонених. Швидше за все, в реляцію про полонених під Переволочною включено полонених, захоплених у бою на Бузі 8 липня та полонених після Полтавської баталії 27 червня. Може бути ще одне пояснення: серед полонених після Полтавської баталії основну масу складали важкопоранені, які незабаром померли, а тому й не ввійшли в статистику тих полонених, що їх було розіслано московитськими та українськими містами. Проти такого нашого припущення свідчить мовчанка джерел щодо поховання такої великої кількості померлих у найближчі після Полтавської битви дні, адже розсилання полонених відбувалося між 13 липня, коли московська армія покинула околиці Полтави і подалася в Решетилівку, та 19 липня, коли цар Петро поїхав до Києва [75, с. 1107]. Тільки він один міг прийняти рішення про направлення тих чи тих груп полонених до московських чи українських міст. Тоді ж, за санкцією царя, до Стокгольма було відпущено генерала Мейєрфельта, королівського секретаря Цедергельма, полковників Таубе та Дукера (Дюкера) з метою обміну на московських полонених та новими пропозиціями царя щодо укладення миру [75, с. 1107].

Шведських полонених наприкінці 1709 р. чекало ще одне випробування: Петро I замислив грандіозну тріумфальну ходу на зразок давньоримських. Підготовка до неї розпочалася наприкінці жовтня. Гетьман Скоропадський, генерал-майор Ф. Шидловський, смоленський воєвода П. Салтиков та воронезький С. Количев отримали укази про збір та відправлення до

Підмосков'я шведського полону. З полків Гетьманщини та Слобідської України, а також з Воронежа та Оранієнбурга шведи повинні бути доставлені на початку грудня до Серпухова, а зі смоленських міст – до Можайська [74, с. 445, 446, 449]. У Москві напередодні Різдва було підготовлено пишні урочистості, що тривали кілька днів та об'єднали найбільші перемоги московської армії у 1708–1709 рр. За твердженнями російських авторів, у тріумфі було проведено 20 тис. полонених шведів, які опинилися в полоні після битв під Лісною та Полтавою. Однак є велика ймовірність, що в цій урочистій ході московити змусили брати участь усіх, хто потрапив у полон протягом 1708–1709 рр., зокрема і цивільних осіб. На це настановує опис найпершого тріумфу з приводу здобуття фортеці Нотебург, який відбувся у грудні 1702 р. Його зроблено голландцем де Бруїном: «Між тими й тими йшли впереміш шведські полонені солдати та селяни, по три в ряд, у семи загонах, від вісімдесяти до вісімдесяти чотирьох осіб у кожному, складаючи приблизно 580 осіб, яких оточували три роти солдатів... Наступними йшли полонені офіцери та, насамкінець, кілька саней з хворими та пораненими полоненими ...» [119, с. 97]. Відомо, що гарнізон фортеці за умовами «акорду» було відпущено, тож брали участь у цій «тріумфальній» ході явно випадкові особи, здебільшого, селяни та інші нонкомбатанти. Якщо подібні речі траплялися раніше, то цілком вірогідно, що до «Полтавського тріумфу» теж могли залучити полонених та нонкомбатантів, яких було захоплено раніше.

Свідчення менш зацікавлених осіб показують іншу, суттєво меншу кількість полонених. Наприклад, Ю. Юль у своєму описі триденного тріумфу 1709 року зазначав, що полонених шведів нібито було 10 – 15 тисяч чоловік. При цьому Юль чомусь указав, що трофейних гармат було аж вісімдесят [113, с. 117–126].

Деяким шведським офіцерам пощастило уникнути участі в цій тріумфальній акції Петра I. На початку осені 1709 р. у Чернігові група з дев'яти офіцерів, очолювана підполковником Карельського рейтарського полку

Фрейденталем (у російських документах – Фрейденфельтом), готувала втечу, навіть роздобула зброю та набої. Серед учасників групи були майор Бандгольц, ротмістер Бок, корнет Ліндау та прапорщик Г.-А. Піпер [128, с. 753]. Успішно змогли втекти троє шведів на чолі з ротмістром Боком. На переправі через Дніпро вони зуміли роззброїти козацький пікет, дісталися Волині, а згодом попрямували до шведських володінь. Після цього охорону інших бранців було посилено, а вже 8 грудня 1709 р. всіх шведських офіцерів (близько чотирьохсот осіб) відправили до Москви. Згодом полковника Х. Фрейденталю відправили далі на північ до Костроми [58, S. 4]

Рядових шведів майже одразу почали залучати до оборонних робіт, зокрема й на території України. Відомо, що кількості полонених шведів було задіяно на роботах у Печерській фортеці Києва у жовтні 1709 р. Частина з них через хвороби чи травми вислали до Ніжинського полку, а натомість таку ж саму кількість українських козаків та посполитих необхідно було ніжинському полковнику Л. Журахівському відправити до Києва [47, арк. 40]. Зі згаданих полонених 49 осіб було розміщено у Воронежській сотні Ніжинського полку, а наприкінці листопада 1709 р. їх було відправлено до Москви для участі у тріумфі царя [1, арк. 2]

Шведським полоненим не одразу після війни довелося повернутися додому. Більшість із них з початком московсько-турецької війни 1710–1713 рр. було вислано в північні та сибірські міста, адже московити побоювалися прориву татарських орд у напрямі Воронежа [406, с.17]. В інших джерелах щодо використання полонених зустрічаємо дещо більші цифри. Зокрема, восени 1714 р. на будівництво до Петербурга «у допомогу пригнано було фінських селян та полонених шведів. Цих останніх прибуло з Самари, міста, що лежить за Казанню на річці Волзі, 600 чоловік, що там працюють кілька років на сірчаних копальнях; через шкідливий вплив такої роботи на здоров'я людей, полонені більшою частиною перемерли в тих місцях» [111, с. 1103].

цього підприємства було настільки великим, що воно продовжувало діяти навіть в умовах воєнної загрози кримських татарів.

Відправка шведських полонених до Сибіру була припинена лише з підписанням Ніштатського миру [530, с. 412]. У Сибіру шведські полонені зазнали такої скрути, що у 1721 р. Ф.-Х. Вебер писав: «З простих солдатів полоних шведів багатьох узяли на службу в чорні полки у Казань та по інших містах, інших розподілено по селах, дехто працює при фортецях, а половина усіх померла; тому з полонених шведів, узятих лише під Полтавою.., мало хто повернувся додому» [112, с. 1677]. Вважаємо, що в цій цитаті йдеться про тих же німецьких найманців з шести драгунських полків, бо якраз їх і відправили до Казані.

На утримання полонених кошти виділяла шведська скарбниця: обер-офіцерам приблизно по 2 талери на місяць, нижнім чинам – удвічі менше. Переважно, гроші пересилали через найстарших офіцерів чи генералів. Зокрема, генерал-майор Г. Крейц отримав узимку 1709/1710 рр. кількома платежами близько 6 тис. талерів для групи з 23 офіцерів та 33 нижніх чинів [57, s.11,12].

Коли у 1716 році з'явилася можливість укласти сепаратну угоду між Московією та Швецією, тиск на полонених навіть посилювався. Наприклад, це зазначав граф Бассевич: «...ймовірність близького примирення зі Швецією, за яким настало б звільнення полонених з обох боків, подвоїло намагання монарха скористатися працею багатьох тисяч шведів, що перебували у його владі. Росію заповнюють пам'ятники їх діяльності» [105, с. 144]. Деяке поліпшення становища командного складу шведів почалося після утворення наприкінці 1717 р. перших десяти Колегій замість приказної системи. До їх апарату почали широко залучати іноземних фахівців, бо, власне, у Московії на цей час (після 25 років петровських реформ!) так і не сформувався необхідний прошарок освічених людей. Серед іноземців значний відсоток, можливо, до половини,

складали полонені шведські офіцери та унтер-офіцери, тобто ті, хто володів певними професійними навичками.

Однак царський уряд швидко збагнув, що такі чиновники стали носіями державних таємниць Росії, тому вже в 1719 р. перед іноземними працівниками колегій було поставлено жорстку умову – присягнути на довічну службу [385, с. 1]. Подібна вимога викликала бурхливий протест практично всіх службовців іноземного походження, навіть кількох православних перекладачів-елінів – І. Суди, Х. Дмитрієва, М. Зеки. Петро I змушений був піти на поступки і пом'якшити текст присяги, яку більшість полонених все-таки підписали наприкінці 1720 – на початку 1721 рр. [385, с. 17].

Важливість закріплення іноземців у Росії була настільки великою, що Петро I наказав Синоду «...оголосити дозволеними та законом визнаними шлюби іновірців з росіянками, до того часу однозначно забороненими, але за таких умов: 1) аби іноземець перейшов спочатку в російське підданство та зобов'язався вічно служити Росії; 2) аби дітей обох статей було хрещено та виховано у російській вірі; 3) аби іноземець ні силою ні переконанням не відвертав від її віри та аби парафіяльний священик, зобов'язаний наглядати за цим, мав завжди вільний доступ до його оселі» [143, с. 1380]. Зрозуміло, що за таких умов охочих серед полонених створювати родини і залишатися в Росії було небагато, більшість зберегли релігійну конфесію, а отже, й можливість повернутися на батьківщину.

Після укладення Ніштадського миру відбувся обмін полоненими. Скажімо, у 1722 р. повернулися в Гетьманщину козаки, що потрапили до шведського полону ще у 1706 р. [28]. Зазвичай, їх звільняли від подальшої служби та інших повинностей. Більшість полонених шведів теж повернулися додому протягом 1722 р., однак і у середині 1723 р. у шведський уряд змушений був протестувати проти затримки значної кількості своїх підданих. А. Дьомкін вважає, що в Росії у цей час перебувало значно більше ніж 1700 колишніх підданих шведської корони [247, с. 89]. Сюди входили не лише

військовополонені, але й звичайні обивателі – естонці, фіни, латиші, насильно охрещені росіянами у православ'я та перетворені у кріпаків і домашніх слуг. Незначна частина шведських в'язнів за роки полону змогла прилаштуватися до російської дійсності: стали комерсантами або чиновниками, так що навіть не хотіли повертатися до Швеції, аби лиш їх не наvertsали до православної конфесії [247, с. 92, 95]. Відомо, що в цей час вони перебували і на території України, зокрема, в Охтирському полку [45, арк. 103]. Залишалися шведські полонені і по закінченні Північної війни, особливо ті, що були захоплені в полон дітьми, очевидно, діти офіцерів або солдатів. Як правило, їх змушували приймати православ'я, майже завжди замінювали імена на російські, інколи перетворювали на кріпаків. Тим, кого минула доля кріпацтва, через кільканадцять років удавалося навіть почати кар'єру в Росії. Наприклад, 1729 р. в гусарський полк писарем шостої роти прийнято такого собі Олександра, Семенова сина, Морозова [39, арк. 6, 7]. При оформленні на військову службу він показав у своїх біографічних даних, що є природним шведом, потрапив до Росії малолітнім, місця свого походження не пам'ятає. Дещо інакше склалася доля іншого шведського полоненика Омеляна, сина Єремєєва – він потрапив у полон і жив у розкольничій слободі Святській. Розкольники не змушували його до зміни релігії, але, як бачимо, ім'я все-таки замінили. Він обзавівся родиною, і на початку 1745 р. мав сина Дмитра та дочок Марфу, Євдокію та Дар'ю [41, арк. 236 (зв.)].

Якою б важкою не була доля шведських полонених, українців чекала ще гірша. Після Полтави та біля Переволочни на милість царя здалися генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральний осавула Д. Максимович, реєстрові та охотницькі полковники Ю. Кожуховський, Я. Покотило, Д. Зеленський, а також ряд дрібніших старшин: Я. Гречаний, С. Лизогуб, А. Гамалія, Г. Григорович. З ними також потрапило в полон 2,7 тис. козаків [372, с. 337]. Спочатку цар помилював їх, але згодом все-таки покарав. Зокрема відомо, що протягом 1709–1712 рр. в Архангельську губернію та на Соловки було вислано дві групи

прибічників гетьмана Мазепи. Першу групу склали десять осіб генеральної та полкової старшини: Д. Максимович зі своїми синами, сердюцький полковник Я. Покотило з дружиною та інші. Згодом до них додалися духовні особи Гедеон Одорський, Семен Остаф'єв та Іван Витковський – всі з Батуринського монастиря Святого Миколая та інші особи, з яких виділявся Іван Рогачевський, лохвицький протопіп [259, с. 397, 398].

Трохи м'якше склалася доля тих мазепинців, що повернулися до Московської держави в 1715 р., коли гострота протистояння на Півдні вже минула. Зокрема, цього року на батьківщину з Бендер прибула група козацької старшини, яка не схотіла слідувати з П. Орликом до Швеції. До її складу входили прилуцький полковник Д. Горленко, його зять М. Бутович, І. Максимович, що заступив на посаді генерального писаря Орлика, генеральний оборзний М. Ломиковський та канцелярист Антонович. За повідомленнями Й.-Х. Енгеля, ці козацькі старшини вдалися до посередництва П. Толстого, посла в Константинополі, та П. Шафірова, який клопотався про дозвіл від царя [259, с. 404]. Горленко привіз із собою військову печатку та литаври. Тоді ж його було заарештовано та разом із сином (що перебіг до Петра I наприкінці 1708 року) й іншими родичами відправлено до Москви, де вони жили під домашнім арештом [247, с. 72]. 1730 р. на засланні помер Бутович, а на початку 1731 р. Горленкам дозволили повернутися в Україну, але за умови, що вони дадуть підписку не мати жодних контактів ні з Орликом, ні з запорожцями [297, с. 17].

У сибірському полоні українські засланці продовжували перетинатися з полоненими шведами. Відомо, наприклад, що у 1716–1718 рр. з братами Мировичами підтримували стосунки ряд шведських офіцерів, зокрема командир шведського волоського полку С. Кольца та інші офіцери [472, с. 67]. Полковник волоського полку С. Кольца тривалий час перебував у Тобольську [58, с.4], вочевидь, там же й зустрічався з Мировичами.

В історичній літературі майже відсутні згадки про поневіряння у московському полоні «станіславчиків» – польських приборників шведського короля. Це були, головним чином, воїни з гарнізонів Бихова, що склали зброю в 1705 та 1707 рр., а також невелика кількість, що потрапила в полон в інших боях. Загалом джерела визначають їх загальну кількість у 2 тис. осіб [78, с. 191]. З цього числа 700 поляків опинилися в Москві у 1707 р. (бихівський гарнізон Синицького), ще 300 полонених поляків (ймовірно, із загонів Сапеги) наступного року опинилися в Санкт-Петербурзі та були запроторені веслярами на московський галерний флот [78, с. 189]. З початком московсько-турецької війни значну частину польських полонених перевели до Вологди [78, с.196]. Не дивно, що більшість їх не дожила до кінця Північної війни.

Прослідкуємо за долею тих союзних контингентів, що уникли полону. За нашими попередніми дослідженнями виходить, що відносно організована переправа тривала приблизно до 9 години ранку 30 червня (1 липня) [421, с. 120]. Шведське джерело вказує, що король почав свій рух о 10-й годині ранку, коли з протилежного берега Дніпра було подано сигнал пострілом з гармати [115, с. 115]. Загальний сигнал для виступу було подано двома королівськими сурмачами [124, с. 109], та якийсь час було витрачено на формування колон, адже у складі шведів, за нашими даними, було понад 2,5 тисячі осіб, а мазепинців та запорожців – до 5 тисяч або й ще більше. Щоправда, деякі українські дослідники продовжують оперувати традиційними російськими цифрами у дві-три тисячі шведсько-українських вояків [405, с. 84, 93].

Рух Степом був досить важкий і почався близько 11 години дня (після того, як Левенгаупт гарматним пострілом дав знати про те, що здається). До кінця дня 30 червня (1 липня) втікачі пройшли близько 18 км. Ледве помітним шляхом уже пізно ввечері союзники дійшли до якоїсь водойми і стали двома окремими таборами – козаки та шведи. Усі наступні переходи так і здійснювалися: ночівлі біля води, очевидно, озерець у вибалках чи пересохлих

річок, удень робився один перепочинок для людей та коней [124, с. 109, 110]. Утікачам належало пройти понад 30 миль (близько 270–290 км.) до річки Буг практично безлюдними степами. Провідниками шведів були запорожці, хоч, за словами Понятовського, й вони недосконало знали Степ [110, с. 638]. З його свідчень виходить, що шведи та мазепинці рухалися не на Очаків, а прямо на Бендери, тобто такі водні бар'єри, як Інгулець та Інгул, вони подолали у верхній течії, де в липні, можливо, утворювалися чисельні броди та мілини. До Очакова повернули лише на четвертий день шляху [110, с. 639] за порадою Мазепи. Те ж саме стверджує дослідник середини ХІХ ст. Ф. Лагус [324, с. 311]. Як з'ясується пізніше, це врятувало життя обом ватажкам та більшості їхніх людей. Думка В. Молтусова про те, що провідниками слугували татари, суперечить більшості джерел і є очевидною неточністю [349, с. 387]. Про татарських провідників згадує П. Енглунд, але якраз у складі армії, що залишилася під командуванням Левенгаупта на лівому березі Дніпра.

Ймовірний маршрут утечі Карла ХІІ та його українських союзників детально реконструює Д. Яворницький (Див. додаток Г). Він вважає, що шведи вирушили до річки Омельник, а далі досягли приблизно сучасного міста Олександрія і вододілом між ріками Інгулом та Інгульцем попрямували на південний захід, зупинившись через кілька днів табором у районі сучасного села Федорівки (25 км нижче гирла Інгулу). Звідтіля вони вирушили до Бугу, приблизно за 3 км вище місця, де тепер розташовано Миколаїв [489, с. 345].

Щоправда, стосунки між союзниками не були безхмарними – поразка важким тягарем лежала на відносинах шведів з козаками. Якщо поразка під Полтавою ще не здавалася шведам непоправною катастрофою, то Мазепа і Гордієнко розуміли, що їхня доля і доля України практично вирішена. На берегах Дніпра, однак, спільна біда ще єднала союзників – запорожці активно забезпечували переправу шведів, саме вони перевезли Карла ХІІ глибокої ночі 29 (30) червня, поставивши його карету у два човни, зв'язаних між собою [368, с. 245]. До речі, сам шведський король гречно дозволив Мазепі рятуватися

першим зі своїми прибічниками (яких було лише 3 тис. осіб), тому, зрештою, всі джерела відзначають, що шведів було помітно менше, ніж українців [256, с. 290]. Понятовський пригадує, що українців було від чотирьох до п'яти тисяч, ймовірно, і мазепинців, і запорожців [110, с. 639]. Однак уже через дві доби після переправи між мазепинцями й запорожцями виник конфлікт – частина запорожців намагалася захопити І. Мазепу й, видавши його Петру I, порятувати свої голови. Цю конфліктну ситуацію вдалося загасити за допомогою С. Понятовського та шведського втручання [110, с. 639], крім того, деякі запорожці наважувалися грабувати поодиноких шведів, що відставали від колони [124, с. 111]. Обидва союзники ставали на ніч окремими таборами, зберігаючи автономність командування. Така ситуація тривала й після подолання Бугу, коли частина запорожців у кількості 1 тис. вояків не зайшли до Очакова, а стали окремим табором. Ймовірно, вони не пішли до Бендер за Карлом XII, а незабаром повернули до Дніпра, на р. Кам'янку, де в тому ж році виникла Січ, що проіснувала до 1711 р. [415, с. 82].

Перехід шведів та козаків тривав п'ять діб – з полудня 30 червня (1 липня) по другу половину 4 (5) липня 1709 р. Рух був досить стрімкий – близько 55–57 км на один перехід, а це означало, що вони рухалися близько 12–13 годин за добу (по 4,5 км. за годину). Лагус навіть уважає, що шведи і мазепинці проходили до 70-ти верст на добу [324, с. 313]. Вважаємо, що це все-таки перебільшення, бо разом з військами рухалися і цивільні, які не могли дотримуватися такої дисципліни та порядку. Наприклад, Д. Крман пише, що з військом «їхало кілька жидів», один з яких продав словакам за п'ять дукатів коня; крім того, сам Карл рухався в ношах, що були закріплені між двома кіньми [124, с. 111]. В таких умовах 70–71 км за добу пройти, напевне, нереально, хоча Карл XII зміг організувати марш: навіть уранці та на вечірній зорі відбувалися молитви. Під час денного переходу був один відпочинок для годування коней, певно 2–3 години, нічний відпочинок тривав 8–10 годин

(тобто темний час літньої пори). Каролінці поспішали, адже не виключалась можливість погоні.

Московське командування не мало й приблизної уяви про напрям руху Карла XII та Мазепи, тому Петро I намагався прорахувати всі можливі варіанти відступу противника. Найвірогіднішим царю здавався відступ у західному напрямі, тому цар віддав наказ київському воєводі Д. Голіцину направити сили для перекриття шляху в Західну Україну. Певний резон у таких міркуваннях московського царя був: напрям на захід був цілком логічним, наближаючи каролінців до своїх резервів у Речі Посполитій; у районі Богуслава вони могли розраховувати також на допомогу полковника С. Самуся, який утримував цей район аж до квітня 1711 р. як союзник спочатку Мазепи, а згодом і П. Орлика [460, с. 240]. Виконуючи його наказ, Голіцин вирушив з Києва через Білу Церкву зі зведеним загоном з 600 драгунів та козаків Брацлавського полку. Князь писав, що не взяв інших драгунів через поганий стан їхніх коней [84, с. 216]. Обґрунтовуючи пошук у західному напрямі залишків українсько-шведського війська, Д. Голіцин 7 липня 1709 р. писав графу Г. Головкину: «...і я припускаю, що король та Мазепа переправилися через Буг біля Пробитого Валу, та підуть Ногайською стороною, куди раніше від Мазепи надіслано було шпигунів, та будуть пробиратися за старими зв'язками до стражника коронного» (малось на увазі Ю. Потоцького) [75, с. 1010].

На 9 липня московський загін перебував на південний захід від Білої Церкви в п'яти милях (30–35 км). Протягом наступних п'яти днів Голіцин досягнув річки Бугу поблизу Ладижина, де отримав листа від молдовського господаря, що симпатизував росіянам, про прибуття Карла XII до Очакова (в турецькому варіанті – Озю) [84, с. 218]. 15 липня Голіцин допитав захопленого під Очаковом турецького підданого «волошина», який повідомив, що 6 липня на Бузі відбувся бій шведів з московськими військами і більшу частину королівського загону було втрачено «...через великоросійських полків та

калмиків» [84, с. 218]. Як бачимо, було вчинено відверте порушення турецького суверенітету, захоплено в полон підданого нейтральної країни.

Крім загону Голіцина, в перехопленні шведського короля було задіяно і значніші сили, що безпосередньо переслідували ворога за Дніпром. Цей загін Петро I відправив негайно після свого прибуття до Переволочни – спочатку 1 (2) липня відправлено було два драгунських полки під командою бригадира Г. Кроптова: Володимирський [173, с. 44] та гренадерський кінний, а наступного дня – полки генерал-майора Г. Волконського – драгунські полки Ростовський та Білгородський, а також донські козаки, два полки городових козаків – Лубенський та Переяславський [310, с. 394]. Проте цілком ймовірно, що замість Ростовського та Білгородського полків у погоні брали участь Ярославський та Тверський драгунські полки [220, с. 88]. Це джерело не дуже надійне, адже допускає значні помилки, плутаючи шведські та російські календарі та вважаючи, що бій відбувався не на річці Буг, а на Дністрі [220, с. 88, 92]. Проте П. Кротов подає дещо інший склад погоні – п'ять драгунських (Ростовський, Тверський, Ярославський, Каргопольський та Білозерський) та кінно-гренадерський полк [315, с. 64, 65]. Щодо козацьких полків, хоча є наказ Петра I, переданий через канцлера Г. Головкина гетьманові Скоропадському, про відправку на пошуки шведського короля та І. Мазепи Чигиринського та Брацлавського полків [67, с. 883], підтверджується участь саме згаданих Лубенського та Переяславського полків [67, с. 594]. Крім того, командир погоні князь Г. Волконський згадує у своєму донесенні від 9 липня 1709 р. ще й якийсь підрозділ компанійців: «...а при мені були полковники переяславський та лубенський і компанійці» [84, с. 215]. Усього московська погоня нараховувала до 6 тис. бійців. Такі ж цифри називає американський дослідник Р.-К. Массі [340, с. 352]. Згаданий раніше П. Кротов стверджує, що в московських полках було лише 4,5 тис. вершників, чисельність українських та донських козаків та калмиків навіть не бере до уваги [314, с. 65]. Якщо ж не забувати про ці контингенти, то кількість погоні могла сягати 7–7,5 тис. осіб.

Сучасне подіям російське джерело теж указує на значні кількості відправлених за Дніпро військ: «За королем шведським кілька тисяч чоловік регулярних та нерегулярних військ відправлено через Дніпро» [113, с. 358]. Про чотири регулярних полки говорить В. Бергман, називаючи, щоправда, князя Волконського не Григорієм, а Олексієм [180, с. 46].

Московити вважали чисельний склад шведського загону у 300–600 вершників з королем та приблизно стільки ж з Мазепою. Тому рішення послати лише чотири кінних полки в очах московського командування виглядало обгрунтованим. Загальна чисельність загону перевищувала 2100 драгунів, але частина з них через потомлених коней відстала дорогою, і в бою на Бузі реально брало участь трохи більше 1400 драгунів, не відома кількість українських козаків та калмиків [84, с. 220]. За твердженнями П. Кротова, драгунів у бою було щонайменше 3 тис. [314, с. 65]. Є всі підстави вважати, що козаків йшло разом з московитами щонайменше 800 осіб [35, арк.1].

Московити, не маючи можливості переправитися слідом за шведами біля Переволочної, змушені були рухатися до Кременчука, а потім шукати сліди втікачів. Цей новий корволант чи, правильніше, деташемент переправився через Дніпро лише 3-го липня, очевидно, надвечір, бо 4-го липня він усе ще перебував біля Кременчука [367, с. 319]. Логіка підказувала московитам, що шведський король буде пробиватися від Дніпра прямо на захід, ближче до Речі Посполитої. Керуючись цими думками, загін Волконського попрямував на Чигирин. Докладно схему рух українсько-шведських та московських загонів ми реконструювали в додатку Д.

На якийсь час московську погоню збив зі шляху загін комісара Меландера, що переправився після короля і рухався степом самостійно, очевидно, прямуючи на захід. Загін мав якісь вози чи екіпажі, нараховував, напевне, кілька десятків осіб (можливо, до сотні), тому Г. Волконський зробив помилку, прийнявши його за загін короля. В. Артамонов повідомляє, що на правому березі Дніпра князь Волконський захопив у полон 70 шведів [170, с.

602]. Він не називає очільника загону, але всі обставини говорять, що найімовірніше це був саме загін Меландера. Для захоплення шведського загону було виділено два українських полки, Переяславський та Лубенський, під загальним командуванням переяславського полковника С. Томари. Лише надвечір козаки наздогнали цей шведський загін і взяли його в полон [236. с. 371]. Захоплено було двох старших військових чиновників, генерал-аудитора та генерального крігс-комісара, а також трьох капітанів і кількох солдатів (точну кількість князь Волконський не наводить) [84, с. 213]. Не зовсім зрозумілою є згадка про генерал-аудитора: з іншого донесення Волконського відомо, що потрапив він у полон на чотири дні пізніше, на березі Бугу.

Московити рушили на південний захід, припускаючи, що король прямує до Бендер. Можливо, на цьому шляху вони виявили сліди перебування каролінів, про що пише С. Понятовський [110. с. 639]. На цьому напрямі московити втратили близько доби, тому, довелося повертати на південь чи південний схід і чимдуж наздоганяти головні сили короля. У цей час об'єднані шведсько-українські загони здійснювали переправу через Буг, який у цьому місці не набагато поступається шириною Дніпру. Засобів для переправи було дуже небагато, через обережну позицію турецької місцевої влади. Шведський король наказав спорудити невеликий земляний ретраншемент, який повинен був прикрити переправу. Це доводить, що у шведів залишався якийсь шанцевий інструмент, адже голими руками в незачепленому українському чорноземі багато не накопаєш [353, с. 487]. Рештки цього оборонного валу було знайдено на 25 км південніше сучасного Миколаєва, поблизу села Кисляківки [324, с. 333]. Обстеження цих решток у 1852 р. здійснив фінський археолог Лундіус [531, с. 601, 602]. На початку XIX ст. в цьому місці було знайдено понад 300 дрібних монет, у переважній більшості шведських, а також трохи польських. Напевне, всі вони походили з часу цієї переправи [353, с. 487].

Переправа вже тривала два дні, коли надійшла московська погоня [531, с. 640]. Авангард московитів дістався до Бугу 7 (8) липня 1709 р., коли через

річку ще не переправилося більше 400 шведів, козаків та поляків [531, с. 640]. Зокрема, про поляків на шведській службі згадує В. Артамонов, указуючи, що вони перебували під командою полковника К. Урбановича ще з кінця 1702 року [171, с. 85]. Значна частина запорожців теж не встигла ще переправитися, наприклад, Д. Яворницький стверджує, що близько тисячі запорожців перед самою атакою московитів втекли в невідомому напрямі й не виключає можливості, що саме вони пізніше брали участь в атаці на Ягорлик [485, с. 345]. Й.-Х. Енгель стверджує також, що в московський полон потрапили лише шведи, а запорожці повтікали в степ, московити ж через утому, їх не переслідували [255, с. 398]. Оскільки першими надійшли українські та донські козаки, вони не наважилися на атаку, а чекали підходу головних сил, які наступного дня, очевидно, зранку, нав'язали бій шведсько-українським союзникам і знищили близько 200 осіб, а 216 узяли в полон [75, с. 1127]. Серед полонених було семеро обер-офіцерів, дев'ятеро унтер-офіцерів та двісті рядових. Захопили як трофей один прапор [84, с. 215]. Як зазвичай, московити своїх утрат не називають, так само, як не ясно, скільки людей утратили шведи, а скільки – українці. Той же князь Г. Волконський вказує, що ніби до нього перебігли сто п'ятдесят компанійців гетьмана Мазепи [84, с. 215]. Ймовірно, що серед них були компанійські полковники І. Мазепи – Ю. Кожуховський та Андріяш (Андрій Малама?) [315, с. 69]. Щоправда, через два тижні вже в Чигирині в новому донесенні князя цифри виглядають трохи інакше: 7 обер-офіцерів, близько 200 унтер-офіцерів та рядових, а також близько 100 полонених «поляків, волохів, запорожців та слуг» [84, с. 220]. Розбіжність невелика і свідчить про те, що, ймовірно, кільканадцять полонених шведів та козаків померли від ран, інші ж (козаки та волохи) могли просто втекти.

Однак повернемося до з'ясування обставин бою на Бузі. Деякі його деталі вказано в турецького хроніста цього часу Мехмеда Рашида. Він вказує, що московський загін нібито мав аж 15 тис. бійців, а на переправі заскочив до 500 шведів та 3–4 тис. козаків («народу барабаського та поткальського», як

називали турки українських городових козаків та запорожців) [95, с. 381]. Нібито бій тривав майже добу та почався ще ввечері. Сумніви щодо деталей бою викликані, насамперед, пізнішою московською реляцією про те, що серед полонених нібито був якийсь неназваний на ім'я генерал-аудитор (тобто головний військовий суддя). У списках шведських полонених є генерал-аудитор Штерн, але він начебто потрапив у полон ще при Переволочній [97, с. 164]. Очевидно, справжнє ім'я цього аудитора шведської армії було Літгенштерн, як указано в записці-поруці, виданій щодо генерала Мейєрфельта в липні 1709 р. [61, с. 264]. Не виключено, однак, що у розпису шведських полонених під Переволочною додано ці 216 полонених, серед них і генерала-аудитора Штерна, що й дало у підсумку загальне число 14030 осіб.

Виправдовуючись перед Петром I за те, що не зміг полонити короля шведів та гетьмана Мазепу, бригадир Г. Волконський писав, що війська йшли в погоню поспіхом, не маючи навіть хліба й фактично голодували [75, с. 1126], проте надолужили відставання у 4 дні, звівши його до одного дня. Нібито Карл XII переправився буквально за добу до прибуття московитів. За гарячими слідами царські воєначальники так висвітлювали результати цього бою. 10 (11) липня 1709 р. князь Д. Голіцин із Брацлава писав корсунському полковникові А. Кандибі: «Писав до мене генерал князь Волконський, що він взяв у полон шведів 500 чоловік та 2 тисячі коней, а з королем шведським лише перевезлося шведів та запорожців і волохів і жидів з жінками та зі слугами осіб з 300, а з них немає ста чоловік шведів, що мали б рушниці» [66, с. 502]. Виходить, що каролінців було не більше 800 осіб, разом із цивільними («жидів з жінками»). Очевидно, з цього російського джерела походять і цифри, наведені Вольтером: «Король мав нещастя бачити полон п'ятисот людей його почту» [221, с. 136]. За даними ж українського дослідника В. Дядиченка, крім 500 полонених, ще загинуло або втекло 300 каролінців [254, с. 95]. Цікаву гіпотезу висловив П. Кротов: він допускає, що українські козаки, які застукали шведів на березі Бугу майже на добу раніше основних сил Г. Волконського, не стали їх

атакувати не через обережність, а через приховані мазепинські настрої [315, с. 70]. До речі, в цьому матеріалі російський дослідник теж став жертвою розбіжностей у календарях, віднісши бій на Бузі до 9 липня, очевидно, орієнтуючись на європейські джерела (К. де Турвіля та Х. Гассмана). Крім того, поставивши на початку статті завдання визначити кількість загону Карла XII [315, с. 57], він так і не дав на нього відповіді.

Очевидці бою стверджують, що втрати каролінців лежали на совісті Очаківського паші Абдурахмана, який не поспішав надавати повномасштабну допомогу Карлу XII та Мазепі, що нібито був його близьким приятелем, за твердженням С. Понятовського. Цього пашу Вольтер називає чомусь Махметом [162, с. 136]. Турецький паша протягом двох днів прибутково постачав зголоднілих утікачів харчами, але не поспішав надати засоби для переправи [324, с. 317]. Проблема вирішилася завдяки корупції – С. Понятовський нібито підкупив Абдурахман-пашу двома тисячами червінців, а той уже порадив шведам інсценувати захоплення човнів, доки він буде чекати дозволу з Константинополя на переправу шведського короля [110, с. 640]. Цікаві деталі повідомляє сучасний турецький історик Т. Севінч. За його даними, турецький комендант Озю (Очакова) надав для переправи шведам лише два, зате великих човни, фактично – баркаси, місткістю до ста п'ятдесяти кантарів кожен. Тобто, один човен міг підняти вісім з половиною тонн вантажу [516, р. 140]. До речі, зрадницьку поведінку воїнів очаківського паші засуджено й офіційним султанським істориком М. Рашидом, бо вони «... похапали у шведів багато юних хлопців та дівчат, зробили їх полоняниками, і в момент цієї халепи їх нагнало московське військо і це стало причиною та чинником завдання їм шкоди та втрат» [95, с. 383]. Таке неподобство було припинене начальником очаківського паші сілістрійським пашею Юсуфом. Надалі Карл XII наполіг на відставці очаківського паші, щоправда, султан не вдався до надто суворого покарання, просто змістивши Абдурахман-пашу [363, с. 65]. Його наступником у липні 1710 р. став Хасан-паша [515, с. 141]. На думку Й.-Х. Енгеля, поведінка

очаківського Абдурахман-паші пояснювалася традиційною неприязню турок до запорожців, а тому вони дозволили переправити лише 400 шведів, серед них кількох українських старшин з Мазепою [255, с. 397].

Місце, де перебував Карл XII, ймовірно називалося Пробитий Вал – урочище трохи південніше сучасної Нової Одеси, де Буг перетворюється у широкий лиман [75, с. 1011]. На запрошення Юсуфа-паші Карл XII та Мазепа 25 липня покинули околиці Очакова і 3 серпня прибули до Бендер, де їх урочисто зустріли турки [403, с. 85]. Проте, за даними С. Павленка, шведи і мазепинці дісталися Бендер раніше – 1 серпня [372, с. 338]. Московський цар не одразу дізнався про місце перебування решток шведських та українських військ, тому продовжував непокоїтися можливістю повернення Карла до своїх військ у Речі Посполитій.

Незадоволення Петра I відносно невдачею своїх підлеглих було сильним, бо він наказав 19 (20) липня Г. Волконському знову вирушити на Буг, узявши ще два козацьких полки – Корсунський та Білоцерківський. Загальна кількість погоні складала 2070 регулярних бійців і невідома кількість донських козаків [84, с. 221]. Є свідчення про те, що загін Волконського також було поповнено частиною Інгерманландського полку: «...на Дніпрі біля Переволочни проти генерала Левенгаупта і того ж дня після баталії Полтавської було відряджено частину полку з-під Полтави світлішим князем... навздогін з козаками для пошуку Мазепи» [129, с. 105]. Цього разу московити намагалися перейти Буг 26 (27) липня в урочищі Майкове, аби перехопити Карла XII біля Бендер. Карл та Мазепа, однак, уже були у Бендерах (точніше, у його передмісті Суклеї) ще за тиждень до цього – 20 (21) липня. Разом з ними перебували також 3–4 тисячі запорожців, напевне, очолювані К. Гордієнком; ще одна частина (менша) з-під Очакова попрямувала до Дніпра, де пізніше заснувала Олешківську Січ [485, с. 346]. Це підтверджує припущення про те, що запорожців переправилося через Дніпро щонайменше 5 тис.

Уже 5 серпня до Бендер повернувся генерал Мейєрфельт з царськими посланцями, серед яких був і гетьман І. Скоропадський. Він нібито мав тривалу розмову зі своїм попередником та запевняв його у вимушеності своєї згоди на гетьманство та вірності попереднім ідеалам [372, с. 338].

Висновки до розділу

Аналіз ситуації, в якій опинилися українсько-шведські союзники навесні 1709 р., дозволяє зробити такі висновки. Незважаючи на приєднання до союзників значних сил запорожців (до 8 тис. козаків), військово-стратегічна ситуація залишалася важкою. Головна ударна сила союзників, шведська армія, продовжувала нести матеріальні та людські втрати, а можливостей відновити ці втрати не вимальовувалося. Контингенти гетьмана І. Мазепи продовжували залишатися на одному рівні – близько 3 тис. козаків, а це значить, що існував постійний притік людей, який компенсував утрати під час боїв чи від дезертирства, але кількість цих контингентів була недостатньою для використання їх у самостійних військових операціях. Єдиним реальним шансом докорінно змінити співвідношення сил та активізувати можливих союзників (Кримське ханство та Османська імперія) стала генеральна битва. Облогу Полтави українсько-шведськими військами було здійснено переважно не з військово-тактичною метою, а через стратегічні міркування: виграти час для пошуку нових спільників (Османської держави та Кримського ханства), а також для втягнення московської армії в генеральну битву, де король мав сподівання на перемогу, адже співвідношення сил було не гіршим, ніж під час переможної для шведів Нарвської битви. Тому король не здійснював форсованих кроків щодо здобуття не дуже сильної Полтавської фортеці, зберігаючи війська до слушної нагоди. Пізніші свідчення російських істориків про великі втрати шведів під час штурмів Полтави є перебільшеннями та елементом «військової легенди Російських збройних сил».

Основні зусилля блокувальної армії лягли на плечі запорожців, адже шведський король прагнув зберігати власні війська для генеральної битви. Утім, Карл XII недостатньо якісно підготував цю битву, головним чином, через своє важке поранення. Активніше використання українських контингентів у бою дозволяло вивільнити шведські сили для вирішення головного завдання, не відволікаючись на другорядні. Запорожці та козаки І. Мазепи могли бути корисними спочатку для розвідки поля бою, а потім під час атак на смугу редутів та як гарнізони уже захоплених редутів. Напевне, такої помилки шведського командування можна було уникнути, якби координація союзників була тіснішою, однак запорожці зберегли практично повну самостійність командування, та й козацтво І. Мазепи діяло достатньо автономно від шведських сил.

У ході Полтавської битви шведська армія зазнала важкої поразки, втративши приблизно 6,9 тис. осіб убитими, 2,8 тис. осіб полоненими (серед них, ймовірно, більшість було поранено), ще близько 5 тис. поранених повернулися до табору. Такий значний відсоток загиблих порівняно з пораненими говорить про те, що переможці або добивали поранених шведів, або ж не надавали їм медичної допомоги і ті вмирали протягом наступної доби. Шведський король уперше у своєму житті зазнав особистої поразки як полководець. Щоправда, сам він фактично битвою не керував, але його присутність на полі бою, безумовно, вплинула на загальний хід баталії й, очевидно, не в кращий бік, адже ставила у двозначне становище формального командувача шведської армії фельдмаршала К. Рьоншильда.

Надзвичайно тяжким наслідком була втрата більшості керівного складу шведських та українських військ. Цей чинник позначився на подальших подіях під час переправи через Дніпро. Навіть після поразки шведська армія зберігала певний бойовий потенціал. З «генеральної баталії» повернулося близько 2,5 тис. боєздатних та до 5 тис. поранених каролінців, не рахуючи українських козаків. У таборі та в пікетах над Ворсклю перебувало до 4,5 тис. боєздатних

та 2,3 тис. осіб хворих і поранених у попередніх боях. Усього біля Переволочни зібралось приблизно 7 тис. боєздатних та 7,3 тис. осіб поранених і хворих, а також до 5 тис. цивільних осіб. Крім того, Карла XII супроводжувало близько 10 тис. українських іррегулярних військ. Їх участь у битві була досить скромною, а втрати в бою незначними (щонайбільше кілька сотень козаків).

За висновками дисертанта, московський цар кинув у погоню за ворогом, що відступав, значні сили – вранці 30 червня біля Переволочни вони нараховували разом з іррегулярними частинами 18–19 тис. осіб. У безпосередній близькості від них перебував значний резерв генерала фон Вердена – до 6 тис. бійців, а трохи згодом туди вирушив і сам Петро I, ескорт якого складав, щонайменше, 1 тис. вояків.

Союзні війська відступили достатньо організовано до Переволочної. Хоч засобів було недостатньо для швидкої переправи всієї армії, але, за умови належної організації, їх вистачало для порятунку значної кількості найкращих підрозділів шведської армії. Українські контингенти врятували більше половини своєї кількості. Можна стверджувати, що капітуляція шведських військ над Дніпром була неминучою, однак у полон до московитів могло потрапити не більше 10–11 тис. шведів, переважно небоєздатних, а сама капітуляція сталася б лише наприкінці дня 30 червня, а отже, продовження переслідування шведського короля за Дніпром почалося б не раніше ранку 1 липня або й ще пізніше. Наміри короля, очевидно, диктувалися прагненням зберегти цілісну структуру та боєздатність армії, а також сподіванням на її подальший рух через Ворсклу та Самару лівим берегом Дніпра до Перекопу. Ця, зрозуміло помилкова, оцінка ситуації сталася через фізичний стан шведського короля. Інакше він віддав би чіткі накази значнішому колу старших офіцерів. Зрештою удалося переправити близько 2,5 тис. шведів та, щонайменш, 5 тис. українців (мазепинців та запорожців).

Успішний перехід до турецького кордону був забезпечений зусиллями української сторони.

Розділ V
ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКОГО
ВІЙСЬКОВОГО СОЮЗУ В 1710–1714 РР.

5.1. Українсько-шведський військовий союз у період стагнації

Прибувши до турецьких володінь, шведський король спочатку залишився стояти табором на лівому березі Дністра, а не намагався сховатися під захистом турецьких бастіонів на правому березі [110, с. 641]. Цим символічним кроком Карл XII ніби підкреслював свою готовність до продовження боротьби. Лише дещо пізніше, у вересні 1709 р. на настійливе прохання турок він перейшов на правий, безпечніший берег Дністра. Трохи нижче за течією розташувалися козаки. Згодом це місце одержало назву Гетьманська Балка [401, с. 331]. Аби убезпечити короля від можливих московських зазіхань султан надіслав із Стамбула великий загін яничар та спахів (піхота та вершники) кількістю у 1,5 тис. вояків [516, р. 142]. Для підтримки королівської честі було відряджено з різних фортець Туреччини десять визначних правителів та військових командирів, навіть із далекого албанського санджаку Ельбасан прибув його правитель Зейналь-бей [516, р. 142]. Вони перебували поблизу короля до кінця 1709 р., в подальшому опікувався потребами короля намісник санджака Нігболу (Нікопол) на ім'я Саліх-бей.

Не можна вважати, що шведський король не усвідомлював глибини своєї поразки. Про це свідчить лист, написаний ним 11 (10) липня в таборі поблизу Очакова. У Стокгольмі цей лист став відомим 7 (6) вересня 1709 р. Хоч Карл і пише, що нібито поразка трапилася випадково, але він не приховує її масштабів: «...більшість піхоти загинуло та й власне кіннота зазнала великого урону. Втрата вельми велика...» [117, с. 158]. Далі король вимагає вжити

заходів з мобілізації людських та матеріальних ресурсів для відновлення піхоти та значної частини кавалерії, зокрема Остроготського (Естгьотландського) полку. Як бачимо, шведський король не впав у відчай, а намагався продовжувати боротьбу, бо вважав, що справедливість на його боці.

Поява Карла XII на території Османської держави створила серйозну політико-правову дилему щодо короля, який шукав притулку в липні 1709 р. на турецькій території з залишками своїх військ (майже 2,5 тис. осіб) і союзниками-мазепинцями (близько 2 тис.) і запорожцями (не менше 3–4 тис. осіб). Проблема поглиблювалася не лише необхідністю застосування тодішніх міжнародно-правових звичаїв, а й можливістю застосування традиційного мусульманського права (адата) до суб'єкта притулку.

Водночас цар здійснив і дипломатичні кроки, які втілились у листуванні зі Стамбулом. 10, 14, 27 липня 1709 року було відправлено листи султану Ахмеду III. У них Петро пропонував султану видати Мазепу і затримати Карла XII заради збереження "доброї згоди" серед двох держав. У листах немає натяків на будь-які суми винагородження за голову Мазепи чи Гордієнка, тому якісь цифри, наведені в працях пізніших авторів, є відвертими домислами. Згадані вже О. Гуржій та А. Палій, не наводячи джерел, стверджують, що сума складала в 300 тис. талерів, причому пропонувалася вона не лише султану, а й шведському королю [242, с. 170]. Однотипність листів говорить про те, що відповіді на перші два із них цар так і не отримав. Цікавим пасажем у текстах є посилення Петра I на всенародні права при виправданні дій московських військ Г. Волконського в прикордонній зоні [74, с. 289]. Термін «всенародні права» явно синонімічний нашому розумінню «міжнародне право», або ще точніше «міжнародний звичай». Листи Петра до султана, однак, потрапили до Ахмеда III лише 26 серпня 1709 р. усі разом, оскільки раніше царському послу П. Толстому не вдалося домогтися аудієнції. До цього Толстой контактував тільки з другорядними дипломатами і, як йому здавалося, позиції Туреччини після Полтавської битви були досить лояльними до Росії: «Порта поступаєт к

стороне царського величества любовно» [75, с. 1090]. Але він гадав, що Карла, як гостя, все ж таки не видадуть Московії, максимум – вишлють за межі країни. Вірогідність видачі Мазепи чи Гордієнка він оцінював як очевиднішою, але цьому міг завадити їх перехід в іслам. У цьому разі Туреччина не видасть їх як одновірців [75, с. 1091]. Ймовірно, що всі ці обставини усвідомлював і Петро I, тому ще 30 червня 1709 р., перебуваючи в Полтаві, він доручив Г. Головкіну звернутися до короля Карла з пропозицією обміняти на Мазепу щойно захопленого в полон статс-секретаря Піпера. Щоправда, все це планувалося в той час, коли Петро ще не знав про капітуляцію Левенгаупта [75, с. 1013]. За повідомленнями Й.-Х. Енгеля, така пропозиція надійшла Карлу XII уже в Бендерах першого серпня, крім того в ній ішлося також і про видачу небожа Мазепи Андрія Войнаровського [255, с. 398]. Але те, що було прийнятним для московського володаря, не відповідало моральним принципам шведського короля, тому лист Головкіна залишився без відповіді.

Як бачимо, московського монарха дуже турбувала постать І. Мазепи. Міжнародний авторитет гетьмана та його знання таємної дипломатії царя давали великі козирі в руки Османської держави. Дисертант уже приділяв увагу цьому питанню в одній з попередніх публікацій [425, с. 67]. Турецькі очільники не могли не розуміти важливості для своєї держави двох несподіваних «гостей». Відмова московитам у видачі Мазепи без використання релігійних аспектів була обґрунтована політико-правовими аргументами. Зокрема, сераскир Юсуф-паша зазначив, що «...раніше той дійсно був підданим царя, проте потім він пішов від нього та вступив на службу до Карла XII і прибув на османську територію як підданий шведського короля» [405, с. 86], а тому турки не можуть видавати московитам чужого підлеглого.

Навіть із суто формального боку позиції турецької сторони були міцнішими: втікачі не вступали в Очаків, а кілька днів перебували за один-два км північніше нього і незабаром попрямували до Бендер, куди прибули 21 (22) липня [324, с. 335]. Як виявилось, султан Ахмед III оцінив вимоги Петра,

викладені у другому листі як нетактовні, що диктували йому як суверену конкретні кроки щодо шведського короля й українського гетьмана. Очевидно, однак, що конфлікт удалося б локалізувати за рахунок оригінального ходу з турецької сторони: Карл і Мазепа зупинялися за межами стін турецьких фортець Очакова і Бендер, у поселеннях Суклея і Варниця (пізніше, уже на початку 1711 р.), фактично на становищі неофіційних гостей. Шведський історик А. Єнсен наводить цитату зі спогадів одного з королівських придворних – Хюльтмана: «Поблизу таласького містечка Варніси (Варниці) спорудив собі житла полк його королівської величності. Спочатку гетьманові Мазепі, ще за його життя, а потім гетьманові Орлику його королівська величність дозволив розташувати там 3000 запорожців, тож і козаки мали свої житла» [260, с. 146]. Щоправда, в таборі українців майже одразу почалися чвари, частина українських козаків разом із генеральним писарем П. Орликом відбула до Ясс, а гетьман залишився в Бендерах. Помирилися суперники лише після смерті І. Мазепи та його пишного похорону, в якому взяли участь Карл XII та тридцять шведських офіцерів [372, с. 339]. Й. Енгель повідомляє цікаву, хоч і малоймовірну деталь – нібито після церемонії похорону в Бендерах труну з тілом Мазепи відвезли в Ясси і поховали саме там [255, с. 398]. До речі, сам Енгель заперечує можливість самогубства Мазепи, вважаючи причиною смерті старість. Та й взагалі у своїх оцінках діяльності українського гетьмана австрійський історик висловився дуже обережно, адже не все відомо про взаємовідносини Мазепи та Петра І, тому оцінку йому – «Юда чи Помпей» – нехай роблять наступні покоління [255, с. 398].

Нелади вщухли до виборів нового гетьмана, коли П. Орлик, фактично, отримав посаду за відмову від грошового скарбу на користь небожа І. Мазепи А. Войнаровського. Становище П. Орлика підкріпив асекураційний диплом, виданий Карлом XII П. Орлику 10 травня 1710 р., де було підтверджено, що шведський король буде вічно підтримувати незалежність України та цілісність її кордонів [130, с. 106, 107; 133, с. 18, 19]. П. Орлик усе наступне життя (а

помер він у 1742 р.) не зрікався присяги шведському королю і прагнув вибороти незалежність України під протекторатом Швеції. Але політичні аспекти українсько-шведського союзу лежать за межами запропонованої дисертації, тому автор відсилає всіх зацікавлених до праць Б. Крупницького, Б. Кентржинського, Т. Чухліба та Т. Таїрової-Яковлевої з цього питання.

Крім листування між монархами, незабаром стався серйозніший інцидент. Дисертант у попередній публікації вже характеризував політико-правові аспекти цього епізоду війни [411]. Розглянемо тепер військово-тактичні обставини «Буковинського інциденту». 22 вересня 1709 р. помер І. Мазепа, це нібито повинно було розрядити турецько-московське напруження. Але шведський король, що вже одужав, вирішив використати слушну ситуацію для активізації бойових дій у Правобережній Україні. У турецьких джерелах зазначено: «Після того, як шведський король відпочив та його поранення добігло зцілення.., він заявив про його намір послати до двох тисяч його шведського війська (з шведів його війська) у місце під назвою Печова в Богданських краях (себто у Молдавії), та всупереч цьому оборонець Баба-дагу Юсуф-паша сказав: «...від цього прагнення відмовтеся і не віддаляйтеся від вашого війська» [95, с. 385]. Як бачимо з цитати, у короля було більше двох тисяч шведських вояків, якщо він готовий був виділити такий значний загін для операцій на території Речі Посполитої. Тоді ж шведський король, усупереч рекомендаціям турецького сераскира, направив на північ Молдавії великий загін генерал-ад'ютанта Юлленкрука (близько 600 шведів і понад 500 запорожців. Щоправда, О. Далін уважав, що цей загін нараховував 960 осіб [244, с. 979]. Пізніше, наприкінці 1710 р., турки у своєму оголошенні війни Петру I згадують, що в бою під Чернівцями шведський загін нараховував 700 бійців, а корпус Кропотова мав у своєму складі 6 тисяч. Текст цього акту наводить у своїй праці Д. Моттлі [127, с. 108]. Загін просунувся до м. Чернівців (нині – обласний центр України), очевидно, збираючись пройти через Карпати і Південну Польщу на з'єднання з прошведськими польськими силами Юзефа

Потоцького і корпусом шведського генерала Крассау. Однак молдавський господар (великий князь) Михайло Раковиця сповістив про рух Юлленкрука Петру I. Турецький хроніст теж не сумнівається, що в провалі шведської операції був винен молдавський господар: «Через те, що богданці були в злуці з московським племенем, з дозволу та спонуки наблизилося туди і московське військо, що там було; зненацька найшло на тих шведів, що перебували в місті Чернавудж, повбивало та їхні добра пограбувало та спожило» [95, с. 386]. Одержавши інформацію від М. Раковиці, Петро I негайно виділив зі складу корпусу О. Меншикова "летючий загін" уже згадуваного бригадира Кропотова. Очевидно, цар був упевнений, що з таким значним загоном (приблизно 30% шведських сил і 20 % запорожців) може прориватися у Польщу і сам король, що зарекомендував себе за ці роки відчайдушним сміливцем. Можливо, московитам уже було відомо, що Карл XII одужав від тяжкого поранення, отриманого напередодні Полтавського бою. Полон короля шведів був вартий того, щоб порушити турецький кордон.

Московське командування ретельно готувалося до операції. Бригадиру Кропотову було надано детальні інструкції, складені 19 (20) серпня 1709 року особисто царем Петром [74, с. 348–351]. Згідно з ними, Кропотов повинен був досягти району Кам'янця-Подільського й робити вигляд, що його надіслано сюди нібито на зимові квартири ("на стацію"). Крім того, йому слід було встановити зв'язок з волоцьким господарем, з яким слід листуватися шифрованими листами. Варто зазначити, що хоч інструкція не називає імені волоцького господаря, але з контексту видно, що мова йде про господаря Молдови. Інструкція містила детальні вказівки, як необхідно поводитися з полоненим королем шведів та його польськими союзниками. Але найцінніше виглядав пункт восьмий. У ньому ретельно виписувалося, як слід обкласти місцеве населення різними поборами, аби змусити його покинути рідні села й переселитися до володінь князя Меншикова, що він їх отримав від короля Августа Сильного – Полонного на Межириччі.

Уже через тиждень бригада Г. Кропотова з Києва дісталася Поділля та зайняла смугу понад Дністром шириною близько 320 км, контролюючи переправи [75, с. 1193].

27(28) вересня московський авангард з українських козаків перетнув турецький кордон на Дністрі, поблизу Кам'янця, і заглибився на територію Молдавського князівства (васала Туреччини). Провідниками московитів були підрозділи волоської легкої кінноти на чолі з полковником Костянтином Туркулом та, можливо, з полковником Апостолом Кігечем [365, с. 255]. Вони подолали складну місцевість і несподівано атакували авангард загону Юлленкрука, який складався із запорожців. Хоч останні завдали деяких утрат хоругвам Туркула, утім він зумів зайняти вигідні позиції на шляхах можливого відходу шведів [75, с. 1289]. На допомогу запорожцям надійшли головні сили шведського загону, який складався на половину з піхоти, на половину з кавалерії. Очевидно, шведи сподівалися пробитися далі, але були блоковані біля лісового масиву. Московський авангард очолював князь А. Друцький. Крім молдаван та якоїсь кількості московських драгунів, до загону також входили 180 українських козаків, можливо, з полку Кандиби [75, с. 1290]. У першій сутичці московитам удалося захопити десять шведів у полон (серед них чотирьох офіцерів), але надалі рушничний вогонь шведської піхоти (приблизно рота) відбив їх спроби розвинути успіх. Ймовірно, Юлленкрук не сподівався зустріти значні ворожі сили на молдовській території, тому втратив слушну нагоду атакою кавалерії (приблизно ескадрон) знищити московський авангард. Незабаром підоспіли головні сили московських драгунів, можливо, тих же полків, що билися на Бузі в липні 1709 р. та підготувалися для нової атаки. Загін Юлленкрука відступив на якийсь пагорб, де сподівався відбити атаку. Кропотов, побачивши готовність шведів до бою, двічі пропонував переговори. Напевне, московити мали значну кількісну перевагу, а стійкість запорожців викликала у шведів виправдане побоювання, тому А. Юлленкрук вирішив здатися без бою. Як уже згадувалось раніше, було укладено письмову угоду

латинською та російською мовами, за якою шведи зберігали холодну зброю [84, с. 236]. Запорожці при цьому розсіялися через лісовий масив у гори і загалом уникли полону (окрім 8 осіб). 551 швед здався у полон (кілька десятків загинули в сутичці авангардів, іще кілька повернулися до короля) [75, с. 1290]. Б. Сергійчук та В. Сергійчук указують, що загальні втрати убитими та полоненими досягали 700 шведів та козаків [403, с. 99]. Можливо, під час полонення шведи викинули у воду більшу частину зброї, адже в донесенні Кропотова вказується серед трофеїв лише 143 фузеї та десять пар пістолетів [75, с. 1291]. Хоч нібито московити й одержали певний успіх, однак головного завдання – захопити шведського короля, вони не виконали. Оскільки бій відбувався в глибині чужої території – близько 80 км від кордону, слід було очікувати серйозних дипломатичних проблем із Туреччиною. Першим же тривожним дзвінком став арешт молдавського господаря Михайла Раковиці турками. Його прямо звинуватили в допомозі Москві, «...в перехопленні шведів, що залишилися та надходили від Бендер» [76, с. 507].

Характерно, що навіть після сутички під Чернівцями московські полки не залишили Поділля, а продовжили своє перебування тут і в жовтні. 9 (10) жовтня Г. Кропотов писав О. Меншикову: «... контрибуції зібрано півтори тисячі тарелей (талерів. – *О.С.*) і надалі збирати з інших буду згідно з указом. Але доношу вашій княжій світлості, що дуже багато бідноти, у яких, хоч худоби і немало забрано, але вони, не маючи грошей, від тієї худоби відступилися..." [75, с. 1192]. Як бачимо, московські командири вимагали грошей за викуп худоби, однак у селян їх просто не було, а кидати рідні села й перебиратися до Полонного вони, як видно, не поспішали. Причому ці дії московитів не були викликані жодною воєнною необхідністю, а мали винятково політичну мету: зігнати населення з територій, які повинні були залишитися під польською владою, а також збільшити кількість «душ» у володіннях князя Меншикова, а значить, й збільшити його статки, і це за рахунок союзника – Речі Посполитої.

Сподіваючись на швидке повернення Карла до свого королівства, турецька влада навіть організувала йому урочисті проводи в Бендерах. Наприкінці грудня 1709 р. на центральному майдані Бендер було споруджено достатньо примхливу тріумфальну арку, детальний опис якої зберігся у тогочасній шведській періодиці [483]. Після її спорудження шведський король відвідав Бендери та прийняв там парад великого яничарського загону, прогулявся під спорудою, читаючи її гасла, виконані латиною, але до Швеції не поїхав. Карл розумів, що в умовах відновлення Північного союзу та повторного вступу у війну проти нього Речі Посполитої та Данії, залишатися сам-на-сам з ворогами йому несила. Головним завданням тепер постало втягти у війну на боці Швеції нового спільника – Туреччину.

Хоч у короля наприкінці 1709 р. залишилося небагато шведських солдатів (орієнтовно 1,5 тис. осіб), але його суперники розуміли харизматичність королівської особи та здатність енергійного короля продовжувати боротьбу в будь-яких обставинах. Особливе занепокоєння висловлював Август II, що непевно почував себе в Речі Посполитій. Виявом такого занепокоєння, на нашу думку, стало посилення укріплень Кам'янця-Подільського. Місто було не лише центром Подільського воєводства, але й значним населеним пунктом та важливим транспортним вузлом. М. Петров виявив активізацію реконструкції укріплень Кам'янця-Подільського якраз у 1710 р. Якщо у попередні три роки на підтримку міських оборонних споруд виділяли по 3,5–5 тис. злотих, то цього року сейм асигнував аж 50 тис. злотих [379, с. 23, 24]. Дослідник відзначав, що інтенсивні роботи з ремонту укріплень тривали аж по 1714 рік, а потім загальмували. Дисертант вважає, що це пов'язано з фактом залишення Карлом XII та його українських союзників Туреччини, а значить – різким послабленням загрози для південного кордону Речі Посполитої.

У 1710 р. бойові операції проти московитів не вщухли зовсім. У джерелах є згадки про спроби союзників не полишати в спокої терени Гетьманщини. Туди надсилали невеликі загони запорожців, очевидно, з розвідувальною

метою та з метою антимосковської агітації населення [50, арк. 221]. Невдовзі після того, як король опинився в Бендерах, він розпочав готуватися до відновлення боротьби. Насамперед, слід було відновити хоч би якусь кількість розбитих полків за рахунок нових наборів у самій Швеції. Листи короля з цього приводу часто наводили дослідники у своїх працях, тому не будемо зайвий раз зупинятися на цьому епізоді. Востаннє Карл XII поповнював свою армію рекрутами з Батьківщини ще на початку 1707 р., тож можливості для поповнення армії, очевидно, були. Зрештою, генералові М. Стенбоку вдалося на початку 1710 р. створити достатньо сильне військо, аби завдати поразки данському королю Фредеріку IV, що висадив свою армію біля Хельсінборга.

Однак Карл XII не міг не розуміти, що відновлена шведська армія якийсь час буде не підконтрольна своєму королю, просто через величезну відстань, тому не ігнорував дипломатичну практику. Другим важливим напрямом стали відносини з Кримським ханством. Уже восени 1709 р. у Бахчисарай було направлено місію на чолі з полковником Лагербергом. До складу місії входили також капітан О. Врангель та лейтенант К. Скадер [219, с. 73]. Шведи перебували у Криму до кінця 1711 р., доки їм не довелося виїхати, аби не ставити під загрозу щойно укладене Прутське перемир'я. Всі подальші події підтвердили, що саме Кримське ханство було найпослідовнішим союзником Карла XII у протистоянні з Московським царством.

Третім напрямом діяльності короля стали безпосередні відносини з Османською державою. Можна вважати, що цей напрям був вирішальним, адже Кримське ханство не було повноправним суб'єктом міжнародних відносин і дуже залежало від зовнішньополітичних рішень свого османського сюзерена. Детальний розгляд діяльності цієї дипломатичної місії не входить до предмету нашого дослідження, але можна стверджувати, що турки таки дослухалися до аргументів шведського короля.

Напруження зростало упродовж наступних 13 місяців. На султана впливала його мати, що симпатизувала королю Карлу XII, кримський хан

Девлет-Гірей, послідовний ворог Москви, посол Франції і новий турецький візир Нуман-паша Кепрюлю. Москва, як завжди, широко використовувала підкуп, як таємний, так і офіційний: наприклад, у 1709 р. кримському ханові було виплачено 10 тис. дукатів так названих "шапошних грошей" (калпак акчаси), які московські царі час від часу виплачували ханам, щоб запобігти їх набігам [141, с. 47, 56].

Деякий час турки ще вагалися, що доводить їх втручання у розв'язання справи щодо слуг московського посла П. Толстого. Суть справи полягає в тому, що від останнього втекли п'ятеро слуг, колишніх полонених ліфляндців. Вони просили прихистку у шведського посла М. Нейгебауера, який щойно прибув у Стамбул. Толстой поскаржився турецькому візиру, а той наказав шведському послу повернути московиту його слуг. Нейгебауер відмовився, мотивуючи тим, що вони піддані короля. За це турки навіть посадили шведського посла на дві доби під домашній арешт. Скандал було вичерпано тим, що четверо з лівонських утікачів прийняли іслам і тим самим уникли видачі немусульманину, а один повернувся добровільно до П. Толстого [141, с. 59].

Останньою краплею, за твердженням австрійського посла в Стамбулі Тальмана, став лист Петра I султану з вимогою звільнити з галер московських полонених, узятих у полон татарами раніше. До того ж лист уперше було підписано Петром титулом "царя та імператора".

До цього в Європі титул імператора визнавався лише за імператором Священної Римської імперії (простіше – Австрійським імператором), а також за султаном ("падишахом"). Спроба Петра I стати в цей ряд, звісно ж була сприйнята в Порті як провокація. Ймовірно, московському цареві запаморочили голову успіхи в Балтії: взяття Риги, Ревеля (Таллінна) і Выборга, а також установлення майже повного контролю над Річчю Посполитою. Очевидно, в цих умовах Петро I не побоявся війни на два фронти, вважаючи, що із Швецією уже покінчено, а з османами його непереможна армія упорається, та ще й з допомогою православних, упокорених турками народів. У Стамбулі думали

інакше, і до війни готувалися серйозно – і технічно, і фінансово, і юридично. Скликано засідання Дивана з участю кримського хана Девлет-Гірея і на засіданні 8 листопада 1710 р. було проголошено: "Зафер істериз!" (хочемо війни!). Прийнято заяву із 15 пунктів, які формулювали претензії до московської сторони. Два з них торкалися прикордонних інцидентів на Бузі і біля Чернівців, як таких що прямо порушили турецький суверенітет [142, с. 77]. Наступного дня війну було публічно оголошено, а московського посла П. Толстого заарештовано.

5.2. Активізація союзу в рамках угоди з Туреччиною (кінець 1710–1713 рр.)

Натхнений звісткою про оголошення війни Московії, Карл XII через свого емісара Ст. Понятовського наприкінці листопада 1710 р. надав великому візиру Мехмет-паші Балтаджі проект про перетворення турецької армії в регулярну протягом короткого часу. Сприяв передачі цього проекту турецькій стороні французький посол Дезальєр. Проте деталі цього проекту та реакція на нього турецької сторони залишилися невідомою [216, с. 86]. Судячи з подальших подій, турки знехтували шведською пропозицією. Крім того, нібито 1 грудня 1710 р. в Бендерах було організовано нараду за участю короля Карла XII, кримського хана Девлет-Гірея, гетьмана П. Орлика та київського воєводи Ю. Потоцького, де обговорювався план спільного походу на Київ та оволодіння Правобережною Україною [461, с. 20].

Наприкінці 1710 р. англійський уряд вирішив утрутитися в ситуацію, аби не допустити втягнення в війну Туреччини, яка цілком могла досягти перемоги над Московією, а потім, як союзник Швеції, опинитися на боці Франції у війні за Іспанську спадщину проти австро-англійських союзників. Урядом королеви

Анни Стюарт було відправлено свого дипломатичного агента капітана Чафферса (Чіверса) у Бендери. У січні 1711 р. через Голландію він виїхав до шведського короля.

Одночасно британський уряд зондував питання про можливі умови миру між Швецією та Московською державою. Петро I дав відповідь на цей зондаж через своїх послів у Гаазі (А. Матвеев) та Лондоні (Б. Куракін). Останній 17 лютого 1711 р. на аудієнції у лорда Кінсбері прочитав такий текст: «Наказав нам його царська величність запропонувати високосоюзним сторонам, аби вони.., наполегливо добиватися умиротворення між його царською величністю та союзниками його, з королем шведським та Турецькою Портою, аби до розширення конфлікту не допустити, за що його царська величність обіцяє їм, по досягненні миру, війська до 30 тис. проти короля французького дати. Якщо ж з турком не зможуть відвернути війни, то хай допоможуть якнайшвидше справедливий мир зі шведом укласти, якщо ж швед не схоче добровільно, то і змусити його; аби його царська величність міг вільні руки мати проти турка воювати...» [63, с. 346].

Петро I пропонував такі умови сепаратного миру зі шведами: Інгерманландія з Нарвою та Карелія поверталися до Московії як відвойовані «отчини»; Естляндія з Ревелем приєднувалися як компенсація за військові збитки; вже захоплена Московією частина Фінляндії з Выборгом – як компенсація за втрачену вигоду від можливих податків за дев'яносто років з Інгерманландії та Карелії. Крім того, Лівонія з Ригою передавалися Августу II (як обіцяв Петро I у Нарвській угоді 1704 р.) [63, с. 347–349]. Фактично, цар прагнув укласти мир на умовах досягнутого status-quo.

Проте події випереджали бажання. На початку 1711 р. кримський хан Девлет-Гірей II організував два одночасних набіги на землі Слобідської та Правобережної України. У них узяли участь 740 шведів, 5 тис. поляків, 9 тис. українських козаків, половина з яких була кіннотою (очевидно, орликівці – компанійці та городові козаки, піхоту ж складали переважно запорожці), 400

турецьких яничарів та 68 тисяч татар [363, с. 99, 100]. Кількість татар нам здається перебільшеною, адже таку кількість ханство могло виставити лише при максимальній мобілізації своїх сил. Дещо інші дані наводить Д. Моттлі. Він пише, що в набіг пішло 50 тисяч татар, а під командою Ю. Потоцького й П. Орлика перебував з'єднаний загін у 10 тисяч поляків, козаків, шведів та волохів, без уточнення кого саме було скільки [127, с. 110]. Ще інші цифри подає Ш.-Л. Лезюр: татар ніби було 30 тис., українців 9 тис., а чисельність поляків він не наводить, лише вказує, що вони перебували під керівництвом Ю. Потоцького [329, с. 491]. Здійснюючи наступ у Правобережну Україну союзники могли розраховувати на підтримку козаків Богуславського полку. Від 1704 р. цей полк очолював С. Самусь, який тепер підтримав нового гетьмана П. Орлика [467, с. 157]. Московитам удалося ліквідувати цей осередок українського опору та полонити С. Самуся лише в травні 1711 р. після запеклого бою, коли в їхніх руках опинився брат К. Гордієнка [171, с. 54]. На жаль, немає жодних документів, які б говорили про статус цієї людини при богуславському полковнику. Невідомо, чи керував він котримось із козацьких підрозділів, чи виконував місію зв'язкового між богуславцями та січовиками, чи бився з московитами як звичайний козак.

У ході успішного набігу інший корпус на чолі з ханом Девлет-Гіреєм дійшов аж до Ізюма і татари, за словами того ж Моттлі, знищили 4 тис. московитів та захопили 12 тис. полонених (переважно слобожанських українців). Татари здобули Новосергіївську фортецю (зараз – село Вільне), Нову Водолагу, Мерефу, а на зворотному шляху невдало атакували Новобогородицьку фортецю. Сильна московська залога гарматним вогнем відбила татарську атаку, але передмістя татари спалили. «Подібним же чином вони спалили флот зі 150 суден, на яких цар збирався розмістити інфантерію та гармати, щоб спуститися вниз Бористеном і зробити напад на Туреччину» [329, с. 492]. Як бачимо, Карл XII зміг виділити доволі значні сили для спільної акції союзників, при цьому сам король участі в походах не брав і, напевне, при ньому

теж повинен був залишитися чималий загін. Московити вважали, що тільки під час облоги Білої Церкви брало участь 20 тис. татар білгородської орди, 3 тис. поляків та 10 тис. орликовців та запорожців [44, арк. 4]. Ці цифри не дуже відрізняються від даних, що їх наводить англієць Д. Моттлі – він вважає, що об'єднані сили Потоцького, Орлика та калги-султана нараховували 30 тисяч. Союзники здобули передмістя, але 500 вояків з московського гарнізону зуміли відійти до цитаделі та відбили наступні атаки [127, с. 111]. Здобути Білу Церкву не вдалося через відсутність у союзників гармат, нічний же штурм виявився невдалим, а втрати орликовців, поляків та татар склали понад тисячу загиблих (англійський історик повідомляє про втрати чотирьох тисяч). Показово, що комендант Білої Церкви бригадир Анненков нічого не пише про полонених [44, арк. 3 (зв.)].

Московський гарнізон затримався в Білій Церкві ще на три роки і повернув фортецю полякам уже після укладення миру з Туреччиною та багаторазових настійливих нагадувань великого коронного гетьмана Синявського. Окремо полякам довелося вимагати від московитян повернення гармат цієї фортеці [2, арк. 1].

Московське командування теж готувалося до активних бойових дій. Зокрема, канцлер царя Г. Головкін 5 (6) квітня 1711 року попереджає гетьмана І. Скоропадського про можливий похід кримського хана «на Польську Україну» та просить виділити додаткові чотири тисячі козаків на чолі з наказним гетьманом для дій у напрямі Кам'янця-Подільського [44, арк.1, 2]. А ще напередодні, у березні того ж року, полки Бутурліна та Скоропадського здійснили упереджувальний напад на Кам'янську Січ і знищили її [255, с. 400]. Турбувала московитян ситуація і на Слобожанщині: в березні на береги Самари прийшло татарсько-запорізьке військо на чолі з перекопським мурзою і захопило Новосергієвську фортецю, а Новобогородицьку – заблокували. Обставини цієї операції вивчав В. Мільчев. За його даними, об'єднане українсько-шведсько-татарське військо нараховувало 42 тис. бійців, але без

гармат. Основним контингентом була татарська кіннота – 40 тис. вершників; запорізької кінноти було 2 тис. козаків, з ними перебувало 40 шведів [346, с. 464]. Облога Новобогородицької фортеці тривала два чи три дні. На боці союзників виступило місцеве населення, тісно пов'язане з Запорізькою Січчю. Після здобуття Новосергієвської фортеці там укріпився запорізький гарнізон у 500 бійців з однією гарматою [44, арк. 2]. Штурм Новобогородицької фортеці 5 березня був невдалим, основні сили українсько-шведсько-татарського війська відійшли до р. Молочної. Для блокади Новобогородицького укріплення залишився запорізько-татарський загін кількістю в 1 тис. вояків під приводом отаманів Нестулея та Пляки [346, с. 466]. Проти союзників на цьому напрямі повинен був діяти з'єднаний загін генерал-майора Бутурліна, підтриманий наказним гетьманом Данилом Апостолом з 1 тис. городових козаків (напевне, Миргородського полку). Завдання Бутурліна та Апостола полягало в тому, аби не допустити прориву татарсько-запорозьких загонів у центральні райони Московської держави, а якщо можливо, і відбити Новосергієвську фортецю [44, арк. 2 (зв.)]. Цю фортецю 12 квітня 1711 р. було захоплено штурмом деташементом генерал-майора Ф. Шидловського загальною чисельністю 3,7 тис. осіб, з яких 1,2 тис. склали слобідські козаки. Частини генерал-майора Ф. Шидловського втратили 22 особи загиблими та 69 пораненими. Як покарання було страчено 70 полонених запорожців, спалено навколишні села (Вільне, Кочережки та ін.), а майже 3,5 тис. мирних мешканців було виселено на Харківщину [346, с. 468].

Одночасно на Правобережжі тривали сутички татарсько-запорізьких загонів з авангардами московської армії в особі правобережного козацтва. У травні 1711 р. в урочищі Гарбузина Долина запорожці на чолі з татарським мурзою розгромили загін промосковських козаків уманського полку в кількості 400 осіб на чолі з сотником В. Лукомським. Останній опинився в полоні в Криму, де перебував до початку наступного року [91, с. 482].

Ще влітку 1711 р. кількість шведів, що перебувала біля Бендер, була достатньо значною. Так, наприклад, під час оточення московської армії в липні 1711 р. на березі Пруту в складі турецьких військ були загони шведських та польських каролінів: «Кілька часу по тому гори, що розташовані були на тому боці річки, було зайнято шведами, поляками київського воєводи та буджацькими татарами» [104, с. 452]. Автор явно має на увазі в цьому разі групу не в п'ять чи десять осіб, а щонайменше – в кілька сотень. Б. Хегман наводить щодо цих подій такі цифри: 1 тис. шведів, 4 тис. поляків Ю. Потоцького та 5 тис. козаків П. Орлика [458, с. 73]. Слід при цьому мати на увазі, що цей загін очолювався не королем, а генералом Акселем Спарре, якому допомагали Й. фон Дальдорф, Г. Зюліх, А. Дюваль, Г. Гьорта, а значить, був лише частиною шведських сил [458, с. 73]. Крім того, шведський загін на чолі з генералом К.-Г. Хордом перебував при корпусі Ісмаїла-паші, призначеного для штурмів Азова та Таганрога [458, с. 73]. Якісь сили повинні були залишатися і з королем біля Бендер, а отже, в той час шведів на терені Османської імперії могло бути близько півтори тисячі осіб. Російські ж історики подають суттєво менші цифри. В основі їх обчислень лежать твердження І. Голікова, що шведів було лише 720 вояків, з них 60 драбантів короля, 130 офіцерів та 530 драгунів. Виходить, що піхоти взагалі не було, а це суперечить іншим джерелам, які вказують на переправу з королем кількох рот Сьодерманландського полку. Союзних підрозділів нараховувалося 12 тис., з них 2 тис. складали поляки, 8 тис. – запорожці, інші – орликівці [227, с. 5]. І після 1711 р. шведський король продовжував залишатися у Варниці, а війська, які при ньому перебували, були розквартировані по молдавських повітах з метою кращого забезпечення провіантом [365, с. 255]. Хоч прибутки молдавських господарів за четверть століття впали в шість разів, князівство все ще збирало 100 тис. левів прибутків [118, с. 120]. Турецькі протектори вирішили, що молдаванам вистачить статків на утримання своїх шведських союзників. Шведів було настільки багато, що поставки Карлу XII пшеничного борошна та ячменю позбавили місцеве

населення і частини необхідного їм урожаю та призвело до значного зuboжіння в ці чотири роки [365, с. 241].

Реалізуючи умови Прутського перемир'я, московська сторона змушена була навесні 1712 р. зруйнувати фортецю Кам'яний Затон, гармати з якої було евакуйовано до Ніжина. Цими гарматами було підсилено московський гарнізон цього міста [4, арк. 2]. За умовами перемир'я туркам було залишено лише чавунні гармати в кількості 47 стволів [77, с. 69, 79, 451]. Але оскільки Москва не поспішала виконувати умови Прутського перемир'я, Туреччина спробувала висунути додаткові умови, витлумачивши попередню домовленість на свою користь та вимагаючи від Московії поступитися Лівобережною Україною. Не зацікавлені в продовженні війни британські та голландські дипломати (Р. Саттон та Я. Кольєр), взяли участь у процедурі тлумачення умов перемир'я 16 квітня 1712 р. За цими умовами, османам відмовили в претензіях на Україну і зберегли довоєнний кордон. Трохи пізніше, у 1713 р., Туреччина намагалася вчинити подібне тлумачення і з Річчю Посполитою, наполягаючи на поверненні частини України, як це було до угоди 1699 р. Поляки не стали вдаватися до посередництва, а просто банально підкупили турецьких чиновників і теж зберегли кордон за умовами Карловацького миру [255, с. 401, 402].

Карл XII, що так і не досягнув тонкощів східної дипломатії, наполегливо прагнув відновлення бойових дій. Навесні 1712 р., скориставшись розривом перемир'я через невиконання Петром I його умов щодо виводу військ із території Речі Посполитої, шведський король підготував уторгнення у Річ Посполиту польсько-татарсько-козацького корпусу на чолі зі старостою равським Я. Грудзинським. Корпус початково нараховував близько 4 тис. бійців. Не ставлячи до відома турків, 16 (17) березня корпус перетнув кордон Молдови та Речі Посполитої й оволодів містечками Снятин та Станіслав [171, с. 124]. Крім того, до Польщі також було відправлено колишнього командира волоських підрозділів шведської армії полковника К. Урбановича з метою викликати заворушення «станіславської» шляхти. Йому було виділено 4 тис.

злотих для вербування війська та передано маніфести короля Станіслава та воєводи київського Ю. Потоцького [227, с. 71]. Під час рейду через Волинь польсько-козацький корпус просувався практично без бою; було розорено маєтки прибічників Августа II, а на бік Урбановича перейшло чимало коронних солдатів. Через місяць кароліни повернулися в Молдову.

Цей відносний успіх спонукав Карла XII до масштабнішої акції. Тим же командирам було виділено значні сили, справжня армія: 64 хоругви поляків (приблизно 3 тис. кінноти), чотири полки українських козаків – А. Войнаровського, Ф. Мировича, І. Бистрицького та полковника Карпа (загалом від 3-х до 4-х тис.), 110 шведів, а також татарський загін у 3 тис. вершників [171, с. 124]. Іншими словами, сили Я. Грудзинського вже досягали 10 тис. вояків. Він стрімко повів своє військо Прикарпаттям до Вісли, й далі – до Познані. Темп руху складав 12 миль за добу (тобто 75–80 км.) Початково союзникам удалося досягти успіху: під Познанню Грудзинський завдав поразки біля села Пиздря 1 (2) червня 1712 р. невеликому московському деташементу з трьох драгунських полків (2,5–3 тис. вояків), а деякі з них повстанці Урбановича навіть витіснили на територію Бранденбурга [227, с. 114]. На бік переможців перейшло чимало вояків коронного гетьмана А. Синявського, тепер у полковників Я. Грудзинського та К. Урбановича було близько 15 тис. бійців. Однак польські полководці припустилися помилки, розділивши свої сили приблизно порівну. При цьому татарські союзники, забравши 120 полонених московських солдатів, узагалі повернули додому.

У Великій Польщі залишилися з поляками лише козацькі полки. Проти союзників-каролінів було негайно виділено значні московські контингенти – корпус Р. Бауера (приблизно 7–9 полків) та гвардійський Преображенський полк. Отже, загалом було не менше 10 тис. регулярного війська. Їх підсилили загоном Бжуховецького зі складу лояльних до короля Авагуста II поляків, це ще близько 1 тис. вершників. 18 (19) червня біля Кротшина (Кротчан) недалеко від Познані вони розбили спочатку корпус Грудзинського, а потім і загоны

Урбановича. При цьому 180 полонених московських драгунів на чолі зі своїм полковником Ф. Гордоном було відбито. 6 тисяч поляків та козаків відступили до Сілезії (Шльонска), а згодом через карпатське Підгір'я повернулися до Карла XII [171, с. 125]. Надалі вірні Августу II коронні війська витіснили «станіславців» із захоплених фортець на Прикарпатті ще до початку вересня 1712 р. Спроба Карла XII створити в Речі Посполитій базу для повернення до влади короля Станіслава руками самих поляків у союзі з П. Орликом зазнала невдачі.

Але доля ще не остаточно відвернулася від Карла XII: тоді ж, у вересні 1712 р., генерал-фельдмаршал Магнус Стенбок, герой битви під Хельсінборгом, здійснив кидок зі Швеції до Померанії із 18-тисячною армією. Спочатку шведам удалося відкинути дансько-саксонські війська від Штральзунда, Ростока та Вісмара [308, с. 216]. Надалі М. Стенбок, очевидно, прагнув прорватися через Польщу назустріч королю та османам, що відновили бойові дії проти Москви. Однак 29 вересня 1712 р. сталася невдача шведського флоту: 95 транспортних кораблів були перехоплені данською ескадрою адмірала Гельденльове, а шведська ескадра адмірала Вахмейстера не змогла цьому завадити [477, с. 295, 296]. Хоч транспорти вже встигли висадити живу силу, але розвантажили лише половину гармат та постачання й боєприпасів. Їх нестача не дала змоги Стенбоку одержати достатніх ресурсів для продовження наступу на Польщу.

Шведський фельдмаршал почав відхід на захід, через Мекленбург до Голштінії. 9 (20 за н. ст.) грудня 1712 р. біля селища Гадебуш йому вдалося розгромити армію данського короля Фредеріка IV, на допомогу якому не встиг корпус О. Меншикова, хороброго рубаки, але нездатного полководця [308, с. 84]. Однак під тиском союзного дансько-саксонсько-московського війська, яке тепер очолив Петро I, що набагато переважало шведську армію, Стенбок змушений був відступити далі на захід, до фортеці Тоннінген. Хоч облога Тоннінгена тривала понад два місяці, аж до початку травня 1713 р., туркам ще з

кінця січня було очевидно, що стратегічний наступ останньої шведської армії зазнав невдачі.

До того ж поведінка шведського короля почала дратувати турецький уряд, який уважав, що вже досягнуто необхідної мети. А, можливо, свою роль почали відігравати й московські гроші в кишенях турецьких урядовців. Османи опинилися між двох вогнів – з одного боку, Карл XII був їм потрібен як чинник тиску на Петра I, що продовжував ставитися до шведського короля обережно та серйозно; з іншого – наполегливість навіть, до певної міри, фанатизм Карла, лякали турецьку сторону, не давали їй спокійно вийти з конфлікту з Москвою, були джерелом постійного неспокою на північних кордонах Туреччини. Неможливо не погодитися з такою оцінкою ситуації: «Карла з його болісно-прямолинійним та чесним характером, часто неприйнятним навіть для європейців, погано розуміли на Сході» [218, с. 68]. Розв'язати цей «гордіїв вузол» турки змогли руками татарського хана Девлет-Гірея II, дотепер надійного союзника та одnodумця Карла XII. У січні 1713 р. агентам Петра I та Августа II вдалося спровокувати розрив особистих стосунків короля Карла XII та хана Девлет-Гірея не без мовчазної згоди турецького великого візиря [218, с. 69]. Імпульсивність та необачність короля шведів стали фатальними в ситуації, коли фактично з жовтня 1712 р. Туреччина відмовилася від перемир'я та оголосила про продовження війни з Московською державою.

Кримський хан одержав від султана дозвіл чинити із королем на свій розсуд, якщо той відмовиться покинути Бендери, точніше Варницю, в супроводі татарського конвою та вирушити на північ, до своїх володінь. Девлет-Гірей привів до Бендер десятитисячний загін татар, а також одержав у своє підпорядкування загін яничарів зі складу місцевої залоги. Російський автор кінця XVIII ст. оцінює турецько-татарські сили у 12 тис. [227, с. 204]. Ці цифри суттєво відрізняються від даних, наведених Ф. Вольтером – нібито татар було аж 20 тисяч, а турок аж 6 тисяч [517, с. 175]. Проте, очевидно, що перевага мусульман була велетенською. Геть упертий недержавницький характер Карла

робив криваву сутичку неминучою. Ці події прийнято іменувати «калабаликом» (заворушенням). Між іншим, в українському суспільстві першої чверті XVIII ст. була поширена думка, що за лаштунками цього конфлікту стояв цар Петро, який «...збудив був...кримського хана та бендерського пашу на розгром у Бендері шведського короля і немало тим учинив королеві біду» [93, С. 281, 282].

Сили, що були в розпорядженні Карла, залишалися значними ще й під час лютого 1713 р. «калабалику». Він зібрав щонайменше тисячу оборонців, серед них озброєних слуг та канцеляристів. Бій тривав три доби (11–13 лютого), не стільки через героїзм шведів та їх імпровізовану фортецю «Нові Бендери», скільки через саботаж рядових воїнів, яничарів та татар, що відчували до короля певну симпатію. У джерелах знаходимо свідчення учасника цих подій турецького яничара Алі Абдалли, що потрапив у полон у березні того ж року: «...короля Швецького у Варниці в палатах, в яких він жив, за невихід з Турецької землі, за наказом Хана Кримського та Бендерського паші, яничарами було штурмовано... і було з ними 6 гармат та діставали його, Короля, з чималими труднощами, оскільки шведів при ньому було близько 1000 чоловік та через жорстокий його опір яничари запалили палатні дахи, від цього вогню король був змушений з палат з людьми своїми вийти, та й самого його, Короля, поранено двічі: в руку та у скроню... Пожитки його королівські та коней пограбували яничари і татари, хто що бажав; побито шведів у палатах близько 100 чоловік; яничар же забито з 200 чоловік та поранених багато. Воєвода Київський зі своїми людьми нікуди не втручався, тому звеліли їм жити як і раніше, в Бендерах» [132, с. 374]. Процитовані свідчення не залишають сумнівів, що польських жовнірів Юзефа Потоцького ні турки, ні татари не плутали з шведськими солдатами короля Карла XII і тому не може йти мова про подвійний облік, коли б до вояків Карла XII зарахували його польських чи українських союзників.

Щодо союзників, то Т. Чухліб стверджує, нібито в «калабалику» 11–12 лютого 1713 р. Пилип Орлик та кілька десятків козаків билися поруч з трьомастами гвардійців Карла XII проти 20 тис. татар та 6 тис. турок [460, с. 28]. Навпаки, Й.-Х. Енгель повідомляв, що Орлик, як і поляки, уник участі у сутичці Карла XII з татарами через те, що нібито взяв шлюб з туркенею та перейшов у іслам. Щоправда, сам Енгель таким аргументам не дуже вірить [255, с. 402]. Відомо також, що разом із королем у «калабалику» брав участь та був важко поранений польський полковник К. Урбанович. Б. Крупницький наводить цитату з його листа від 21 лютого 1713 р.: «Я наскрізь простріляний... Наші поляки покинули короля у безсоромний спосіб» [319, с. 60]. Можемо стверджувати напевне участь лише одного запорожця, Хоми Митлушенка, матеріали допиту якого використовував, наприклад, В. Артамонов, але ввів їх до широкого наукового обігу пізніше П. Кротов [312, с. 114–124]. Цей козак перебував у Варниці як слуга шведського гоф-маршала Г.Х. фон Мюллерна та разом з ним узяв участь у захисті королівської резиденції [312, с. 120–122]. Про участь інших запорожців чи орликівців у бою сам Х. Митлушенко не згадує.

Сама сутичка тривала ще від початку лютого 1713 р., коли Девлет-Гірей наказав заблокувати підвіз до табору короля фуражу та води, а кількох молдован, що пробували порушити його наказ, розпорядився стратити [312, с. 119]. Карл не піддався економічному тиску колишнього одностумця та союзника, а наказав застрелити 75 своїх найкращих коней, свого часу подарованих султаном, і, дозволивши піти своїм польським та українським союзникам з Варниці, сів в облогу у власному укріпленому таборі зі шведами. У перший день бою, 10 лютого, татари й турки діяли не дуже наполегливо, давши кілька гарматних пострілів, але шведи боронилися запекло й, утративши до 30 захисників, завдали рушничним вогнем воїнам хана чималих утрат, до 600 осіб, за свідченнями Митлушенка [312, с. 121]. Наступного дня Девлет-Гірей розпорядився підпалити дахи королівського палацу-фортеці. Король наказав рядовим воїнам, а їх було близько 200, скласти зброю перед яничарами,

сам же з офіцерами продовжував чинити опір, незважаючи на загибель від вогню ще трьох своїх соратників [312, с. 121]. Зрештою, двічі поранений, але з почуттям гідності, він потрапив у полон, очевидно, до турків, а не татар.

Арешт короля та його соратників і висилка їх до турецької Дідімотіки відкрила шлях до остаточного урегулювання московсько-турецьких відносин. Водночас, султанський уряд не хотів остаточно рвати зі своїми європейськими союзниками. Скориставшись демаршем французького посла в Стамбулі Дезальєра, султан наказав провести показове слідство щодо подій у Бендерах. Відповідальність за події під час «калабалику» було покладено на кримського хана, що нібито вчинив самоуправство, та яничарський підрозділ, який там перебував. У березні 1713 р. в Бендери було направлено великого візира Сулейман-пашу для проведення слідства. Є підстави вважати, що султан дав йому вказівки, аби спустити розслідування на гальмах. Однак несподівано у справу втрутився чинник яничарського війська. На цей час яничари вже неодноразово втручалися в династійні конфлікти султанів, вирішили вони показати свою силу і зараз. Яничари, зібрані в таборі під Адріанополем (Едірне), відмовилися приймати подарунки від султана й вимагали негайно покарати учасників нападу на резиденцію шведського короля у Варниці. Під тиском яничарських військ візир змушений був видати їм на розправу 36 татарських офіцерів, 95 яничарів та їхнього агу, що брали активну участь у «калабалику». Всіх їх було страчено [485, с. 460–463]. Візиру вдалося врятувати тільки бобруйського старосту Сапегу, причетного до антишведських дій, якого було відправлено під конвоєм із 150 вершників до Константинополя [485, с. 459].

Двічі поранений шведський король перебував фактично під домашнім арештом турків у Дідімотиці (турецька назва – Демирташ) протягом наступних одинадцяти місяців. Поруч з ним мешкав ескорт з 80 шведських підданих та 300 турецьких охоронців [236, с. 422]. За цей час король одужав від поранень під час «калабалику», півтора місяця хворів на малярію, від чого ледве не

помер. Більшість же каролінів продовжували мешкати в Молдавії, де в цей час перебував король в екзилі Ст. Лещинський. Ситуація для українських спільників у край погіршилася, а козацька верхівка була деморалізованою розірваними зв'язками з іншими союзниками, насамперед Карлом XII.

5.3. Геополітичні наслідки українсько-шведського військового союзу

Умови Адріанопольського миру, укладеного влітку 1713 р., загалом повторювали умови Прутського перемир'я 1711 р. [208, с. 156–159]. Але ще до його підписання у 1712 р. московити з території Правобережної України виселили за Дніпро 200 тисяч козацького населення, аби не створювати необхідної матеріально-ресурсної бази для відновлення в цьому районі Гетьманату П. Орлика [463, с. 19]. Детальний розгляд цієї акції здійснено було свого часу М. Крикуном [309, с. 393–444]. Між іншим, М. Крикун покладає відповідальність за ініціювання цього плану на гетьмана І. Скоропадського, хоч наводить лише непрямі докази [309, с. 401]. О. Гуржій у своєму дослідженні взагалі не пов'язує ці події з гетьманом І. Скоропадським [241]. На нашу думку, згін українського населення відбувся б і без ініціативи Скоропадського, адже цілком уписувався у «Жовківський план» Петра І. Цар передбачав виселення козацького населення правобережних полків одразу після укладення перемир'я: «Козаків, що бунтували, вивести до Москви ближче, а інших за Дніпро перевести. І які міста та місцини написано у Вічний мир з поляками... всі спалити та розорити» [77, с. 56]. Інакше кажучи, події 1711–1712 рр. лише продовжували аналогічні події 1708–1709 рр., коли московські війська руйнували й палили білоруські та українські міста й села перед наступом ворожих військ.

Однак повернемося до викладок М. Крикуна. За його даними, виселення українського населення здійснювали на території в 35,5 тис. кв. км з населенням у 197 тис. мешканців на початок 1711 р. [309, с. 422]. Частина цього населення на початок 1712 року або загинула, або втекла, або опинилася в татарському полоні. На лівий берег Дніпра реально було виселено 125 тисяч козаків та їх родин [309, с. 419]. Безпосереднє здійснення цієї акції було покладено на частини генерал-лейтенанта К.-Е. Ренне. Їх загальна кількість складала 5720 бійців регулярних та 1500 з нерегулярних полків – донських козаків та полків «молдавського Мазепи» Д. Кантеміра [309, с. 411, 412]. У ході цієї репресивної акції було зруйновано щонайменше десять правобережних містечок, серед яких був Немирів. Кілька фортець – Черкаси, Лисянка, Корсунь та Канів– ще повинні були деякий час утримуватися московськими гарнізонами [309, с. 413].

Намагаючись запобігти цим репресивним крокам царського уряду, орликівці здійснили новий похід у листопаді-грудні 1712 р. під Умань на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком. Проте українці зазнали невдачі 4 (5) грудня 1712 р. у бою з 12-тис. польським коронним військом М. Любомирського, під чию оруду повинні були повернутися ці землі [461, с. 28]. Бої за Правобережну Україну тривали і наступного року, але сили, виділені П. Орликом Д. Горленку були надто невеликими аби добитися помітних успіхів. Із загоном у 250 козаків наказний гетьман спромігся на деякий час здобути Брацлав, а загін сотника Швачки оволодів у квітні 1713 р. Богуславом [64, с. 194, 770]. Ймовірно, до цього ж часу відноситься згадка В. Антоновичем бою біля Погребищ між запорізьким загоном Перебийноса та авангардом польської коронної армії [64, с. 193]. Хоч запоржці перемогли в цьому бою, розвинути успіх через нечисленність, вони не змогли. Та й спустошені землі правобережних полків мали дуже незначні людські та матеріальні ресурси для підтримки орликівців, тому поляки витіснили їх уже влітку того ж року назад до Молдавії.

Варто відзначити цікаву особливість військового керівництва бойовими операціями українських військ. Якщо гетьман І. Мазепа, за незначними винятками, намагався керувати козацькими військами особисто, то його наступник здійснив командування лише однією операцією – походом під Білу Церкву взимку 1711 р. Надалі командування українськими контингентами здійснювали Ф. Мирович або Д. Горленко. Стосунки П. Орлика з А. Войнаровським, що був одним із перевірених воєнних командирів І. Мазепи було зіпсовано ще наприкінці 1709 р., тому випадки, коли б А. Войнаровський керував військовими операціями нам не відомі.

Остаточні шанси на боротьбу за Україну (чи хоч би за її частину) П. Орлик утратив навесні 1714 р., коли Османська держава уклала угоду з Річчю Посполитою про визнання за останньою суверенітету над Правобережною Україною [464, с. 257]. Це означало, що П. Орлик не може розраховувати на збереження гетьманської булави хоч би над Правобережжям під протекторатом Туреччини. Річ Посполита залишалася військовим спільником Петра I і статус Орлика не визнала б ні за яких умов. Крапку було поставлено в жовтні 1714 р., коли гетьман в екзилі змушений був виїхати разом з Карлом XII за межі Туреччини. Щоправда, в іншій праці Т. Чухліб чомусь пише про від'їзд Орлика до Швеції у червні 1714 р., тобто навіть раніше короля, що є явною помилкою [463, с. 29]. Відомо, що П. Орлик прибув до шведських володінь (до Штральзунда) лише наприкінці жовтня 1714 р. [196, с. 327]. Ще раніше покинув Бендери з більшістю своїх людей запорізький кошовий К. Гордієнко, пішовши на Олешківську Січ наприкінці березня 1712 р. [463, с. 95].

Щоправда, є не зовсім зрозуміла вказівка Й.-Х. Енгеля ніби ще й у 1715 р. Орлик у союзі з татарами здійснив якісь наскоки на Лівобережну Україну, що змусило війська гетьмана І. Скоропадського влаштуватися на зимівлю у Гадячі [255, с. 405]. Вважаємо, що тут австрійський історик допустив хронологічну

помилку щодо П. Орлика, або ж подібний наскок на Лівобережну Україну татари вчинили самостійно.

Повертаючись ще раз до питання про кількість шведських «гостей-утікачів» на території Османської імперії, можна говорити про таке. На кінець вересня 1714 р. природних шведів було приблизно 1350 осіб. Однак слід мати на увазі, що якась кількість шведів залишилися в Туреччині, бо прийняли іслам, і такі випадки були непоодинокі: наприклад, майже напередодні виступу на Батьківщину відмовився повертатися драбант Ю. Крусе [236, с. 437]. Згадаймо, що драбанти були ротою безпосередньої охорони короля, тобто в матеріальному плані відчували себе краще, ніж рядові шведи, а значить, мотивів залишатися в Туреччині також мали менше. Протягом року перед поверненням частина шведів були інтерновані турками в містечку Дідімотіка поблизу Адріанополя (сучасне турецьке Едірне). Основна маса шведів залишалася в Бендерах під приводом генерала А. Спаре. У Дідімотиці вибухнула епідемія малярії, яка забрала невідому, але значну кількість шведів [236, с. 426]. Якщо взяти це до уваги, то можна вважати, що на початку 1713 р. шведів на території Османської держави було як мінімум 1500 осіб, саме на таку кількість указує один з учасників подій Т. Б'єльке [236, с. 415].

Причиною висилання шведського короля та його вояків до Дідімотіки у лютому 1713 р. став уже згаданий раніше так званий «калабалик» (заворушення), коли Карл XII відмовився покидати Бендери і туркам довелося застосувати силу. Під час цього бою загинуло щонайменше 12–15 шведських солдатів та офіцерів [236, с. 420]. Деяка кількість шведів виїхала з Бендер раніше, зокрема і за завданням свого короля. Кількох таких офіцерів, що супроводжували генерала Мейєрфельта, в жовтні 1709 р. зустрічав у Відні царський посол Йоганн Урбіх [75, с. 1310]. У розмові з ними Урбіх дізнався, що шведи були здивовані фактом затримки московської погоні одразу після Полтавської перемоги: «Також оголошують, що з нашого боку йому такий тривалий час аж навіть чотири дні вільних дали для відступу, а інакше б він

змушений був здаватися, якби на нього негайно після першої акції почали наступ» [75, с. 1311]. У цій же групі повертався на Батьківщину і словацький пастор Д. Крман зі своїм товаришем, але, звісно, до Відня він не доїхав, повернувши до Словаччини раніше [252, с. 13].

Найбільшою ж утратою короля після трохи несподіваного порятунку під Переволочною став бій під Чернівцями, на території васальної османам Молдавії. У вересні 1709 р. загін полковника та генерал-квартирмейстера Юлленкрука, відправлений Карлом XII, втратив у сутичці під Чернівцями майже 600 осіб, з яких 551 потрапили в полон, про деталі цього бою та його юридичні наслідки дисертант вже говорив раніше. Слід також пам'ятати, що в бою на переправі через Південний Буг 7 (8-го) липня 1709 р. загинуло та потрапило в полон понад 400 каролінців. Серед них не всі були шведами, але, очевидно, що абсолютна більшість належали все-таки до підданих короля. Нам удалося з'ясувати, що серед полонених у цьому бою був, щонайменше, один поляк, чи, можливо, українець з волоського полку – Трохим Войт [307, с. 86]. Щоправда, і в тому, і в тому випадку мова йде про вояка королівської армії, адже ні польські контингенти, ні волоський полк не фігурують у джерелах як самостійні одиниці, а лише як складові шведської армії [411, с. 37]. Можливо, до числа полонених включено мазепинців. Наприклад, відомо, що козаки Скоропадського чи то захопили в полон, чи то затримали дезертирів з числа слуг гетьмана Мазепи, нібито вже на Бузі [75, с. 1153]. Виходить, що в цих двох боях Карл XII утратив близько тисячі воїнів, а отже, мав щонайменше дві з половиною тисячі одразу після переправи через Дніпро, рахуючи й тих, що переправилися самотужки. Наприклад, про один з таких загонів згадує Б. Григор'єв: «На шляху до Бендер (в Суклії) шведів нагнав турецький офіцер із Очакова з загonom у 36 шведів і 150 запорожців, які самостійно дісталися до Очакова з Переволочни» [236, с. 378].

Перебуваючи в Бендерах, Карл XII не мав змоги поповнювати свій загін: зі Швеції до нього пробиралися лише поодинокі посланці на кшталт Отто

Клінковштрьома, який виконував дипломатичні доручення короля в Кримському ханстві, але вже в січні 1710 р. був захоплений у полон польськими союзниками Петра I [113, с. 214]. Коли в грудні 1710 р. татарський хан розпочав активні дії в Україні, у складі двох його корпусів, крім татар, нараховувалося 740 шведів, 5 тис. поляків, понад 9 тис. запорожців [363, с. 99, 100]. Щоправда, кількість запорожців могла зрости внаслідок приєднання до Гордієнка тих козаків, що переховувалися після розгрому Січі на Бузі чи в пониззі Дніпра. Навесні 1711 р. внаслідок татарського набігу на Слобідську Україну вдалося визволити 32 полонених шведи, яких згодом передали королю [171, с. 166]. Вказівка на те, що до шведського війська турки відпустили 300 раніше полонених шведів, насправді стосується літа 1707 р., коли шведська армія тільки збиралася виступати на схід із «гостинної» Саксонії [398, с. 29]. Не підтвержені джерелами дані В. Артамонова, нібито запорожці продали туркам 400 шведів, захоплених ними після переправи через Дніпро [167, с. 118]. Навіть якщо допустити таку ймовірність, це загалом не впливає на висновки про кількість шведів, що переправилися, адже В. Артамонов наголошує, що запорожці захопили їх уже за Дніпром. До того ж, як вважає автор, так зване поповнення з тридцяти двох шведів, згаданих раніше, можна ігнорувати, бо зі шведського табору протягом 1710–1711 рр. утекло кільканадцять дезертирів не шведського походження – брандербуржців, ліфляндців та інших [167, с. 175]. Узагалі свідчення цих дезертирів значною мірою дезорієнтували московське командування, бо в них повідомлялося, що, наприклад, у вересні 1711 р. з Карлом XII перебували лише 540 шведів, серед них 130 офіцерів та 60 драбантів його особистої охорони, а також по 2 тис. поляків Ю. Потоцького та запорожців кошового К. Гордієнка і ще 8 тис. українців, напевне, орликівців [227, с. 5]. Але вже напередодні «калабалика», тобто через півтора року, джерела фіксують ту ж саму кількість поляків, дещо менше українських козаків – 6 тис., зате шведів уже 1200 [227, с. 133]. Якась частина шведського загону потрапила до Кримського ханства ще в 1709 р., де, як ми вже зазначали,

перебувало шведське посольство на чолі з полковником Лагербергом та його помічниками – капітаном О. Врангелем та лейтенантом К. Скадером [219, с. 73]. Щоправда, чисельність шведів у Криму достеменно не відома, як нам здається, вона могла досягати кількох десятків осіб. Вислано їх було з ханства тільки наприкінці 1711 р. під тиском Туреччини, яка не бажала втрачати через такі дрібниці результати Прутського перемир'я.

Говорячи про глобальніші наслідки подій під Полтавою та Переволочною, не можна не згадати слова М. Костомарова: «Полтавська перемога зробила Карла надовго безпечним Петру, і одразу Петро змінив свій тон по відношенню до Малоросії» [305, с. 406]. Це негайно позначилося на становищі Гетьманської України в Московській державі. Варто пам'ятати, що гетьман І. Скоропадський, якого Т. Чухліб називає «альтернативним» [467, с. 173, 174], перебував у невизначеному правовому статусі аж до липня 1709 р. Лише після перемоги під Полтавою цар вирішив унормувати становище І. Скоропадського. З одного боку, Петро I погодився затвердити гетьману т. зв. Решетилівські пункти, а з іншого, пам'ятаючи його колишню близькість до І. Мазепи, призначив ще й свого резидента А. Ізмайлова, аби ще дужче обмежити його повноваження.

Ще одним прямим наслідком поразки українсько-шведських союзників стала постійна дислокація в Гетьманщині значних з'єднань московської армії – до 10 полків, переважно драгунських (до 10 тис. осіб), крім постійних московських гарнізонів, що перебували тут і раніше (до 5 тис. солдатів). Про непрості відносини цих військ з українським населенням ми вже згадували у третьому розділі нашої дисертації (с. 165 – 167). Якщо у 1710–1713 рр. перебування цих військ пояснювалося війною з Османською державою, то надалі Петро I не вважав за необхідне якимось виправдовувати їх перебування в Гетьманщині. У 1722 р. з цих полків було створено постійну окупаційну армію – Український корпус на чолі з генерал-лейтенантом Й.-Г. фон Вейсбахом.

До кінця 1715 р. Карл XII тримався у фортеці Штральзунд, яка перебувала в облозі союзних військ. Разом з ним увесь час перебував і загін українців на чолі з Пилипом Орликом. Однак сили королівства були вже на межі, тому відстояти останнє володіння Швеції на південному березі Балтійського моря не вдалося. Разом з Карлом XII у Швецію евакуювався і гетьман в екзилі П. Орлик. Можна лише дивуватися наполегливій та непохитній позиції скандинавського монарха, його вірі в Господнє провидіння. Карл не лише не склав зброї, не лише продовжив наступальні акції, він не поїхав до Стокгольма, оскільки дав слово повернутися туди лише переможцем. Невідомо, як чинив би Карл XII надалі, якби ворожа куля не обірвала його життя наприкінці 1718 р. під стінами норвезької фортеці Фредеріксгаль. Його смерть обірвала династію Пфальц-Цвайбрюккен на шведському троні. Сестра Карла XII Ульріка-Елеонора змушена була звести на трон свого чоловіка Фредеріка Гессенського, а всі ці події незабаром змінили й долю українських емігрантів у Швеції.

Якщо ж вести мову про долю Гетьманщини після полтавської битви, то перед нами постає достатньо сумна картина. Переможець змусив українське населення заплатити повну ціну за принципом «Горе переможеним!». Жорстоке ставлення до українців відзначають і європейські сучасники, зокрема, у спогадах німця Вебера, опублікованих 1720 р. у Франкфурті, описано звірства О. Меншикова проти мазепинців: «Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і являє скрізь страшну картину варварства переможців» [138, с. 82]. С. Павленко, зокрема, спираючись на вказівки Крьокшина, вважає, що в Україні було знищено до 30 тис. мазепинців [372, с. 336]. Як бачимо, рух за самостійність України був досить масовим. Непрямим підтвердженням масштабності антимосковського руху можна вважати той факт, що політичні судові процеси проти мазепинців тривали до кінця Північної війни і навіть дещо довше [195, с. 120].

Зрозуміло, що значними були й матеріальні втрати. Землі мазепинської старшини потрапили під конфіскацію і стали «нагородним фондом» для прибічників Петра та царських урядовців. Власне, подібні факти мали місце ще у 1708 р., коли результат війни був не визначений, однак жадібна та зрадлива старшина вже намагалася перерозподілити власність. У грудні 1708 р. переяславський полковник С. Томара, прибічник щойно обраного гетьманом І. Скоропадського, своїм універсалом надав у власність с. Виползки своєму полковому писарю Я. Рустановському [42]. Не чекаючи закінчення війни, в 1717 р. універсалом І. Скоропадського будинок прибічника І. Мазепи чигиринського полковника К. Мокієвського в Києві та маєток іншого «мазепинця» полковника Д. Дмитрашки на Переяславщині було надано перекладачеві з молдавської та волоської мов Ф. Корбі [51, арк. 1]. Судячи з імені, Ф. Корба та Д. Дмитрашко були етнічними земляками. Подібну ж ситуацію спостерігаємо і в околицях Полтави. Маєтки полтавської полкової старшини було конфісовано і згодом значна їх частина (прилеглі села, млини, земельні угіддя) повернуто у власність міста. О. Коваленко подає назви 14 населених пунктів поблизу Полтави, що повністю чи частково належали опальній мазепинській старшині [297, с. 64]. На подібні факти звертали увагу ще дослідники ХІХ століття. Зокрема, П. Кितिцин указував, що село Крутий Берег (за 3 км від Полтави) належало родині полтавського полковника Герцика. Після 1709 р. воно було конфісоване та передане значковому товаришеві І. Чарнишу як компенсація за перебування в полоні у січовиків, а згодом у шведів [289, с. 343]. Переділ майна мазепинців тривав не лише в роки Великої Північної війни, але й довго після неї. Так, восени 1723 р., тобто вже після утворення першої Малоросійської колегії, у Чернігівському та Стародубському полках почали складати реєстри сіл, які свого часу належали прибічникам колишнього гетьмана І. Мазепи [30; 31; 32]. Таких сіл було небагато, всі вони давно опинилися в руках нових власників, але корені мазепинського руху продовжували лякати можновладців нової імперії.

Ще одну тривожну тенденцію відзначив Д. Бантиш-Каменський: «В Україні до гетьмана Скоропадського росіяни не мали жодних володінь» [176, с. 135]. Майже одразу після Полтавської битви почалося поступове скуповування земель («грунтів») українських козаків та посполитих московськими офіцерами. Зокрема, вже у 1711 р. відмічено такі факти для села Талалаївка поблизу Ніжина [38, арк. 19, 27, 63, 64, 64 (зв.)]. Навіть в останній рік Великої Північної війни генерал-лейтенант Й.-Б. фон Вейзбах захоплював майно полтавської старшини під приводом того, що воно раніше належало прибічникам І. Мазепи – полковому обозному Дорошу та полковому судді І. Красноперому [27]. Продовжував подібну практику командувач щойно утвореного Українського корпусу і в подальшому [29, арк.4-8]. Мали місце й інші заходи адміністративного характеру. Зокрема, відомо, що незабаром після Полтавської перемоги з Гадяцького полку, який майже весь належав до гетьманського рангу, було вилучено містечко Котельва й передано його до складу Охтирського полку [348, с. 325]. Підтекст такої адміністративної зміни полягав у тому, що не просто зменшувався масив рангових земель гетьмана Війська Запорізького, але було збільшено території Слобідської України, яка підпорядковувалася московському уряду і залишалася поза межами Гетьманської України. Крім того, у такий спосіб мешканців Котельви було покарано за лояльність до І. Мазепи та його шведських союзників [339, с. 77]. Переслідувань зазнали навіть віддалені родичі І. Мазепи. Скажімо, О. Гуржій наводить факти утисків удови давно померлого гетьманового небожа І. Обідовського [241, с. 85]. Який стосунок до «революції» І. Мазепи мала нещасна жінка – важко собі уявити.

Царський уряд виявляв наполегливість і в переслідуванні своїх ворогів навіть за кордоном. Наприклад, у жовтні 1716 р. московити, нехтуючи суверенітетом вільного міста Гамбург, заарештували Андрія Войнаровського, небожа Мазепи та його однодумця. Войнаровського вивезли до Петербурга, де спочатку він перебував у казематах Петропавлівської фортеці, а з 1723 р. – на

засланні у Якутську, де й помер після 1740 р. [372, с. 74]. Його ж сім'я залишилася жити у Швеції. Цікаві деталі щодо арешту А. Войнаровського повідомляє Й.-Х. Енгель. Войнаровський тривалий час жив у Відні та Бреслау (Вроцлав), а наприкінці літа 1716 р. прямував через Гамбург до Швеції, можливо, під гарантії графині А. Кенігсмарк, коханки короля Речі Посполитої Августа II. Дізнавшись про появу Войнаровського в Гамбурзі, Петро I, що перебував у цей час у Копенгагені, наказав своєму резидентові Беттіхеру вимагати його видачі. Аби зробити цю вимогу переконливішою, на кордони Гамбурзької області генерал-фельдмаршал Шереметьєв відправив чималий загін з дивізії князя А. Рєпніна. Піддавшись московському тиску, уряд Гамбурга затримав мазепиного небожа. На гамбурзький магістрат тиснув також і уряд Швеції, заявляючи, що Войнаровський перебуває на шведській службі і не є московським підданим. До цих зусиль також долучився австрійський імператор, указавши очільникам Гамбурга, що, видавши Войнаровського, вони порушать нейтралітет імперії щодо учасників Північної війни. Все це затягло видачу Войнаровського росіянам до 24 листопада 1716 р., але все ж таки Гамбург злякався присутності військових контингентів армії Петра I на своїх кордонах і задовольнив його вимоги [255 с. 406].

Дещо пізніше відбулися зміни і в долі інших українських емігрантів до Швеції. Певний час вони разом з П. Орликом також перебували в Штральзунді, але напередодні здачі фортеці разом з Карлом XII евакуювалися в Скандинавію. Проте через деякий час після загибелі короля П. Орлик змушений був залишити Швецію разом із сім'єю, тим самим розв'язуючи руки шведському уряду для переговорів з Москвою. Про поневіряння Орлика центральною та південною Європою можна детально дізнатися зі сторінок його «Діаріуша» [130;154]. Утім, П. Орлик не втрачав надій і докладав зусиль для збирання інформації про ситуацію в Гетьманщині та настрої її населення. Ім'я одного з таких симпатиків гетьмана в екзилі зберегла архівна справа 1723 р. – лубенчанин Григорій Шаргородський [33].

Перемога над Швецією далася Росії величезним напруженням сил. За перші п'ятнадцять років Північної війни (до кінця 1714 р.) було навербовано та рекрутовано 330976 осіб для армії та флоту [291, с. 115]. З цієї кількості до 33 тис. рекрутів або дезертирувало, або померло дорогою. Втрати були настільки важкими, що довелося розширити рекрутський вік замість 15–40 років до 12–50 років, щоправда, рекрути дуже молоді та дуже літні залучалися до служби на флоті, вивільняючи резерви для сухопутної армії. При цьому слід пам'ятати, що бойові дії на землях власне Московії практично не велися і цивільне московитське населення потерпало лише від дій власних урядовців. До речі, й офіцерське життя в армії Петра I було несолодким. Відомо, що навіть у 1716 р., коли перемога над Швецією вже вимальовувалася досить чітко, з кораблів царського флоту тікали гардемарини (кандидати в офіцери, здебільшого дворяни), аби вступити рядовими солдатами в армію Данії. Причому, це були не найгірші вояки, адже, наприклад, дезертир Кастюрін був відібраний особисто царем для навчання у Венеції, а значить, вирізнявся й розумом, і довірою монарха [101, стлб. 11].

Ілюстрацією геополітичних наслідків поразки українсько-шведських союзників у 1709 р. можуть бути такі цифри. За сорок років з 1678 до 1719 рр. населення московитських областей зросло на 42 % (з 4,8 млн. осіб до 6,5 млн.), а населення української Гетьманщини, навпаки, скоротилося на 17 % (з 845 тис. осіб до 700 тис.) [217, с. 192]. Важче оцінити людські та матеріальні втрати інших українських земель. Найгіршою була ситуація у Вольностях Запорізьких. Чітка й послідовна антимосковська позиція привела до руйнації Січі, ліквідації Коша в межах Московської держави, дещо пом'якшеною тією обставиною, що її суверенітет над запорізькими землями було втрачено внаслідок Адріанопольського миру 1713 р., а кошова організація Війська Запорізького Низового збереглася на території, підконтрольній Кримському ханству (Олешківська та Кам'янська Січі). До 30 тисяч осіб загинули чи були змушені до еміграції, землі Коша практично спустіли. Показовий факт: одразу після

укладання Адріанопольського миру поновилися торгово-економічні зв'язки запорожців з Полтавщиною. Вже в листопаді 1713 р. 40 полтавських купців отримали офіційний дозвіл московської влади на відвідини Січі на території Кримського ханства [6, арк. 5]. Наслідки подій 1709 р. було переглянуто лише через 24 роки, з поверненням нового покоління запорожців на Нову Січ.

Наслідки для Гетьманщини, на перший погляд, були менш катастрофічними: лише одне значне місто Батурин було поруйноване і більше ніколи не змогло відновити свого значення як адміністративного центру. Втрати населення досягали кількох десятків тисяч загиблих та до десяти тисяч, що відійшли на еміграцію, усього до 50 тис. осіб. Продуктивні сили теж зазнали значних утрат, переважно на територіях Стародубського, Гадяцького та Полтавського полків. Майже не постраждали території Київського, Переяславського та Миргородського полків. Якщо людські втрати незабаром було нівельовано переселенням великих мас людей з Правобережної України, то значно гіршими від економічних та демографічних утрат стали політичні та моральні наслідки.

Насамперед, гетьмана було позбавлено можливості прямого керівництва своїми підрозділами. Якщо в 1707 р. О. Меншиков через голову гетьмана І. Мазепи пробував наказувати компанійському полковникові А. Танському, то в 1712–1713 рр. гетьмана І. Скоропадського було прямо підпорядковано генерал-фельдмаршалу Б. Шереметьєву [467, с. 180]. Зокрема, на вимогу Б. Шереметьєва новий гетьман змушений був відправити 12 тис. козаків на реконструкцію та будівництво фортець у Полтаві, Переяславі, Глухові, Ніжині та Чернігові [467, с. 180, 210]. Хоч влада гетьмана продовжувала існувати, вона все більше перетворювалася в декоративний інститут. Майже одразу після від'їзду Карла XII та П. Орлика за межі Османської держави, вже в січні 1715 р. Петро I позбавив І. Скоропадського права прямого призначення на уряд полковників. За гетьманом було залишено лише можливість подавати дві-три кандидатури на затвердження цареві [467, с. 183]. Утім, маємо приклад такого

обмеження прав гетьмана ще раніше, в 1712 р., коли на Київський полк було призначено, всупреч бажанню І. Скоропадського, А. Танського замість померлого полковника Ф. Вольського-Коровченка [233, с. 78]. В. Щербак підсумував сім основних ґрунтовних змін, що погіршили ставновище Гетьманщини: постійна резидентура царя при гетьманові; пряме втручання московського монарха у виборчі традиції козацтва; подвоєння кількості московських гарнізонів; категорична заборона контактів із Запоріжжям; встановлення контролю над українським книгодрукуванням та пограбування українських книгозбірень; з 1718 р. діяла заборона на обрання митрополита Київського; від 1721 р. здійснювалось постійне втручання у місцеве судочинство [481, с. 12]. Додамо, крім того, ще й постійні спроби уніфікації грошових систем України та Московії (Російської імперії). Отже, відбулося подальше встановлення жорсткого контролю за козачою адміністрацією, поступове згортання автономії, яке вилилося в заборону обрання гетьмана у 1722 р., введення зовнішньої адміністрації – Малоросійської колегії. Якби не специфіка абсолютистських режимів, зав'язаних на конкретну постать монарха-вождя, питання поглинення Гетьманщини Московською державою було б вирішено на півстоліття раніше. А так українська старшина змогла у 1727 р. правдами й неправдами домогтися відновлення примарної автономії Гетьманщини та затримати процес поглинання української нації російською [179, с. 67, 68].

Військові операції на теренах Гетьманщини уповільнили зростання тут населення. Так, ревізією 1729 р. зафіксована наявність 1, 385 млн. мешканців, зокрема, майже 70 тис. осіб належали до козацького стану [87, с. 62]. Порівняно з початком століття маємо 50% приріст. Але ж не забудемо, що це не лише природне зростання, а й результат переселення майже 200 тис. мешканців Правобережної України, а значить населення Гетьманщини збільшилося у природний спосіб максимум на 30 %.

Ще один аспект підкреслює американський історик П. Бушкович. На його думку, за часів І. Мазепи між російським дворянством та українською шляхтою «неформальних зв'язків не спостерігалось. Судячи з усього, не укладалось шлюбів між ними; немає даних про зв'язки Мазепи та старшини з фракціями при дворі Петра» [210, с. 85]. П. Бушкович вважає, що лише з 1717 р. «почалась тривала історія шлюбів між представниками козацької старшини та російської знаті, а також входження українців до лав російської аристократії та уряду» [210, с. 85].

Поразка українсько–шведського союзу привела до зростання глибоких негативних явищ, на які вказав Л. Зашкільняк: «У XVIII ст. спостерігається занепад освіти і науки, який був наслідком політики самодержавства, спрямованої на ліквідацію автономних прав українського народу» [269, с.104]. Ще одну ганебну тенденцію як наслідок поразки мазепинського руху відзначили В. Смолій та В. Степанков. На їхню думку, серед широких верств українського населення почав формуватися тип «малороса» [428, с. 213]. Цей комплекс до певної міри існує навіть у сучасному суспільстві. Це стало безпосереднім наслідком того, що Північна війна практично не зачепила власне московські землі, зате інтенсивно пройшлася українською територією.

Дуже важкими були, на нашу думку, наслідки для Правобережної України. Її територія перебувала під військовим тиском практично безперервно від початку Великої Північної війни. Спочатку ці землі постраждали від бойових дій під час повстання С. Самуся та С. Палія (1702–1704 роки). Після короткого перепочинку під булавою І. Мазепи в 1705–1707 рр. ці землі знову стали зоною військових операцій прибічників короля Ст. Лещинського та промосковських сил гетьмана А. Синявського в союзі з корпусом генерал-фельдмаршал-лейтенанта Г. Гольца, куди входили й кілька полків з Гетьманщини (1708–1709 рр.), згодом тут відбувалися бої об'єднаного корпусу П. Орлика, Ю. Потоцького та кримського хана під Білою Церквою, пізніше через ці землі рухалася армія Петра І під час Прутського походу, здійснювалися

самостійні акції орликівців біля Умані (1711–1712 рр.). Отже, близько десяти років тут тривали бої або ж постої (стації) ворожих армій. Усі ці події завдали чималих матеріальних та людських утрат, однак найтяжчого удару завдало переселення великих мас населення з Правобережної України на Лівий берег, як ми вже згадували, переселено було майже 200 тис. осіб [461, с. 34]. Фактично цей регіон України запустів. Внаслідок цього польська адміністрація назавжди ліквідувала полково-сотенний устрій на цих землях. Таку криваву ціну було заплачено за бажання Московського царя іменуватися Російським імператором.

Після Ніштадту розпочався процес формального визнання цього титулу за московськими монархами. Першим наприкінці 1721 р. став «новий король» Пруссії Фрідріх-Вільгельм I, чий батько одержав титул короля лише у 1701 році, саме завдяки Північній війні. Тоді ж визнали титул і Нідерланди, де фактично існувала республіка у 1702–1747 рр., а також Венеційська республіка. Суб'єктивні симпатії цих держав цілком очевидні. Швеція погодилася з імператорськими претензіями Петра у 1723 р. Смерть Петра I затримала визнання імператорського титулу аж до 1739 р., коли після поразки у війні з Росією, цей титул визнала Туреччина. В середині 1740-х титул визнали провідні держави Європи – Австрія, Великобританія та Франція [355, с. 387]. Це стало наслідком державного перевороту на користь доньки Петра Єлизавети та перемоги Росії у другій війні зі Швецією, а також ціною невтручання її у Сілезькі війни 1742–1748 рр. Лише Річ Посполита, відчуваючи свою лиху долю, вперто понад сорок років опиралася визнавати імператорську інвеституру за московськими монархами, аж по 1764 р., коли на її трон зійшов син каролінця Станіслава Понятовського.

Висновки до розділу

Підсумовуючи наслідки функціонування українсько-шведського військового союзу після полтавської поразки, можна відзначити таке. Восени

1709 – восени 1710 рр. союз перебував у глибокій стагнації через моральний розпач та слабкість матеріальної бази. Позитивною тенденцією стало подолання навесні 1710 р. розколу серед українських очільників, що вилилося у прийняття «Пактів та конституцій Війська Запорізького» під керівництвом нового гетьмана П. Орлика та при активному сприянні К. Гордієнка. Важливу роль у процесі консолідації союзників відіграла непохитна позиція Карла XII. Початок московсько-турецької війни повернув до активної діяльності українсько-шведських союзників. Навесні 1711 р. склалася сприятлива ситуація для визволення Правобережної України союзними українсько-шведсько-татарськими силами (щонайменше 40 тис. бійців). Однак через незадовільну взаємодію між союзними контингентами (особливо татарськими), а також відсутність гармат, не вдалося здобути ключову фортецю Правобережжя – Білу Церкву. Це спричинило незабаром також поразку прибічників П. Орлика в Богуславі у травні 1711 р.

У період 1711–1713 рр. із зрозумілих причин українські війська (орликівці та запорожці) стали чисельнішою та важливою мілітарною складовою союзу. Слід, однак, відзначити, що координація між союзними військами, турецько-татарськими, українсько-шведськими та польськими, була недостатньо ефективною, що не дозволило досягти важливих результатів після поразки Петра I у Прутському поході. Цілком реально можна було б досягти відновлення козацького ладу в Правобережній Україні під булавою П. Орлика, чому завадила короткозора позиція Османської імперії. Становище українсько-шведських контингентів у Бендерському таборі та їх залежність від доброї волі Туреччини не давало можливості нарощувати сили та розгорнути дієві бойові операції на теренах України. Фактично українсько-шведські союзники залишилися без підтримки свого наймогутнішого прибічника. Закономірною стала спроба перенесення головних воєнних зусиль на західний напрям, коли навесні та влітку 1712 р. було здійснено бойові операції в Галичині, Малій та Великій Польщі об'єднаними польсько-татарсько-шведсько-українськими

загонами (10–15 тис. воїнів). Однак неузгодженість між союзниками швидко звела нанівець їх початкові успіхи.

З весни 1713 р. Османська держава ізолювала шведського короля та відмовилася від активної підтримки українсько-шведських союзників, а їх власних сил для продовження збройної боротьби в українських землях було замало. Українсько-шведський союз утратив реальне наповнення після подій «калабалику» 1713 р., а перестав бути чимось важливим восени 1714 р., коли Карл XII та П. Орлик змушені були залишити територію Османської держави, що позбавило військовий союз подальших перспектив. Було втрачено останній шанс збройним шляхом зберегти Українську Козацьку державу, хоч би й під формальним протекторатом Швеції, але аналіз викладеного матеріалу доводить, що ймовірність такого варіанту розвитку подій була цілком вірогідною. Подібних висновків дійшов і український політичний діяч та історіософ Д. Донцов: «Всякому, хто докладно розглянув похід Карла, ясно, що його успіх не був неможливістю» [249, с. 76].

ВИСНОВКИ

Проведений автором аналіз джерел дозволяє зробити такі висновки. Вивчення українсько-шведського військового союзу у Північній війні в українській історичній науці перебуває ще на початковому етапі та має скромну історіографію. Окремі елементи цього союзу вивчено достатньо об'ємно. У працях О. Сокирка здійснено детальне вивчення організації найманих військ українських гетьманів, артилерійської справи, матеріальне забезпечення. С. Павленко вивчено регіональну проблематику осінньо-зимової кампанії 1708/1709 рр., насамперед оборону Батурина та пов'язані з нею операції. В цілому ретельно вивчено різноманітні аспекти Полтавської битви (В. Молтусов), за винятком участі в ній козацьких контингентів. Причиною цього є брак джерел як з українського, так і з шведського боку. Значним є доробок персоналістичних досліджень Гетьманщини, однак діяльність провідників козацтва дослідниками розкрито переважно з політико-дипломатичного боку, діяльність же їх як полководців у роки Північної війни поки що чекає на свого дослідника.

Українсько-шведський військовий союз утворився в жовтні 1708 р. достатньо несподівано для всіх учасників Північної війни. Немає підстав уважати, що він став результатом тривалої політичної та дипломатичної підготовки з боку Карла XII чи І. Мазепи. Угода виникла спонтанно, як результат попередніх зондажів протягом осені 1707 – літа 1708 рр., тобто не більше 10–11 місяців. Водночас абсолютно безпідставними є звинувачення українського гетьмана в корисливих мотивах. І. Мазепа мав цілком легітимні підстави як князь Священної Римської імперії здійснити переміну протектора своєї держави, а його військово-політичний курс лише продовжував традиційну для українських гетьманів політику полівасалітету. На жаль, українське

суспільство залишилося досить індеферентним до намірів гетьмана, зокрема й через несподіваність його вчинку.

Військовий союз Гетьманщини та Швеції за час свого існування пройшов п'ять етапів. На першому етапі (жовтень 1708 – березень 1709 рр.) відбувалась з перемінним успіхом найбільш активна збройна боротьба союзників проти московської армії. Союз з Козацькою Україною поліпшив продовольчу ситуацію у шведській армії, але через невдачу оборону гетьманськими військами Батурина та Білої Церкви не вдалося залучити на бік союзників значних козацьких контингентів та отримати всебічної підтримки населення.

На другому етапі (березень – липень 1709 рр.) до українсько-шведського союзу приєднується Запорізька Січ, завдяки виявленій свідомій державницькій позиції Кошового отамана К. Гордієнка. Це привело до помітної демократизації української компоненти військового союзу зі Швецією, але зруйнування Січі та поразка союзних військ під Полтавою не дала поглибити ці тенденції та перерости в національно-визвольну війну в Україні.

Третій етап українсько-шведського союзу (липень 1709 – листопад 1710 рр.) був періодом стагнації, викликаним тяжкою військовою поразкою та фактичним відходом від союзу Війська Запорізького Низового. Хоча від полону врятувалася значно більша кількість шведських та українських бійців, ніж вважалося в попередній історіографії, вони перебували в цілковитій матеріальній залежності від Османської держави, що надала притулок втікачам. Проте оголошення війни Османською державою наприкінці 1710 р. сталося не стільки завдяки зусиллям шведської та української дипломатії, скільки через прагнення Туреччини захистити свої інтереси від щораз нахабнішого північного сусіда.

На четвертому етапі – від листопада 1710 р. до лютого 1713 р. – для українсько-шведських союзників склалася сприятлива ситуація через вступ у війну з Московською державою Османської імперії. Утім не вдалося розвинути початкові мілітарні успіхи та досягти їх втілення в політичні результати через

недалекоглядну позицію Порти. Поразка головних сил Петра I влітку 1711 р. залишала шанси союзникам опанувати Правобережною Україною, створити там базу для збереження Гетьманщини та продовжити боротьбу за єднання українських земель. На жаль, ні Карл XII, ні П. Орлик не знайшли аргументів для турецької влади за висування сприятливіших вимог перед царем Петром. Прутське перемир'я та подальший Адріанопольський мир вирішував, насамперед, турецькі інтереси, а не спільносоюзницькі.

П'ятий етап українсько-шведського союзу тривав від березня 1713 р. до кінця 1714 р. та визначався занепадом як військової, так і політичної активності. Протягом 1713 р., після укладення Адріанопольського миру, московити спустошили землі Правобережної України, які передавались під суверенітет Речі Посполитої. Територія Гетьманщини, хоч і зберігала квазідержавність, зазнала значних людських та матеріальних утрат, уповільнилося зростання її населення, над зовнішньою торгівлею було встановлено контроль з боку Москви, населення змушене було утримувати все більші контингенти московських військ (до 15 тис. осіб), частина її земель опинилася в руках московських можновладців, які активно почали впроваджувати кріпосне право.

На першому етапі існування українсько-шведського військового союзу основні сили військ І. Мазепи зазнали важких втрат під час оборони Батурина, тому через свою невелику чисельність (3 тис.) змогли відіграти лише допоміжну роль. На другому етапі приєднання запорізького козацтва різко збільшило кількість українських контингентів до 10 – 11 тис. осіб, а їх бойові операції здійснювалися з перемінним успіхом, однак, зрештою, військова перевага залишилась на боці більш чисельної московської армії. Запорізькі контингенти діяли як самостійно, так і у взаємодії зі шведськими частинами. Третій етап українсько-шведського військового союзу характеризується пасивністю як шведських, так і українських військових формувань, що визначалося не лише наслідками військової поразки, але й проблемами

матеріального характеру. Однак на цьому етапі сили Карла XII та П. Орлика поповнилися польськими контингентами С. Лещинського та втікачами з України. Їх загальна чисельність досягала 15 тис. осіб. На четвертому етапі існування українсько-шведського союзу козацькі контингенти відігравали досить активну роль, особливо навесні 1711 р., проте значних успіхів досягти не вдалося через непевну поведінку їх головного союзника – Османської держави. П'ятий етап через ізоляцію шведського короля турками став часом загального занепаду військового союзу.

У ході кампанії 1708/1709 рр. українське населення загалом займало вичікувальну позицію, до того ж шведи ставилися відносно лояльно до населення в Гетьманщині й основні репресивні акції припали на територію Слобідської України, переважно Сумського полку, який був головним регіоном розташування московської армії. Так званий партизанський рух насправді був організований московським верховним командуванням та спирався на іррегулярні підрозділи (донські козаки, калмики з додаванням драгунів) на чолі з довіреними царськими офіцерами. Українські містечка чинили опір військам Карла XII та І. Мазепи лише тоді, коли їх займали значні гарнізони московських військ, зазвичай чисельніші від населення всього міста (Стародуб, Новгород-Сіверський, Веприк, Полтава). В інших випадках козацькі міста та містечка переходили на бік Карла XII та гетьмана І. Мазепи (Ромни, Гадяч, Котельва, Рашівка, Санжари, Кобеляки, Келеберда, Переволочна тощо).

Оскільки Карл XII протягом Північної війни уникав скільки-небудь тривалих облог ворожих фортець, блокаду Полтави союзною армією було здійснено за ініціативи українських очільників з головною метою – змусити армію Петра I вступити у генеральний бій зі значними шансами на перемогу союзної армії. Проте суб'єктивні фактори – неможливість особистого командування битвою королем та недовіра шведського командування до українських союзників – не дозволили реалізувати ці шанси. Полтавська битва, незважаючи на об'ємну історіографію, залишається одним з ключових

елементів російського військово-державницького міфу. Хоча поразка королівської армії була важкою, однак втрати були значно меншими від розповсюдженої в історіографії цифри. Залишався ще певний людський та матеріальний потенціал, особливо з урахуванням того, що козацькі контингенти в битві майже не постраждали. Після битви було організовано відступ союзної армії за Дніпро, в якому помітну роль відіграли українські козаки. Саме ними було забезпечено переправу значної кількості шведських військ (2,5 тис. осіб) та половини козацьких сил. Подальший відступ до Очакова без втрат теж був забезпечений українськими козаками.

Надзвичайно вдало склалися для справи союзників обставини кінця 1710 – 1711рр. Підкріплення союзу османською військовою міццю та невдалі операції царської армії влітку 1711 р. створювали як військові, так і політичні важелі відновлення Козацької державності як мінімум у Правобережній Україні. На заваді стала недалекоглядна позиція Османської держави, що задовільнилась мінімальними результатами своїх перемог та не погодилась на розвиток успіху з використанням українсько-шведських військ.

Залишившись без турецької підтримки союзники втратили матеріальні можливості самостійно продовжувати боротьбу в українських землях. Наприкінці 1714 р. Карл XII та П. Орлик змушені були залишити територію Османської держави, що позбавило військовий союз подальших перспектив. Було втрачено останній шанс збройним шляхом зберегти Українську Козацьку державу, хоч би й під формальним протекторатом Швеції, але аналіз викладеного матеріалу доводить, що ймовірність такого варіанту розвитку подій була цілком вірогідною. Хоч і шведський король, і український гетьман в екзилі продовжували особисті контакти, але реальних матеріальних підстав для його відновлення вже не було, а після загибелі Карла наприкінці 1718 р. союз припинив і формальне існування. Так було започатковано першу хвилю європейської еміграції українців.

Через стан джерел проведене дослідження не розкриває всіх проблем українсько-шведського військового союзу. Автентичних джерел залишилося дуже небагато, сподіватися на віднайдення нових наративів не доводиться; можливо, щось може додати пошук документів у архівних установах Швеції чи Росії. Останній напрям здається більш перспективним, однак надзвичайно ускладненим як через політичні обставини, так і завдяки традиційній позиції керівництва архівних установ цієї країни. Серед слабо досліджених проблем залишаються питання про використання у козацьких підрозділах гармат після руйнації Батурина, організація козацької розвідки та її діяльності в тилах московської армії, а також початковий період перебування союзників у районі Бендер. Вимагає подальшого уточнення також конкретна полководська діяльність козацьких очільників, особливо К. Гордієнка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела:

1.1.Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Фонд 51. Генеральна військова канцелярія. 1656 – 1764 рр.

Опис 3:

1. Спр. 9. Лист сотника, війта і бурмістрів Воронізької сотні Ніжинського полку про підготовку підвод для перевезення 49 полонених шведів. 23 листопада 1709 р. 2 арк.
2. Спр. 13^a: О возврате полякам артиллерии из Белой Церкви. Квітень 1713 р. 2 арк.
3. Спр. 36. Дело об ограблении солдатами Силиным, Епифановым и другими мещан Подольской части г. Киева. 2 жовтня 1710 р. 33 арк.
4. Спр. 68. Лист гетьмана Івана Скоропадського ніжинському полковнику полковнику Лук'яну Жураківському про порядок подачі ніжинському воєводі князю Мосальському запасів, вивезених з фортеці Кам'яний Затон. 18 квітня 1712 р. 2 арк.
5. Спр. 83. Лист сотника кролевецької сотні Ніжинського полку Федора Даниловича про свавільний набір підвод Саксонським полком та брутальну поведінку Сідниченка, призначеного гетьманом супроводжувати цей полк. 24 травня 1712 р. 4 арк.
6. Спр. 87. Меморіал гетьмана Івана Скоропадського про постачання розквартированої на Лівобережній Україні російської армії та відповідь на нього генерал-майора фон Весбаха; паспорт даний фон Вейсбахом 40

- купцям Полтавського полку на поїздку в Крим у Запорізьку Січ. 27 листопада 1713 року. 6 арк.
7. Спр. 94. Лист сотника Воронізької сотні Ніжинського полку Потапа Назарієвича з сотенним і ратушним урядами про побиття драгунами Казанського полку воронізького вйта. 19 березня 1713 р. 2 арк.
  8. Спр. 99. Дела значкового полку Стародубского товарища Стефана Голембиовского и по смерти его жены Акилины з разными полку Стародубского полчанами в разных претензиях. 1723–1724 гг. 65 арк.
  9. Спр. 104. Лист сотника Кролевецької сотні Ніжинського полку про свавільне захоплення сіна розташованими в сотні російськими військами та неможливість жителям сотні прогодувати ці війська. 27 вересня 1714 р. 34 арк.
  10. Спр. 106. Лист полковника Гадяцького полку Івана Чарниша про вимогу офіцерів російських військ, розташованих в полку, видавати їм порції та рації на відсутніх військовослужбовців. 18 грудня 1714 р. 3 арк.
  11. Спр. 134. Лист сотника Батурицької сотні Ніжинського полку Федора Даниловича про закінчення обопільною згодою скарги жителів сотні на капітана Пашкова за вчинені їм утиски від його команди та про збір продовольства для цієї команди. 17 листопада 1717 р. 3 арк.
  12. Спр. 163. Про стягнення унтер-офіцером Преображенського полку віктивних боргів з жителів Стародубського полку. 14 – 30 вересня 1716 р. 6 арк.
  13. Спр. 164. Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем та про розслідування розвідувальної діяльності священника села Капустинців Гадяцького полку С. Більванецького у 1708–1717 рр. 30 липня 1717 р. 15 арк.

14. Спр. 171. Лист полковника Чернігівського полку Павла Полуботка про побої купців і захоплення їх товарів солдатами російської армії на ярмарку в Чернігові. Жовтень 1715 р. 4 арк.
15. Спр. 172. Супліка жителя Кролевця Романа Ножника про побиття його солдатом російської армії Терентієм Наумовим. 14 січня 1716 р. 3 арк.
16. Спр. 175. Лист полковника Лубенського полку Андрія Марковича про розслідування взаємних образ сотника Чорнухинської сотні і офіцерів Троїцького драгунського полку. 1 червня 1717 р. 3 арк.
17. Спр. 184. Слідство про побиття драгуна Московського полку Микифора Балабушкіна і захоплення в нього транспортованого продовольства і фуражу староостою і жителями села Підлипного Конотопської сотні Ніщжинського полку. 26 січня 1716 р. 3 арк.
18. Спр. 208. Донесення полтавського полковника Івана Черняка про взаємні відшкодування збитків потерпілим в бійці між жителями містечка Старого Санжарова і російськими драгунами, що знаходились у них на постої. 15 лютого 1716 р. 3 арк.
19. Спр. 257. Донесення Ніжинського полкового сотника Івана Піроцького про присилку до Ніжина представника від гетьмана для рішення справи про сутичку драгун з жителями міста Городище. 12 листопада 1717 р. 3 арк.
20. Спр. 281. Справа про згвалтування драгуном Василем Хомутовим дружини козака містечка Омельника Омельницької сотні Миргородського полку. 2 – 23 червня 1717 року. 7 арк.
21. Спр. 297. Справа про побиття та захоплення майна солдатами полку Єропкіна, розквартированими в Кролевецькій стні, у жителів м. Кролевця та навколишніх сіл і про відмову офіцерів покарати винних. 4–19 вересня 1718 р. 9 арк.
22. Спр. 325. Донесення полтавського полковника Івана Черняка про знущання підпорутчика Сініцина над жителями полку. 18 вересня 1718 р. 5 арк.

23. Спр. 326. Справа про побої інженер-майором Переволочнянської фортеці Петром Феллером переволочнянського сотника Йосипа Яковлевича, сотенної старшини та інших жителів сотні. 26 лютого – 6 червня 1718 р. 65 арк.
24. Спр. 338. Розиск про висловлювання жителя воронізької сотні Ніжинського полку Якова Лупика проти розташування на Лівобережній Україні російських полків. 27 листопада 1719 р. 3 арк.
25. Спр. 342. Листування канцелярії з господарем гетьманського двору Григорієм Яснопольським про майнові справи гетьмана Івана Скоропадського та його вдови; про приїзд обер-аудитора Глебова до розслідування скарг жителів України на офіцерів і драгунів російських полків за взяття провіанту і фуражу понад встановлену норму. 15 липня 1719 р. 17 арк.
26. Спр. 391. Розиск черніговського полкового обозного Василя Скоропадського про вбивство драгуна Мирона Поснікова в містечку Березні Чернігівського полку. 1719 р. 6 арк.
27. Спр. 615. Справа про розподіл майна, конфіскованого у прибічників гетьмана Івана Мазепи полкового судді Івана Красноперого та полкового обозного Дороша, між старшиною Полтавського полку і заоплення його генерал-лейтенантом фон Везбахом. 6 вересня 1722 – 12 березня 1725 р. 36 арк.
28. Спр. 657. Лист наказному стародубському полковнику Корецькому про звільнення від військової служби і повинностей козаків Данила Стефановича з товаришами, які повернулися з швецького полону. 1 листопада 1722 р. 2 арк.
29. Спр. 771. Справа про відібрання генералом Вейзбахом млина у олішевського сотника Данила Шрамченка за підозрою в належності цього млина прибічнику гетьмана Івана Мазепи Мокієвському; про переслідування Данилом Шрамченком хотіївського козака Василя Вакулика за передачу ним

- пійманих прибічників Мазепи ніжинському коменданту князю Мосальському поза полковою владою. 26 вересня 1722 р. 18 арк.
30. Спр. 910. Донесення наказного стародубського полку Івана Чарнолузького про кількість сіл, які належали прибічникам гетьмана Івана Мазепи. 28 вересня 1723 р. 3 арк.
31. Спр. 949. Листування канцелярії з наказним чернігівським полковником Іваном Силичем про пояснення терміну «описні села»; про складення списку сіл, які належали прибічникам гетьмана Івана Мазепи та про виплату жалування полковим служителям. 13 – 18 жовтня 1723 р. 5 арк.
32. Спр. 1029. Листування канцелярії з наказним чернігівським полковником Іваном Силичем про складання списку сіл, які належали прибічникам гетьмана Івана Мазепи. 5 жовтня 1723 р. 10 арк.
33. Спр. 1113. Лисування з Малоросійською колегією про безпідставний арешт жителя Лубенського полку Григорія Шаргородського, звинуваченого у зв'язках з гетьманом Орликом. 23 березня – 4 травня 1723 р. 4 арк.
34. Спр. 1162. Супліка полтавської полкової старшини від 3 лютого 1723 р. про повернення полкових і сотенних гармат, взятих комендантом російського гарнізону м. Полтави під час війни зі шведами в 1708–1709 рр. 9 арк.
35. Спр. 1331. Сказка сотника Петра Демиденко о службах и походах. 1724 р. 21 арк.
36. Спр. 1456. Дело по доношению Ивана Черняка, генерального судьи от 19 января 1715 р.. 77 арк.
37. Спр. 6377. Реєстр населених пунктів та відстань між ними по тракту від міста Ізюма до міста Переволочни. 26 березня 1737 р. 7 арк.

Фонд 57. «Генеральний опис Лівобережної України». 1765 – 1769 рр.

Опис 1:

38. Спр. 39. Акты Нежина. Кн. 1. 174 арк.

Фонд 59 «Киевская губернская канцелярия». 1708 – 1782 рр.

Опис 1:

39. Спр. 193. О принятии на службу в русскую армию болгар, венгров, сербов и других. 1729 р. 19 арк.
40. Спр. 927. Дело о пропуске через Снятинский форпост мещанина Полтавского полку Белушенка и погонщиков, ездивших за границу для продажи скота. 14 сепня 1737 р. 4 арк.
41. Спр. 7593. Дело о споре за владение землей и сенокосами между жителями раскольничьей слободы Деменки и жителями слободы Тимошина Перевоза ведомства Киево-Печерской Лавры. 1775 р. Ч. 1. 129 арк.

Фонд. 64 «Сотенні канцелярії Лівобережної України». 1678 – 1783 рр.

Опис 1:

42. Спр. 590. Універсал переяславського полковника Стефана Томари полковому писарю Якову Рустановичу на володіння с. Виползки Переяславського полку. 1708 р. 1 арк.
43. Спр. 1116-а. Атестація березинського сотенного та міського урядів про насильницькій відбір у співаки підлітків м. Березни курсером та іншими службовцями кн. Меншикова, про захоплення ними ратушного майна, про побиття купця м. Калуги Щолканівця . 1713 р. 3 арк.

Фонд 221 «Колекція документів «Нова серія» про земельні права окремих монастирів і приватних осіб». 1505 – 1896 рр.

Опис 1:

44. Спр. 12. Канцелярия графа Апраксина: о военных действиях с турками, с крымскими татарами, казаками и шведами. О почтовой гоньбе и пересылке писем. О перемещении пленных и высылке их в Швецию. 1711 р.

Фонд 1721 «Ахтырская полковая канцелярия». 1704 – 1766р.

Опис 1:

45. Спр. 118. Книга указов Белгородской провинциальной канцелярии. 1723 р. 251 арк.

Фонд 1725, «Харьковская полковая канцелярия». 1665 – 1766 рр.

Опис 1:

46. Спр. 20. Дело об отправке из Харьковского полка пушек и пороху в крепости Украинской линии. 1736 р. 46 арк.

1.1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.**Вернадського НАН України*****Фонд 1. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання******літературних творів та документів***

47. Збірка О.М. Лазаревського. Т.41₆: Украинская старина. [Документи о правах малороссийских чинов на дворянство; купчие крепости на маетности; документы о русско-шведской войне 1709 г.; универсалы гетманов, полковников на маетности, льготы и пр.; реестры на имущество и т.д.] 1682–1806. 136 арк.
48. Спр. 5969. Manuscriptum In pro varia Rei Puplica Polona jesta Continentu. 67 арк.
49. Спр. 8166. Матеріали для історично-географічного словника, зібрані В. Антоновичем. 351 арк. (карток).
50. Спр. 8253. Ріки і урочища України. Ч. II. 1385 арк.

Фонд 2. Комплексний фонд «Історичні матеріали»

51. Спр. 1702. Випис із заяви гетьманського універсалу про право переводчика с мултянських и волоских писем Хведора Корбе (я) на володіння домом «ізмєннічіім» полковника Мокієвського біля Фроловського монастиря на Подоле в Києві та маєтностями «ізмєнніка полковника Дмитрашки» в Переяславском полку. 1 арк.
52. Спр. 2760. Указ Петра I Шафірову про заборону козакам Сумського, Охтирського, Харківського та Ізюмського полків тікати в задніпрянські міста і «отписка» про це. 6 арк.

53. Спр. 18612. Збірка В. Модзалевського: «Specyfikacya Szwedzkiego Wojska, ktore sie jainie osużeconemu Xigżguin Jmci Meżykowi na akkord Jako wojenni Niewolnizy zdaly w Perewołoczny d.: 30 Juni, Inno 1709». 9 арк.
54. Спр. 25589. Указ Петра I к Ивану Скоропадскому о взятии Сечи. 1709, май. 1 арк.

Фонд 83. «И. Каманин»

55. Спр. 28. Юбилейные годы 1611–1613, 1711–1714, 1808–1812. 33 арк.

Фонд 90. Архів В. Г. Ляскоронського

56. Спр. 473. Из археологических экскурсий по Полтавской губернии летом 1904г. Кн. 4. 20 с.

1.2. Шведський королівський архів <https://riksarkivet.se/sok-i-arkiven>

Фонд SE/KrA/0388 «Krigshandlingar Stora Norska kriget 1699–1734»

/14Krigsfångar.

57. A0065206. SERIE 1. Vol. 6: Ryska och tyska fåndgar I Sverige, svenska I Russland. – 21 s.
58. A0065207. SERIE 2. Vol. 1: Stora Norska kriget. Krigshandlingar. Krigsfångar. – 218 s.
59. A0065213. SERIE 2. Vol. 7: Stora Norska kriget. Krigshandlingar. Krigsfångar. – 560 s.

2. Опубліковані джерела:

2.1. Збірники документів і матеріалів:

60. Архив князя Ф.А. Куракина. Санкт-Петербург: Русская старина, 1890. Т. 1: Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина. 1676–1727. 387 с.
61. Архив князя Ф.А. Куракина. Санкт-Петербург: Русская старина, 1891.Т. 2: Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина. 1676–1727. 451 с.
62. Архив князя Ф.А. Куракина. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1892. Т. 3: Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина. 1676–1727. 492 с.
63. Архив князя Ф.А. Куракина. Саратов: Изд-во Ф.А. Куракина, 1893. Т. 4: Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина. 1676–1727. 478 с.

64. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов. Ч. 3. Т. II: Акты о козаках (1679 – 1716). Киев: Типогр. Е. Федорова, 1868. 197 + 846 с.
65. Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетьманства 1690–1709 гг. / отв. ред. Т. А. Базарова. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014. 480 с.
66. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. Київ: КМА, 2009. Т. 2. 1054 с.
67. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 1144 с.
68. З союзного договору між Україною і Швецією 1708, жовтня 29–30. Гірки. Універсали Івана Мазепи. 1689–1709 / упор. І. Бутич. Київ-Львів: НТШ, 2004. Кн. 1. С. 66.
69. Мазепина книга / упор. І. Ситий. Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. 524 с.
70. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. V. (первая половина 1707 январь–июнь). Санкт-Петербург: б.и., 1907. 758 с.
71. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. VII. Вып. 2. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. 933 с.
72. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. VIII. Вып.1. (январь-декабрь 1708). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. 408 с.
73. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. VIII. Вып. 2. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. 774 с.
74. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. IX. Вып.1. (январь-декабрь 1709). Москва: Изд-во АН СССР, 1950. 526 с.
75. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. IX. Вып. 2. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. 1620 с.
76. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. X (январь-декабрь 1710). Москва: Изд-во АН СССР, 1956. 870 с.

77. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. XI. Вып.2. (июль-декабрь 1711). Москва: Наука, 1964. 744 с.
78. Письма и донесения иезуитов о России конца XVII–XVIII вв. Санкт-Петербург: Сенатская типогр. 1904. 382 с.
79. Полтавская битва 1709 – 27 июня 1909 / сост. В.Е. Борисов, А.А. Балтийский, А.А. Носков. Санкт-Петербург: Изд-во Об-во ревнит. воен. знаний, 1909. 282 с.
80. Полтавская битва 27 июня 1709г. Документы и материалы / отв. ред. Е.Е. Рычаловский. Москва: РОССПЭН, 2011. 807 с.
81. Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета. 1728. Т. VI: июль–декабрь 1728. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. / под ред. Ф.И. Дубровина. Санкт-Петербург: Изд-во Императорской АН, 1893. Т. 84. 745 с.
82. Северная война 1700–1721 гг. Сб. док. В 2 Т. / под ред. Л.Г. Бескровного и Г.А. Куманёва. Москва: Объед. ред. МВД РФ–Кучково поле, 2009. Т. 1. (1700–1709). 528 с.
83. Труды Императорского Русского Военно-исторического Общества. Т. I: Документы Северной войны. Полтавский период (июль–октябрь 1708) / под общ. ред. А.К. Байова. Санкт-Петербург, 1909. 290 с.
84. Труды Императорского Русского Военно-исторического Общества. Т. III: Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709) / под общ. ред. А.К. Байова. Санкт-Петербург, 1909. 339 с.
85. Труды Полтавской учёной архивной комиссии. /под. ред. В.И. Василенка и др. Вып. 1. Полтава: типогр. И.А. Дохмана, 1905. 368 с.
86. Труды Полтавской учёной архивной комиссии. /под ред. И.Ф. Павловского и др. Вып. 3. Полтава: типогр. Г.И. Маркевича, 1907. 279 с.
87. Труды Полтавской учёной комиссии. /под ред. И.Ф. Павловского и др. Вып. 9. Полтава: типогр. Г.И. Маркевича, 1912. 278 с.

88. Труды Полтавской учёной архивной комиссии / под. ред. И.Ф. Павловского и др. Вып. 15. Полтава: типогр. Г. И. Маркевича, 1917. 166 с.

89. Універсали Івана Мазепи / упор. І. Бутич. Київ-Львів: НТШ, 2002. 757 с.

2.2. Статистичні довідники:

90. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т. I: Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / упоряд. В.О. Мокляк. Полтава: АСМІ, 2007. 400 с.

2.3. Мемуари, епістолярна спадщина:

91. Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского. Киевская Старина, 1890. Т. XXX. Июль, август, сентябрь. С. 477–485.

92. Бывшего полкового священника магистра Генриха Сёдерберга заметки о религии и нравах русского народа во время пребывания его в России с 1709 по 1718 год. Чтения в Императорском Российском Обществе истории и древностей при Московском университете. 1873. Кн. 2. Ч. IV. С. 1–38.

93. Величко Самійло. Літопис. У 2 Т. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. 644с.

94. Воспоминания Константена де Турвиля о походе Карла XII в Россию // Вопросы истории. 1989. № 3. С. 125–133.

95. Галенко О. Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида // Хроніка 2000. Україна-Туреччина, кн. 1. 2013, вип.1. (95). С. 351–396.

96. Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось // Военный журнал. 1844. № 6. С. 1–105.

97. Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого). В 2-х вып. Москва: Кругъ, 2004. Вып.1. 635 с.

98. Дневник капитана Рославльського драгунського ескадрона. Из личного архива Николая Константиновича Романковского, потомка Смоленского

- дворянского рода Курошей//Смоленская шляхта. В 2 Т. Москва: Р.Э.О., 2006. Т.1. С. 470–486.
99. Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе Чарльза Витворта и секретаря его Вейсброда с 1704 по 1708 гг. // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Изд-во Императорской АН, 1884. Т. 39. 496 с.
100. Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе Чарльза Витворта и секретаря его Вейсброда с 1708 по 1711 гг//Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Изд-во Императорской АН, 1886. Т. 50. 558 с.
101. Жизнь Ивана Ивановича Неплюева//Русский архив (оттиск). 1870. № 4.120 стлб.
102. З листування польських королів у період Великої Північної війни 1700–1721 р//Сіверянський Літопис. 2013. № 3 (11). С. 22–26.
103. Записки бригадира Моро-де-Бразе (касаемые до турецкого похода 1711) // Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в 10 т. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. Т. 8. С. 399–473.
104. Записки графа Бассевича служащие к пояснению некоторых событий из времени царствования Петра Великого (1713–725)//Русский Архив, 1865. Вып. 2. С. 83–114.
105. Записки графа Г.П. Чернышова//Русская старина, 1872. Т. V. С. 791–802.
106. Записки Желябужского. С 1682 – по 2 июля 1709 г. Санкт-Петербург: Изд-во Импер. Рос. Акад. 1840. 314 с.
107. Записки капитана Филиппа Иоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого. Северная и Восточная часть Европы и Азии. В 2-х вып. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1985. Вып. 1. 220 с.
108. Записки капитана Филиппа Иоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого. Северная и Восточная часть Европы и

- Азии. В 2-х вып. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1985. Вып. 2. С. 221–446.
109. Записки мазовецького воєводи С. Понятовського про події його життя // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 631–643.
110. Записки о Петре Великом и его царствовании Брауншвейгского резидента Вебера//Русский Архив, 1872. № 6. С. 1057–1168.
111. Записки о Петре Великом и его царствовании Брауншвейгского резидента Вебера//Русский Архив, 1872. № 9. С. 1614–1704.
112. Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709–1711). Москва: Изд-во Московского ун-та, 1900. 598 с.
113. Иван Афанасьевич Желябужский. Дневные записки//Рождение империи. Москва: Фонд Сергея Дубова, 1997. С. 261–358.
114. Известия общества//Журнал Императорского Российского Военно-Исторического Общества, 1911. Кн. 2. Отд. IV. С. 2.
115. Из «Заметок о героических деяниях короля Карла XII» Юхана Хюльтмана // 300 лет Полтавскому сражению. Спец. совм. вып. Военно-исторический журнал–Старый Цейхгауз, 2009. С. 112–115.
116. Калашников В. М. Україна очима іноземців: англомовні мемуари, записки, щоденники XVII – першої половини XIX століття (переклад текстів з коментарем). Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. 312 с.
117. Карл XII о полтавском погроме 1709 г//Труды Я.К. Грота. Т. IV: Из русской истории. Исследования, очерки, критические заметки и материалы (1845–1890). Санкт-Петербург : Изд-во Мин. пут. сообщ., 1901. С. 157–159.
118. Кантемир Дмитрий. Описание Молавии. Кишинёв: Карта Молдовеняскэ, 1973. 196 с.
119. К. де Бруин. Путешествия в Московию // Россия XVIII в. глазами иностранцев. Ленинград: Лениздат, 1989. С. 19–188.

120. К истории событий на Украине в 1708 г. (К 230-летию Полтавской битвы)// Красный Архив, 1939. № 4. С. 156–163.
121. Книга Марсова или воинских дел от войск царского величества... Санкт-Петербург: Морской шляхетский кадетский корпус, 1766. 192 с.
122. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (За документами РДАДА) / упор. В. Мільчев. Запоріжжя: Мотор-Січ, 2004. 80 с.
123. Кордт В. Бій під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лейтнанта Ф. Вейє//Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. 26. Київ, 1931. С. 213–227.
124. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708 –1709). Київ: Вид-во ім. О. Теліги; Просвіта, 1999. 159 с.
125. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Знання України, 1992. 185 с.
126. Мемуари Лаврентія Франциска Раковського//Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 595–602.
127. Моттлі Д. Історія життя Петра I, імператора Росії // Калашников В.М. Україна очима іноземців: англомовні мемуари, записки, щоденники XVII – першої половини XIX століття (переклад текстів з коментарем). Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. С. 90–115.
128. Нотатки про полон 1709 року прапорщика Густава Абрама Піпера // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи / упор. С. Павленко. Київ: КМА, 2009. С. 750–756.
129. О войсковых частях, принимавших участие в «генеральной баталии под Полтавой 27 июня 1709 г. (перечень полков)» // Военный сборник 1909. (Репринт). Київ: Сакцент Плюс, 2009. С. 36–73.
130. Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр.твори. Київ: МАУП, 2006. – 736 с.

131. Отчёт нидерландских посланников Рейноута Фан-Бредероде, Дидерихса Баса и Альберта Иоахими, о их посольстве в Швеции и Россию в 1615 и 1616 годах//Сборник Императорского Русского Исторического Общества, Т.24. СПб: Типограф. Н.С.Белашова, 1878. 573 + XXV с.
132. Переписка и бумаги графа Бориса Петровича Шереметьева (1704–1722) // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1878. Вып. 25. 513 с.
133. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1848. 68 с.
134. Перрі Дж. Росія під владою нинішнього царя//Калашников В. М. Україна очима іноземців: англомовні мемуари, записки, щоденники XVII – першої половини XIX століття (переклад текстів з коментарем). Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. С.74–78.
135. Події Північної війни в Україні в донесеннях Георга Кайзерлінга (1708–1709 рр.) // Сіверянський Літопис, 2015. № 4. С. 112–119.
136. Події 1708 року в Україні у творі Йогана Венделя Барділі // Сіверянський Літопис. 2014. № 5 (119). С. 217–229.
137. Полтавская реляция генерал-квартирмейстера Акселя Юлленкрука // 300 лет Полтавскому сражению. Спец. совм. вып. Военно-исторический журнал–Старый Цейхгауз, 2009. С. 102–111.
138. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ: Ярославів Вал, 2011. 256 с.
139. Трактат мира между Его Величеством Царем и Портою Оттоманскою в Адрианополе заключенный июля 5/16 дня 1713 г. // Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. Ч. I. Т. 3: Дополнения. Санкт-Петербург: Изд-во Генштаба, 1821. С. 156–159.
140. Труды Императорского Русского Военно-исторического Общества. Т. IV: Северная война. Кампания 1708–1709. Военные действия на левом берегу

- Днепра (ноябрь 1708 – июль 1709) / под общ. ред. Н.Л. Юнакова. Санкт-Петербург : Изд-во Г. Скачкова, 1909. 308 с. + XVIIс.
141. Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / отв. ред. С.Ф. Орешкова. Москва: Наука, 1977. 103с.
142. Уитворт Ч. Россия в начале XVIII века. Сочинения Ч. Уитворта. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1988. 224 с.
143. Фокерод. Внутреннее состояние России при Петре Великом // Русский Архив. 1873. Кн. 2. Вып. 8. С. 1360–1434.
144. Фрис К. О шведах под Полтавой и Переволочной // Чтения Общества Истории и Древностей Российских. 1869. Кн. 2: апрель-июнь. Отд. V. С. 65–70.
145. Шенстрем Петер. Реляція про бій під Полтавою з деякими роздумами щодо двох попередніх кампаній // Сіверянський Літопис. 2016. № 3. С. 89–111.
146. Щоденник бойових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року // Сіверянський Літопис. 2010. № 6. С. 160–168.
147. Щоденник відступу шведського короля до Бендер після Полтавського бою//Сіверянський Літопис. 2017. № 3 (135). С. 96–110.
148. Щоденник Давида Зільтмана // Сіверянський Літопис. 2014. № 6 (120). С. 209–217.
149. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині // Сіверянський Літопис. 2014. № 4. С. 95–110.
150. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині // Сіверянський Літопис. 2016. № 2. С. 103–116.
151. Des Generalmajors Karl Gustaf Kreuz Kurzer Bericht was sich bot 15 ton Juni 1709an, zu verschiedenen Zeiten eben der schwedischen Reitern in der Ukraine

- zugetragen // Leben des Königl. Schwedischen Generals Graf Adam Ludwig Löwenhaupts von ihm selbst beschrieben. Altona und Lübeck, 1760. S. 406–448.
152. Leben des Königl. Schwedischen Generals Graf Adam Ludwig Löwenhaupts von ihm selbst beschrieben. Altona und Lübeck, 1760. 532 s.
153. Mottley Jn. The history of the life of Peter the first, Emperor of Russia. London: printed Bockstellers in town and countre, 1739. 387p.
154. The Diariusz Podrózny of Pylyp Orlyk / Ed. In Chief Omeljan Pritsak. Vol. I (V): 1720–1726. Harvard University Press, 1989. 794 p.;
155. The Diariusz Podrózny of Pylyp Orlyk / Ed. In Chief Omeljan Pritsak Vol. II (VI): 1727–1731. Harvard University Press, 1988. 867 p.

Література

1.1. Монографії, книги, брошури та статті

156. Автократов В.Н. Военный приказ (к истории комплектования и формирования войск в России в начале XIII в. // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 228–245.
157. Азначевский М.П. История Преображенского полка. Москва: Тип. Каткова и К°, 1859. 374 с.
158. Андерссон И. История Швеции. Москва: Иностр. лит-ра, 1951. 408 с.
159. Андреев И.Л. На пути к Полтаве. Москва: Вече, 2009. 378 с.
160. Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII//Записки Наукового Товариства імені Шевченка. 1933. Т. CLII: Праці історико-філософської секції. С. 35 – 61.
161. Анисимов Е. Миф о великой русской виктории//Полтава в русском сознании и коллективной памяти. Родина, 2009. № 7. С. 50–55.
162. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 230 с.
163. Апанович О.М. Кошовий отаман Війська Запорозького Кость Гордієнко та Гетьман України Іван Мазепа – шлях до єднання. Хроніка 2000. № 31–32. С. 143–155.

164. Артамонов В.А. Великая победа под Полтавой // Проблемы национальной стратегии, 2009. № 1. С. 148–165.
165. Артамонов В.А. Казачество гетьмана И.И. Скоропадского, запорожцев и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708–1709гг. // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. Харків: ФОП Толмачова Н.Ю, 2009. С. 242–259.
166. Артамонов В.А. "Несказанная виктория": Сражение при Лесной. 1708. Москва: ООО "Цейхгауз", 2009. 64с.
167. Артамонов В.А. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам)//Вопросы истории, 2004. № 11. С. 112–121.
168. Артамонов В.А. Подвиг восьмого редута//300 лет Полтавскому сражению. Спец. совм. вып. Военно-исторический журнал–Старый Цейхгауз. 2009. С. 29–32.
169. Артамонов В.А. Позиции гетманской власти и Россия на Украине в конце XVII – начале XVIII вв. // Россия–Украина: история взаимоотношений / ред. колл.: Миллер А.И., Репринцев В.Ф. и др. Москва: Языки русского мира, 1997. С. 89–100.
170. Артамонов В.А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. Москва: МППА БИМПА, 2009. 704 с.
171. Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). Москва: Наука, 1990. 208 с.
172. Артамонов В. А, Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. Санкт-Петербург: Общ-во памяти игуменьи Таисии – Изд-во «Русская симфония», 208. 208 с.
173. Багратион Д.П. Историческая памятка 38-го драгунского Владимирского Его императорского высочества великого князя Михаила Николаевича полка. Санкт-Петербург: Изд-во Ю.Я. Римана, 1901. 189 с.

174. Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2005. № 12. Ч. 1. С. 142–171.
175. Балабушева Т. А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI – початок XVIII ст.) // Історико-географічні дослідження в Україні. Київ: Наук. Думка, 1991. С. 23 – 32.
176. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. В 3 ч. Ч. 3: от избрания гетмана Мазепы до упразднения гетманства. Москва: Типогр. С. Сатановского, 1830. 325 с.
177. Баскаков В. Северная война 1700–1721. Кампания от Гродно до Полтавы 1706–1709. Санкт-Петербург: б.и., 1890. 264 с.
178. Безбах С.А. Полтавское сражение 27 июня 1709 г. Москва: Госвоениздат, 1939. 62 с.
179. Безверхній О. Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні // Полтавська битва 1709 р. В історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 2009. С. 267–274.
180. Бергман В. История Петра Великого. В 6 т. Т. 3. Кн. 12: 1709–1710 гг. Санкт-Петербург: Изд-во К. Вингебера, 1833. 308 с.
181. Бескровный Л.Г. Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны//Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 21–62.
182. Беспалов А.В. Битвы Великой Северной войны. Москва: Рейтар, 2005. 254 с.
183. Беспалов А. В. Головчинский урок, 3/4 июля 1708г. // Воин. 2008. № 8. С. 22–26.
184. Беспалов А. В. Головчинский урок, 3/4 июля 1708г. // Воин. 2008. № 9. С. 21–23.

185. Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. Путь от Копенгагена до Переволочной. 1700–1709. Москва: Рейтар, 1998. Ч. 1. 48 с.
186. Беспалов А.В. Сподвижники Карла XII. Москва: Рейтар, 2003. 152 с.
187. Беспалов А.В. Судьба шведского отряда генерал-майора К.Г. Рооса в сражении под Полтавой // Военно-исторический журнал, 2009. № 7. С. 11–17.
188. Беспятых Ю.Н. Иностраные источники по истории России в первой четверти XVIII в. Ч. Уитворт, Г. Грунт, Л. Эренмальм. Санкт-Петербург: Блиц, 1998. 480 с.
189. Беспятых Ю.Н. Как ваше слово отзовется? О рецензии Н.И. Павленко (Наука и жизнь. 2006. №3. С. 69–75) на мою книгу "Александр Данилович Меншиков: мифы и реальность" // Меншиковские чтения, 2006. Санкт-Петербург: Истор. иллюстр., 2006. С. 105–124.
190. Белашов В. Визначальні мотиви україно-шведського союзу та батуринсько-глухівські події кінця жовтня – початку листопада 1708 р. // Батуринська Старовина. Вип. 2 (6). Чернігів: Десна поліграф, 2011. С. 19–23.
191. Бинкевич В.В., Камеко В.Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. Днепропетровськ : Пороги, 2000. 156 с.
192. Битва под Полтавой, 1709 / сост. С. В. Иванов // Солдат на фронте, 2005. № 42. 48 с.
193. Бобровский П.О. История лейб-гвардии Преображенского полка. Приложения ко II тому. Санкт-Петербург: экспед. заготовл. госуд. бумаг, 1904. 252 с.
194. Бовгиря А. Козацьке історіописання: візія минулого й конструювання ідентичностей в Гетьманщині XVII – XVIII ст.. // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. / Ред. колл.: В. Смолій (відп. ред.) та інш. Київ: Ін-тут Історії НАН України, 2014. С. 586–628.

195. Бовгиря А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...» Реалії Гетьманщини після полтавської поразки//Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха / відп. ред. Смолій В.А. Київ : Ін-тут Істор. України НАНУ, 2008. С. 120–130.
196. Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу//Український археографічний щорічник. Вип. 8/9. / ред. кол. Сохань П. (голова) та інші. Київ-Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2004. С. 322–345.
197. Богданович М.И. Полтавская битва (1709 г., 27 июня) // В память Петра Великого. 1672–1872 / сост. Н. Тихомиров. Санкт-Петербург: Изд-во Общественная польза, 1872. С. 100–114.
198. Богданович П.Н. Полтавская виктория. Ко дню её 250-летия. 27 июня 1709–27 июня 1959. Буэнос-Айрес: Наша Страна, 1959. 54с.
199. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана. Київ: СП «Свенас», 1991. 136 с.
200. Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. Львів: Червона Калина, 1991. 255 с.
201. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ: Фунація Л. та П. Палюх, 2016. 248 с.
202. Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ: Вид.- во ПП Брехуненко Н. А., 2017. 280 с.
203. Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року. Київ: Темпора, 2013. 116 с.
204. Брехуненко В. Східна брама Європи. Гетьманщина в середині XVII – XVIII ст. Київ: Темпора, 2014. 504 с.
205. Буганов В.И., Буганов А.В. Полководцы. XVIII в. Москва: Патриот, 1992. 432 с.
206. Бульвінський А. Г. Українські військові втрати у XII ст.: європейський контекст. Проблеми всесвітньої історії, 2018, № 1(5).

207. Буrowsкий А.М. Пётр Первый – проклятый император. Москва: Яуза, Эксмо, 2008. 352 с.
208. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. Ч. I. Т. 3: Дополнения. Санкт-Петербург: Изд-во Генштаба, 1821. 416 с.
209. Бучневич В. Пребывание Карла XII в Ромнах // Киевская Старина. 1904. Т. LXXXIV. Январь-февраль-март. С. 111–113.
210. Бушкович П. Россия и Украинское гетманство в 1653 – 1725 гг. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник. 2004. Москва: Наука, 2005. С. 67 – 92.
211. Бушкович П. Последствия Полтавы: местная автономия в Российской империи при Петре I // Русский сборник: Россия и война. 2018. Т. XXVI. С. 92 – 121.
212. Быкова Т.А. Первые печатные источники о Полтавской победе // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 351–358.
213. Васильев А. Пехота шведской армии Карла XII под Полтавой // Орел. 1992. № 1. С. 18–27.
214. Васильев А.А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении // Военно-исторический журнал, 1989. № 7. С. 62–67.
215. Великанов В.С. Российские гарнизоны в малороссийских городах на начальном этапе Великой Северной войны (в 1700–1708 годах) // Война и оружие. Новые исследования и материалы. В 4 Ч. Санкт-Петербург: ВИМАиВС, 2017. Ч. II. С. 423–437.
216. Витол А.В. Османская империя. Начало XVIII века. Москва: Наука, 1987. 135 с.
217. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII вв. (численность, сословно-классовый состав, размещение). Москва: Наука, 1977. 265 с.

218. Возгрин В.Е. Военно-политический конфликт в период пребывания Карла XII в Турции (1709–1714) (по неопубликованным источникам) // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего времени (к 200-летию подписания Тильзитского договора). Санкт-Петербург: Изд-во Дом СПб госуниверситета, 2008. С. 57–75.
219. Возгрин В.Е. Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. Таллинн: Ээсти раамат, 1985. Т. 29 (XXIX). С. 69–77.
220. Волынский Н.П. История лейб-гвардии Кирасирского Его величества полка. 1701–1901. В 2 т. Санкт-Петербург: Столичн. типограф., 1902. Т. 1. Кн. 1 (1701–1733). 391 с.
221. Вольтер Ф. История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России. Санкт-Петербург: Лимбус–Пресс, 1999. 304 с.
222. Герасименко Н. О. Батурин – резиденція гетьманів Лівобережної України // Историко-географічні дослідження в Україні, 1992. № 2. С. 36–41.
223. Гербановский С.Е. Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения. Из истории русского военно-инженерного искусства. Москва: Воениздат, 1952. С. 51–62.
224. Гернер К., Карлсон К-Е. Україна і Швеція в історичній перспективі. Стокгольм : Шведський інститут, 1996. 36 с.
225. Геровский Ю.А. Польша и победа под Полтавой // Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 13–70.
226. Гетманское представительство при русском дворе // Киевская Старина. 1883. Т.VII – сент.-окт. С. 317–320.
227. Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России. Ч. IV. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1788. 408 с.

228. Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1788. Т. X: Граматы и письма Петра Великого. 484 с.
229. Голиков И.И. Дополнение к Деяниям Петра Великого. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1795. Т. XV: Полное описание славной Полтавской победы и предшествовавшая измене Мазепы. 400 с.
230. Голиков И.И. Дополнение к Деяниям Петра Великого. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1795. Т. XVI. 462 с.
231. Голикова Н.Б. Из истории классовых противоречий в русской армии (1700–1709) // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 269–285.
232. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. Київ: Политиздат Украины, 1957. 462 с.
233. Горобець В. М. Право вільної елекції полковника війська запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // Український історичний журнал. 2015, № 5, С.70 – 89.
234. Горский А. А. Этапы исторического развития России в свете сочетания формационного и цивилизационного подходов // Россия в средние века и новое время. / Ред. Колл.: В. А. Кучкин (отв. ред.) и др. Москва: РОССПЕН, 1999. С. 333 – 348.
235. Горяинов С.И. Записки сподвижника Карла XII (к истории Северной войны) // Журнал Императорского Российского Военно-исторического Общества, 1910. Кн. 2. Отд. 2. С. 1–6.
236. Григорьев Б.Н. Карл XII или пять пуль для короля. Москва: Молодая гвардия, 2006. 550 с.
237. Грот Я.К. О пребывании пленных шведов в России при Петре Великом // Журнал министерства народного просвещения, 1853. № 2. С.1–60.

238. Грушевський М.С. Шведсько-український союз 1708 р//Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. Київ: Веселка, 1992. С. 42–56.
239. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708 – 1709) // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. 1909. Т. ХСІІ. Кн. VI. С. 21–65.
240. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XII–XIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 223 с.
241. Гуржій О. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. 312 с.
242. Гуржий А., Палий А. Константин Гордиенко. Київ: Арій, 2013. 208 с.
243. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Історія козацтва. Держава – військо – битви. Київ: Арій, 2015. 464 с.
244. Далин О. История шведскаго государства Олофа Далина. Ч. 2. Кн. 1. Санкт-Петербург: Императ. типограф., 1807. 1048 с.
245. Де Пуле М. Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы, 1872. Т. III. Кн. 5. С. 63–92.
246. Дельбрюк Г. Всеобщая история военного искусства в рамках политической истории. Москва: Эксмо, 2008. 864 с.
247. Демкин А. Судьбы шведов, оставшихся в России. Полтава // Судьбы пленных и взаимодействие культур / под ред. Т. Тошендаль-Салычевой и Л. Юнсон. Москва: РГГУ, 2009. С. 89–98.
248. Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право. Київ: Ін-тут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 426 с.
249. Донцов Дм. Похід Карла XII на Україну//Донцов Д. Вибрані твори. У 10 т. Т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939). Дрогобич–Львів: Відродження, 2012. С. 65–78.
250. Дубина О. Що будував Мазепа: Російську імперію чи Україну? (Роздуми над українським перекладом книги про Мазепу) // Сіверянський Літопис. 2013. № 3 (11). С. 110–126.

251. Дулов А. В. Географическая среда и история России (конец XV – середина XIX вв.). Москва: Наука, 1983. 256 с.
252. Дюрович Л. Шведська військова кампанія 1708–1709 рр. очима словацького лютеранського єпископа Деніеля Крмана. Полтава // 1709–2009. Полтавська битва – осмислення в часовій перспективі. Стокгольм: Шведський ін-тут, 2009. С. 12–14.
253. Дядиченко В.А. Полтавская битва. Київ: Знання, 1959. 44с.
254. Дядиченко В.А. Розгром шведів під Полтавою. Полтавська битва 1709–1939 / за ред. Білоусов С.А. Київ: АН УРСР, 1940. С. 75–98.
255. Енгель Й-Х. Історія України та українських козаків. Харків: Факт, 2014. 640 с.
256. Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін-тут, 2009. 348 с.
257. Епифанов П.П. Полтавская битва. Москва: Знание, 1959. 32 с.
258. Ефимов С. В. Шведские артиллеристы в русском плену (1709–1721) // Война и оружие. Новые исследования и материалы: в 4 ч. Санкт-Петербург: ВИМАИВиВС, 2013. Ч. II. С. 147–171.
259. Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708–1802 // Киевская Старина, 1882. Т. 3 (сентябрь). С. 391–430.
260. Єнсен А. Мазепа. Київ: Укр. письменник, 1992. 205 с.
261. Єнсен А. Орлик у Швеції//Записки наукового товариства імені Шевченка. 1909. Т. ХСІІ. Кн. VI. С. 93–169.
262. Єнсен А. Родина Войнаровських в Швеції (Причинок до історії недолі мазепинців)//Записки наукового товариства імені Шевченка. 1909. Т. ХСІІ. Кн. VI. С. 170–193.
263. Жила В. Гетьман Іван Мазепа під турецькою опікою: історія і оцінка // Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939 – 1949 років. Київ: Темпора, 2011. С. 120–130.
264. Жилин П.А. Отечественная война 1812 г. Москва: Наука, 1988. 495 с.

265. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. 382 с.
266. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. Москва: Наука, 1981. 180 с.
267. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. 380 с.
268. Захаров В.Н. Поставки западноевропейскими купцами оружия и военного снаряжения в Россию в начале XVIII века // Проблемы истории СССР. Вып. XII. Москва: МГУ, 1982. С. 53–68.
269. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: ЛДУ, 1999. 228 с.
270. Зимин В.В. История 22-го пехотного Нижегородского Ее императорского высочества великой княгини Веры Константиновны полка. 1700–1800. Санкт-Петербург: Изд-во Тренке и Фюспо, 1900. 390 с. + XVI с.
271. Іванюк С. Карл XII проти Веприка (грудень 1708–січень 1709 р.) // Сіверянський Літопис, 2016. № 1 (127). С. 93–97.
272. Іванюк С.А. Герой Северной войны А.С. Келен. Страницы биографии по новооткрытым источникам. История военного дела: исследования и источники. 2015. Т. VI. С. 453–506. URL: http://www.milhist.info/2015/06/23/ivanyuk_1 (дата звернення: 23.06/2015).
273. Іванюк С.А. Полтава – «крепость ничтожная»: фортификационные сооружения Полтавской крепости периода Великой Северной войны (1700–1721). История военного дела: Исследования и источники. 2012. Т. 1. С. 258–286. URL: <http://www.milhist.info/2012/05/05/ivanyuk> (дата звернення: 05.05.2012).
274. Іванюк С.А. Фуражировка как элемент ведения малой войны русской армии на первом этапе Северной войны (1706–1707гг.). История военного

- дела: исследования и источники. 2016. Т. VIII. С. 439–471. URL: http://www.milhist.info/2016/09/21/ivanyk_2 (дата звернення: 21/09/2016).
275. Іванюк Я.Г. Місто-фортеця Полтава (XI–XVIII ст.) // Український історичний журнал. 1976. № 4. С. 123–128.
276. Іванюк Я. Місто-фортеця Переволочна у XVII–XVIII ст. // Український історичний журнал. 1978. № 7. С. 106–110.
277. Империя Петра Великого (1700–1725) / сост. Г. Гриценко. Москва: ОЛМА МЕДИА Групп, 2010. 256 с.
278. История Северной войны. 1700–1721. / под. ред. Ростунова Н.И. Москва: Наука, 1987. 201 с.
279. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / відп.ред. В.А. Смолій. Київ: КМА. 2006. Т. 1. 800 с.
280. Каманин И. Участие Паляя в Полтавском бою // Военно-исторический вестник, 1909. № 1–2: май-июнь. С. 79–80.
281. Капустник Ю.А. История Великой Северной войны 1700–1721. Полтава: Ориана, 2009. 272 с.
282. Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. Санкт-Петербург: Изд-во Военно-учебных заведений, 1851. 134 с.
283. Катиборо А. Житие Петра Великого, императора и самодержца всероссийского, отца отечества. Санкт-Петербург: Импер. Академ. Наук, 1772. 511 с.
284. Катлярчук А. Швэди ў гісторыі й культуры беларусаў. Вільня: Інстытут беларусістнікі, 2007. 328с.
285. Катрухін А. Из времён нашествия шведов на Россию. Киевская Старина. 1884. Т. IX. июль. С. 543–545.
286. Кафенгауз Б.Б. Северная война и Ништадский мир (1700–1721). Москва-Ленинград: АН СССР, 1944. 80 с.
287. Кентржинський Б. Мазепа. Київ: Темпора, 2013. 496 с.

288. Керсновский А.А. История русской армии. В 4 т. Т. 1: От Нарвы до Парижа, 1700–1814. Москва: Голос, 1992. 304 с.
289. Кितिцин П. Малоизвестный исторический род//Киевская Старина. 1884. Т. IX. Июнь. С. 342–344.
290. Клаузевиц К. Про війну. Київ: Держ. військ. видав, 1936. 623 с.
291. Ключков М. Население России при Петре Великом по переписям того времени. Т. 1: Переписи дворов и населения (1678–1721). Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1911. 435 с. + IV с.
292. Ключевский В.О. Жизнь Петра Великого до начала Северной войны // Ключевский В. О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли. Москва: Правда, 1990. С. 151–173.
293. Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років. Київ: Темпора, 2011. 176 с.
294. Ковалевська О.О. План Полтавської битви Ніколя де Фера 1714 р. // Український історичний журнал. 2009. № 6. С. 202–215.
295. Коваленко В., Ситий Ю. Батурин, відкритий археологами (частина 1). Батуринська старовина: зб. наук. праць / упор. В. Коваленко. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 97–145.
296. Коваленко Г.М. Клушинское сражение 1610г. Вел. Новгород: НГУ, 2007. 60 с.
297. Коваленко О. Просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII – початку XIXст//Краєзнавство. 2009. № 3–4. С. 62–73.
298. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва: наука, 1987. 439 с.
299. Козаченко А.И. Битва под Полтавой 27 июня 1709г. Москва: Госполитиздат, 1945. 55 с.
300. Козлов С.А. Русские пленные Великой Северной войны 1700–1721. Санкт-Петербург: Истор. иллюстрация, 2001. 416 с.

301. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: АН УРСР, 1963. 388 с.
302. Копысский З.Ю., Мелешко В.И. Помощь белорусского народа русской армии в годы Северной войны // Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 209–236.
303. Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр. Київ: Наш час, 2008. 488 с.
304. Корнієнко О. Сумський полк та події сіверсько-слобожанського походу Карла XII//Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-тут Історії України НАНУ, 2008. С. 93–119.
305. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Изд. 2. Київ: КГУ, 1990. 736 с.
306. Костомаров Н.И. Мазепа. Москва: Республика, 1992. 335 с.
307. Кошелева О. Дерзость капитана Старшинта. Шведские пленные в России // Родина. 2009. № 7. С. 85–88.
308. Красиков В.А. Северная Война или блицкриг по-русски. Москва: ОЛМА МЕДИА Групп, 2010. 480 с.
309. Крикун М. Згін населення Правобережної України в Лівобережну в 1711–1712 рр. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Крикун М.Г. Між війною і Радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII на поч. XVIII століття. Київ: Критика, 2006. С. 393 – 444.
310. Кротов П.А. П.Н. Крекшин и сотворение мифов о Полтавской битве 1709 г. // Меньшиковские чтения. 2006. Санкт-Петербург : Истор. иллюстр., 2006. С. 67–83.
311. Кротов П.А. Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине). Санкт-Петербург : Истор. иллюстр., 2009. 416 с.

312. Кротов П.А. Калабалык у Бендер: архивные материалы о приднестровской «заварухе» Карла XII // Северная война и Приднестровье: история и современность. Тирасполь : Изд-во ПГУ им. Т. Шевченко, 2010. С. 114–124.
313. Кротов П.А. Осударева дорога 1702 года: пролог основания Петербурга. Санкт-Петербург: Истор. иллюстр., 2011. 312 с.
314. Кротов П.А. Петр I и Карл XII на полях под Полтавой (сравнительный анализ полководческого искусства) // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего времени. Санкт-Петербург: Изд-во Дом СПбГУ, 2008. С. 48–57.
315. Кротов П.А. Преследование российскими войсками отряда Карла XII и Мазепы за Днестром // Меншиковские чтения. 2011. Вып. 2 (9). С. 57–74.
316. Крупницький Б. Д. Гетьман Данило Апостол і його доба. Київ: Україна, 2004. 288 с.
317. Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба. Київ:Україна. 2003. 240 с.
318. Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1956. 78 с.
319. Крупницький Б. Навколо Калабалику на початку 1713 р. // Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років. Київ: Темпора, 2011. С. 59–63.
320. Крупницький Б. Шведсько-українські договори 1708–1709 р. // Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років. Київ: Темпора, 2011. С. 29–38.
321. Кузьмин А.Г. Татищев. Изд-во 2-е, доп. Москва: Мол.гвардия 1987. 368 с.
322. Куликова В. Ф. Иностранцы о ситуации на Украине в первом десятилетии XVIII века. Москва: ООО «Корпоративные медиа», 2010. 152 с.
323. Куликова В. «Кроме смерти, в таком хаосе ничего не было видно...». Как шведы бежали с поля Полтавской битвы // Родина. 2009. № 7. С. 56–59.
324. Лагус Ф. Карл XII в Южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 3. Одесса: Гор.типография, 1853. С. 306–337.

325. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии // Киевская Старина. 1884. Т. VIII. Январь. С. 50–82.
326. Леер Г.А. Поход 1709 года. Шкваров А.Г. Полтавская битва. К 300-летию «Преславной баталии». Москва: Яуза-Эксмо, 2009. С. 352–379.
327. Ленченко В. Рукописні плани Запорізької Січі XVIII століття // Український Археографічний Щорічник. Нова серія. Вип. 8/9. Ред. кол.: Сохань П. (гол. ред.) та інші. Київ-Нью-Йорк, 2004. С. 157–189.
328. Леонов О.Г., Ульянов И.Э. Регулярная пехота: 1698–1801. Москва: АСТ, 1995. 296 с.
329. Луняк Є. Гетьманщина XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ-Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2012. 808 с.
330. Ляскоронский В.Г. Поход Карла XII в 1708–1709 гг. в пределы России // Военно-исторический вестник, 1909. № 1–2: май-июнь. С. 22–78.
331. Ляскоронский В.Г. Поход Карла XII в 1708–1709 гг. в пределы России // Военно-исторический вестник, 1910. Т. 1. № 1–2. С. 5–21.
332. Ляскоронский В.Г. Поход Карла XII в 1708–1709 гг. в пределы России // Военно-исторический вестник, 1910. № 3–4. С. 83–100.
333. Лятошинский Н.Л. Полтавская битва 27 июня 1709 г. Київ: Изд-во И.Н. Кушнеров и К°, 1909. 32 с.
334. Магочій П.-Р. Україна: Історія її земель та народів. Ужгород: вид-во В. Падяка, 2012. 789 с.
335. Максимович Н.И. Днепр и его бассейн. Приложение. Київ: Изд-во Н.Я. Оглоблина, 1901. 92 с.
336. Манштейн К.Г. Записки о России. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 448 с.
337. Маркевич А. Великий подвиг. К 250-летию Полтавской битвы. Київ: КГУ, 1959. 158 с.
338. Маркевич А. Разгром Карла XII. Київ: КГУ, 1946. 114 с.
339. Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2014. 152 с.

340. Масси Р.К. Петр Великий: В 3т. Смоленск: Русич, 1996. Т.2. 464 с.
341. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709 р. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. 286с.
342. Мацьків Т. Як була вирішена битва під Полтавою? // Український історик, 1989, № 4 (104). Т. XXVI. С. 17–29.
343. Мегорский Б. В. Бой при Добром в 1708 году: новые источники // Война и оружие. Новые исследования и материалы. 2017. В 4 Ч. Ч. III. С. 202–216.
344. Мельник Л. До історії участі українських козаків у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Ред.кол.: Л.Р. Винар (голова) та інші. Київ: Твім інтер, 1999. С. 102–122.
345. Мещерякова Г. П. Из истории военно-теоретической мысли в России в первой четверти XVIII в. // Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков. Москва: Наука, 1969. С. 97–109.
346. Мільчев В. Запорізький гарнізон Новосергіївської фортеці: сторінка кампанії 1711 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ: Ін-тут Історії України НАН Ураїни, 2005. Вип. 5. С. 462 –470.
347. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. Київ: КМА, 2002. 187с.
348. Модзалевський В. Генеральный судья Иван Черныш и его род // Киевская Старина. 1904. Т. LXXXIV. Март. С. 315–347.
349. Молтусов В.А. Полтавская битва 27.VI.1709: уроки истории. Москва: Кучково поле, 2009. 512 с.
350. Молтусов В.А. Русская кавалерия в Полтавском сражении // 300 лет Полтавскому сражению. Спец. совм. выпуск Военно-исторический журнал и Старый Цейхгауз, 2009. С. 32–37.
351. Молтусов В.А. Военное искусство русской армии в Полтавском сражении // Полтавська битва 1709 р. В історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ФОП Толмачова, 2009. С. 223–228.

352. Молтусов В.А. Шведская историография Полтавской битвы // Північна війна та її наслідки для України. Полтава: Вид-во Держ. істор. заповідника «Поле Полтавської битви», 1993. С. 35–39.
353. Муравьева Л.Л. Из истории политических отношений России с Гданьском (Данцигом) в период Северной войны // Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX века / отв. ред. Шунков В.И. Москва: Наука, 1969. С. 279–289.
354. Мурзакевич П. Шведские монеты на Русской косе // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 9. С. 487–488.
355. Некрасов Г. А. Международное признание российского великодержавия в XVIII ст. // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. / отв. ред. Пашуто В. Т. Москва: Наука, 1972. С. 381 – 388.
356. Ненахов Ю.Ю. Войны и кампании Фридриха Великого. Минск: Харвест, 2002. 816 с.
357. Нехачин И.В. Новое ядро Российской истории от самой древности россиян и до нынешних дней. В 2 ч. Москва: Изд-во Решетникова, 1795. Ч. 2. 492 с.
358. Николаенко С.А. Полтавская битва. Харьков: Фолио, 2009. 122 с.
359. Нильссон Б. Шведские документальные источники по истории завершающей части русского похода Карла XII и Полтавской битвы // 300 лет Полтавскому сражению. Спец. совм. выпуск Военно-исторический журнал и Старый Цейхгауз, 2009. С. 96–101.
360. Оглоблін О. Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Київ-Острог: Вид-во Українського істор. товариства, 2003. 496 с.
361. Оглоблін О. «Історія Русів»: вічна книга України // Український історик, 2000. Т. XXXVIII. № 1–3 (144–146). С. 54–78.
362. Олійників Л. Операції Карла XII на терені України (1709–1709 рр.). Калиш-Київ: Вид-во Військ. ун-ту, 1924. 46 с.
363. Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения вначале XVIII века. Москва: Наука, 1971. 204 с.

364. Осипов К. Полтавская битва. Исторический очерк. Москва-Ленинград: Детгиз, 1952. 125 с.
365. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV–начала XIX в.) / ред. кол.: Д.М. Драгнев и др. Кишинёв: Штиинца, 1987. 464 с.
366. Павленко Н. И. Александр Данилович Меншиков. Москва: Наука, 1984. 190 с.
367. Павленко Н.И. Петр Великий. Москва: Мысль, 1990. 591 с.
368. Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июня 1709. Москва: Мол. гвардия, 1989. 270 с.
369. Павленко С. Війська Карла XII на півночі Гетьманщини // Сіверянський Літопис. 2014. № 5. С. 256–300.
370. Павленко С.О. Військо Карла XII на Півночі України. Київ: КМА, 2017. 512 с.
371. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. Київ: Вид-во КМА, 2008. 265 с.
372. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: КМА, 2009. 602 с.
373. Павленко С. Угоди І. Мазепи зі Ст. Лещинським та Карлом XII: до питання про творення історичних фальсифікацій // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха / відп.ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-тут істор. України НАНУ, 2008. С. 170–184.
374. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. Полтава: тип. И.А. Дохмана, 1908. 243 с.
375. Палли Х. Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны. 1701 – 1704. Таллин: Изд-во АН Эстонской ССР, 1966. 434 с.
376. Панашенко В.В. Шлях армії Карла XII на Україну (1709) // Український історичний журнал. 1991. № 2. С. 107–111.

377. Пассек Д.В. Карл XII. Пассек В. Очерки России. Кн. 2. Санкт-Петербург: тип. Н. Степанова, 1840. С. 3–66.
378. Петрів Всеволод. Московсько-українська війна (1708–1711) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Київ: Твім Інтер, 1999. С. 122–147.
379. Петров М. П. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XII – XIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. 384 с.
380. Пештич С.Л. Ценный источник по истории России времен Северной войны // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Сб. статей, посвящённый Л.В. Черепнину. Москва: Наука, 1972. С. 374–380.
381. Пийримяэ Х.А. Новая книга Арнольда Сома о торговле Таллина в XVII в. // Скандинавский сборник. Таллин: Ээсти Раамат, 1971. Вып. XVI. С. 275–281.
382. Плохий С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
383. Погода Ю., Иванюк Я. Полтавская битва: крепости и герои. Москва: Объедин. изд-во МВД России–Кучково поле, 2009. 384 с.
384. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодні / упор. К. Галушко. Харків: КСД, 2016. 352с.
385. Поленов Д. О присяге иноземцев, принятых в русскую службу при Петре Великом. Москва: Изд-во Грачёва и К°, 1869. 19 с.
386. Полтава. Историчний нарис / ред. кол.: В.О. Пашенко (гол.) та ін. Полтава: Полтавський літератор, 1999. 280 с.
387. Полтавська битва / упор. А.М. Заїка, О.Т. Єресов та ін. Київ: Держ. мистецтв. видав УРСР, 1960. 86 с.
388. Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 264 с.

389. Попельницька О. Пять гетьманських резиденцій: Суботів, Чигирин, Батурин, Глухів, Козелець: інформація історичних джерел // Історико-географічні дослідження в Україні. 2005. Вип. 8. С. 50–83.
390. Поперека Г. Білі плями зими 1708–1709 // Сіверянський Літопис, 2013. №3 (11). С. 126–129.
391. Порфирьев Е.И. Полтавское сражение. 27 июня 1709 г. Москва: Воениздат, 1959. 110 с.
392. Предтеченський А.В. Полтавський бій в освітленні сучасників іноземців // Полтавська битва 1709 – 1939 / за ред. Білоусов С.А. Київ: АН УРСР, 1940. С. 145–156.
393. Прокопенко Н. К истории событий на Украине в 1708 г. (К 230-летию Полтавской битвы) // Красный архив. 1939. № 4 (95). С. 156–163.
394. Прокопович Ф. Філософські твори. У 3 Т. Київ: Наук. Думка, 1981. Т. 3. 524 с.
395. Прохоров М.Ф. Судьба и положение шведов, пленённых под Полтавой в 1709 г. // Славная победа русского оружия (к 300-летию Полтавской баталии) / под. общ. ред. И.Е. Горелова, В.А. Потатурова. Москва: МИЭМП, 2009. С. 86–95.
396. Рабинович М.Д. Полки Петровской армии. 1698–1725. Москва: Сов. Россия, 1977. 102 с.
397. Репан О.А. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Київ: КМА, 2009. 195 с.
398. Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. Москва: МГУ, 1847. Ч. III. 147 с.
399. Рогожин А.А. Генерал-поручик Георг Густав фон Розен в России начала XVIII в. // История военного дела: исследования и источники. 2014. Т. VI. С. 80–101. URL: <http://www.milhist.info/2014/12/29/rogozin> (дата звернення: 29.12.2014)

400. Ричка В. Остання таємниця Івана Мазепи // Батуринська старовина / упор. В. Коваленко. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1708. С. 329–338.
401. Романцов В.О. Історична демографія України XVIII – початку XXI ст. Київ: Вид-во О. Теліги, 2010. 160 с.
402. Свиньин П.П. Картины России и быт разноплеменных ея народов. Санкт-Петербург: Изд-во Н. Греча, 1839. Ч. 1. 388 с.
403. Святець Ю. А. Контент-аналіз та компютерні технології його реалізації в історичних дослідженнях // Наукові записки. Острозька академія. Осторг: вид-во Острозької академії, 1999. Т. 2. Ч. 1. С. 71–78.
404. Сейт-Маметов Ш.Э. Акдес Нимет Курат – исследователь источников по истории Крымского ханства в Османских архивах // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Истор. науки. Т. 27 (66). 2014. № 1. С. 67–72.
405. Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. Київ: ПП Сергійчук М., 2011. 320 с.
406. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ». 2011. 302 с.
407. Слесаренко А. Н. От Эльбы до Енисея: судьба немецких наемников в армии Карла XII // Историческая память и стратегии российско-немецкого межкультурного диалога. Под ред. М.В. Ковалев и И.Р. Плева. Саратов: Изд-во СГТУ им. Ю.А. Гагарина, 2015. С. 5–17.
408. Слесаренко А. Н. Парадигма 1708 года: измена монарху или право на самоопределение // Wschodni Rocznik humanistyczny. 2018, Т. XV. № 2. Lublin. S. 93–103.
409. Слесаренко А. Н. Новгородский полк в Полтавском сражении // Новгородика–2012. У истоков российской государственности. Мат. IV-й междун. конф. Ч. 1. Вел. Новгород, 2013. С. 243–248.

410. Слісаренко О. М. Бій на редурах: нез'ясовані деталі Полтавської битви 27 червня 1709 рр. // VII Богданівські читання. Мат. Всеукр. наук. конф. Черкаси: Вид-во Черкас. нац. ун-ту, 2013. С. 224–228.
411. Слісаренко О. М. Буковинський прикордонний інцидент 1709 р. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки. Відп. ред.: Степанков В. С. 2012. Вип. 5: на пошану проф. М. Б. Петрова. С. 168–174.
412. Слісаренко О. М. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. Дніпро: Ліра, 2018. 360 с.
413. Слісаренко О. М. Волоські полки в арміях Карла XII та Петра I в кампаніях 1708–1709 рр. // Український історичний журнал. 2017, № 1. С. 32–40.
414. Слісаренко О.М. Грошові ресурси армії Карла XII під час походу на Москву в 1707–1709 // Історія торгівлі, податків та мита. 2013. №2 (8). С. 44–46.
415. Слісаренко О. М. Карл XII і Запорізька Січ // Наукові записки. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. Т. 29. С. 73–82.
416. Слісаренко О. М. Матеріально-фінансові фактори під час походу військ Карла XII на Москву в 1708–1709 рр. // Історія торгівлі, податків та мита. 2014. № 2 (10). С. 57–62.
417. Слісаренко О. М. Німецькі контингенти в армії Карла XII під час походу на Москву 1708–1709 рр. // Вопросы германской истории / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск : ДНУ, 2013. С. 207–220.
418. Слісаренко О. М. Розуміння особистої гідності в російській державі в епоху Петра I // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спец. випуск. Ч. I. 2017. С. 20–23.
419. Слісаренко О.М. Російський корпус в операції під Переволочною у червні 1709р. (зауваження щодо одного історичного міфу) // Український історичний журнал. 2015. № 5. С. 92–102.

420. Слісаренко О. М. Самарські «городки» як чинник шведсько-українського союзу 1709 року // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Дніпропетровськ : ДНУ, 2011, Вип. 9, С. 26 – 31.
421. Слісаренко О. М. Тінь Полтави. Дніпропетровськ : Акцент ПП, 2016. 186 с.
422. Слісаренко О. М. Україна в роки Північної війни в донесеннях англійського посла Чарльза Вітворта // Грані. 2018. Т. 21. № 6. С. 21–27.
423. Слісаренко О. М. Українське козацтво в операції під Переволочною (червень–липень 1709 року) // Нукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Іст. науки. Т. 28. 2018. С. 355–366.
424. Слісаренко О. М. Українські козацькі війська – невикористаний козир Карла XII (до 310-ї річниці Полтавської битви) // Воєнно-історичний вісник. 2018. № 3 (29). С. 5– 9.
425. Слісаренко О. М. Український фактор у російсько-турецькій війні 1710–1713 рр. // Історія торгівлі, податків та мита. 2015. №2 (12). С. 65–71.
426. Слісаренко О. М. Фортифікаційне забезпечення Бородинської та Полтавської битв: аналіз історіографічних надбань // Вісник Дніпропетровського університету: серія Історія та Археологія / відп. ред. С.І. Світленко. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2013. Вип. 21; №1/1. С. 165–169.
427. Смирнов А. Нечто вроде маленькой национальности. Полки петровской пехоты: обретение лица // Родина. 2009. № 7. С. 8–12.
428. В. Смолій, В. Степанков. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. Київ: б. в, 1993. 72 с.
429. В. Смолій, В. Степанков. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 368 с.
430. В. Смолій, В. Степанков. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) – Київ: Вид. дім «КМА», 2009. 447 с.

431. Сокирко О.Г. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 35–51.
432. Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27.VII. 1709 // Український історичний журнал. 2009. № 2. С. 40–50.
433. Сокирко О. Гарматний парк Лівобережної Гетьманщини першої половини – середини XVIII ст. // Історія давньої зброї. Дослідження. 2016. Т. II. Київ: б. в., 2017. С.134–148.
434. Сокирко О. Г. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Український історичний журнал. 2006. № 4. С. 64–77.
435. Сокирко О. З історії озброєння козацького війська першої половини 18 ст. // Січеславський альманах. 2005. Вип.1. С. 144–153.
436. Сокирко О.Г. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726. Київ: Темпора, 2006. 280 с.
437. Сокирко О. Наймані полки Батуринської залози: відоме та невідоме // Батуринська старовина. Зб. наук. праць / упор. В. Коваленко. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 82–96.
438. Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська Старовина. 1999. № 6. С. 49–63.
439. Сокирко О.Г. Український Рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709. В 2 ч. Київ: Темпора, 2008. Ч. 1. 77 с.
440. Сокирко О.Г. Український Рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709. В 2 ч. Київ: Темпора, 2009. Ч. 2. 69 с.
441. Сокирко О. Ще раз про передумови та причини повстання І. Мазепи 1708 // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха / відп. ред.В. А. Смолій. Київ: Ін-тут Істор. України НАНУ, 2008. С. 81–92.
442. Станіславський В. В. Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 39–49.

443. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. Санкт-Петербург: Изд-во М.А. Александрова, 1912. 170 с.
444. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. 240 с.
445. Сунь Цзи. Мистецтво війни. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 128 с.
446. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Мол. гвардия, 2007. 271 с.
447. Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа в поисках политического решения летом-осенью 1708 // Белоруссия и Украина: история и культура. Ежегодник. 2005/2006. Москва: Индрик, 2008. С. 79–87.
448. Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История предательства. Москва: Центрполиграфиздат, 2011. 525 с.
449. Таирова-Яковлева Т. Батуринский архив // Батуринська старовина. Зб. наук. праць / упор. В. Коваленко. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С.175–180.
450. Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа Російська імперія. Історія «зради». Київ: Кліо, 2013. 403 с.
451. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. Москва: Соц. Экгиз, 1958. 480 с.
452. Татарников К.В. Русская полевая армия 1700–1730. Обмундирование и снаряжение. Москва: Любимая книга, 2008. 234 с.
453. Тельпуховский Б. С. Полтавская битва. Москва: Воениздат, 1947. 50 с.
454. Тодийчук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. Киев: Наук. Думка, 1989. 160 с.
455. Удод О. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму» // Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 160–168.

456. Уредссон С. Карл XII. Царь Петр и король Карл: два правителя и их народы. Москва: Текст, 1999. С. 34–77.
457. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. Санкт-Петербург: б. и., 1863. Т. IV, ч. 1: Битва под Нарвою и начало побед. 611 с.
458. Хегман Б. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709–1714) // Київська Старовина, 1994. № 6. С. 72–75.
459. Цвиркун В.И. «Калабалык» 1713 года в свидетельствах современников // Военно-исторический журнал, 2014. № 2. С. 71–77.
460. Черноскулов В. И. Фельдмаршал Б.П. Шереметьев – главнокомандующий русской армией в Полтавском сражении // Славная победа русского оружия (к 300-летию Полтавской баталии) / под. общ. ред. И.Е. Горелова, В.А. Потатурова. Москва: МИЭМП, 2009. С. 121–131 .
461. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). Київ: КМА, 2004. 286 с.
462. Чухліб Т. В. Іван Мазепа. Київ: Арій, 2015. 224 с.
463. Чухліб Т. В. Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 // Український історичний журнал. 2011. № 1. С. 4–33.
464. Чухліб Т. В. Мазепинська Україна між Російською та Шведською короною: дилема вибору протекції // Український історичний журнал, 2009. №2. С. 16–39.
465. Чухліб Т. В. Передісторія Олешківської Січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність Кримського ханства (1709–1711) // Краєзнавство. 2011. № 2. С. 224–229.
466. Чухліб Т. Полівасалітет як традиційна модель зовнішньої політики Українського гетьманату в другій половині XII – на початку XIII ст. // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів / відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-тут Історії України НАН України, 2014. С. 87–95.

467. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. 327 с.
468. Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 р.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-тут Істор. України НАНУ, 2008. С. 7–42.
469. Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Івана Мазепи. Київ: Наш час, 2008. 263 с
470. Шебалдина Г. Сибирские мемуары каролинов о своих и чужих // Полтава. Судьбы пленных и взаимодействие культур / под ред. Т. Тошндаль-Салычевой и Л. Юнсон. Москва: РГГУ, 2009. С. 47–68.
471. Шебалдина Г.В. Шведские военнопленные в Сибири. Первая четверть XVIII века. Москва: РГГУ, 2005. 210 с.
472. Шендрик Л., Янович О. Карл XII і Петро I. Боротьба за панування // Київська Старовина. 1995. № 3. С. 39–48.
473. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. Київ: Укр. Письменник, 1994. 311с.
474. Широкоград А. Швеція. Гроза с Балтики. Москва: Вече, 2008. 432 с.
475. Шкваров А.Г. Полтавская битва. К 300-летию «Преславной баталии». Москва: Яуза-Эксмо, 2009. 448 с.
476. Шперк В.Ф. Инженерное обеспечение Полтавской битвы (к 230-летию Полтавской битвы). Москва: Изд-во ВИА, 1939. 32 с.
477. Штенцель А. История войн на море с древнейших времён до конца XIX века. В 2-х Т. Москва: Эксмо-Пресс, 2002. Т. 2. 800 с.
478. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. 1701–1901. Київ: Изд-во Штаба КВО, 1901. 476 с.
479. Шутой В.Е. Малоизвестный источник по истории Северной войны // Вопросы истории. 1976. № 12. С. 93–111.

480. Шутой В. С. Северная война (1700–1721). Москва: Просвещение, 1970. 160 с.
481. Щербак В. О. Імперські перетворення в Гетьманщині після Полтавської битви // Історична пам'ять. 2009. № 2. С. 10–14.
482. Юнаков Н. Полтавская операция 1709 года // Военный сборник 1909. (Репринт). Київ: Сакцент Плюс, 2009. С. 149–218.
483. Юрченко П. Точное описание воздвигнутых турецкою изобретательностью триумфальных ворот, которые были поставлены в Бендерах, благодаря стараниям и издержкам турецкого паши и великого визиря, его королевскому величеству Карлу XII, шведскому королю, при отъезде последнего в свои наследственные земли, с присовокуплением замечательной прощальной речи // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 10. С. 452–457.
484. Юрченко П. Изображение правого оттоманского суда в Бендерах над виновниками нападения на дворец короля в Варнице или кровавое им воздействие, в котором открыто принял участие его султанское величество Ахмед III по пристрастию и благосклонности к интересам шведского короля // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 10. С. 458–465.
485. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 Т. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 3. 560 с.
486. Яценко В. Б. Антимосковський виступ Війська Запорізького низового на чолі із кошовим Гордієнко у 1709 р. в зображенні сучасної російської історіографії: до постановки проблеми // Наукові записки. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2011. Т. 22. С. 5–14.
487. Яценко В. Б. Взаємовідносини Московської держави та Війська Запорізького низового в контексті інтеграційних перетворень в кінці XVII – на початку XVIII ст.. // Січеславський альманах. Вип. 1, 2005. С. 65–89.

488. Яценко В. Б. Загибель Батурина в листопаді 1708 р. в українському дискурсі гетьмана Івана Мазепи // Сіверщина в історії України. 2013. № 6. С. 237–247.
489. Яценко В. «Імперська візія» історії Гетьманщини та гетьмана Івана Мазепи в науковому доробку російського історика В. Артамонова // Сіверянський Літопис. 2014. № 6. С. 179–208.
490. Anusik Zb. Gustaw II Adolf. Wroclaw: Zaklad narodowy im. Ossolinskich, 2009. 360 s.
491. Anusik Zb. Karol XII. Wroclaw-Warszawa-Krakow: Zaklad narodowy im. Ossolinskich, 2006. 383 s.
492. Bain R. N. Charles XII and the collapse of the Shwedishe empire. N.Y.: Adamant media, 2001. 400 p.
493. Dorrell N.A. The dawn of the tsarism empire: Poltava and the russian campaigns of 1708–1709. Nottingham: Partizan press, 2009. 256 p.
494. Duffy Cr. Russia's military way to the West. Origins and nature of Russian military power. 1700–1800. L.: Routledge & Keegan Paul Ltd, 1985. 256 p.
495. Feldman J. Polska a sprawa wschodnia. 1709–1714. Krakow: Polska Akademia Umiejetnosca, 1926. 164 s.
496. Feldman J. Polska w dobe wielkiej wojny polnocnej. 1704–1709. Krakow: Polska Akademia Umiejetnosca, 1925. 320 s.
497. From P. Katastrofen vid Poltava. Karl XII:s ryska fälttåg 1707–1709. Lund: Histsorska media, 2006. 424 s.
498. Frost R. Northern war's. War, state and society in Northeastern Europe. 1558–1721. London.-New York: Routledge, 2000. 416 p.
499. Hatton R.M. Charles XII of Sweden. London: Weidenfeld and Nicolson, 1968. 656 p.
500. Hoffman P. Peter der Grosse als Militärreformer und Feldherr. Frankfurt, M.: P. Lang GmbH, 2010. 272 s.

501. Henricsen H. Ukrainian Cossacs and other prisoners of war in Sweden during the Great Northern War (1700 – 1721) // Україна в Центрально- Східній Європі. Київ: Ін-тут Історії України НАН Ураїни, 2016. Вип. 16. С. 247–259.
502. Höglund L.-E., Sallnäs A. The Great Northern War 1700–1721. Colours and uniformes. Karlstat: Acedia Press, 2000. 158 p.
503. Hughes L. Russia in the age of Peter the great. N.H., L.: Yale university press, 1998. 602 p.
504. Jasenica Paweł. Pzczpospolita obojga narodow. Vol. 3: Dzieje agonii. Warszawa: Panstwowy instytut wydawniczy, 1982. 645 s.
505. Knarrstrom B. Archeology in Poltava. Results from 2007–2008 field seasons // Полтавська битва 1709 р. В історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ФОП Толмачова, 2009. С. 44–47.
506. Konstam A. Poltava 1709. Russia comes of age. Campaign series. 1994. № 34 96 p.
507. Krokosz P. Iwan Mazepa i Piotr I. Wojna na uniwersaly (pazdziernik – grudien 1708 r.) // Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. Krakow-Przemysl, 2009. № 1–2. S. 7–29.
508. Krokosz P. Rosyiskie sily zbrojne za panowania Piotra I. Krakow: Arcana, 2010. 427 s.
509. Kroll P. Armie szwedzka i rosyjska od Narwy do Poltawy // Полтавська битва 1709 р. В історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ФОП Толмачова Н.Ю, 2009. С. 28 – 36.
510. Majewsky W. Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolite w dobie wojny północnej (1700–1717). Warszawa, 1956: [recenzja] // Przegląd Historyczny. 1959. № 4/50. ss. 875–880.
511. Massi R. K. Peter the Great: his life and world. N.Y.: Ballantin books, 1981. 909p.

512. Nordmann C.-J. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. Paris: R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1958. 87 p.
513. Ostrowski D. Peter's dragijns: how the Russia won at Poltava // Poltava 1709: the bannle and the mith / ed. S. Plokyh. Cambrige: Harvard universsty press, 2012. PP. 81–106.
514. Serczyk Wladyslaw. Historia Ukrainy. Wroclaw-Warszawa-Krakow: Zaklad narodowy im. Ossolinskich, 2001. 427 s.
515. Serczyk Wladyslaw. Poltawa 1709. Warszawa: Wydawnistwo ministerstwa obrony narodowej, 1982. 203 s.
516. Sevinç T. İsveç Kralı XII. Şarl'ın Osmanlı Devleti'ne ilticasi ve ikameti (1709–1714) // History studies. 2014. January. Vol. 6. Issue 1. P. 139–159.
517. Slesarenko A. Armia rosyjska w operacji grodnienskiej z 1705–1706 roku // Wschodni Rocznik humanistyczny. 2013. T. IX. Lublin. S. 61–71.
518. Slesarenko A. Cechy i specyfika regulacji handlu zagranicznego w Rosji w czasie wojny polnocnej (1700–1721) // Wschodni Rocznik humanistyczny. 2015. T. XII. Lublin. S. 55–62.
519. Voltaire. Geschichte Karls XII, Königs von Schweden. Zürich: Fretz & Wasmuth verlag, 1943. 250 s.
520. Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolite w dobie wojny polnocnej (1700–1717). Warszawa: MON, 1956. 610 s.
521. Wittram R. Peter I. Czar und Kaiser. Zur Geschichte Peters der Grossen in seiner Zeit. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1964. 624 s.

1.2. Автореферати дисертацій і дисертації

522. Беспалов А.В. Организация и военное искусство армий стран – основных участниц Великой Северной войны (1700–1721 гг.) в рамках военно-политических союзов: дис... доктора ист. наук : 07.00.03. Москва, 2011. 836 с. <http://www.dissercat.com/content/organizatsiya-i-voennoe-iskusstvo-armii-stran-osnovnykh-uchastnits-velikoi-severnoi-voiny-17>

523. Иванюк С.А. Малая война в стратегии и тактике русской армии на первом этапе Северной войны (осень 1700 – лето 1709 г.): автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02. Волгоград, 2014. 22 с.
524. Скрипник Л.В. Полтавська битва 1709 р.: причини, хід та історичне значення для України: автореф. дис... кандидат іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2009. 28 с.

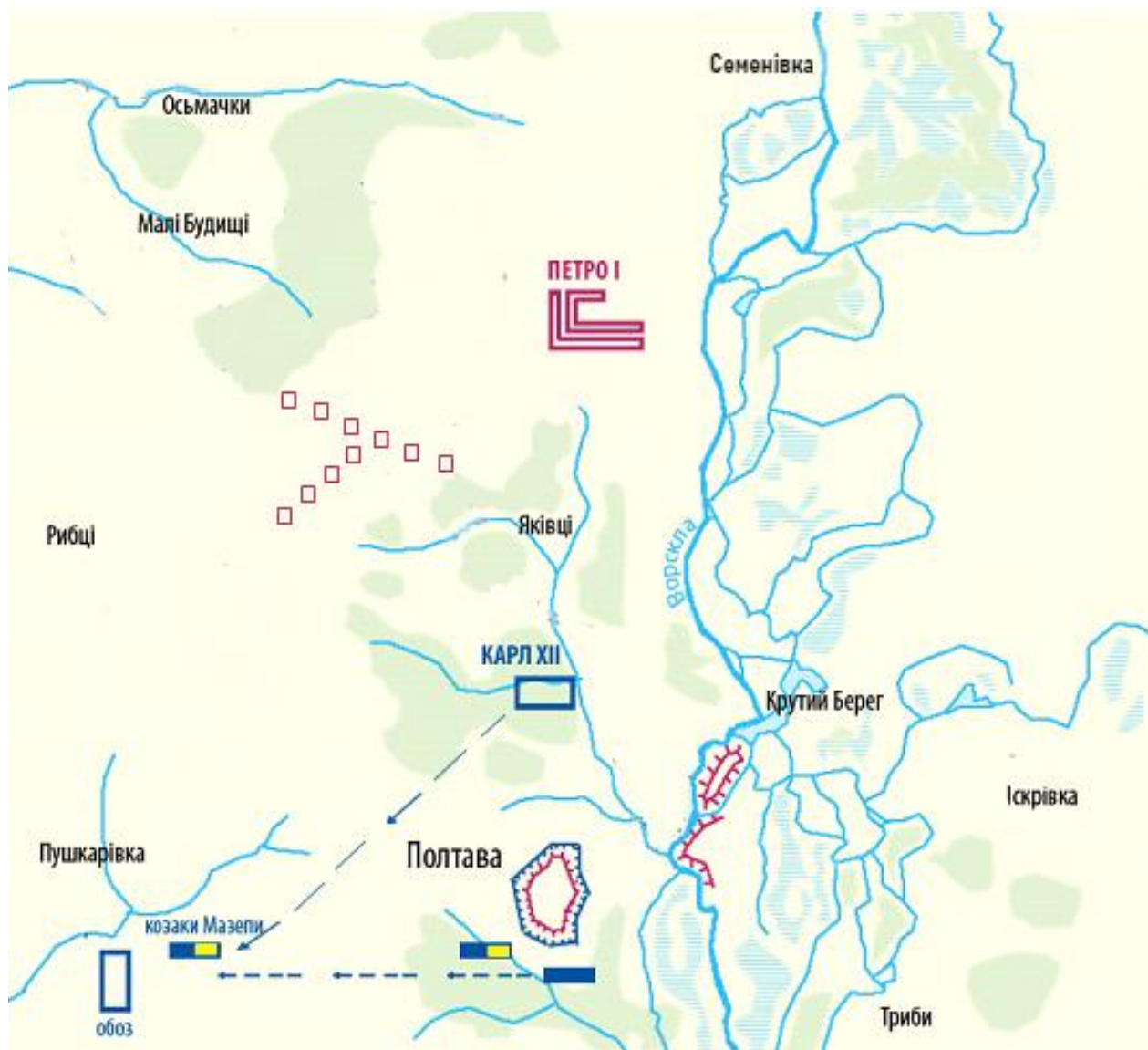
1.3. Довідкова та енциклопедична література

525. Астрономический ежегодник СССР на 1989. Т. 68 / отв. ред. В.К. Абалакин. Ленинград: Наука, 1987. 692 с.
526. Дюпуи Р.Э., Дюпуи Т.Н. Всемирная история войн. В 4-х кн. Санкт-Петербург-Москва: Полигон-АСТ, 1997. Кн. 2: 1400–1800. 895 с.
527. Енциклопедія історії України. В 10 Т. Ред. кол.В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 6: Ла–Мі. Київ: Наук. думка, 2009. 790 с.
528. Енциклопедія історії України. В 10 Т. Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 8: Па–Прик. Київ: Наук. думка, 2011. 520 с.
529. Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область. Ред. кол. тома: Буланій І.Т. (голова) та ін. Київ : УРЕ, 1967. 1028 с.
530. Каталог архивных документов по Северной войне 1700–1721 гг. / общ.ред. И.П. Ермошкина. Ленинград : Изд-во Артил. истор. музея, 1959. 435 с.
531. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / под ред. В.П. Семенова-Тяншанского. Т. XIV: Новороссия и Крым / сост. Б.Г. Карпов, В.И. Каратыгин и др. Санкт-Петербург : Изд-во А.Ф. Девриена, 1910. 983 с.

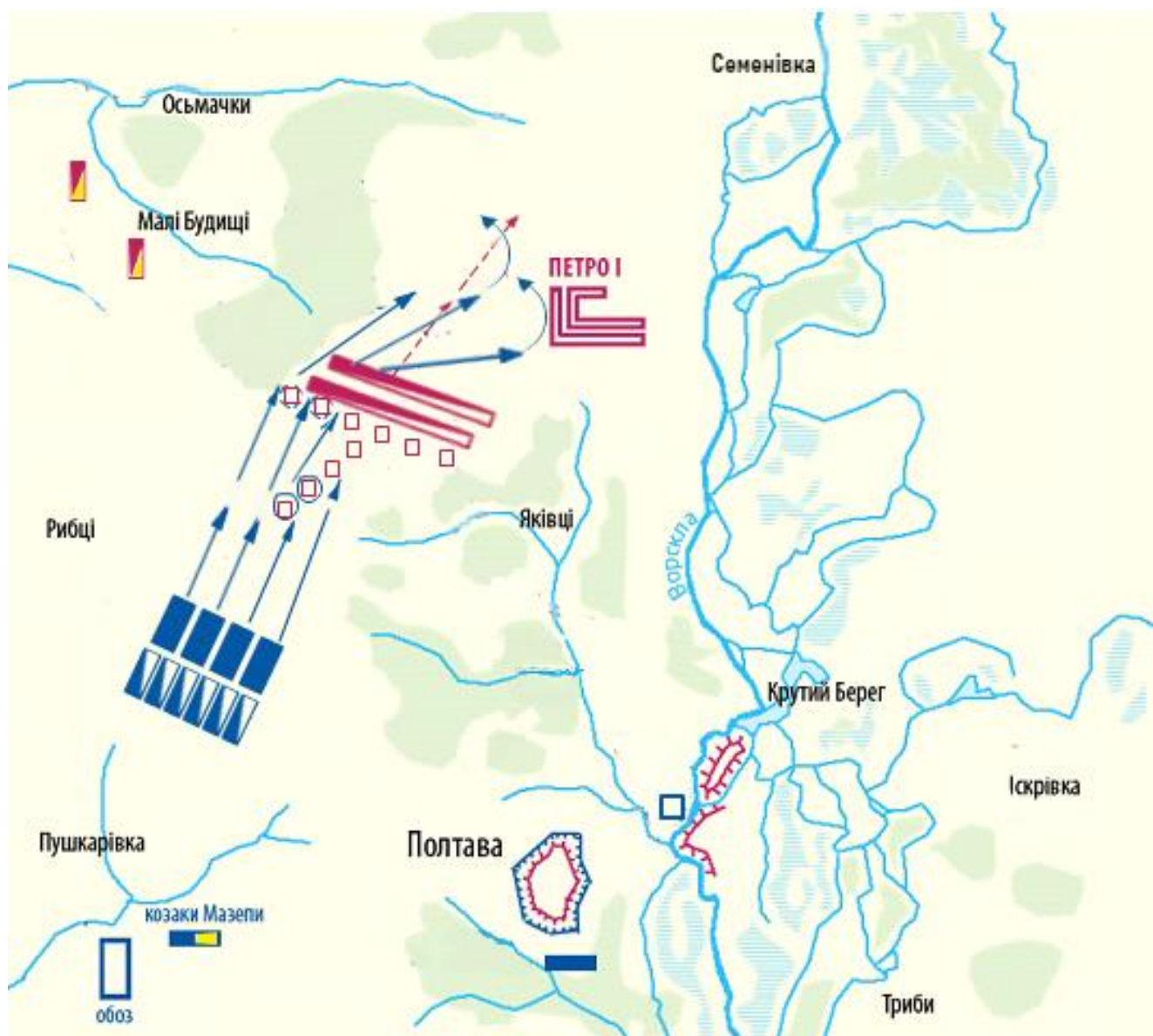
ДОДАТКИ

Додаток А

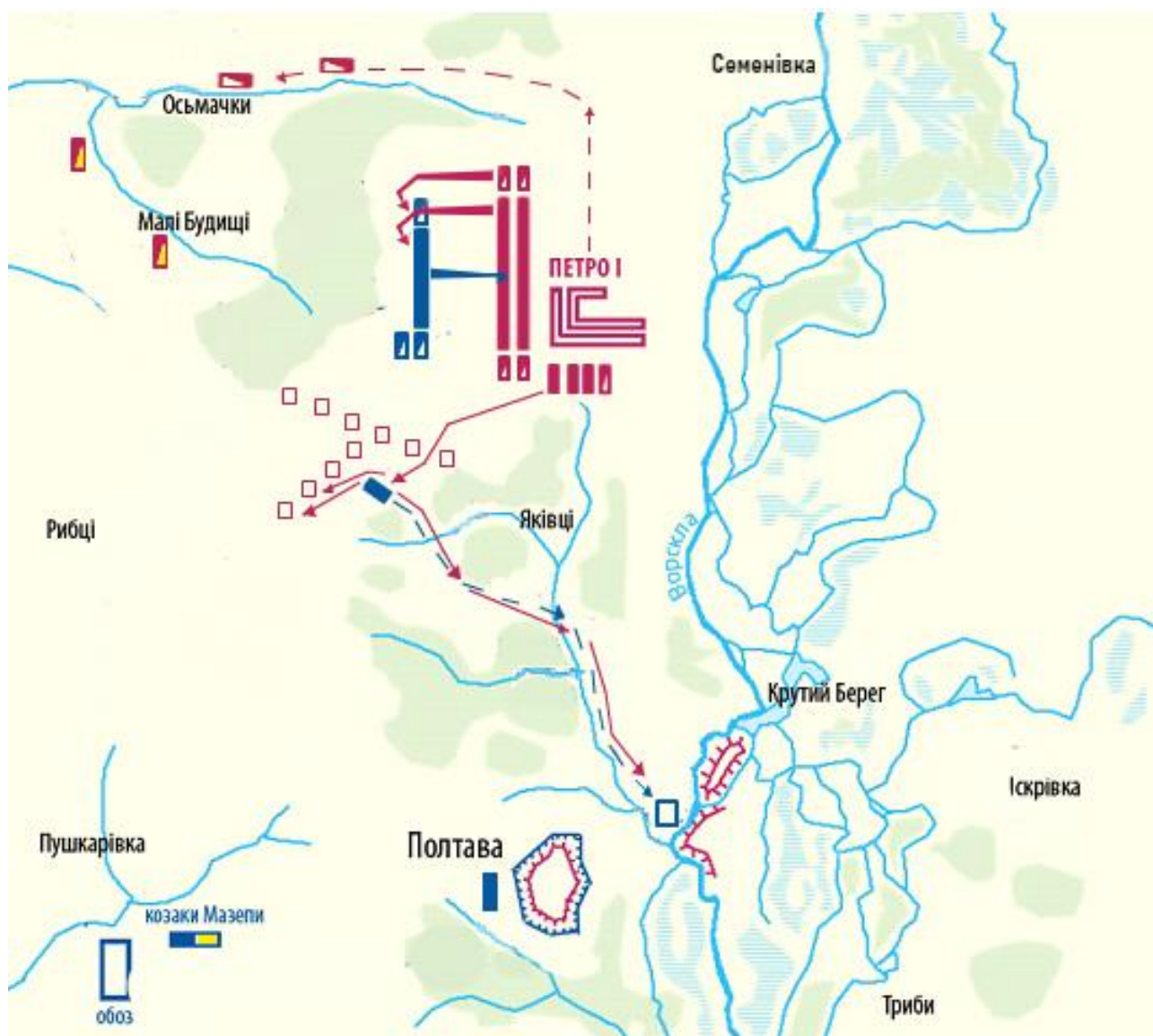
Етапи Полтавської битви:

а) підготовка поля битви – московська армія збудувала 25 червня (6 липня) шість поперечних редутів; 26 червня (7 липня) збудовано чотири редуги вздовж лісового дефіле; увечері шведсько-українська армія перебазувала свій табір від Полтави до с. Пушкарівка;

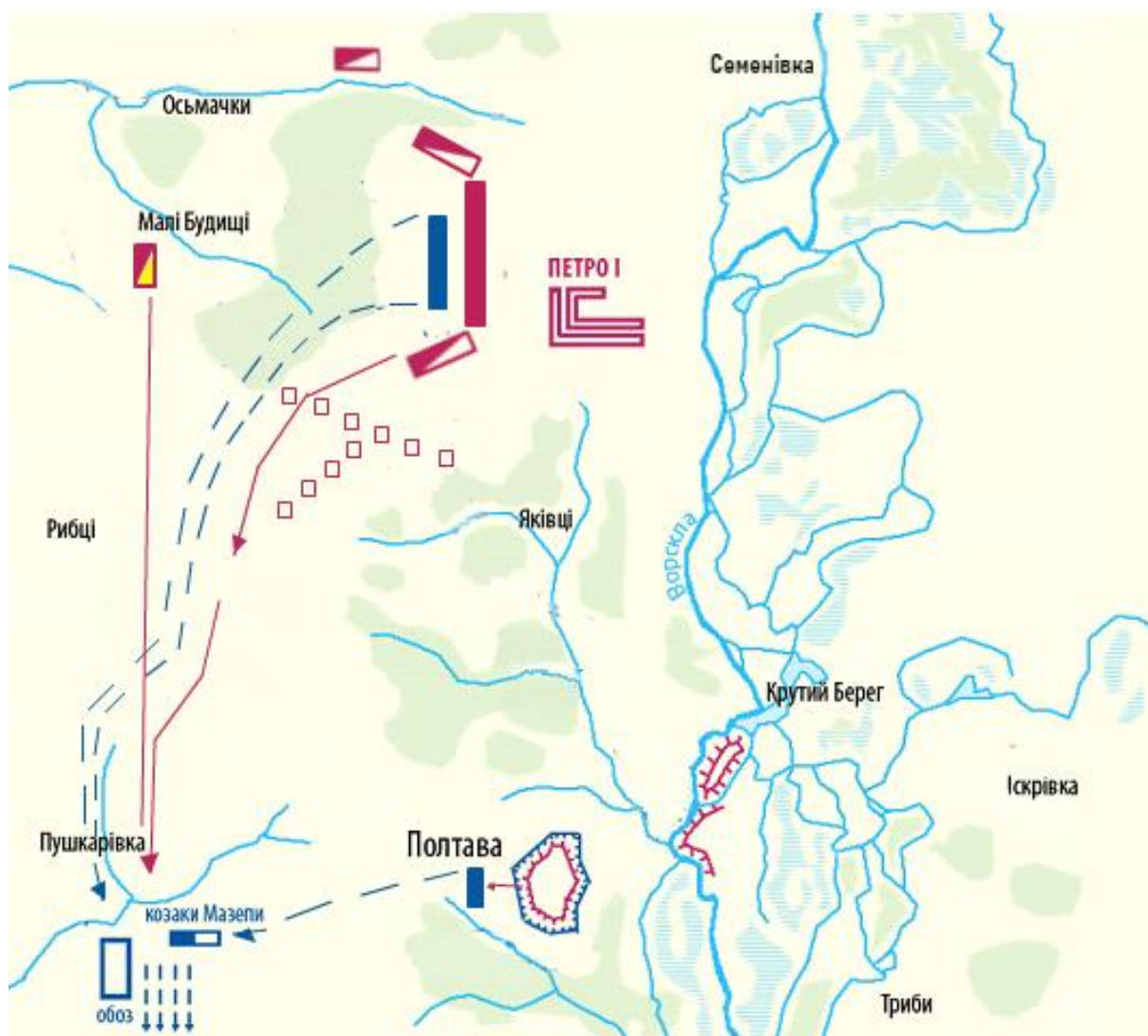

б) 4.30–8.00: атака шведами московської кінноти; її відступ до балки Побиванка; шведська піхота пройшла між редутами та невдало атакувала лівий фас московського табору; її відбито гарматним вогнем; колона генерала Рууса атакує редуту; до Малих Будищ підтягнуто козацькі підрозділи І. Скоропадського

в) 8.30–10.00: розгортання головних сил московської армії; частину кінноти переведено до козаків І. Скоропадського; атака шведів у центрі та контратака московської гвардії проти лівого флангу шведів; полки генералів Ренцеля та Хайнске атакували групу Рууса; вона відступає до Ворскли; московити відбили раніше захоплені редути;

г) 10.00–13.00: розгром головних сил шведів; вилазка гарнізону Полтави; невдала атака ірегулярною кіннотою шведського табору;

Умовні позначки:

	- Шведська піхота
	- Шведська кіннота
	- Українські козаки - союзники шведів
	- Московська піхота
	- Московська кіннота
	- Українські козаки на службі Петра I
	- Московські редуты
	- Редуты, захоплені шведами
	- Редуты, ймовірно захоплені шведами

Додаток Б

Склад полонених шведської армії, що капітулювали під

Переволочною 30 червня 1709р.

Піхотні полки.

№ п/п		Штаб-офіцери	Обер-офіцери	Полкові чини	Рядові	Нестройові	Обозні	Загалом
1.	Лейб-гвардія	3	54	2	1350	55	-	1464
2.	Йончепингський	3	38	3	449	1	-	494
3.	Сьодерманландський	2	8	1	276	-	-	287
4.	Вестерготський	1	20	2	-	3	-	26
5.	Вестерсконський	-	24	2	400	-	-	426
6.	Вестманландський	-	20	5	-	3	-	28
7.	Кальмарський	-	16	1	304	-	-	321
8.	Естерготський	-	13	3	803	-	-	819
9.	Уппландський	-	-	-	14	-	-	14
10.	Далекарлійський	-	15	4	370	43	-	432
11.	Івермоляндський	-	24	-	392	12	-	428
12.	Ємтландський	1	14	1	405	-	-	421
Загалом		10	246	24	4763	117	-	5160

Рейтарські полки

№ п/п		Штаб-офіцери	Обер-офіцери	Полкові чини	Рядові	Нестройові	Обозні	Загалом
1.	Лейб-гвардійський	2	48	3	941	137	-	1131
2.	Смоландський	-	18	1	265	40	-	324
3.	Естерготський	-	14	-	280	31	-	325
4.	Карельський	3	15	1	312	47	-	378
5.	Швед. Адельсфан	3	24	3	260	72	-	362
6.	Ліфлянд. Адельсфан	2	6	2	68	27	-	105
7.	Абоський	-	20	2	391	7	-	420

8.	Норсконський	1	32	2	427	10	-	472
9.	Зюдерсконський	-	16	3	282	42	-	343
10.	Нюландський	1	45	3	662	63	-	774
11.	Полк Круса	-	11	1	174	7	-	193
12.	Рота драбантів	-	-	-	2	-	-	2
Загалом		12	249	21	4064	483	-	4829

Драгунські полки

№ п/п		Штаб-офіцери	Обер-офіцери	Полкові чини	Рядові	Нестройові	Обозні	Загалом
1.	Лейб-драгунський	2	18	1	350	38	-	409
2.	Шрейтерфельта	3	33	2	305	109	-	452
3.	Полк Таубе	1	26	1	371	67	-	466
4.	Полк Шліппенбаха	2	44	2	497	3	-	548
5.	Полк Алфенделя	1	33	1	323	2	-	360
6.	Полк Дікера	2	30	1	378	64	1	476
7.	Полк Мейерфельта	1	54	1	529	357	-	942
8.	Полк Юлленшерна	2	27	1	226	4	1	261
9.	Полк Вернештедта	3	17	1	299	12	-	332
10.	Полк принца Вюртембергського	-	24	3	601	30	-	658
11.	Полк Хельма (Ельма)	1	40	1	434	7	-	483
Загалом		18	346	15	4313	693	2	5387

Артилерія

№ п/п		Штаб-офіцери	Обер-офіцери	Полкові чини	Рядові	Нестройові	Сапери	Загалом
1.	Артилерійська рота	2	17	27	62	28	62	198

Крім того, цивільних осіб (придворні, пастори, лікарі, ремісники) – 335.

Загальна кількість полонених – 15916 осіб.

Додаток В

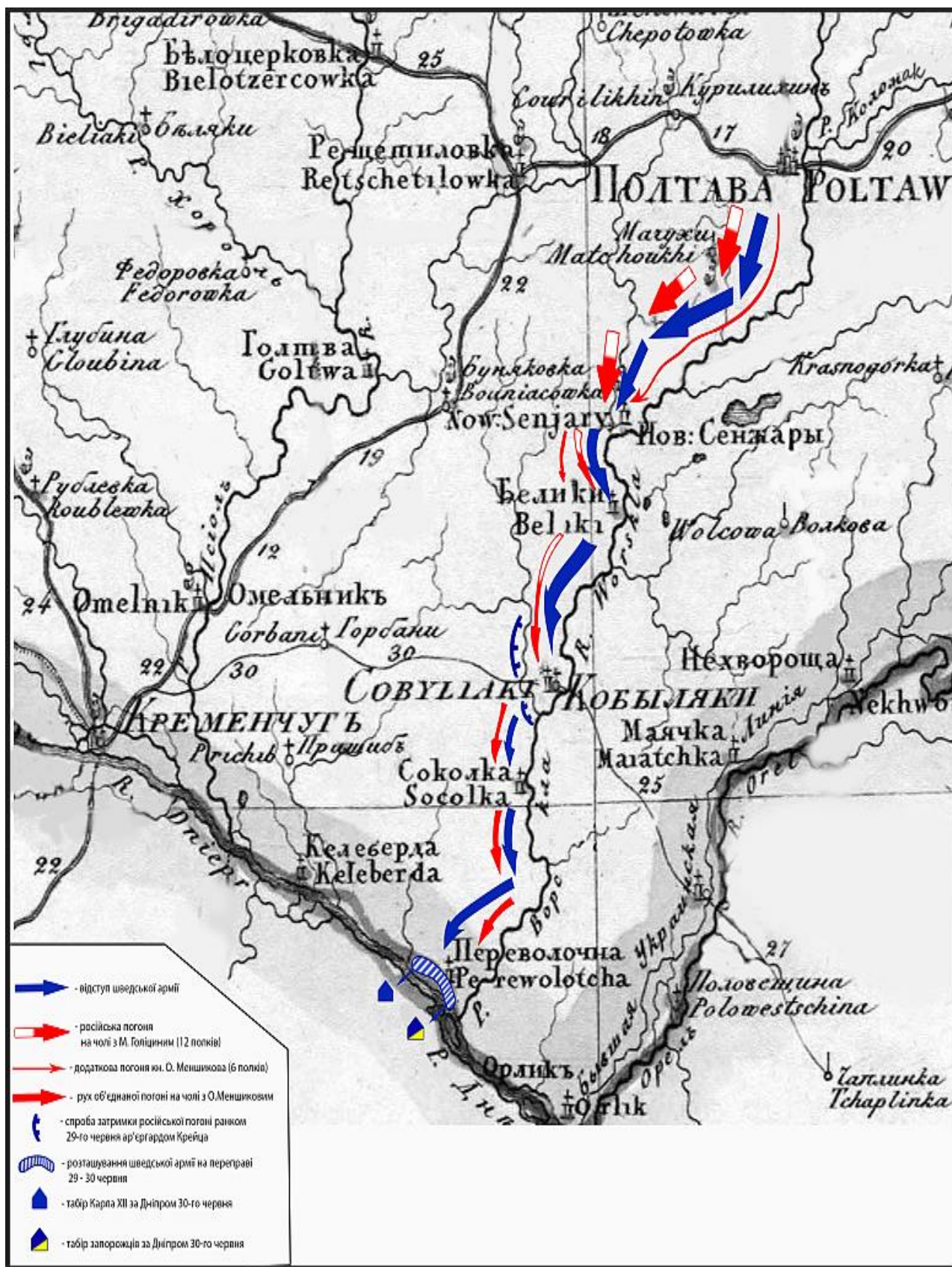
**Реєстр шведських трофеїв переданих на переозброєння російських
драгунських полків в липні 1709 року**

№ п/п	Назва полку	Рушниць (фузей)	Пар пістолетів	Шпаг	Сідел	Примітки
1.	Архангелогородський	206	124	337	203	
2.	Астраханський	-	-	-	341	
3.	Володимирський	121	153	334	130	
4.	Вологодський	-	-	-	278	Після бою при Лісній одержав 703 сідла
5.	В'ятський	150	179	-	-	
6.	Гренадерський Андрія Кропотова	587	644	579	-	Крім того 188 наметів
7.	Інгерманландський драгунський	298	287	263	100	Крім того 160 наметів
8.	Луцький	-	-	-	1000	
9.	Московський	102	123	-	-	
10.	Невський	83	60	193	53	
11.	Новгородський	25	44	241	-	Крім того одна пара литавр
12.	Олонецький	-	-	69	1061	
13.	Лейб-регімент	300	300	300	300	
14.	Тверський	367	-	-	-	
15.	Троїцький	87	-	-	-	
16.	Устюжський	-	-	-	11	
Загалом		2326	1914	2316	3477	
1.	Семенівський піший	980	-	1136	179	29 наметів, 17 возів

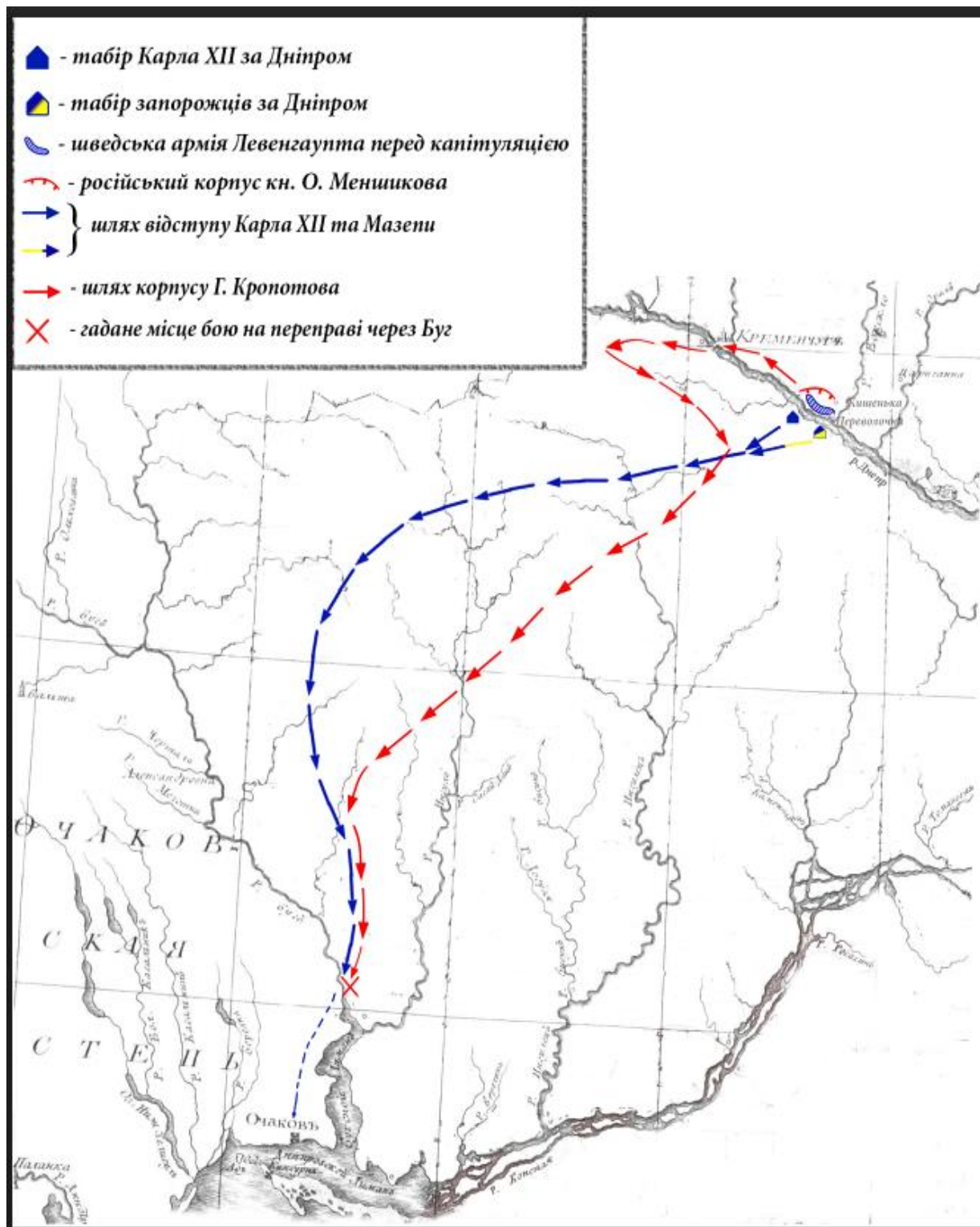
Складено на основі монографії К.В. Татарнікова «Русская полевая армия 1700–1730. Обмундирование и снаряжение». М.: Любимая книга, 2008. С. 167–203 та у «Архив князя Ф.А. Куракина». СПб., 1892. Т. 3. С. 128–129.

Відступ шведської армії до Переволочни 27–30 червня 1709 р.

Рух шведсько-українських загонів від Переволочни до Очакова та російська погоня 30 червня – 8 липня 1709 р.

Словник маловживаних та застарілих термінів

1. Абшит – відставка;
2. Акорд – почесна капітуляція, домовленість про здачу в полон на певних умовах (наприклад, вихід гарнізону з фортеці з прапорами та легкою зброєю);
3. Апроші – польові укріплення, що поєднували рови та насипи;
4. Гренадери – різновид відбірної піхоти, озброєної, крім вогнепальної зброї, також гранатами. могли використовуватись окремими підрозділами в складі лінійних полків, або ж формувати самостійні полки;
5. Деташемент – тимчасове військове з'єднання у складі 3–6 полків, однорідного або змішаного характеру (піхота та кіннота); у російських тогочасних документах вживається також назва «генеральство»;
6. Дефіле – вузький шлях між лісами, пагорбами тощо;
7. Драгуни – різновид кінноти (в польській армії – «драгони»), озброєної крім холодної зброї, ще й карабінами. Передбачалося, що драгуни зможуть воювати і як піхота, і як кіннота, але фактично діяли лише як кіннота;
8. Інфантерія – піхота (запозичення з німецької мови);
9. Каролінці – в історичній літературі так прийнято називати учасників походів Карла XII (незалежно від національного походження);
10. Контрибуція – у XVII–XVIII ст. цим терміном позначалися реквізиції з місцевого населення;
11. Корволант – велике тимчасове мобільне з'єднання з кінних частин або піхоти, посадженої верхи. Могло налічувати до 10–15 полків ;
12. Миля – одиниця довжини; у ранньомодерний час в різних державах використовувалась миля різної довжини, зокрема, в Східній Європі та країнах Балтії найчастіше вживалась «німецька миля» (близько 6,5 км); «руська миля» дорівнювала 4,5–5 км; «мала українська миля» складала приблизно 8,95 км.;

«велика українська миля» дорівнювала 12,05 км.; «французька миля» (лье) дорівнювала близько 4 км; «шведська» – 8 км (?);

13. Пікінери – різновид піхоти, головним озброєнням якої була піка (спис довжиною у 4 – 5 м), крім того мали пістолети. Використовувалися в змішаних бойових порядках лінійних полків разом з фузелерами, на початку XVIII ст. зазвичай, одна рота на батальйон.

14. Редан – елемент земляного укріплення у вигляді кута, не закритого з тилу;

15. Редут – земляне укріплення трикутної чи чотирикутної форми, повністю захищене з усіх боків;

16. Рейтари – кіннота (з німецької – «вершники»);

17. Рогатки – загороджувальні пристрої у вигляді 2–3 горизонтальних брусів зі вставленим піками чи загостреними кілками. Використовувались для захисту таборів чи піхотних позицій від нападів кінноти;

18. Фашини – в'язанки хмизу довжиною 1,5–2 м та діаметром 0,5–0,8 м. Їх використовували для заповнення ровів чи інших ям, а також зведення невеликих укріплень, засипаючи їх землею;

19. Фузелери – різновид піхоти, озброєної рушницями (фузеями), з можливістю використовувати багнети;

20. Шанці – у вузькому розумінні слова «окоп», у широкому розумінні – будь-які польові укріплення.